КРАЄЗНАВСТВО

НАУКОВИЙ ЖУРНАЛ

1-4 2001

Заснований 1927 року Українським комітетом краєзнавства, репресований у 1930 році. Відроджений 1993 року з ініціативи Всеукраїнської спілки краєзнавців.

Засновники:
Всеукраїнська спілка краєзнавців.
Інститут історії України НАН України.

Поштова адреса:
01001, Київ,1, вул. Грушевського, 4, тел. 228-53-05, 229-13-88

1-4 2001

Зміст

Журнал зареєстровано 6.12.1995.

Свідоцтво про державну реєстрацію КВ № 1722.

КРАЕВЕДЕНИЕ

НАУЧНЫЙ ЖУРНАЛ

1-4 2001

Основан в 1927 году Украинским комитетом краеведения, репресирован в 1930 году. Возрождён в 1993 году по инициативе Всеукраинского союза краеведов.

Учредители:
Всеукраинский союз краеведов.
Институт истории Украины НАН Украины.

Почтовый адрес:
01001, Киев,1, ул. Грушевского, 4, тел. 228-53-05, 229-13-88

Содержание

Журнал зарегестрирован 6.12.1995.

Свидетельство государственной регистрации КВ № 1722.

REGIONAL STUDIES

REGIONAL GEOGRAPHY SCIENTIFIC MAGAZINE

1-4 2001

Founded in 1927 by Ukrainian Committee of Regional Studies, closed in 1930. Restored in 1993 on the initiative of All-Ukrainian Society of Regional Studies Researchers.

Founders:
All-Ukrainian Society of regional Studies Researchers.
Institute of Ukrainian History NAN of Ukraine.

Address:
01001, Kyiv, 1, Hrushevskiy St. 4, t. 228-53-05 229-13-88

1-4 2001

Contents

The magazine registered in 1995, on the 6th of December.

Certificate of State Registration KV № 1722.

I

ВСЕУКРАЇНСЬКІЙ СПІЛЦІ КРАЄЗНАВЦІВ 75 РОКІВ

Ситник А.А. (м. Київ)

ІНФОРМАЦІЙНЕ ПОВІДОМЛЕННЯ
про пленум правління всеукраїнської спілки краєзнавців присв'ячений 75-літньому ювілею

На самісінькому початку нового тисячоліття чисельний громадський загал українських дослідників і літописців рідної землі отримав вельми вагомий стимул для подальшого розгортання своєї подвижницької діяльності. 23 січня 2001 року Президент України Леонід Кучма, враховуючи важливу роль краєзнавства у відродженні традицій та історичної пам'яті нарду, національно-політичному вихованні молоді, видав Указ "Про заходи щодо підтримки краєзнавчого руху в Україні". Серед іншого цей документ містить доручення Кабінету Міністрів України розробити і затвердити програму розвитку краєзнавчого руху до 2010 року, "визначивши, зокрема, заходи з відзначення у 2001 р. 75-річчя Всеукраїнської спілки краєзнавців".

Урочистий пленум, присвячений діамантовому ювілею творчої громадської організації, яка після відродження у 1990 році гідно продовжую і примножує славетні традиції, сформованого впродовж 1925 – 1926 рр. Українського комітету краєзнавства, відбувся в Києві 25 жовтня 2001 р. у конференц-залі Інституту історії України Національної академії наук України.

У його роботі взяли участь відомі вчені, діячі літератури та мистецтва, викладачі вищих навчальних закладів, учителі, працівники закладів культури, музейники, бібліотекарі, архівісти, співробітники туристсько-екскурсійних установ, природо- і пам'яткоохоронці, журналісти, аматори краєзнавства з усіх регіонів України.

Теплі вітання учасники пленуму надіслав Президент України Леонід Кучма.

Від його імені Всеукраїнській спілці краєзнавців було вручено Грамоту Президента України. Оголошено також й поздоровлення від Голови Верховної Ради України Івана Плюща, Прем'єр-Міністра України Анатолія Кінаха. Прозвучали вітання від Міністерства освіти і науки, Міністерства культури і мистецтв, Державного комітету архівів України, музею Великої Вітчизняної війни та інших державних органів і громадських організацій.

Доповідь "75-річчя Всеукраїнської спілки краєзнавців" виголосив голова правління, академік НАН України Петро Тронько.

На пленумі виступили: директор Інституту історії України, академік НАН України Валерій Смолій, ректор Полтавського педуніверситету Володимир Пащенко, директор Тернопільського краєзнавчого музею, голова обласного осередку Спілки Венедикт Лавренюк, голова Дніпропетровської обласної організації Спілки Ганна Шидько, декан історичного факультету Харківського національного університету ім. В.Карабіна Сергій Посохов, один з фундаторів відродження Спілки Микола Іщенко з Канева Черкаської обл., голова Миколаївського обласного осередку Спілки Петро Тригуб, директор Переяслав-Хмельницького історико-культурного заповідника Київської обл. Михайло Сік орський, доцент Прикарпатського університету ім.. В.Стефанка Петро Арсенич, голова Волинської облорганізації Спілки Геннадій Бондаренко, президент Житомирського науково-краєзнавчого товариства дослідників Волині Микола Костриця, голова Сумського краєзнавчого товариства "Спадщина" Михайло Манько. Завідувач Денисівською сільського краєзнавчого музею Козівського району Тернопільської обл. Богдан Савак, юний дослідник київської Малої академії наук Олександр Алфьоров та ін.

Під час пленуму відбулося вручення дипломів і знаків лауреатам премій ім. Дмитра Яворницького Всеукраїнської спілки краєзнавців київським ученим В.Смолію і П.Панченку, ректорові Національної гірничої академії Г.Півняку (Дніпропетровськ), професорам Донецького національного університету О.Буту і П.Доброву.

Велика група спілчан отримала Почесні грамоти, подяки та інші відзнаки від державних і громадських організацій.

Учасники пленуму ухвалили постанову про скликання 2002 року III з'їзд Спілки, прийняли звернення до всіх краєзнавців України.

УКАЗ
ПРЕЗИДЕНТА УКРАЇНИ

ПРО ЗАХОДИ ЩОДО ПІДТРИМКИ КРАЄЗНАВЧОГО РУХУ В УКРАЇНІ

Ураховуючи важливу роль краєзнавчого руху у відродженні традицій та історичної пам'яті народу, національно-патріотичному вихованні молоді, з метою підтримки і розвитку цього руху в Україні постановляю:

1. Кабінету Міністрів України:

розробити і затвердити у тримісячний строк програму розвитку краєзнавчого руху в Україні на період до 2010 року, визначивши, зокрема, заходи з відзначення у 2001 році 75-річчя Всеукраїнської спілки краєзнавців;

передбачати щорічно під час розроблення проекту закону про Державний бюджет України кошти на фінансування цієї програми;

розглянути в установленому порядку питання щодо віднесення Всеукраїнської спілки краєзнавців до числа творчих спілок.

2. Міністерству культури і мистецтв України, Раді міністрів Автономної Республіки Крим, обласним, Київській та Севастопольській міським державним адміністраціям сприяти діяльності місцевих осередків Всеукраїнської спілки краєзнавців, краєзнавчих музеїв, історико-культурних заповідників.

3. Міністерству освіти і науки України:

забезпечити розроблення та включення до навчальних планів і програм загальноосвітніх, позашкільних, професійно-технічних та вищих навчальних закладів тем з краєзнавства з урахуванням специфіки регіонів України;

спільно з Національною академією наук України, Академією педагогічних наук України активізувати роботу з розроблення наукових проблем історії та теорії краєзнавства, вирішити питання про створення наукових центрів регіональних досліджень з краєзнавства.

4. Державному комітету молодіжної політики, спорту і туризму України розробити заходи з популяризації серед молоді вивчення історії рідного краю, розроблення краєзнавчих маршрутів по території України.

5. Державному комітету інформаційної політики, телебачення і радіомовлення України всебічно сприяти висвітленню діяльності Всеукраїнської спілки краєзнавців та її місцевих осередків у засобах масової інформації.

Президент України — Л. Кучма

м. Київ
23 січня 2001 р.
№ 35/201

ПРЕЗИДЕНТ УКРАЇНИ

Урочистому пленуму
Всеукраїнської спілки краєзнавців

Вітаю учасників представницького зібрання, а у вашій особі - учених, діячів культури, педагогів, архівних та музейних працівників, усіх членів Всеукраїнської спілки краєзнавців з нагоди її 75-річчя.

Ця масова й авторитетна громадська організація робить вагомий внесок у вивчення вітчизняної історії, формування національної самосвідомості українського народу, відродження кращих його традицій, духовності та культури. Через пізнання рідного краю виховуються любов до Батьківщини, почуття активного і діяльного патріотизму.

Сподіваюся, що ваша спілка відіграє провідну роль у реалізації таких актуальних та масштабних завдань, як створення повноцінної історії міст і сіл України, дослідження проблем музейництва і пам'яткознавства, видання підручників та посібників з історії та теорії краєзнавства.

Бажаю успіхів на цьому шляху, у здійсненні вашої почесної і благородної місії.

Л.КУЧМА

ПРЕЗИДЕНТ УКРАЇНИ

Урочистому пленуму Всеукраїнської спілки краєзнавців

Вітаю учасників представницького зібрання, а у вашій особі - учених, діячів культури, педагогів, архівних та музейних працівників, усіх членів Всеукраїнської спілки краєзнавців з нагоди її 75-річчя.

Ця масова й авторитетна громадська організація робить вагомий внесок у вивчення вітчизняної історії, формування національної самосвідомості українського народу, відродження кращих його традицій, духовності та культури. Через пізнання рідного краю виховуються любов до Батьківщини, почуття активного і діяльного патріотизму.

Сподіваюся, що ваша спілка відіграє провідну роль у реалізації таких актуальних та масштабних завдань, як створення повноцінної історії міст і сіл України, дослідження проблем музейництва і пам'яткознавства, видання підручників та посібників з історії та теорії краєзнавства.

Бажаю успіхів на цьому шляху, у здійсненні вашої почесної і благородної місії.

ПРЕЗИДЕНТ УКРАЇНИ

Урочистому пленуму
Всеукраїнської спілки краєзнавців

Вітаю учасників представницького зібрання, а у вашій особі - учених, діячів культури, педагогів, архівних та музейних працівників, усіх членів Всеукраїнської спілки краєзнавців з нагоди її 75-річчя.

Ця масова й авторитетна громадська організація робить вагомий внесок у вивчення вітчизняної історії, формування національної самосвідомості українського народу, відродження кращих його традицій, духовності та культури. Через пізнання рідного краю виховуються любов до Батьківщини, почуття активного і діяльного патріотизму.

Сподіваюся, що ваша спілка відіграє провідну роль у реалізації таких актуальних та масштабних завдань, як створення повноцінної історії міст і сіл України, дослідження проблем музейництва і пам'яткознавства, видання підручників та посібників з історії та теорії краєзнавства.

Бажаю успіхів на цьому шляху, у здійсненні вашої почесної і благородної місії.

Л.КУЧМА

ПРЕЗИДЕНТ УКРАЇНИ

Урочистому пленуму
Всеукраїнської спілки краєзнавців

Вітаю учасників представницького зібрання, а у вашій особі - учених, діячів культури, педагогів, архівних та музейних працівників, усіх членів Всеукраїнської спілки краєзнавців з нагоди її 75-річчя.

Ця масова й авторитетна громадська організація робить вагомий внесок у вивчення вітчизняної історії, формування національної самосвідомості українського народу, відродження кращих його традицій, духовності та культури. Через пізнання рідного краю виховуються любов до Батьківщини, почуття активного і діяльного патріотизму.

Сподіваюся, що ваша спілка відіграє провідну роль у реалізації таких актуальних та масштабних завдань, як створення повноцінної історії міст і сіл України, дослідження проблем музейництва і пам’яткознавства, видання підручників та посібників з історії та теорії краєзнавства.

Бажаю успіхів на цьому шляху, у здійсненні вашої почесної і благородної місії.

Л.КУЧМА

ГРАМОТА

Висловлюю

Всеукраїнській спілці краєзнавців

щиру вдячність за визначний внесок

у дослідження історії рідного краю,

відродження духовності народу України

Президент України

м.КИЇВ

25 жовтня 2001 року

ЛЕОНІД КУЧМА

Учасникам урочистого пленуму Всеукраїнської спілки краєзнавців

Шановні друзі !

Щиро вітаю вас з 75-річчям від дня заснування Всеукраїнської спілки краєзнавців.

Для кожного, хто вболіває за долю України, майбутніх поколінь, краєзнавство відкриває реальні можливості відтворення історичної правди, відродження багатовікових традицій українського народу.

Спілка відіграє важливу роль в національному і культурному житті нашої держави. За роки незалежності дослідники рідного краю випустили десятки змістовних книг, в яких історія України постає у всій своїй величі, за їх участю створені видатні пам'ятки культури.

Сподіваюсь, що краєзнавчий рух стане могутньою силою і об'єднає найталановитіших людей, які і далі своєю працею прививатимуть нашим громадянам любов до рідного краю, виховуватимуть їх в дусі патріотизму і гордості за свою Батьківщину.

Бажаю вам нових творчих звершень, добра і здоров'я.

З повагою

Голова
Верховної Ради України ***І. ПЛЮЩ***

м. Київ
жовтень, 2001 року

Учасникам пленуму Всеукраїнської спілки краєзнавців

Кабінет Міністрів України

Шановні друзі!

Щиросердно вітаємо Вас, самовідданих дослідників рідного краю, з нагоди 75-річчя від дня заснування Всеукраїнської спілки краєзнавців.

Всеукраїнська спілка краєзнавців, яка започаткувала ряд науково-дослідних програм, що отримали широкий резонанс не лише в Україні, а й далеко за її межами, зайняла чільне місце у справі відродження духовності і культури, утвердження моральності суспільства.

Сотні тисяч наших сучасників – учених та ентузіастів-аматорів, об'єднаних у Спілку, дбають про вивчення і збереження пам'яток природи, історії та культури, багатовікових традицій народів, що населяють Україну.

Впевнені, що активісти Всеукраїнської спілки краєзнавців зроблять усе можливе для збереження культурних надбань нашої країни, примноження інтелектуального багатства нації, популяризації культурної спадщини.

Бажаємо учасникам та гостям пленуму успіхів, натхнення, нових творчих здобутків у справі піднесення національної культури.

Прем'єр-міністр України *Анатолій КІНАХ*

24 жовтня 2001 року

м. Київ

Всеукраїнській спілці краєзнавців

ВСЕУКРАЇНСЬКІЙ СПІЛЦІ КРАЄЗНАВЦІВ

Від імені всіх освітян щиросердечно вітаю учасників урочистого Пленуму з 75 річним ювілеєм Всеукраїнської спілки краєзнавців.

Глибоко символічним є той факт, що ювілей спілки краєзнавців співпав у часі з 10 річним ювілеєм незалежності України, знаменним утвердженням української державності, відродженням національної свідомості та історичної пам'яті нашого народу.

Зусиллями багатьох поколінь історичне краєзнавство стало по-справжньому наймасовішим рухом, який має великі здобутки і відіграє значну роль у суспільних процесах, що відбуваються в житті країни.

Для всіх нас важливим є те, що краєзнавство виконує не лише науково-пізнавальні функції, а й несе в собі великий виховний заряд, через різноманітну пошуково-дослідницьку роботу сприяє формуванню кращих рис юних громадян України.

Значного поширення в навчальних закладах нашої країни набули Рух учнівської молоді за збереження та примноження традицій, звичаїв та обрядів українського народу "Моя земля - земля моїх батьків", Всеукраїнські історико-краєзнавчі експедиції "Козацькими шляхами", "Краса і біль України", "Мікротопоніми України", "Сто чудес України", акція "Пам'ять". І це лише частина багатогранної краєзнавчої діяльності учнів, організаторами якої виступають активісти Всеукраїнської спілки краєзнавців,

Сподіваюся, що й надалі ми разом з вами будемо залучати дітей до вивчення історичного минулого рідного краю, виховувати любов до своєї Вітчизни та глибоку повагу до героїчних і трагічних сторінок історії українського народу.

Від Міністерства освіти і науки України висловлюю щиру вдячність всім краєзнавцям за їх невтомний пошук, відданість улюбленій справі на благо рідного народу.

Бажаю здоров'я, добробуту, нових успіхів у вашій творчій праці в ім'я України.

Міністр освіти і науки України ***В.Г.Кремень***

Всеукраїнській спілці краєзнавців

75

Шановні колеги !

Щиросердечно вітаємо Вас з 75-літтям!

За ці десятиліття Ваша спілка провела величезну і конче необхідну роботу по вивченню і пропаганді національної історії, минувшини усіх регіонів України, отих малих Батьківщин, звідки усі ми родом.

Об'єднуючи тисячі людей, небайдужих до нашої історії, культури, традицій, Спілка, сприяє відродженню національної духовності, вихованню патріотизму, гордості за свою землю.

Ми раді, що архівісти тісно співпрацюють з краєзнавцями, досліджують джерела історичного минулого українського народу.

Зичимо нових творчих успіхів у Вашій благородній державотворчій справі.

За дорученням колегії
Держкомархіву України проф. Р. Пиріг

25.10.2001

ВІДОЗВА
учасників урочистого пленуму з нагоди 75 – річчя Всеукраїнської спілки краєзнавців до всіх краєзнавців України!

Дорогі співвітчизники!

Наш пленум, присвячений 75 річниці Всеукраїнської спілки краєзнавців, відбувся у доленосний для України період, що має визначити на наступні століття, якою буде наша держава, чи пануватимуть в ній висока моральність, духовність і культура.

В розв'язанні цих важливих питань багато залежить від нас, дослідників і літописців історії рідного краю, оскільки українська земля завжди залишалася тим джерелом, яке пробуджувало в людині її найкращі якості.

Масштабні завдання подальшого розвитку незалежної Української держави істотно посилюють роль і значення краєзнавства у формування національної самосвідомості, відродженні духовної та історичної пам'яті українського народу, збереженні та популяризації безцінних скарбів матеріальної та духовної культури.

Піднести краєзнавство на якісно новий рівень, це, насамперед, зміцнити фундамент нашої незалежності, зробити незворотними ті позитивні процеси, які отримали свій імпульс в останнє десятиліття.

Ми звертаємось до вчених. Нехай ваші наукові розробки з історій рідного краю, його міст і селищ уможливлять осмислити і проаналізувати шляхи розвитку українського краєзнавства, дати належну оцінку тому величезному доробку, набутому минулими поколіннями.

Ми звертаємось до викладачів вузів, вчителів. Нехай ваше промовисте слово відкриє для краєзнавства простір у шкільних та студентських аудиторіях, стане основою для навчання і виховання молоді на історії рідного краю.

Ми звертаємось до працівників культури. Нехай всі започатковані вами заходи живляться корінням минулого, міцно спираються на багатовікові народні традиції, дають новий поштовх у роботі культурно – мистецьких закладів.

Ми звертаємось до музейних працівників. Нехай створені вами експозиції стануть яскравими і об'єктними сторінками історії нашої держави, яку вже ніколи не переписуватимуть ні з будь-яких ідеологічних міркувань.

Ми звертаємось до архівних працівників. Нехай ваша самовіддана праця відкриє нові обрії для дослідників, для всіх небайдужих до власної історії.

Ми звертаємось до працівників бібліотек — будьте активними дослідниками і популяризаторами історії рідного краю, створіть вичерпну бібліографію усіх населених пунктів нашої країни.

Ми звертаємося до працівників туристсько – екскурсійної сфери. Розробляйте нові захоплюючі маршрути, які ознайомлять наших співгромадян зі справжніми перлинами рідної природи, історико-культурними скарбами українського народу.

Керівництво нашої держави надає великого значення краєзнавству. Відповідно до Указу Президента України від 23 січня 2001 р. найближчим часом буде оприлюднено Державну програму розвитку краєзнавства до 2010 року, яка серед інших важливих завдань передбачає і видання багатотомної "Історії міст і сіл України" на новітній джерельній базі.

Ми звертаємось до вищих органів державної влади та управління, місцевих владних структур. Нехай ваша реальна підтримка стане запорукою розвитку і піднесення краєзнавчого руху в Україні.

Ми звертаємось до вас, подвижники краєзнавства, і віримо, що накреслені плани не згубляться в паперовому морі, а стануть тією реальністю, яка визначатиме всі ваші конкретні справи.

Розгортайте дедалі ширше краєзнавчий рух, його наукові, громадські і шкільні форми, активно створюйте краєзнавчі осередки, залучайте до активної участі в їхній роботі, до пізнання рідного краю молодь — майбутнє нашої держава.

Зустрінемо III Всеукраїнський з'їзд краєзнавства, що відбудеться наступного року, новими звершеннями у розвитку краєзнавчого руху в України.

Слава України!

Учасники урочистого пленуму з нагоди 75 річчя Всеукраїнської спілки краєзнавців

м.Київ, 25 жовтня 2001 року

II

ЛІТОПИС УКРАЇНСЬКОГО КРАЄЗНАВСТВА

Тронько П.Т., голова Всеукраїнської спілки краєзнавців, академік НАН України.

КРАЄЗНАВСТВО НЕЗАЛЕЖНОЇ УКРАЇНИ: НА ЧАСІ НОВІ ЗАВДАННЯ

В цьому році народи нашої планети вступили в третє тисячоліття своєї історії. Історія минулого століття була не дуже милосердною для українського народу. Його палітра зберегла чимало не лише героїчних, а й трагічних сторінок. На долю нашого народу випали три революції, братовбивча громадянська війна, білий і червоний терор, колективізація, голод, злочинні політичні репресії, що призвели до знищення еліти української нації і покалічили життя мільйонам наших співвітчизників. Не менш страшними стали лихоліття Другої світової війни, розв'язаної німецько – фашистськими загарбниками. В роки Великої Вітчизняної війни 1941 – 1945 рр. захищаючи рідну землю від ворога, ми втратили близько десяти мільйонів своїх синів і дочок, не кажучи вже про колосальні руйнування і економічні збитки, завдані Україні війною.

Історичною подією двадцятого століття став розпад Радянського Союзу і утворення незалежних держав. Десять років тому український народ на всеукраїнському референдумі в єдиному пориві ствердив своє віковічне прагнення, непохитну волю - створив власну, суверенну, незалежну Українську Державу – державу, в боротьбі за свободу і незалежність якої, за віковічне прагнення стати господарем у своєму власному домі, склали голови сотні тисяч представників нашого народу. Це був акт історичної справедливості, вистражданий українським народом. Як підкреслив Президент України Леонід Данилович Кучма, "десять років тому ми вступили в абсолютно нову епоху, нову якість, яка матеріалізується в зовсім іншій державі, іншому суспільстві, іншій нації. **Незалежна Україна відбулася остаточно і безповоротно".**

Ця вікопомна подія, десятиліття якої урочисто було відзначено в містах і селах України в серпні цього року, золотими літерами навічно буде викарбувана на скрижалях історії багатостраждального українського народу. І чим далі віддаляють нас роки від незабутнього серпня 1991 року – Дня проголошення незалежності України – тим величніше і знаменніше постає ця вікопомна подія в наших серцях, в пам'яті народній.

Звичайно, було б несправедливо твердити, що вся історія двадцятого століття була позначена лише катаклізмами і висвітлювати її тільки в темних фарбах. За роки Радянської влади було досягнуто чималих звершень і успіхів в розвитку економіки, науки, освіти, культури. Долаючи немалі труднощі, працелюбними руками українського народу було створено потужну промисловість, ліквідовано безробіття, значно зріс матеріальний і культурно – освітній рівень наших людей. Україна возз'єднала всі свої землі в єдиній Українській державі, стала республікою суцільної письменності, зайняла одне із перших місць серед найбільш розвинутих країн світу. Все це наша історія і її непотрібно заново переписувати і перекручувати, як це роблять деякі політики і історики. **Історію треба бачити такою, яка вона була, саме такою ми повинні передати її від наших батьків до наших нащадків.**

В розбудові Української незалежної держави першочерговими є завдання формування національної самосвідомості та історичної пам'яті українського народу. В цьому винятковa роль належить історичному краєзнавству, дослідженню і вивченню рідного краю. Із здобуттям Україною незалежності значно посилився інтерес різних верств суспільства до витоків і першоджерел своєї історії, до вивчення рідного краю, історії міст і сіл. До вивчення "малої історії" потягнулись сотні, тисячі ентузіастів, які хочуть знати свій край, збагнути значення тих змін, які відбувалися, всебічно знати, хто ми є в Україні, чиї ми діти і яка наша далека минувшина, традиції, культура. Бо, як відомо, **високі поняття "Батьківщина", "національна гідність" починаються саме із знання рідного краю,** історії села чи міста, вулиці, домівки, де людина народилася і виросла, де пройшло її дитинство. Вони передаються з покоління в покоління з молоком матері, мелодією народної пісні, багатоголоссям рідної мови.

23 січня 2001 року Президент України Леонід Кучма, враховуючи важливу роль краєзнавчого руху у відродженні традицій та історичної пам'яті народу, національно-патріотичному вихованні молоді, видав Указ "Про заходи щодо підтримки краєзнавчого руху в Україні", в якому, зокрема, передбачено відзначення у 2001 році на державному рівні 75-річчя Всеукраїнської спілки краєзнавців, витоки біографії якої сягають середини 20-х років XX століття - періоду, що справедливо характеризується як **зоряний час українського краєзнавства.**

Адже після проведення Першої Всеукраїнської краєзнавчої конференції (Харків, 1925), на якій було проголошено створення Укра-їнського комітету краєзнавства, розпочалася копітка робота з обліку, систематизації та забезпечення діяльності існуючих і утворення нових краєзнавчий осередків. 75 років тому (1926) Президія Укрнауки остаточно затвердила склад підпорядкованого їй Комітету, в якому плідно працювали такі авторитетні вчені як Д.Багалій, М.Криворотченко, М.Яворський, О.Яната, В.Левицький, М.Волобуєв, В.Геринович, К.Дубняк, С.Рудницький та ін.

Координаційним центром УКК стало методичне бюро, до якого входили К.Дубняк, В.Левицький,

І.Зайцев, І.Шатунов, П.Ковалівський. За його активного сприяння краєзнавчі осередки на місцях регулярно отримували програми, інструктивні та методичні матеріали. Бюро розробило структурну схему головних етапів краєзнавчої роботи, яка стала документом для широкого розгортання краєзнавчих досліджень.

Незважаючи на певні труднощі, здебільшого матеріального характеру, 1927 року співробітникам УКК вдалося налагодити у Харкові випуск всеукраїнського журналу "Краєзнавство", розрахованого і на науковий і на широкий краєзнавчий загал.

Про ефективність роботи Комітету свідчить реальне зростання краєзнавчих організацій і осередків. Якщо поперваx нараховувалось лише 5 товариств і ІІ гуртків у 5-ти округах, то на 1 січня 1929 року діяло вже 51 товариство і 658 гуртків у 32 округах. Комітетом було впроваджено нові унікальні форми роботи, що сприяли переростанню краєзнавства із захоплення окремих аматорів у масовий рух.

На жаль, з початку 30-х рр. за умов войовничого формування тоталітарної системи, панування вульгарно-соціологічних схем, демократичні за своєю сутністю краєзнавчі дослідження, студіювання окремих регіонів не вкладалися в тогочасні концепції вітчизняної історії, не узгоджувалися з монопольними претензіями на істину кремлівських ідеологів. Саме це і стало передумовою ліквідації численних краєзнавчих організацій, масових незаконних репресій в середовищі самовідданих дослідників і літописців рідного краю. їх жертвами стали голова УКК М.Яворський, його заступник і редактор журналу "Краєзнавство" М.Криворотченко, члени Комітету М.Волобуєв, В.Геринович, С.Рудницький, Пилипенко, О.Яната, директори і співробітники музеїв, керівники і члени краєзнавчих осередків, автори і видавці літератури про рідний край.

Майже через шість десятиліть після того часу, за ініціативою громадськості, на хвилі демократизації суспільства у Києві 27 березня 1990 року було проведено з'їзд краєзнавців України, який одностайно ухвалив рішення про відродження загальноукраїнської організації дослідників рідного краю, ліквідованої в 30-х роках. Оновлена інституція дістала нову назву - **Всеукраїнська спілка краєзнавців.**

Сьогодні, згадуючи той березневий день 1990 року, хочеться з вдячністю назвати організації, які найбільш посприяли відродженню Спілки, і передусім, Національну академію наук, Інститут історії України, Український фонд культури, Міністерство культури і Міністерство освіти.

Всеукраїнська спілка краєзнавців, яка по праву є спадкоємицею методичних і організаційних засад українського комітету краєзнавства, активно продовжує традиції, започатковані українськими інституціями, патріотична діяльність яких на ниві ретельного вивчення і дбайливого збереження для прийдешніх поколінь українства історичних, мистецьких, фольклорно-етнографічних надбань та побутово-господарських традицій рідного народу, впродовж тривалого часу або замовчувалась взагалі, або таврувалась як буржуазно-націоналістична.

Загальновідомо, що становлення українського краєзнавства, його теоретичних і методологічних принципів, відбулося впродовж XIX століття. Як засіб засвоєння і популяризації історичного досвіду свого народу, як форма науково-творчої і громадської діяльності - краєзнавство із року в рік розвивалось і вдосконалювалось.

Величезне значення для розвитку українського краєзнавства мала плідна діяльність Київської Тимчасової (Археографічної) комісії для розгляду давніх актів (створена 1843 р.), Одеського товариства історії і старожитностей (створеного 1839 р.), Київської Тимчасової (Археографічної) комісії для розгляду давніх актів (1843), Подільського єпархіального історико-статистичного комітету (1865), наукового товариства ім. Т.Г.Шевченка у Львові (1873), Товариства Нестора-Літописця при Київському університеті (1874), Харківського наукового історично - філологічного товариства (1887), Товариства дослідників Волині в Житомирі (1900), а також Ніжинського історично-філологічного товариства, Полтавського, Катеринославського наукових товариств та ін.

Розвитку краєзнавчих досліджень сприяло проведення археологічних з'їздів. Знаменно, що шість із п'ятнадцяти відбулися в Україні - у Києві (1874, 1899), Одесі (1884), Харкові (1902), Катеринославі (1905), Чернігові (1908).

Від 1884 року почали створюватися губернські вчені архівні комісії. На українських теренах їх діяло 7 - Таврійська (1887), Чернігівська (1896), Херсонська (1898), Катеринославська і Полтавська (1903), Київська (1914), Харківська (1915).

Характерно, що саме **подвижницька діяльність української наукової і творчої інтелігенції** заклала належний фундамент подальшого розвитку краєзнавства, не випадково, що навіть у буремні роки національно-визвольних змагань, в умовах громадянського протистояння зароджувалися та функціонували численні краєзнавчі інституції, які мали реальну підтримку урядів Центральної Ради, гетьмана, Директорії.

Уже 1917 року в Києві розпочав свою діяльність Центральний комітет охорони пам'яток старовини і мистецтва під головуванням М.Грушевського. Влітку цього ж року з ініціативи художника С.Васильківського у Харкові було засновано товариство "Музей Слобожанщини", активно запрацювали "Польське товариство збереження пам'яток старовини", "Польське товариство краєзнавче на Русі" та багато інших. Серед важливих справ, започаткованих у період Української революції, назвемо здійснення заходів для впорядкування могили Великого Кобзаря, створення Національної галереї, Всеукраїнського Шевченківського, або Пам'яткового, музею. Як бачимо, навіть у надзвичайно складних умовах **українська інтелігенція зуміла не лише зберегти, а й реально примножити краєзнавчі традиції, зробити їх вагомим чинником утвердження національної ідеї.**

Завдання розвитку та організації краєзнавчої

роботи взяла на себе Українська Академія наук. Уже в першому своєму Статуті, затвердженому у 1918 році, говорилося, що Академія наук у Києві як найвища українська наукова установа, ставить собі на меті, окрім загальних наукових завдань, вивчувати сучасне й минуле Вкраїни, української землі та народу. Цій меті слідували комісії краєзнавчого профілю, створені на початку 20-х років у структурі історико-філологічного відділу ВУАН.

У першій половині 20-х років академія практично взяла на себе координацію краєзнавчої роботи в республіці. Глибокою зацікавленістю відзначалася діяльність Київської комісії краєзнавства при ВУАН, утвореної в листопаді 1922 року. Численними конкретними практичними справами сповнена діяльність Харківської комісії краєзнавства для Слобожанщини під керівництвом професора Д.Зеленіна. Наприкінці 1923 року в Україні було створено третю академічну краєзнавчу комісію – Одеську, під головуванням С.Дложевського. Наскільки плідно працювала остання, свідчить хоча б той факт, що одеським дослідникам рідного, краю, незважаючи на труднощі, вдалося налагодити видання “Вісника Одеської комісії краєзнавства”, зібрати необхідну для постійної роботи бібліотеку.

Реальним кроком уперед у формуванні наукових форм краєзнавства стала діяльність на цій ниві видатного українського історика М.Грушевського. Утворені 1924 року при кафедрі історії України комісії порайонного дослідження (Лівобережної, Полудневої, Західної України, Києва та Правобережної Україна) ставили розроблення регіонально-історичних проблем за участю академічної науки.

Готуючись до ювілею нашої Спілки, ми передусім віддаємо належне і складаємо шану подвижникам і організаторам, ученим і аматорам, тим першим дослідникам, які стояли біля витоків краєзнавчого руху. **Імена тих, хто за велінням серця чесно служили відродженню України, навічно закарбовані в нашій пам'яті. Ми пишаємося тим, що є законними спадкоємцями і продовжувачами всього доброго і корисного, що було зроблено нашими численними попередниками.**

За останнє десятиріччя ми значно збагатились новим досвідом: краєзнавчий рух став справді масовим. Можна без перебільшення сказати, що за роки державної незалежності України **краєзнавчий рух, як явище громадсько-політичного, культурного і наукового життя, засіб глибокого пізнання і всебічного вивчення рідного краю,** по праву став всенародним, авангардом національного відродження й національно - патріотичного виховання в країні. Завдяки подвижницькій праці сотень тисяч учених і ентузіастів-аматорів, об'єднаних у громадсько-наукові товариства й, головним чином, у Всеукраїнську спілку краєзнавців, краєзнавчий рух домігся у своїй діяльності значних результатів. Щороку в Україні проводяться десятки міжнародних всеукраїнських і регіональних науково-краєзнавчих конференцій та симпозіумів, у центрі уваги яких опинилися відзначення 350-річчя національно-визвольної революції середини XVII ст., 80-річчя української національної революції 1917-1920 років, 50- і 55-річчя перемоги у Великій Вітчизняній війні, знаменні ювілеї Б.Хмельницького, Т.Шевченка, М.Грушевського, І.Франка, Л.Українки, І.Огієнка та ін. На цих форумах **по-новому, з державницьких позицій переосмислюються факти і події минулого, історичні постаті; повернено із забуття та реабілітовано тисячі імен громадян України.** Опубліковано велику кількість, порівняно з попередніми десятиліттями, краєзнавчих наукових збірників, документів і матеріалів, монографій, книг, історичних описів населених пунктів, путівників, буклетів. Зусиллями краєзнавців чимало зроблено для вивчення й увічнення пам'ятних місць і видатних подій вітчизняної історії, збереження пам'яток історії та культури, вшанування подвигу полеглих у боротьбі з ворогом у роки Другої світової війни, створення музейних експозицій, організації туризму, в науково-просвітницькій галузі.

В умовах незалежності України цікаву, ефективну роботу ведуть більшість краєзнавчих організацій, вони вишукують такі форми роботи, які б **формували насамперед почуття гідності за свою Батьківщину, адже поняття “Батьківщина”, “Україна”, “національна гідність”, святе поняття батьківського дому й рідної землі починаються саме з рідного краю,** своєї домівки, села, вулиці, де людина народилась і виросла, де пройшло її дитинство. Вони передаються із покоління в покоління, із молоком матері, мелодією народної пісні, поетикою рідної мови. **Почуття любові до отчого краю, глибокої поваги до вікових традицій є невичерпним джерелом духовності, моральності та культури сучасної людини.** Саме знання рідного краю духовно збагачує людину, виховує безмежне почуття любові до Вітчизни, глибоку повагу до традицій свого народу.

Глибоко символічно, що саме на початку нового тисячоліття українські дослідники і літописці рідного краю отримали важливий державний документ, який відкриває нові перспективи перед членами Всеукраїнської спідки краєзнавців.

Передусім, Указ Президента від 23 січня 2001 року зобов'язує Кабінет Міністрів України розробити і затвердити у тримісячний термін програму розвитку краєзнавчого руху в Україні на період до 2010 року; передбачати щорічно, під час розроблення проекту закону про Державний бюджет України, кошти на фінансування цієї програми; розглянути в установленому порядку питання щодо віднесення Всеукраїнської спілки краєзнавців до числа творчих спілок.

Міністерству культури і мистецтв України, Раді Міністрів Автономної Республіки Крим, обласним, Київській та Севастопольській міським державним організаціям доручено сприяти діяльності місцевих осередків Всеукраїнської спілки краєзнавців.

Виходячи із Указу Президента, необхідно глибоко проаналізувати зроблене, виявити основні питання, над якими ми маємо працювати,

сконцентрувати увагу на нерозв'язаних проблемах, піднести краєзнавчий рух на якісно вищий щабель.

Насамперед потрібно вжити заходів з організаційного зміцнення краєзнавчих осередків. Нині вирішується питання про надання краєзнавчому об'єднанню статусу творчої спілки. Звідси на регіональному рівнях статути краєзнавчих організацій треба привести у відповідність статутам творчих спідок. Варто також провести перереєстрацію членів краєзнавчих об'єднань, подбати про створення бази для краєзнавства. Це, насамперед, внести пропозиції радам всіх рівнів, главам адміністрацій про стале фінансування. На цій основі визначитися із випуском регіональних періодичних видань та ін.

Україна, як відомо, має велику і славну історію. На її території тисячі великих та малих міст і сіл. У їх числі - понад 800 міст та містечок, яким минуло 300 років, деякі відсвяткували свій тисячний ювілей, частина, наближається до цієї вікопомної дати. 39 найстаровинніших українських міст рішенням уряду взято під державну охорону. Крім того, в Україні близько 5000 сіл, яким вже понад 300 років. Є села, вік яких становить тисячу та більше років. Саме історичні міста й села були колискою нашої державності, де формувалось козацтво, а їх мешканці ставали активними учасниками боротьби за національне і соціальне визволення, де розвивалася самобутня культура, національні традиції, створювалася неповторна історико-культурна спадщина. **Всі вони, на нашу думку, мають бути під опікою держави та громадськості.**

Звичайно, історія для багатьох старовинних міст та сіл не була милосердною. Протягом віків із цілої низки причин багато історико-культурних надбань цих міст і сіл було знищено й втрачено назавжди. Лише у XX от. зникло з карти України майже дві тисячі населених пунктів. Одні, як відомо, згоріли у полум'ї громадянської і Другої світової воєн, інші залишилася без мешканців у роки голодомору, примусових депортацій населення із західних і східних областей та Криму. Чимало сіл ліквідовано під час розбудови промислових зон, створення величезних штучних водоймищ, реалізації хибної "теорії безперспективності" багатьох поселень. Останнє велике відселення відбулось у зв'язку з Чорнобильською катастрофою. Все це наша історія, і ми не повинні залищилися байдужими до її дослідження, до нашої пам'яті. Чи знаємо ми глибоко свою вітчизняна історію, історію міст і сіл, генеалогію свого родоводу? **Беру на себе сміливість сказати, що ми історію країни, історію своїх регіонів, особливо історію сіл глибоко не знаємо.** Не знаємо тому, що глибоко не працюємо а архівах, не докопуємось до глибинних джерел-витоків історії села, у кращому випадку знаємо історію села минулого століття. А хто ж буде досліджувати далеку минувшину села, якому виповнилось 300-500, а то і 1000 років? Відомо, що історія складається з діяльності людей. Проте не пам'ятаю випадку, щоб наші краєзнавці (крім харків'ян) займались генеалогією - наукою, що досліджує родоводи, коріння історичних генерацій. Саме у них формується суспільний досвід із найрізноманітніших галузей людської культури, побуту, традицій, соціально-економічного буття. Молодь, як правило, знає своїх пращурів або свій родовід десь до 3-4 покоління, тоді, як, наприклад, у Польщі, молодь знає своїх попередників 15-20 поколінь. Для нас, краєзнавців-архівістів, тут непочатий край роботи.

У час становлення незалежної Української держави **нам украй необхідно зайнятися відновленням історичної пам'яті, духовності через вивчення минувшини кожного куточка рідної землі, створення вичерпних літописів усіх регіонів, великих і маленьких населених пунктів, промислових підприємств і сільських господарств, висвітлення маловідомих сторінок, пов'язаних із героїчною історією нашого народу.**

У зв'язку з цим першочерговим, найголовнішим стратегічним завданням краєзнавчого загалу, завданням, що породжене часом, є перевидання на основі нових документальних джерел правдивого, об'єктивного літопису багатотомної історії міст і сіл України. Ця праця дала б новий могутній поштовх у розвитку краєзнавства в Україні, його наукових, громадських і шкільних форм, сприяла б відродженню багатьох сторінок історичної пам'яті та духовності нашого народу. Ми маємо великий досвід у підготовці цієї роботи. В архівах і бібліотеках зберігаються десятки тисяч матеріалів та документів про історію міст і сіл, розробки, інструкції, наукові розвідки, які залишені нам у спадок попередниками.

У Харківській, Черкаській, Полтавській Чернігівській, Хмельницькій та інших областях з ініціативи активістів-краєзнавців за останні роки видано на основі нових документів історію багатьох міст і населених пунктів. Отже, нам, згідно з розпорядженням Президента України від 19 жовтня 2000 року, треба забезпечити за участю Національної академії наук України на основі сучасних історичних-економічних та інших наукових досліджень, підготовку і видання енциклопедичного багатотомного видання "Історія міст і сіл України" у новій редакції.

З урахуванням набутого досвіду, підготовка цієї праці на початку XXI ст. має для нас, учених і краєзнавців, стати почесним та відповідальним обов'язком, великим внеском у розбудову і зміцнення суверенної, незалежної Української держави. Безсумнівно, що у створенні цієї унікальної, багатотомної праці ми знайдемо розуміння й підтримку міністерств і відомств, наукових установ та навчальних закладів, місцевих органів влади, Національної академії наук України, новоствореної Української академії історичних наук, творчих спілок і громадських організацій, працівників архівів, бібліотек, музеїв.

Друга важлива проблема, якою ми повинні займатись не покладаючи рук - це дослідження, охорона й відновлення нашої духовної спадщини, пам'яток історії та культури.

Із минулого ми одержали у спадок безцінні пам'ятки історії і культури. Вони притаманною для них мовою розповідають про історію народу, його духовну й мистецьку творчість, його героїчні

і трагічні сторінки, боротьбу за краще майбутнє. **Пам'ятки є свідками економічного, суспільно-політичного, науково-технічного та культурного розвитку нашого народу, становлять невід'ємну частку загальнолюдських цінностей. Вони є невичерпним джерелом формування й зміцнення свідомості нації, почуття її єдності.**

Історія для багатьох пам'яток була трагічною. Геополітичне становище України - Руси визначало її особливу роль бути впродовж багатьох століть заслоном, захисником осідлої Європи від нападів кочових племен Азії. Отже, народ наш був споконвічним прикордонником.

Як наслідок цього, безліч витворів пам'яток нашого народу загинуло від численних навал ординців та інших агресивних сусідів. Однак найтяжчих втрат зазнала духовна спадщина України в XX от., під час Вітчизняної війни 1941-1945 років. Новітніми вандалами знищувались найцінніші пам'ятки історії і культури нашого народу. Так, зокрема, в Києві була знесена комплексна споруда колишнього Києво - Михайлівського монастиря. Серед них і його перлина Золотоверхий собор, вінець княжого Києва, зведений на початку XII ст. У ці роки було знищено Трьохсвятительську церкву - пам'ятку XII ст., церкву Святої Богородиці Пирогощої на Подолі - пам'ятку XII ст., висаджено в повітря джигітський монастир, пам'ятку XII ст.., який у пізніший час служив останнім пристановищем для пристарілих запорозьких козаків. У Полтаві було зруйновано Хрестоздвиженський монастир - пам'ятку ХУП ст. і ряд інших.

Із руйнуванням пам'яток - руйнувалася душа нашого народу, нищились поняття порядності, обов'язку, честі, благородства, любові до своєї культури.

В Україні є 1399 міст і селищ та понад 8 тис. сіл з цінною історико-архітектурною спадщиною; 1020 парків, що мають значну культурну цінність. Загалом фонд історичних будівель та споруд у цих населених пунктах перевищує 70 тис. об'єктів. Усі вони з огляду на процес природного старіння потребують обліку, охорони, нагляду, ремонту, реставрації, реконструкції, включення у сучасне суспільно-економічне життя.

49 визначних ансамблів і комплексів оголошено державними історико-архітектурними та історико-культурними заповідниками, Восьми із них указами Президента України надано статус національних.

Після набуття Україною незалежності найвизначніші пам'ятки нашої держави були включені до списку всесвітньої спадщини ЮНЕСКО. Це ансамблі Софійського собору та Києво-Печерської лаври у Києві, забудова і пам'ятки історичного центру Львова.

На жаль, сьогодні багато пам'яток знаходяться в незадовільному стані, руйнуються. Понад десять відсотків пам'яток архітектури, взятих під охорону держави, перебувають в аварійному, а майже кожна десята у незадовільному стані. А між тим, із року в рік в Україні зменшуються бюджетні асигнування на відновлення, ремонт і реставрацію пам'яток архітектури й містобудування.

В Україні досі не існує єдиної системи державного управління справою охорони пам'яток історії та культури, що негативно відбивається на їх збереженні. Пам'ятоохоронна справа розпорошена між Держбудом, Мінкультури і мистецтв, Академією наук і громадською організацією - Українським товариством охорони пам'яток історії та культури.

На наше переконання, давно настав уже час створити Державний комітет охорони пам'яток та культури України, який би сконцентрував у своїх руках керівництво пам'ятоохоронною справою.

За останні роки в Україні зроблено перші реальні кроки для збереження історико – культурної спадщини. Ведеться робота з підготовки багатотомного Зводу пам'яток історії та культури України, перший том якої – "Київ" – вийшов із друку у 2000 році. Незважаючи на величезні економічні труднощі, які переживає наша держава, за останній час прийнято урядове рішення, спрямоване на охорону і відродження витрачених святинь нашого народу. Президентом України 9 грудня 1995 року видано Указ "Про заходи щодо відтворення видатних пам'яток історії та культури". Цим Указом створено Комісію з питань відтворення видатних пам'яток історії і культури при Президентові України, визначено головні напрями її діяльності.

Відповідно до Указу Президента, розроблено і 23 квітня 2000 року затверджено урядом "Програму відтворення видатних пам'яток історії та культури". Ця Програма включає 56 об'єктів-пам'яток X-XIX ст. практично з усіх регіонів України. Тут є пам'ятки культової, цивільної й оборонної архітектури - собори, церкви, костьоли, мечеті, каплиці, палаци, садиби, містобудівні ансамблі, фортеці, замки тощо. Програма широкомасштабна. Для її реалізації потрібно докласти величезних зусиль, знайти чималі кошти, яких сьогодні держава має недостатньо. Тут є над чим попрацювати державним відомствам, місцевим органам влади, а також науковим і громадським організаціям, шанувальникам і охоронцям наших святинь.

Великої нашої уваги сьогодні потребують музеї, ці **скарбниці нашої пам'яті, визнані народні кафедри дослідження та популяризації історії рідної землі.** Колективи музеїв ведуть велику і плідну роботу по відродженню історичної пам'яті духовності нашого народу. Водночас життя нагальне вимагає від нас, науковців і краєзнавців, допомогти місцевим музеям, визначити в нових умовах нову концепцію, яка б на науковій основі забезпечила б показ правдивої історії нашого суспільства.

Ми повинні наголосити на непересічному значенні музейництва на громадських засадах, яке певнім чином було скомпрометоване деякими недалекоглядними керівниками місцевих владних структур, навчальних закладів. Унаслідок цього, багато музеїв було по-злочинному знищено, а експонати, дбайливо зібрані краєзнавцями, розкрадено. Водночас не можна заперечувати те, що завдяки самовідданому пошукові місцевих краєзнавців, удалося зберегти сотні тисяч

оригінальних документів, рухомих пам'яток історії та культури. Високо оцінюючи зазначені ініціативи, все ж відзначимо, що громадське музейництво потребує більшої уваги а боку Національної академії наук. Міністерства культури і мистецтв України, Головного архівного управління України, творчих спілок. Досвід численних зарубіжних країн переконує, що громадські музеї можуть стати не пише осередками культурно-освітньої роботи, а й місцем спілкування людей різних поколінь,

На сучасному етапі розвитку краєзнавства практичної реалізації вимагає ряд національно-культурних ініціатив, започаткованих громадськістю у 60-80-их роках. Так, незадовільною є діяльність багатьох організацій по створенню заповідника козацької слави на о.Хортиця. Через відсутність коштів і повсякденної роботи, а головне - бажання деяких керівників, за 36 років після прийняття урядової постанови “Про увічнення пам'ятних місць, пов'язаних з історією Запорозького козацтва” тут практично майже нічого не зроблено. Водночас чомусь залишається не поміченою Державна програма увічнення сторінок історії українського козацтва, розроблена в другій половині 60-х років за участю провідних український учених - істориків, археологів, архітекторів, мистецтвознавців. Доречно буде повідомити, що в рамках програми з дослідження пам'ятних місць, пов'язаних з історією українського козацтва, складено перепік цих місць для підготовки картосхеми “Козацька слава України”, не так давно науковцями Інституту історії України НАН України Ю.Данилюком і О.Бажаном підготовлено фундаментальний збірник документів про Хортицю “Збережемо тую славу”. Видано ряд інших праць із цієї проблеми.

На жаль, поступово втрачає динаміку і робота по створенню мережі етнографічних музеїв, які по праву вважаються скарбницею народної культури. Створені в минулому музей народної архітектури та побуту України в Києві, етнографічні комплекти просто неба у Переяславі-Хмельницькому, Чернівцях, Львові, Ужгороді, інших регіонах, потребують більшої державної підтримки, активізації відповідної пошукової і науково-дослідної роботи. Водночас викликає стурбованість відсутність етнографічних музеїв у ряді самобутніх за своєю культурою регіонах.

Наприклад, такі музеї вже давно можна було б створите на Слобожанщині, поблизу Харкова, однак справа вже тривалий час не зрушується з мертвої точки. Думається, що нині, копи йде невпинна урбанізація, щоб зберегти архітектурні народні споруда, етнографічні витвори регіонів, було б доцільним у найближчому часі створити музеї архітектури і побуту в усіх областях України.

Ми ще дуже мало приділяємо уваги етнографічнім дослідженням, етнографічному краєзнавству - одному із визначальних аспектів вивчення історії, традицій та культури краю, що посідає важливе місце у діяльності краєзнавців.

Із музеєзнавством тісно пов'язане туристичне краєзнавство. Туризм в Україні, як відомо, розвивався та розвивається в нерозривній єдності з історичним краєзнавством, був і залишається одним із найважливіших засобів пізнання історії, традицій, культури, природи окремих регіонів України. Цілком очевидно, що успішне розгортання краєзнавчого туризму було б неможливим без глибоких історико-краєзнавчих досліджень, без упровадження в повсякденну практику роботи туристсько-екскурсійних організацій, наукових здобутків учених-краєзнавців, без тісного контакту працівників туризму з науковими установами, бібліотеками, архівами, громадськими об'єднаннями й, особливо, історичними та краєзнавчими музеями. Працівники туристських організацій ведуть величезну роботу з популяризації рідного краю, а для іноземних громадян відкривають, у певному розумінні, раніше невідому Україну з її великою самобутньою історією і культурою.

За останні роки у нас поліпшилася зв'язки з організаціями, що займаються туризмом. Значно зросли контакти вчених-краєзнавців із фахівцями туристичного профілю, які займається підготовкою кваліфікованих кадрів для туристичної галузі, ведуть наукові дослідження з проблем туризму, його історії, туристичного краєзнавства.

Президент України зобов'язав Державній комітет молодіжної політики, спорту і туризму України розробити заходи з популяризації серед молоді, вивчення історії рідного краю, розроблення краєзнавчих маршрутів по території України.

Надзвичайно корисну справу для дальшого розвитку краєзнавчих туристичних досліджень здійснює разом із спілкою Інститут туризму Федерації профспілок України, який щороку видає збірники наукових статей, а 1998 року започаткував регулярне щорічне видання “Туристично-краєзнавчі дослідження”, де розробляються питання теорії туристичного краєзнавства, друкуються матеріали про визначні пам'ятки археології, історії, архітектури, мистецтва, що є важливими об'єктами туризму. Будемо сподіватися, що ця робота піде на користь як загальному краєзнавству й одному з його напрямів - туристичному краєзнавству, так і сприятиме розробленню теоретичних питань розвитку туристичної галузі взагалі.

Сьогодні вже ні в кого не викликає сумніву потреба спільних дій краєзнавців-дослідників рідного краю, організаторів туристично-екскурсійної роботи та наукові цих, які займаються туристським краєзнавством історією туризму. Туризм в Україні у новому столітті покликаний вийти на нові рубежі. Значення його не лише для розвитку економіки, а й для виховання нашого народу, особливо молоді. Звідси, наш обов'язок і надалі поширювати зв'язки із організаціями туристичного профілю, надавати їм посильну допомогу в розробці тематики нових туристських маршрутів, у випуску літератури, підготовці кадрів екскурсоводів, проведенні наукових конференцій, в організації спільних комплексних пошукових експедицій, польових досліджень із метою виявлення нових об'єктів туризму, створення інформаційного банку даних із туристсько-екскурсійних і краєзнавчих ресурсів різних регіонів Україна.

Гадаю, що немає потреби наголошувати, яке

величезне значення має краєзнавство, пізнання рідного краю для виховання учнівської молоді, студентства. Адже вивчення рідного краю, свого села, міста слід починати з дітьми дошкільного віку, знаходити, як це робиться в деяких країнах за кордоном, форми і методи вивчення куточків своєї землі. Не буде перебільшенням сказати, що саме **краєзнавство і народознавство мають стати основою в проведенні навчальної та виховної роботи серед учнівської молоді в суверенній вкраїнській державі.**

Як відомо, свого часу Міністерство освіти разом із творчими спілками й Українським фондом культури розробило і затвердило спеціальне положення про рух учнівської молоді України за збереження та примноження традицій, звичаїв і обрядів народу під назвою "Моя земля - земля моїх батьків".

Програма руху, девіз якого "Мій край - моя історія жива", передбачала забезпечення широкого комплексу дій із розгортання краєзнавчої роботи, спрямованої на глибоке вивчення рідної мови, історії країни, пам'яток культура та природи, коріння свого роду, історії землеробства, природокористування, пісенно-поетичної спадщини, традицій, звичаїв, обрядів, інструментарію свого краю, національного одягу, народної архітектури та побуту, народних ремесел, що є основою відродження національної культури українського народу.

Глибоко патріотичне значення руху "Мій край - моя історія жива" для виховання молодого покоління величезне. Ми з вами, вчені-краєзнавці, Міністерство освіти та науки України і його органи на місцях мають більш активно працювати над реалізацією цієї програми, допомагати школам втілювати її в життя. Для цього нам спід допомогти вчителям значно пожвавити краєзнавчу роботу в навчальних закладах, активізувати діяльність гуртків юних краєзнавців, музейницьку, пам'яткоохоронну та екскурсійну роботу серед школярів, звернути особливу увагу на вивчення учнями місцевої історії, топоніміки, свого родоводу.

Президентом України доручено Міністерству освіти і науки забезпечити розроблення та включення до навчальних планів і програм загальноосвітніх, позашкільних, професійно-технічних та вищих навчальних закладів тем з краєзнавства, з урахуванням специфіки регіонів України. На ваш погляд, учні шкіл і студенти всіх вищих навчальних закладів, незалежно від їх профілю, мають вивчати курс краєзнавства (народознавства), знати першовитоки своєї історії. Для цього нам з вами, і перш за все вченим, треба зайнятися підготовкою для шкіл і вищих навчальних закладів програм, підручників, посібників, іншої літератури з краєзнавства та народознавства.

Потрібно глибоко усвідомити, що від того, як ми будемо виховувати сучасну молодь, така і буде доля незалежної Української держави.

Важливим центром науково-дослідної роботи з краєзнавства є наші бібліотеки й архіви, адже в їх сховищах зберігаються неоціненні скарби попередніх поколінь, численні документи і література про рідний край. Так, у Харкові центром організації краєзнавчих досліджень є відділ україніки наукової бібліотеки імені В.Короленка. Велику краєзнавчу роботу ведуть Національна бібліотека України імені В.Вернадського, державна, історичні бібліотеки в Києві, Львівська, Одеська, Полтавська, Дніпропетровська, Хмельницька обласні бібліотеки.

Ми маємо необмежену можливість ретельно досліджувати історичні матеріали в державних архівах як у центральних, розташованих у Києві, так і на місцях. Ми повинні і далі дружити з бібліотеками і архівами, спиратись на їхню допомогу в роботі. Готуючись до перевидання багатотомної "Історії міст і сіл України" в сторіччі, яке щойно розпочалося, нам необхідно вже тепер, не гаючи часу, пам'ятати про створення бібліографії, нагромадження архівних джерел, інших матеріалів про історію всіх міст та сіл України.

Щоб успішно розвивати краєзнавство, нам слід докорінно поліпшити наукову роботу з теорії історії краєзнавства в Україні. В 1992-1998 роках в Україні захищені 3 докторські, 46 кандидатських дисертації, які порушують різні аспекти розвитку краєзнавства, сприяють осмисленню здобутого досвіду.

Нині ж, спільно з Національною академією наук України, Академією педагогічних наук України ми маємо активізувати роботу з розроблення наукових проблем історії та теорії краєзнавства, вирішити питання про створення наукових центрів регіональних досліджень з краєзнавства. Державному комітету інформаційної політики, телебачення і радіомовлення України доручено всебічно сприяти висвітленню діяльності Всеукраїнської спілки краєзнавців та її місцевих осередків у засобах масової інформації. На наш погляд, слід було б заснувати при газетах, на радіо та телебаченні позаштатні відділи з пропаганди рідного краю, до складу яких входили б представники Спілки. Ці відділи повинні подавати різноманітні матеріали, перш за все про невідомі, маловідомі або перекручені сторінки різних періодів історії "малої батьківщини", порушувати інші питання краєзнавства, що випливають із завдань нашої Спілки, розповідати про досвід і практику її роботи.

Для популяризації краєзнавчих знань нам треба широко використовувати й лекційну та екскурсійну роботу, влаштовувати виставки, систематично надалі проводити конференції.

Краєзнавство, як наука, всіма нами має бути високо піднесена в вкраїнській державі, а добре ім'я краєзнавця, невтомного дослідника історії "малої батьківщини" повинно бути оточене увагою й звучати гордо. А це залежатиме від нас - учених і аматорів, від нашої наполегливості, самовідданої праці на цій благородній ниві.

Реєнт О.П. (м.Київ)

10-РІЧЧЯ НЕЗАЛЕЖНОСТІ УКРАЇНИ: ПРОБЛЕМИ РОЗВИТКУ СУСПІЛЬНИХ НАУК

Нині людство перегортає сторінку другого тисячоліття нової ери і задумливо вглядається - що ж буде на незаповненій третій? Адже навіть значно коротший проміжок часу – сторіччя, спресовує в собі стільки подій: доленосних, трагічних і тих, що змінюють світ на краще. На тлі таких епох в історії людських цивілізацій десятирічний вік окремої держави може здатися "дитячим". З цим можна було б погодитися, коли не знати, який шлях пройшов народ України за останні 10 років.

Помиляється, хто вважає, що незалежність нам "подарували". Наш народ заслужив її тривалою боротьбою, незчисленними жертвами.

Омріяна багатьма поколіннями мислителів і патріотів "українська ідея" торувалися не просто, весь час виявлялася спроба її дискредитації. Провісниками і предтечами суверенної України стали такі постаті як Тарас Шевченко, Іван Франко, Михайло Грушевський, Володимир Винниченко. Для них, як і для багатьох інших ідеологів та активних учасників національного руху, екзистенцій не за своєю суттю питання Степана Рудницького "Чому ми хочемо самостійної України?" було водночас риторичним. Адже тільки у власній державі народ "розіп'ятий на хресті" за своє волелюбство, може відчути себе вільним. І в тому, що це зрештою сталося, вбачається вища справедливість історичного поступу. "Дорогу до храму" національної державності торували тисячі січових стрільців та вояків УПА, мільйони тих, хто словом чи ділом сприяв збереженню й утвердженню національної свідомості. На скрижалях вітчизняної історії довіку залишаться імена справжніх звитяжців духу - в'язнів совісті: Василя Стуса, В'ячеслава Чорновола, Левка Лук'яненка, Миколи Руденка, Ліни Костенко, Івана Світличного, Юрія Литвина, братів Горинів, Євгена Сверстюка, Алли Горської і багатьох їх побратимів та однодумців. Яку силу переконань, стійкість, мужність треба мати, щоб не лише встояти перед нестримним натиском тоталітарної системи, а й перемогти її!

Вінцем багатовікової національно-визвольної боротьби нашого народу стала поява на світовій карті ще однієї незалежної держави - України. 16 липня 1990 р. Верховна Рада Української РСР ухвалила Декларацію про державний суверенітет України, а 24 серпня 1991 р. позачергова сесія Верховної Ради УРСР прийняла Акт про незалежність Української республіки. Референдум 1 грудня 1991 р. легітимізував новий статус держави: за її повну незалежність висловилося 90% виборчих її громадян. Це спростувало твердження окремих заангажованих політологів, що адептами національної державності в Україні була обмежена купка людей. Щоправда, важко назвати переконаними прихильниками такого способу й проголошення всіх, хто прийшов віддати свої голоси на підтримку Акту про незалежність. Але ситуація склалася така, що в одному таборі виявилися й активні поборники відродження суверенної держави, й колишні її супротивники, й до того пасивні, що в силу обставин дістали можливість здійснити своєрідний акт історичної сатисфакції тоталітарній системі за всі заподіяні нею кривди. То був унікальний момент єднання в ім'я майбутнього і проти повернення минулого. Загальну ейфорію стимулювала міжнародна підтримка України. У грудні 1991 р. Українську державу визнали 68 країн світу. Та доля готувала цілу низку випробувань для новонародженої держави. Всі ці роки існували тертя між різними гілками влади, вищий рівень яких уособлювали Президент, Верховна Рада і Кабінет міністрів, хоча на сьогодні зроблено дуже багато, аби існував чіткий вододіл у компетенції кожного з цих органів. На жаль, публічні політики часто діяли популістськими методами заради власних амбіцій, а не в ім'я інтересів народу і держави. На невиправдано довгий термін затягувався конституційний процес, який вдалося завершити тільки в знаменну ніч з 27 на 28 червня 1996 р. прийняттям нового Основного Закону. За словами президента Л.Кучми "Україна та й народ отримали довгостроковий правовий фундамент для динамічного розвитку в умовах соціального миру та громадянського спокою". (Виступ на урочистій церемонії підписання Конституції України.- К., 2000.- С. 201).

90-ті роки стали новим етапом розвитку культурної духовності нашого народу. Його визначальними рисами стали позитивні зрушення щодо відродження історичної пам'яті, повернення забутої, забороненої культури та мистецької спадщини, вивільнення творчої ініціативи, піднесення народної творчості, сплеск культурного життя в регіонах. Одним з найважливіших напрямів культурної політики стало твердження української мови як державної та створення належних умов для функціонування мов основних етнічних груп, що мешкають в Україні. Держава розпочала поглиблене реформування системи освіти, й адаптацію до ринкових умов і нових засад організації суспільства. У цій сфері ще багато невирішених питань, які вимагають спільних зусиль владних структур, громадських об'єднань, підприємницьких кіл.

На сьогодні, ж ми мусимо відверто визнати: провина за відсутність науково обгрунтованої

комплексної, цілісної, всеохоплюючої державної політико-правової доктрини як теоретичної програми розвитку суспільства частково лежить і на тих, хто зайнятий у сфері суспільних наук. Відчувається дефіцит фундаментальних ідей на вирішальних напрямах регламентації, регулювання політико-економічних, етнічних, конфесійних, соціокультурних відносин, реформування державних та недержавних інституцій.

Сучасний етап державного будівництва вимагає посиленої уваги до теоретичних та практичних проблем права. Становлення демократичної, правової, соціально орієнтованої держави диктує реформування всієї юридичної системи, оновлення практично всіх галузей законодавства, його кодифікації та систематизації, вдосконалення організаційно-правового механізму, забезпечення прав людини і громадянина, законності і порядку.

Юридична наука повинна сприяти розвитку нових, заснованих на гуманістичних принципах суспільних відносин, розробці ефективних засобів і шляхів переходу від командно-адміністративної моделі керівництва державою до демократичних, становленню громадянського суспільства, ринкової економіки, ефективних політико-правових інституцій.

Виконання вказаних завдань вимагає нових методологічних підходів до вивчення і формулювання закономірностей діалектики зв'язку суспільства і права, виокремлення в цій системі особливої світоглядної структури знань про право, його сутність та форми здійснення. Мова йде про нову філософію права, на базі якої розвиватимуться теоретичні основи галузей правознавства, вдосконалюватиметься технологія правотворчості і практичного застосування юридичних актів.

В сучасних умовах набуває особливого значення вироблення теоретичних і практичних засад громадянського суспільства, різних форм самоорганізації та громадянської самодіяльності його членів. Маргінальній психології пасивного обивателя, який чекає всього від держави слід протиставити умови, за яких творча, ініціативна та енергійна особистість дістане цілком природні переваги при рівних конституційних правах та соціальних гарантіях.

Готуючи майбутніх правознавців для школи, слід мати на увазі, що на їх плечі ляже тягар початкової ланки "правового лікбезу", популяризації правових знань серед співгромадян. Особливо гостро ця проблема стоїть у сільській місцевості, де рівень правової усвідомленості та забезпечення юридичними послугами на кілька порядків нижчий, ніж у містах. Водночас, як вимогу суспільства, слід сприймати потребу у кваліфікованих правниках. Тому учнівська молодь, яка мріє обрати дану професійну нішу, повинна отримати належну підготовку ще на шкільній лаві.

Сьогодні не обійтися без вичерпної інформації про головні тенденції в житті українського суспільства, зміни в його соціальній структурі, системі соціальних відносин, зразках поведінки різних груп і верств населення. Аналіз процесів соціальної диференціації і стратифікації, соціальної мобільності, важелів соціокультурної інтеграції, складання нових мотивацій та ціннісних орієнтирів населення України дозволяє оперативно реагувати на ті явища, які визначають поступ держави, а також з більшою вірогідністю прогнозувати майбутнє.

На нашу думку, а ні державні структури, а ні українське суспільство в цілому, ще не усвідомлюють конструктивного потенціалу наук. І, якщо на теоретичному рівні успіхи наукових розробок вітчизняних соціологів досить помітні, то практичне їх використання залишається вкрай незадовільним. В цьому сенсі слід міркувати над формами і засобами, якщо хочемо, реклами здобутків і можливостей соціології, впровадження результатів соціологічних досліджень і рекомендацій у повсякденну діяльність державних органів, громадських об'єднань, політичних партій тощо.

Візьмемо конкретні приклади. Україна, як відомо, є осередком кількох великих церков і багатьох малих конфесійних об'єднань. Цей своєрідний "релігійний Вавілон" вимагає зважених підходів усіх, хто займається даними питаннями. Вибір правильних рішень у такій делікатній сфері як релігійне життя повинен базуватися на "3 китах": 1) глибоких знаннях з історії релігій, 2) релігійній толерантності та відмові від силових методів розв'язання міжконфесійних протиріч і, нарешті, 3) перспективному моделюванні і прогнозуванні сучасних процесів у релігійному житті. Важливо, щоб у суспільній думці, а особливо у свідомості молоді, закріплювалися не лише високі духовні ідеали й цінності, але й повага до представників інших віросповідань, відмова від агресивності, ворожості у ставленні до т. зв. "іновірців".

Історики також долучалися до того, що диференціація політичних вподобань надмірно підняла температуру у відносинах між окремими групами суспільства. Після десятиліть тоталітарної задухи науковці змогли вдихнути на повні груди. Однак це не зняло, а, навпаки, загострило проблему заангажованості істориків. В даний момент варто давати собі звіт у тому, що політизовані, ідеологізовані праці на історичну тематику провокують поляризацію суспільства, сприяють ескалації напруженості в ньому. Це лише шкодить і державі, і народу України.

В цілому ж, історична наука поступово долає такі рудименти минулого як упередженість, міфотворчість, схематизм. На зміну доктрині вульгаризованого марксизму приходять новітні методи історичного пошуку, об'єктивне зображення подій минулого. Та щоб відійти від фотографічного відтворення історичних процесів, слід виробити нові методологічні підходи, очистити термінологічно - понятійний апарат від безплідних нашарувань та псевдонаукових неологізмів, перейти до концептуального осмислення конкретно-історичних явищ. Слід відмовитися від надто жорсткої прив'язки до російської історичної моделі, так і

модерної вестернізації нашої історії. Очевидно, більш плідним буде системний, конвергентний підхід, який передбачає вивчення різнобічних впливів на етногенез, державотворення, соціально-економічні, конфесійні умови розвитку українського народу впродовж віків.

Значну роль у перебудові не лише вищої, але й середньої освіти мають відігравати філософські дослідження. Вони покликані забезпечити надійну світоглядно-методологічну основу для кардинального оновлення навчально-виховного процесу.

В галузі фундаментальних розробок провідної наукової установи цього профілю - Інституту філософії НАН України - пріоритетними стали дослідження фундаментальних проблем соціальної філософії, філософії нації та етносу, історіософії, філософської антропології, філософії культури, етики та естетики, філософії релігії та релігійних процесів, аналітичної філософії, логіки, методології та філософії науки і т. ін.

Певні позитивні напрацювання є у розробці актуальних світоглядних і методологічних проблем розвитку сучасного суспільства і науки, обґрунтуванні цивілізаційного підходу у вивченні історичних процесів, феномену української культури, питань становлення громадського суспільства тощо.

Водночас доводиться констатувати, що чималий потенціал академічної науки реалізується не повністю. Значно тіснішими мають бути зв'язки інституту з філософськими кафедрами вузів, активнішою спільна робота по підготовці підручників. Малоосвоєним напрямом діяльності залишається інтеграція філософії та спеціальних галузей науки та освіти.

В Україні історично склався секторіальний поділ науки на академічну, галузеву, вузівську. Головними недоліками такої організаційної форми є: 1) відрив фундаментальних досліджень від нагальних, практичних потреб суспільства; 2) певна ізольованість галузевої та вузівської наукових сфер від проривних, авангардних напрямів наукового пошуку; 3) погана керованість між окремими структурами, що ускладнює орієнтацію на пріоритетні завдання науковців і досягнення вагомих конкретних результатів; 4) надмірний консерватизм, відсутність динамічності, гнучкості академічних установ в плані адаптації тематики досліджень до освітніх потреб і загального прогресу. Враховуючи перетворюючий потенціал суспільствознавчих наук. Зрештою, необхідно ставити в практичну площину їх реальний вплив на шляхи реформування і розбудови нашої держави.

Окремі фахівці вважають за доцільне передати академічні установи до складу вузів. Однак механічне поєднання академічних інститутів з вищими навчальними закладами може завдати більше шкоди, аніж принести користі. Адже лише незначна частина вузів має ідентичну з академічними установами організаційно-функціональну парадигму діяльності. З цієї причини більшість академічного наукового персоналу є мало пристосованою до умов академічних установ. Діяльність такого симбіозу викликає сумніви ще й огляду на сучасні економічні умови, цілком ясно, що механічному копіюванню іноземного досвіду слід протиставити зваженим, продуманим крокам у справі оптимізації науково-освітньої сфери.

Найбільш раціональний і продуктивний шлях, очевидно, полягає в поступовій інтеграції академічного й вузівського секторів науки, передусім в їх найбільш інтелектуально насичених сегментах. Організаційно-правові й управлінські засади для цього вже існують - освітні й наукові заклади об'єднані під дахом Міністерства освіти і науки. Наступними кроками може стати формування інтегрованих структур, спрямованих на поєднання і використання потенціальних можливостей як академічного інституту, так і вузу. Одним з перспективних напрямів цього процесу може бути створення академічних кафедр у кращих навчальних закладах України -університетах, академіях. Залучення до роботи таких інституцій провідних представників фундаментальної науки дозволить перетворити їх на своєрідні наукові центри, спроможні генерувати нові ідеї, здійснювати напрацювання теоретичних, методологічних проблем орієнтованих на перспективу.

Поява таких центрів у вузах покликана такими складовими:

- об'єднати науково-дослідну й пошукові роботу науковців обох секторів науки;
- забезпечити піднесення загальнотеоретичного рівня навчальних програм шляхом експертизи, вироблення відповідних рекомендацій, всього навчально-виховного процесу;
- сприяти зростанню професійного рівня професорсько-викладацького складу базового та споріднених вузів України у формі стажувань, консультацій тощо;
- активізувати спільну видавничу діяльність, популяризацію останніх досягнень науки серед студентів і широких кіл громадськості.

Академічні кафедри можуть стати організуючим, координуючим, консультаційним, експертним центром для підготовки нових професорсько-викладацьких кадрів - кандидатів і докторів наук. Їх діяльність має стимулювати інтерес студентів до наукових досліджень, сприяти виробленню вмінь і навичок наукової роботи, а згодом і підготовки фахівців магістерського рівня.

На завершення треба відзначити, що історикам - краєзнавцям є що сказати на сьогоднішній день. Ставши на шлях незалежності, народ України засвідчив свою самодостатність, реалізував історичний шанс стати державним народом. Як і кожна держава, що долає такий складний етап, Україна зустрічається з труднощами, які наш народ переживає з гідно піднятою головою, інколи з сумом в очах, а часом - з іронічною усмішкою. І нехай саме такими ми увійдемо в історію, нехай саме такими - без позірності й ретуші - побачать нас нащадки. Бо це і є Правда життя.

Бабенко Л.Л. (м. Полтава)

НАУКОВІ ФОРМИ ІСТОРИЧНОГО КРАЄЗНАВСТВА 20-х – ПОЧАТКУ 30-х РОКІВ XX ст.: З ДОСВІДУ ДІЯЛЬНОСТІ

Серед багатьох галузей історичної науки історичне краєзнавство посідає особливе місце. Дослідження і пропаганда історії рідного краю відіграють надзвичайну роль у формуванні патріотичних почуттів та світоглядних переконань. Виняткового значення вивченню регіональної історії надавали видатні вчені минулого М.Максимович, В.Пассек, О.Лазаревський, О.Шафонський, М.Костомаров, В.Антонович, значення якої, на їх думку, було головною умовою створення цілісної історії України. Проте періодом найвищого піднесення і розквіту історичного краєзнавства вважаються 20-ті – початок 30-х років XX століття, які академік П.Т.Тронько справедливо називав "золотим часом" у розвитку різних форм краєзнавчого руху. Особливої результативності досягли наукові форми історичного краєзнавства. Організаційним і науково-методичним центром краєзнавчого руху, що згуртував навколо себе кращі наукові і творчі сили, стала Всеукраїнська Академія наук (ВУАН), утворена в листопаді 1918р. В її наукових планах проблеми регіональної історії розглядались як один з найпріоритетніших напрямів. Вже на початку 20-х років з'явився ряд наукових структур краєзнавчого спрямування таких, як комісії краєзнавства, Український комітет краєзнавства, мережа комісій і кафедр ВУАН та її Історична секція, кафедри краєзнавства у вищих навчальних закладах, наукові товариства на місцях, музеї, архіви. Завдяки поєднанню зусиль наукових установ та громадських організацій краєзнавство досягло значних успіхів у дослідженні історичного минулого. На той час в Україні діяло близько десяти тисяч різноманітних краєзнавчих формувань. Провідну роль у їх діяльності відігравала наукова інтелігенція – працівники Академії наук, музеїв, архівів, викладачі вузів.

В системі ВУАН вже 1919 року діяло більше десяти краєзнавчих комісій. Так, Київська комісія краєзнавства, до складу якої входили такі відомі вчені як А.Лобода, О.Фомін, І.Шмальгаузен, М.Птуха, В.Липський, П.Тутківський, М.Василенко, за короткий час своєї діяльності провела 24 засідання, виробила конкретні шляхи об'єднання зусиль всіх краєзнавчих структур у республіці. Для популяризації ідей краєзнавства серед широких кіл громадськості комісія почала випуск друкованого органу – "Бюлетеня Комісії краєзнавства", а також влаштовувала відкриті засідання та наукові читання.

Для активізації краєзнавчих досліджень регіонів з ініціативи Київської комісії було утворено Харківську та Одеську комісії краєзнавства. Харківська комісія під керівництвом професора Д.Зеленіна не тільки вивчала історію Слобожанщини, але й готувала скликання всеукраїнського з'їзду краєзнавчих структур. Вона діяла у тісній взаємодії з кафедрою історії України при Харківському ІНО, очолюваної академіком Д.Багалієм, яка мала самостійну етнологічно-краєзнавчу секцію. З ініціативи обох установ виникла комісія краєзнавчих екскурсій, проводилися археологічні розкопки та етнографічні експедиції, систематичні виставки та наукові конференції.

Про результати роботи Одеської комісії довідуємося з "Вісника одеської комісії краєзнавства". Напрями її діяльності були настільки перспективними і плідними, що привернули увагу численних зарубіжних наукових центрів. Як відзначало бюро комісії у 1928 р.: "Краєзнавча науково-дослідна робота її набула певної чіткості, дала розв'язання низки цікавих проблем щодо місцевого краю, що увійшли в ужиток науки, набула авторитету серед краєзнавчих організацій і популярності серед широких кіл громадськості".[1]

Аналізуючи діяльність краєзнавчих комісій, визначаючи їх роль у розвитку науки, формуванні національної свідомості, Президія ВУАН наголошувала не лише на доцільності поширення їх досвіду, а й вказувала на необхідність зростання їх офіційного статусу. Зокрема, президент ВУАН академік В.Липський, неодмінний секретар А.Кримський та голова Київської комісії краєзнавства А. Лобода у звіті уряду України писали: "необхідним є те, аби принаймні Центральні комісії краєзнавства у Києві, Харкові користувалися в урядових установах правами і авторитетами, які відповідають їх державному і науковому значенню...".[2]

Вклад ВУАН у розвиток історичного краєзнавства не обмежувався діяльністю вищезазначених комісій. Поряд з ними в академічній системі працювали комісії порайонного вивчення України, етнографічна, історико-географічна, словника діячів української землі (біографічного словника), комісія по вивченню історії козацтва та інші. Важливо, що саме в 20-х роках зародилися наукові напрямки, які знайшли розвиток у сучасній історіографії. Наприклад, аналізуючи програму історико-географічної комісії, переконуємося в тому, що саме нею були закладені науково-методичні та організаційні принципи, на яких згодом була побудована багатотомна "Історія міст і сіл України". Комплексний підхід в дослідженні історико-культурної спадщини, характерний для Всеукраїнського археологічного комітету (назва установи неодноразово змінювалась), знайшов своє практичне втілення на сучасному етапі в процесі підготовки "Зводу пам'яток історії та культури", формах і методах роботи Центру пам'яткознавства

та Українського товариства охорони пам'яток історії та культури.

У 1924 р. на батьківщину повертається М.Грушевський, як визнаний лідер української науки. З поверненням вченого не лише завершується формування його наукової школи, але й реалізується один з найважливіших дослідницьких принципів: "відродження районового дослідження українського життя, розпочатого з ініціативи В.Б.Антоновича".[3] Його втілення відбулося у створенні та діяльності чотирьох комісій порайонного дослідження України – Києва і Правобережної України, Лівобережної України і Слобожанщини, Полудневої (Південної) та Західної України. Своє завдання вони вбачали в тому, щоб спільними силами "академічних вчених і місцевих істориків розвивати досліди історичних районів, з яких складалась українська земля в минулому і дає їх відчувати в сучасному", "організувати дослідну роботу на місцях і керувати нею, пробуджувати інтерес найширших верств населення до історії свого краю".[4]

Кожна з комісій виробляла певний пріоритетний напрямок роботи, обумовлений комплексом актуальних першочергових завдань. Зокрема, для комісії Києва і Правобережжя ним стала пам'яткоохоронна діяльність. Члени комісії виступили на захист історико-архітектурних пам'яток, які на думку радянської влади, не мали будь-якої цінності для нового суспільства. О.Макаренко гаряче заперечував проти зносу Михайлівського золотоверхого монастиря, Петропавлівської церкви на Подолі як зразків давньоруської архітектури, які мають "не місцеве, а всесоюзне і навіть більше значення", а їх "архітектура, мозаїка і фрески є живим пам'ятником по своїй історичній і художній цінності".[5] Ця позиція була інкримінована вченому як антирадянська в 1934 р. З метою врятування могил видатних українських діячів та старовинних пам'ятників на київських цвинтарях у вересні 1924 р. була створена комісія київського некрополю. Науковці висловлювали свої пропозиції щодо перейменування вулиць, площ, районів Києва, організували ряд студентських гуртків по вивченню київської старовини, історичної топографії Києва тощо.

Заслуговує на увагу досвід організації краєзнавчої роботи комісії Лівобережної України, яка координувала дослідження багатьох місцевих наукових структур – наукових товариств Чернігова і Полтави, комісії старого Чернігова і Чернігівщини, академічних та етнографічних експедицій, налагодила видавничу справу. Як стверджує часопис "Україна", утворилися "фактичні філії порайонної комісії Лівобережжя в Чернігові, Ніжині, Полтаві, Конотопі, Ромнах, Прилуках, Червонограді".[6]

Прикладом справжньої масовості наукових форм краєзнавства може бути діяльність історико-географічної комісії та комісії біографічного словника України. Починаючи підготовку до видання словника, комісія особливі сподівання покладала на мережу краєзнавчих гуртків, які, вивчаючи історію краю, могли б допомогти у виявленні імен визначних земляків, гідних увіковічення. Тому вона й звернулась до науковців різних міст СРСР з проханням надсилати матеріали. Одним з таких осередків став Вінницький біографічний гурток під керівництвом професора О.Ярошевича, який працював спільно з кабінетом по вивченню Поділля та окружним архівом. Нагромаджений матеріал знайшов своє застосування при підготовці багатьох енциклопедичних видань в Україні.

У повсякденній діяльності історико-географічної комісії, яка вивчала історичне минуле населених пунктів, в другій половині 20-х років започатковується новий напрям, зумовлений політикою індустріалізації – вивчення історії фабрик і заводів. Він знайшов своє продовження в українській історіографії 80-х років.[7]

Однією з провідних наукових установ, що приділяла значну увагу історичному краєзнавству, була Історична секція при ВУАН. Привертає увагу в першу чергу її видавнича діяльність, зокрема видання часопису "Україна". З 1924 по 1929 рр. вийшла 31 книга часопису але, на жаль, через фінансові труднощі, як і багато інших наукових видань, він припинив своє існування. Рубрика часопису "Краєзнавство" не тільки знайомила читачів з хронікою життя краєзнавчих організацій, але й вміщувала наукові розвідки і статті краєзнавчого характеру, порушувала питання методології краєзнавчих досліджень.

Масштабна краєзнавча робота на місцях була розгорнута науковими товариствами при ВУАН. Вони виникали головним чином на базі інститутів народної освіти, музеїв, архівних установ. На місцях особливо слід відзначити роль музеїв та їх наукових співробітників у цій галузі, яким в переважній більшості округів України належала провідна роль в організації товариств. Фактом, який демонструє динаміку краєзнавчого руху, є зростання музейної мережі: лише протягом 1921-1925 рр. у республіці на хвилі "українізації" виникло 26 нових музеїв.[8] Результативністю своєї діяльності, ефективними формами співпраці з комісіями ВУАН відзначалися Харківське, Полтавське, Чернігівське, Одеське, Катеринославське товариства. У Чернігові народилася унікальна за своїм задумом для 20-х років установа – інститут краєзнавства. У 1923 р. він асоціював у своєму складі наукове товариство, його етнографічну секцію, гурток любителів світознавства при агрономічному технікумі, історико-архівний гурток студентів ІНО, а також краєзнавчі товариства Ніжина і Остра. Проведені заходи за час існування інституту сприяли популяризації ідей краєзнавства та удосконаленню його громадських форм.[9]

Важливим осередком наукових краєзнавчих досліджень були науково-дослідні кафедри інститутів народної освіти. У своїй практичній діяльності вони орієнтувалися на громадські форми краєзнавчого руху. Зокрема, в Катеринославі з ініціативи академіка Д.Яворницького засновується краєзнавче товариство, ядро якого складали наукові співробітники та аспіранти кафедри. Цінний досвід нагромадили науковці Полтави, які створили спеціалізовану науково-

дослідну кафедру краєзнавства. Типовим явищем, на жаль, стало незадовільне фінансування *краєзнавчих досліджень кафедр, внаслідок чого* значна кількість започаткованих форм роботи не знаходила свого продовження.

Суперечливі тенденції у розвитку як наукових, так і громадських форм краєзнавства пов'язані з діяльністю Українського комітету краєзнавства (1925-1930 рр.). Його утворення було назрілою потребою часу, як координуючого центру зрослої мережі краєзнавчих організацій. Ініціатива належала харківським науковцям, які висунули її ще в 1921 р. Проте вона потонула у хвилях бюрократичних узгоджень та листування. Інтерес до цієї ідеї посилюється у зв'язку з переходом до здійснення індустріалізації, в контексті якої краєзнавство розглядається як засіб виявлення і швидкого освоєння природних багатств краю, додаткових економічних ресурсів, спрямованих на забезпечення інтенсивного розвитку економіки України. Водночас історичне краєзнавство продовжувало утримувати у своїх лавах переважну більшість дослідників історичного минулого. УКК намагався вберегти краєзнавчий рух від надмірної заполітизованості, проте йому цього не вдалося. Комітет та його керівництво зуміли налагодити на певний час планомірну діяльність. Своїм першочерговим завданням УКК вбачав надання науково-методичної допомоги місцевим краєзнавчим осередкам. Для її практичної організації засновувалось методичне бюро, яке займалося виробленням програм для товариств і гуртків різного типу, інструкцій з питань комплексного вивчення певної місцевості, систематизацією документації та літератури. До методичного бюро надходила інформація з місць, запити і пропозиції краєзнавців. На його засідання регулярно запрошувалися представники наукових і державних органів для консультацій, узгоджень, спільної підготовки методичних матеріалів. УКК звертав виключну увагу на якісний рівень оволодіння методикою краєзнавчої роботи. Була розроблена схема основних етапів краєзнавчої роботи, яка досі не втратила своєї наукової актуальності.

Не можна обминути значення друкованого органу УКК – журналу "Краєзнавство". Він був єдиним спеціалізованим виданням, на сторінках якого систематично публікувалися матеріали з місць, пропагувався досвід краєзнавчих організацій *України, інформація про розвиток краєзнавства* за її межами. Відрадно, що сьогодні це видання відроджене і знайшло свій шлях до читача.

Під впливом політичних процесів в інструктивних матеріалах комітету на кінець 20-х років стає все більш виразним так званий "виробничий ухил" у краєзнавстві. Він культивувався за рахунок витіснення історичної проблематики, рекомендувалося позбавитися зайвого "академізму" у краєзнавчій роботі, а той факт, що в "краєзнавстві панує головним чином історико-філологічний або ж етнографічний напрямок" – розцінювався як негативний.[10] Підкреслювалась думка, що радянське краєзнавство повністю відрізняється за суттю і завданнями від дореволюційного, отже і дослідження мають бути звернені на майбутнє, а не на минуле.

Така логіка тоталітарного мислення була несумісною з активною творчістю мас, патріотичною позицією національно свідомої інтелігенції. Масові репресії 30-х років завдали нищівного удару по центральних наукових установах, місцевих краєзнавчих об'єднаннях, які характеризувалися органами НКВС як антирадянські, націоналістичні організації. Історичне краєзнавство з 1932 р. перестало існувати як самостійна галузь історичної науки. Було втрачено наступність, об'єктивність у вивченні історії України, з наукового вжитку вилучено спадщину багатьох подвижників краєзнавчого руху.

В сучасних умовах відродження краєзнавчого руху співпало з поступом України до власної державності. Особливу роль у цьому процесі відіграють відділ регіональних проблем історії України Інституту історії НАН України та Всеукраїнська спілка краєзнавців, відроджена в серпні 1990 р. Одним з найголовніших напрямів її діяльності є "згуртування всіх наявних в Україні і за її межами наукових і аматорських сил, створення належних умов для краєзнавчих досліджень, використання їх результатів у науковій, культурно-освітній та виховній роботі".[11] Досвід наукових форм історичного краєзнавства 20-х – початку 30-х рр. є міцною базою в реалізації цих завдань.

Примітки.

1. Інститут рукописів Національної бібліотеки України ім.. В.І.Вернадського (далі ІР НБ У) – Ф.Х., спр. 11611. – Арк.. 8.
2. Тронько П.Т. Історичне краєзнавство на Україні у 20 – 30-х роках //Репресоване краєзнавство (20 – 30-ті роки). – К., 1991. – С. 4.
3. Центральний державний історичний архів України (далі ЦДІА України). – Ф.1235, оп. 1, спр. 94. – Арк.. 11.
4. ІР НБ У. – Ф.Х, спр. 1685. – Арк.. 19.
5. Архів управління служби безпеки України по Києву і Київській області (далі Архів УСБУ). – Спр. 61278. – Арк.. 13-14; 104-105.
6. Україна. – 1928. - №5. – С. 178.
7. Скляренко Е.М. История фабрик и заводов Украинской ССР: Историография проблемы. – К., 1986 та ін.
8. Скрипник Г.А. Етнографічні музеї України. – К., 1990. – С. 109.
9. Центральний державний архів вищих органів влади України (далі ЦДАВО України). – Ф. 166, оп. 3, спр. 406. – Арк.. 18.
10. Петров В. Місце фольклору в краєзнавстві. – К., 1926. – С. 1.
11. Статут Всеукраїнської спілки краєзнавців. – С. 2.

Савчук В.О. *(м. Київ)*

ЗАУВАГИ ДО ДИСКУСІЇ ПРО СТАНОВЛЕННЯ ОРГАНІЗАЦІЙНИХ СТРУКТУР КРАЄЗНАВЧОГО РУХУ УКРАЇНИ СЕРЕДИНИ 20-Х рр. XX ст.

Краєзнавство України пройшло складний шлях розвитку. Його історія – це історія українського народу, свідчення одвічного устремління народу до збереження своїх життєдайних джерел, звернення до цінностей, котрі консолідують націю. Не випадково президентом України Л.Д. Кучмою 23 січня 2001 року підписано Указ "Про заходи щодо підтримки краєзнавчого руху в Україні". Положення цього Указу націлюють державні структури, громадські організації та об'єднання на активне використання краєзнавчого руху у вихованні патріотизму до рідної землі, любові до Батьківщини. Він одночасно вимагає вжиття необхідних заходів щодо підтримки краєзнавчого руху, вирішення організаційних, матеріальних, фінансових проблем у його розгортанні. Така постановка питання на державному рівні здійснюється вперше, що символізує і нову сторінку у його біографії.

Дослідники новітньої історії України часто звертаються до історії краєзнавства. Тільки за роки незалежності з цієї проблеми захищено більше 20 докторських та кандидатських дисертацій, написано десятки монографій, сотні статей. І все ж, ця проблема весь час відкриває все нові та нові грані, малодосліджені сторінки, цікаві та оригінальні сюжети. Серед цих досліджень чільне місце посідають праці, у яких досліджуються 20ті – 30ті роки XX ст., адже в ці роки історія краєзнавчого руху позначилася як піднесенням, так і трагедією – повним розгромом під час політичних репресій.

Важливо відзначити, що дослідники краєзнавства по-різному ставляться до оцінки періоду 20–30-х років. Академік НАН України П.Г. Тронько оцінює його як "злет краєзнавства", "золотий час краєзнавства".[1] На таких позиціях знаходиться і академік РАН С.О. Шмідт. Він оцінює його як "золоте десятиріччя" радянського краєзнавства, мотивуючи тим, що у 20-х роках воно сприймалося як "одне із характерних явищ Радянської Росії", його визнавали "масовим історико-культурним явищем", про його важливість йшлося у резолюціях з'їздів Рад, а краєзнавчі товариства характеризувалися як "органи самопізнання країни".[2]

Наводячи таку оцінку, зауважимо, що українське краєзнавство мало свої характерні відмінності від російського. По-перше, загальнонаціональної ознаки воно набуло лише у період Української революції. По-друге, краєзнавство України формувалося спершу під могутнім пресом царської антиукраїнської політики, а згодом в атмосфері постійної недовіри більшовицької влади, на яке вона вішала ярлики націоналізму, патріархальщини, аполітичності. По-третє, на відміну від російського, українське краєзнавство зовсім не отримувало державних асигнувань, а існувало лише на ініціативі його організаторів та підтримці поціновувачів. По-четверте, українське краєзнавство як загальнонаціональна субстанція формувалося в умовах гострого протистояння у період національно-визвольних змагань Звідси перед ним гостро, насамперед, постало питання збереження національно-культурної спадщини у період воєнних лихоліть, повернення вивезених культурних цінностей тощо. І останнє, краєзнавство України, в силу історичної специфіки, не було єдиним організмом, воно складалося із різних шкіл і, на превеликий жаль, їх ідеологи та натхненники часто-густо через амбітність створювали непотрібну конкуренцію, напруженість у відносинах між собою, що згодом було вміло використано владою у період політичних репресій.

Зовсім протилежної оцінки притримується ряд молодих дослідників, зокрема, В.І. Очеретянко. Закликаючи не ідеалізувати краєзнавчий рух 20-х років, він підкреслює, що у цілому краєзнавчий рух не виправдав покладених на нього історичних завдань, що випливали з політики коренізації, яка мала за мету національно-культурне відродження українського народу. Це, зокрема, стосується реалізації Горьківської ідеї підготовки історії фабрик і заводів, відсутності належної результативності у русі за збереження пам'яток історії та культури. Дослідник стверджує, що період 20–30-х років не лише не був періодом піднесення українського краєзнавства, а й до певної міри загальмував серйозні наукові дослідження рідного краю. Нав'язування марксистсько-ленінської методології, підміна наукових підходів примітивними схемами, намагання націлити краєзнавство на вирішення тогочасних економічних проблем, ліквідація започаткованих у дожовтневий період науково-дослідних і громадських організацій, постійне переслідування, а то й відлучення від роботи провідних учених найнегативнішим чином вплинуло на подальший розвиток краєзнавчих досліджень.[3]

Більш поміркованими оцінками позначаються роботи В.В. Ченцова[4], О.А. Удода[5]. Зокрема О.А. Удод, при оцінці краєзнавства кінця 20-х – початку 30-х років, позитивно оцінює вклад інституцій Всеукраїнської академії наук у розгортанні історико-краєзнавчих досліджень, таких як комісії краєзнавства Київської, Слобожанської, Одеської, комісій порайонного

дослідження України. Одночасно підкреслює, що краєзнавство початку 30-х років уже не могло відігравати помітної ролі у громадському житті України, впливати на дослідження регіональних проблем.[6]

Серед дослідників, які притримуються такої ж оцінки, знаходиться і Л.Л. Бабенко, яка вперше порушила ці проблеми. Однак відсутність достатньої кількості джерел не дозволило дослідниці розставити акценти у цьому питанні.[7]

Вочевидь, всі ці думки мають право на існування. З одного боку, краєзнавство у 20-х роках насправді пустило міцні корені у суспільне життя. Воно привертало увагу до пекучих проблем дослідження історії, до збереження історико-культурної спадщини, розвитку народних традицій. Його характерною ознакою було ще й те, що воно спиралося на міцні наукові підвалини. Серед організаторів краєзнавчих осередків були відомі в Україні вчені Д.І. Багалій, М.С. Грушевський, П.А. Тутковський, М.І. Яв орський, О.П. Новицький, А.М. Лобода, С.С. Дложевський, Ф.І. Шміт, А.Ю. Кримський, В.І. Вернадський, С.О. Єфремов, К.Й. Студинський, М.Є. Слабченко, В.М. Перетц, В.О. Геринович та інші. З іншого боку – усі інституції ВУАН спиралися на активну допомогу добровільних позаштатних дописувачів. Скажімо, у Комісії по вивченню Правобережної України було більше 150 добровільних помічників, у Кабінетів національних меншин – близько 200, а Етнографічна комісія у 1929 році мала близько 2000 кореспондентів.[8]

Не менш цікавими є праці, у яких досліджувалася діяльність Українського комітету краєзнавства (УКК), який у середині 20-х років виринув на хвилі загального піднесення руху по дослідженню рідного краю. Зазначимо, що першими біографами згаданого комітету були його члени, що у різних періодичних виданнях того періоду виступали з інформаційними, проблемними статтями. Зокрема, О. Лазарис, К. Дубняк, П. Ковалівський, М.Криворотченко[9]. Окремі згадки про Комітет були і у 50-х – на початку 60-х років у зв'язку з розгортанням роботи по підготовці багатотомної історії міст і сіл.

Наприкінці 80-х років, одним із перших, підняв проблему діяльності Українського комітету краєзнавства відомий історик Ю.З. Данилюк. На IV Республіканській науковій конференції з історичного краєзнавства у 1989 році він зупинився на загальних результатах діяльності згаданого комітету. Безумовно, на глибині висновків позначилася відсутність достатності джерельної бази. Однак вона відкрила нову проблематику у наукових дослідженнях.[10] У період незалежності України Ю.З. Данилюк знову повертається до питання вивчення діяльності УКК. У збірнику "Історія України: маловідомі імена, події, факти" публікує статтю "Український комітет краєзнавства: склад та діяльність", де працю УКК розкриває через життєві долі найактивніших його членів, зокрема, М.І. Яворського як голови комітету, М.І. Криворотченка – відповідального секретаря, В.О. Гериновича – ученого-краєзнавця із Кам'янця-Подільського, О.А. Янати – ученого-біолога. Подані у статті факти значно збагачують уявлення про участь УКК у підготовці краєзнавчих кадрів, взаємозв'язки з аналогічними органами інших республік, репресії проти членів комітету середини 30-х років XX ст.[11]

До діяльності УКК звертався у своїх працях і академік НАН України П.Т. Тронько. Зокрема, у доповіді на урочистому пленумі Правління Всеукраїнської спілки краєзнавців у Харкові 28-29 червня 1996 року, присвяченому 70-річчю Українського комітету краєзнавства, відзначаючи роль УКК у розгортанні краєзнавства 20-х років, він зазначав, що значення комітету у формуванні наукових засад дослідницької діяльності громадських краєзнавчих осередків насамперед полягає у тому, що він зумів залучити до роботи відомих в Україні вчених, як Д.І. Багалій, О.А. Яната, С.В. Рудницький, П.Г. Ковалівський, О.В. Вєтухов, В.О. Геринович, К.В. Дубняк, М.І. Яворський. Їх активність зумовила появу краєзнавчих структур і розгортання краєзнавчих досліджень.[12] У своїй монографії "Історичне краєзнавство: крок у нове тисячоліття (досвід, проблеми, перспективи) П.Т. Тронько серед напрямів діяльності УКК розглядає облік краєзнавчих сил, розробку методики краєзнавчих досліджень, взаємозв'язки з Центральним бюро краєзнавства, краєзнавчими організаціями інших республік, зупиняється на питаннях діяльності друкованого органу комітету журналу "Краєзнавство".[13]

Діяльність УКК досліджує і А.Ю. Теодорович. Його стаття "Діяльність Українського комітету краєзнавства (УКК) в добу українізації" опублікована у збірнику "Історія України: маловідомі імена, події, факти". У ній автор частково торкнувся передісторії І Всеукраїнської конференції, котра обрала комітет краєзнавства. Фрагментарно окреслює основні напрями і здобутки у діяльності УКК, намагань на початку 30-х років повернення краєзнавчого руху республіки на шлях активізації і організаційного зміцнення. Все ж, автор обмежує хронологічні рамки діяльності УКК 1930 роком. Допускає неточність у часі роботи І Всеукраїнської конференції, датуючи її 25-28 червня 1925.[14] Насправді ж конференція проходила 28-31 травня того ж року.

Діяльність Українського комітету краєзнавства розглядалася в ряді дисертаційних досліджень. Так, І.В. Верба у роботі "Розвиток історичного краєзнавства на Полтавщині у 20-х – 30-х рр." відзначив зв'язок УКК з краєзнавчими осередками цього регіону. О.М. Богдашина у праці "Діяльність Харківської науково-дослідної кафедри історії Української культури ім. Д.І. Багалія (1921–1934 рр.) розглядає участь працівників кафедри у підготовці І Всеукраїнської конференції з краєзнавства. Зокрема Першою Всеукраїнською конференцією були прийняті такі пропозиції етнолого-краєзнавчої секції цієї кафедри як необхідність комплексного вивчення продуктивних сил України, розширення мережі краєзнавчих

осередків з метою пролетаризації науки[15]. Все ж, авторка дещо поспішно робить висновок про те, що на базі секції було утворено УКК. Як відомо, у склад комітету увійшло лише два її співробітника – О.В. Вєтухов, П.Г. Ковалівський. Праця органу Комітету – журналу "Краєзнавство" з розвитку краєзнавства в Україні стало предметом дослідження В.В. Бездрабко.

Історія Українського комітету краєзнавства, як історія краєзнавчого руху у цілому, переконливо засвідчує, що ці структури не могли існувати у тогочасній політичній атмосфері. Адже початок 20-х років засвідчив негативне ставлення владних структур до організацій і установ, що сповідували національні пріоритети. Уже починаючи з 1921 року йде активна боротьба за радянізацію усіх суспільних інституцій. Про це засвідчує намагання влади підпорядкувати своєму політичному впливу Українську академію наук. Під виглядом демократизації, наближення до державних завдань, економічного й ідеологічного будівництва, виховання кадрів комуністів-науковців, на ВУАН у середині 20-х років здійснювався політичний тиск. Проти неї висувають звинувачення як "осередку буржуазної української культури".[16] Тиск здійснювався і на різні краєзнавчі організації, особливо ті, котрі виникли ще за часів царизму. Їх намагалися розформувати, влаштовуючи численні перереєстрації. Недовіра панувала і до наукових осередків, що виникли на початку 20-х років. Число їх намагалися також обмежити. Так, на засіданні Комісії, організованої по Наркомату освіти для розгляду штатів наукових установ 1 вересня 1924 року підкреслювалося, що в Україні наукових товариств близько 50 і вважати необхідним їх підтримку шляхом видачі субсидій, для чого число товариств має бути 20.[17]

Звідси не міг повнокровно існувати орган, котрий репрезентував би краєзнавчий рух, що базувався на засадах демократизму і сповідував національні пріоритети у вивченні історії свого народу, мови, культури тощо. І влада готувалася до появи УКК. Ще задовго до початку Всеукраїнської конференції з краєзнавства 28-31 травня інспектор держапарату Берман підготував висновок про штати Українського комітету краєзнавства, у якому підкреслювалося, що "з метою об'єднання і планового *регулювання* (виділено В.С.) роботи краєзнавчих організацій проектується створення особливого Комітету у складі 15 чол. на основах міжвідомчого представництва. На чолі цього комітету передбачається президія у складі 3 чол... фактично проситься 5 штатних співробітників". На засіданні цієї ж комісії 22 квітня 1925 року для комітету краєзнавства затверджені штати з 6 одиниць.[18] Як бачимо, у подальшому влада не зробила ніяких кроків для збільшення штатів для УКК, а навпаки, ще їх зменшувала.

Обмеженим було і фінансування комітету. На його утримання виділялося у 1925/26 – 4895 крб., 1926/27 – 6299 крб., 1927/28 – 6246 крб. 1928/29 – [illegible]745 крб.[19] Для порівняння комітет просив у фінансово-економічного управління НКО на 1926/27 рік 60712 крб. 89 коп. З них на утримання апарату 6720 крб., на видавництво 46000 крб., на наукову частину 5997 крб., поштово-телеграфні витрати мали скласти 2972 крб.[20] Через нестачу коштів випуск журналу "Краєзнавство" затягнувся з 6.01.1926 року до 1927 року, коли вийшло перше число цього часопису. Даючи дозвіл на його друк, НКО обумовлює своє ставлення до цього часопису: "Ніяких дотацій од НКО на видавництво не просити".[21]

Надто мало було зроблено УКК для забезпечення низових організацій методичною літературою. З цією метою планувалося видавати місячник "Вісті УКК", перше число якого вже було підготовлено на середину 1926 року, але так і не дійшло до читача. Не розіслані були в низові організації і орієнтовні плани роботи для шкільних гуртків, гуртків при хатах-читальнях і сільбудах, районних товариств, окружних товариств, окружних бюро краєзнавства, методичні рекомендації для цих структур[22]. Не вдалося комітету виконати своє рішення про видання збірки із звітом про роботу місцевих краєзнавчих організацій[23]. В обґрунтуванні до ФЕУ 16 липня 1926 р. УКК зазначав: "Видавнича робота стоїть на першім плані роботи комітету і мусить одержати свій відбиток на затвердженні асигнувань на 1926/27 рік в сумах, що поставлена на цю роботу є середньою..."[24]

Комітет не міг розпочати планомірної роботи і через часту зміну підходів до організації його роботи і навіть до персонального складу. Владні структури зовсім знехтували тією установою, яку прийняла Перша конференція про комітет. Відомчий підхід у комплектуванні комітету став зрештою фатальним. Кооптовані для роботи у комітет представники здебільшого в ньому не працювали. Найпершим приклад цього показав секретар ВУЦВКа Буценко. Конференція обрала його за голову комітету, однак він до роботи у цій якості не приступив[25]. Остаточно формується комітет 1 червня 1925 року і головою його обирається М.І. Яворський[26]. Однак доповідаючи вже на спільному засіданні Укрнауки з Академією наук у січні 1926 року М.І. Яворський зазначав, що наукова праця на Україні розвивається знизу ... прикладом є краєзнавство (на місцях є 90 установ), в той же час як в центрі краєзнавчий комітет нещодавно затверджено.

26 жовтня 1926 року НКО знову повертається до проблем комітету і приймає рішення про затвердження його персонального складу під головуванням М.І. Яворського. Ним він пробув до кінця 1927 року[27]. З того часу комітет працює без голови, аж до 1931 року. На початку 1931 року комітет очолює завідувач сектором науки НКО Мінкевич С.А.[28]. За його керівництва вживається ряд заходів щодо реанімації краєзнавчого руху, але це зрештою не увінчалося успіхом. У середині 1933 року Мінкевича С.А. знімають із займаної посади і згодом репресують.

З перших днів свого існування комітет краєзнавства намагається проводити активну діяльність. Він веде численне листування з

різноманітними організаціями. Тільки за січень 1926 року ним направлено близько 900 листів, інформацій, звітів[29]. Черкаській окружний музей ім. Шевченка комітет просить взяти на себе ініціативу з пропаганди краєзнавчої роботи і утворення краєзнавчих гуртків[30]. У музею краєзнавства м. Маріуполя він вимагає узгоджувати з УКК відвідування республіканських та всесоюзних краєзнавчих з'їздів[31]. У листі до Полтавського державного музею нагадується про відсутність відповіді на анкету комітету і про міркування щодо відновлення краєзнавчої роботи в регіоні[32].

Все ж, замість різнопланової краєзнавчої роботи комітету все більше і більше нав'язується проблема гуртування краєзнавчих сил і виробничий ухил. Скажімо, Комітет планує на 1926/27 рік зв'язатися із трьома тисячами сільбудів, семи тисячами хатчиталень[33]. Не менш цілеспрямовано краєзнавство владними структурами навертало до виробничого ухилу. У його популяризацію вступили і деякі члени УКК. Так, К.В. Дубняк 21 липня 1926 року в газеті "Известия" опублікував статтю "Нові шляхи краєзнавчої праці", у якій досить активно захищав ідею виробничого краєзнавства[34], чим викликав різку відповідь голови ЦБК С.Ф. Ольденбурга. Резюмуючи -- організатори тогочасного краєзнавчого руху вбачали для себе таке завдання: "не дати руху вилитися у хибні річища народницького лібералізму або схоластично акаталізму"[35]. Це, врешті решт, привело до звуження, а згодом до згортання краєзнавства як руху.

І останнє. На діяльність комітету негативно впливала атмосфера, що панувала і у колах науковців, зокрема Української академії наук. Амбіції, підозри, доноси, характеризували стан взаємовідносин у ній. Непримиренними таборами були з одного боку М.С. Грушевський, П.А. Тутковський, з другого – А.Ю. Кримський, С.О. Єфремов. З цього приводу М.П. Василенко 21 березня 1926 р. писав В.І. Вернадському: "...упорная борьба между М.С. Грушевским и Крымским, пускаются в ход сомнительные приемы, обо всем сообщается в Харьков официальным лицам. Борьба мелочна, большинство стоит в стороне, но втягивается Институт науковой мови, где влияние принадлежит Тутковскому и Грушевскому. Ефремов разорвал личные отношения с Грушевским, Тутковский – на стороне Грушевского, большинство нейтральны, но признают заслуги Крымского и будут его поддерживать"[36].

Більш відверто про це пише сам А.Ю. Кримський 28.11.1924 року Д.І. Багалію: "...відколи приїхав Грушевський, Академія всіляко дихає інтригами, які попросту отруюють повітря. Чи інтригує він і проти мене, не знаю гаразд: думаю, що й проти мене він повинен копати, бо така вже його вдача. Але й те, що він на моїх очах чинить супроти наших людей, однаково обурює й мене, стороннього глядача. Найогидніше він обляпує всякою поганню людей свого фаху, незгідних з ним, чи живуть вони в Києві, чи не в Києві. Не хочу нічого говорити про його відносини супроти Вас, бо це лише комічно, а не огидно (Ви надто високо стоїте), а от супроти Еварницького його інтриги вже не комічні...".[37]

Звідси зрозуміло, чого ніхто з київської кафедри історії України, у якій діяли Комісії порайонного вивчення України, не взяв участі у Першій краєзнавчій конференції, і очевидно тільки через те, що, як ми вже зазначали, раніше її підготовкою займалася кафедра Д.І. Багалія. Більше того, на сторінках органу Київської кафедри і Першого відділу ВУАН журналу "Україна", який редагував М.С. Грушевський, ми знаходимо зовсім мало матеріалів про діяльність громадських форм краєзнавства в Україні. Це, очевидно, не випадково. У цілому ж таке ставлення негативно позначалося на розгортанні краєзнавчого руху. Він не міг обслуговувати ні політичних інтересів влади, ні амбіцій окремих науковців. Те і друге спричинило швидку розправу з ним шляхом репресій.

Отже, опубліковані матеріали, наявні архівні джерела, монографічна література засвідчує, що в історії краєзнавчого руху Український комітет відіграв помітну роль. З його участю було реалізовано немало програм, реалізовано цікаві плани, що піднесло краєзнавчий рух до загальнонаціональних пріоритетів. У той же час, його діяльність обмежувалася відсутністю коштів, недостатньою увагою до його роботи з боку державних структур. Це виходило із загальної політики тодішньої влади на обмеження громадсько-політичного життя в Україні. Зрештою краєзнавство як рух почало занепадати, а в результаті політичних репресій майже зовсім зійшло з арени громадського життя України.

<u>Примітки:</u>

1 Тронько Петро. Історичне краєзнавство: крок у нове тисячоліття (Досвід. Проблеми. Перспективи). – К., 2000. – С. 39.
2 Шмидт С.О. "Золотое десятилетие" советского краеведения // Отечество. – М., 1990. – Вып. 1. – 1990. – С. 11.
3 Очеретянко В.І. Здобутки і втрати українського краєзнавства в 20–30-х рр. XX ст. // Туристичнокраєзнавчі дослідження. – Вип.1 – Ч. 2. Матер. III Всеукр. наук.-практ. конфер. "Туризм в Україні: економіка і культура" (Світязь. – 9-10 вересня. – 1998). – 1998. – С. 181-183.
4 Ченцов В.В. Політичні репресії в Радянській Україні в 20-ті роки. – 2000. – 479 с.
5 Удод О.А. Історія в дзеркалі аксіології. Роль науки та освіти у формуванні духовних цінностей українського народу в 1920-1930-х рр. – К., 2000. – 289 с.
6 Там само. – С. 104-105.
7 Бабенко Л.Л. Роль наукової інтелігенції в розвитку історичного краєзнавства на Україні в 20-х – початку 30-х рр.: Дис... канд. іст. наук. – Полтава, 1992. – 211 с.
8 Етнографічний вісник. – 1929. – №6. – С. 5.

9 Криворотченко М. Чергові завдання Українського Комітету Краєзнавства // Краєзнавство. – 1927. – №1. – С. 2-5.
10 Данилюк Ю.З. Український комітет краєзнавства та його діяльність // IV Республіканська наукова конференція з історичного краєзнавства. – К., 1989. – С. 35.
11 Його ж. Український комітет краєзнавства: склад та діяльність // Історія України: маловідомі імена, події, факти. Збірник статей. – Вип. 13. – К., 2001. – С. 193-207.
12 Тронько П.Т. 70-річчя Українського комітету краєзнавства // Краєзнавство. – 1995. – № 1-4. – С. 5-6.
13 Тронько Петро. Цит. монографія. – С. 49-52.
14 Теодорович А.Ю. Діяльність Українського комітету краєзнавства (УКК) в добу українізації // Історія України: маловідомі імена, події, факти. Збірник статей. – Вип. 6. – К.: Рідний край, 1999. – С. 66.
15 Богдашина О.М. Діяльність Харківської науково-дослідної кафедри історії української культури ім. Д.І. Багалія (1921-1934 рр.) . Дис... канд.. іст. наук. – Харків, 1993. – С. 58.
16 Матвєєва Л., Циганкова Е. А.Ю. Кримський – неодмінний секретар Всеукраїнської академії наук. Вибране листування. – К.: Обереги, 1997. – С. 19-21.
17 Центральний державний архів вищих органів влади України (ЦДАВО України). – Ф. 166. – Оп. 5. – Спр. 372. – Арк. 186.
18 Там само. – Спр. 732. – Арк. 174, 184.
19 Звіт українського комітету краєзнавства на 1 січня 1929 р. // Краєзнавство. – 1928. – №6-10. – С. 94.
20 ЦДАВО України. – Ф. 166. –Оп. 6. – Спр. 951. – Арк. 47-48.
21 Звіт українського комітету краєзнавства (Цит. праця). – С. 92.
22 ЦДАВО України. – Ф. 166. – Оп. 6. – Спр. 951. – Арк. 46.
23 Краєзнавство на Україні за часи радвлади // Червоний шлях. – 1925. – №8. – С. 213-214.
24 ЦДАВО України. – Ф. 166. – Оп. 6. – Спр. 951. – Арк. 37.
25 Звіт українського комітету краєзнавства (Цит. праця). – С. 90.
26 ЦДАВО України. – Ф. 166. – Оп. 6. – Спр. 956. – Арк. 40.
27 Державний архів Харківської області. – Ф.Р-6452. – Спр. 32.966. – Арк. 22.
28 ЦДАВО України. – Ф. 166. – Оп. 12. – Спр. 5048. – Арк. 8.
29 Там само. – Оп. 5. – Спр. 159. – Арк. 47.
30 Там само. – Арк. 45.
31 Там само. – Арк. 46.
32 Там само. – Арк. 47.
33 Там само. – Оп. 6. – Спр. 956. – Арк. 34.
34 Известия. – 1926. – 21 июля. – С. 3.
35 ЦДАВО України. – Ф. 166. – Оп. 6. – Спр. 951. – Арк. 40.
36 Матвєєва Л., Циганков Е. (Цит. праця). – С. 23.
37 Там само. – С. 95.

Місостов Т. Ю. (м. Полтава)

ДО ПИТАННЯ РОЗВИТКУ ПОЛТАВСЬКОГО КРАЄЗНАВЧОГО МУЗЕЮ У ПЕРШІЙ ЧВЕРТІ ХХ СТОРІЧЧЯ

В умовах національно-культурного відродження України на сучасному етапі велику зацікавленість, як серед дослідників, так і широких верств населення, викликає розвиток краєзнавства. Неоціненними джерелами для робіт в галузі вивчення рідного краю є багаточисельні краєзнавчі музеї, які знаходяться у всіх регіонах України. Одним з них і є Полтавський краєзнавчий музей, який має вже вікову історію.

Завдяки зняттю цензури з багатьох видань, відкритого доступу до різноманітних архівних та інших джерел зявилася можливість більш детально дослідити діяльність музею у першій чверті XX сторіччя. Так, серед нових джерел з'явилось, перш за все «Видання полтавського краєзнавчого музею за 100 років. Бібліографічний покажчик». Полтава, 1991р. під редакцією Н. Пасько та О. Супруненко. Також треба виділити працю Б. Ванцака та О. Супруненка «Подвижники українського музейництва». Полтава,1995р.[1] Викликає інтерес стаття В.Є.Лобурця «Історико-краєзнавчі дослідження на Полтавщині», надрукована в збірнику «VIII Всеукраїнської наукової конференції.- Історичне краєзнавство і культура». Ч-1, Харків, «Рідний край» 1997р. Серед інших джерел важливе значення мають мемуари. Так наприклад, у спогадах одного з перших директорів Полтавського музею В.Ф.Ніколаєва детально прослідковується становлення і розвиток Полтавського краєзнавчого музею, згадуються імена представнків української культури того часу, які зробили свій вагомий внесок в закладення фундаменту музею, котрий до цього часу вважається зберігачем великого національного багатства країни. Ідея створення у 1891 році у порівняно невеликому місті Полтаві земського природньо- історичного (нині краєзнавчого) музею цілком належить видатному вченому В.В. Докучаєву.[2] Найбільш рідкісні і цінні історичні реліквії були зібрані в музеї у першій чверті XX сторіччя, тобто в період з 1900 по 1920 роки, при цьому значна частина найбільш цінних експонатів дісталася музею якраз доволі незвичайним засобом. Його неординарність полягала в тому, що багато предметів здавались в музей їх володарями , як у «камеру схову» з надією на те, що вони після всіх політичних потрясінь (Перша світова війна, Лютнева, Жовтнева революції, Громадянська війна тощо) та встановлення твердої постійної влади будуть їм повернені [2 С.11]. Однак видача таких предметів назад фактично не проводилась навіть у випадках «наполегливої вимоги володарів [2.С.11., - переклад Т. М.].

На перший погляд така політика музею була безумовно не зовсім законною. Однак, беручи до уваги особливості смутних та нестабільних 1917-1920 років, можна її зрозуміти. Бо на Полтавщині в цей час проходить постійна зміна влади. Доба центральної ради змінюється періодом гетьмана Скоропадського з німцями. Були і Денікін і більшовики. Кожна з цих влад характеризувалась, перш за все, різними реформами, які дуже часто супроводжувались погромами і пограбуванням абсолютно всіх верств населення. Під впливом цих подій багато людей стали виїзджати за кордон, вивозячи при цьому найбільш коштовні родові реліквії. Дуже часто цінності просто закопували у землю, або навіть знищували. Саме в той час і виникає ідея здавати свої цінності до музею, як єдине нейтральне місце, де з'являється можливість зберігати ці предмети під виглядом історичних експонатів.

Природньо, що здані експонати були дуже різноманітними: від дійсно цінних і коштовних до предметів повсякденного побуту [2. С.11.]. Але, як вже говорилось, потім за різними причинами більшість власників не змогли повернути свої речі. Частина з них виїхала за кордон, інші загинули в ході бойових дій. Хто ж намагався повернути віддане ними на зберігання до музею, були поставлені перед фактом, що у зв'язку з невизначеністю положення приватної власності громадян, предмети, які знаходяться в музеї і являють собою історичну цінність, переходять під охорону держави і стають її власністтю [2. С. 12.].

Завдяки таким (не зовсім правовим) діям влади нинішнє і майбутнє покоління українців та гостей нашої країни мають змогу побачити в Полтавькому краєзнавчому музеї багаточисельні предмети минулого національної самобутньої культури і другі цінності, котрі могли б опинитись за кордоном, згоріти в полум'ї пожеж, або просто були б згублені в результаті банального пограбування.

Однак, далеко не всі експонати дістались музеєві таким засобом. Частина цих реліквій була добровільно віддана різними людьми з різних верств суспільства - від селян до дворянства. Кожен предмет, подарований музею, ретельно реєструвався. Опис цих предметів з прізвищами людей, які їх подарували, видавались під назвою “Отчетъ о Естественно-Историческомъ Музее Полтавского Губернского Земства”.[3] Така увага не могла не заохочувати нових людей робити подарунки музею, бо віддавши рідкісний предмет, вони ніби знаходили для себе велику суспільну оцінку свого вчинку. Слід відзначити особливу роль меценатства у формуванні фондів музею. Серед осіб, що сприяли його розвитку можна назвати поміщицю О. М. Скаржинську, яка організувала свій музей в місті Лубни (в майбутньому безкоштовно віддала велику частину експонатів Полтавському краєзнавчому музею).[4] Її чоловік С. М. Кульжинський передав музею колекції з нумізматики, філателії і етнографії, зібрані ним особисто [2 С. 2]. Не можна не відзначити полковника П. П. Бобровського, що передав до музею свої зібрання з етнографії народів різних країн. Він також особисто на свої кошти облаштував одне з відділень музею [3 С. 6].

Взагалі, треба підкреслити, розвиткові музею сприяв творчий підхід до праці робітників музею, їх патріотизм, почуття відповідальності за доручену справу. Характерним прикладом такої безкорисної діяльності була робота на посаді директора музею В. Ф. Ніколаєва (1916-1922 роки). Робота по збереженню і збільшенню фондів музею, особливо під час революції та громадянської війни була складною і неодноразово натикалась на перепони. Музей

дуже часто знаходився на грані закриття. Але незважаючи ні на що, його працівники разом В. Ф. Ніколаєвим знаходили в собі сили і мужність не залишати музей напризволяще, зберігли його від знищення, щей крім цього продовжували збирати рідкісні експонати.

Викликає зацікавленість один з епізодів цієї роботи - врятування цінностей з маєтку князів Кочубеїв що знаходився в селі Диканці у 1919 році. Кочубеївська садиба, що була розташована в цьому селі вражала своїми розмірами і прекрасною архітектурою.[5] Всередині маєтку кожного хто туди потрапляв вражали родинні "злата-серебра", старовинні картини, безцінна бібліотека [2.С. 15]. "Великолепний дворец"- захоплювався А. Гіляровскій, що відвідав його у 1900 році.[6]

В роки громадянської війни садиба Кочубеїв, яка безсумнівно представляла історичну цінність, була постійно під загрозою пограбування, а то й повного знищення (що в майбутньому й сталося). В.Ф. Ніколаєв та його заступник по музею М. Я . Рудинський вирішили врятувати ці сімейні реліквії забравши їх до музею, але зробити це було дуже важко. Труднощі полягали в тім що селяни, які жили неподалеку від садиби князя дуже пильно слідкували і охороняли ці родові цінності та ще й вважали себе повновласними господарями всіх цих коштовностей. За словами старих, князь говорив їм, що рано чи пізно, але все його майно повинно перейти до селян, і вони повинні його зберігати. Все це давало їм право, як вони самі вважали, не дозволити робітникам музею вивозити будь-що з садиби князів Кочубеїв. Ситуація зайшла в глухий кут. Прийшлося вдатися до певних хитрощів. В.Ф.Ніколаєв зібрав найбільш поважних жителів Диканьки і запропонував їм організувати у будинку Кочубеїв свій приватний музей, підібравши до нього відповідні експонати як із предметів, що знаходились в садибі, так і привезених з Полтави. Ці експонати на задумку В.Ф. Ніколаєва повинні були відображати природу, селянський та поміщичий побут села Диканьки [2. С. 18].

Тільки після цього селяне дозволили дещо з родових цінностей вивезти в Полтавський музей. Таким чином, 7 квітня 1919 року було вивезено в Полтаву 185 картин і багато інших художніх предметів. 14 квітня – 33 вироби з фарфору, 12 одиниць старовинної зброї, 58 книг по мистецтву. 21 квітня – більше 50 картин, 25 ікон, 70 предметів з срібла і бронзи, 99 виробів з фарфору, меблі, церковні утварі [6. С. 22].

Значна частина цих експонатів стали основою Полтавської картинної галереї, яка була відкрита 27 квітня 1919 року. Її першим директором був призначений М. Я. Рудинський [6. С. 23].

Особливу увагу привертає момент вивозу величезного Кочубеєвського архіву, який збирався декілька сторічь, вміщував тисячі документів. Довгі пошуки цього архіву В. Ф. Ніколаєвим і М. Я. Рудинським закінчувалися безрезультатно. І тільки після того як зі стіни в молильній кімнаті було знято портрет князя Василя Кочубея (страченого Петром Великим), за яким знайдено невеликі двері, які привели дослідників в підвальне приміщення, де на спеціальних полицях і розміщався цей архів [2. С.12].

В схованці також знайдено сорочку Василя Кочубея, в якій його було страчено.[7]

Кочубеєвський архів був доставлений у Полтаву, а через декілька років перевезений до Москви, де знаходиться і понині. Значна частина вивезених цінностей була також, як і архів, перевезена до Москви, а потім до Ленінградського Ермітажу.

Сумна доля спіткала і решту родових цінностей, які не були вивезені, та й самої Кочубеєвської садиби. Наприкінці 1919 року на садибу напали грабіжники, що іменували себе "народними партизанами", котрі не тільки розтягнули ряд безцінних предметів, але й спалили весь палац і службові приміщення.[8]

Така жорстокість по відношенню до своєї історії дуже схвилювала навіть іноземців. В 1924 році в садибі "Диканька" побував відомий журналіст і письменник Альберт Рис Вільямс. Остів замку, що згорів, викликав у нього настільки сильне враження, що він в своїй книзі "Русская земля", яка була видана у Нью-Йорку 1928 році, присвячуєцій події окремий розділ і називає його "Хто спалив Кочубеєвський палац і навіщо".[9]

І все ж таки, завдяки В. Ф. Ніколаєву і М. Я. Рудинському, які зуміли вивезти частину цінностей із замку, наші співвітчизники та гості з-за кордону мають змогу помилуватися хай не всіма цінностями (частина їх в Москві, частина в Санкт-Петербурзі) з Кочубеєвського палацу, які знаходяться в Полтавському краєзнавчому музеї.

Таким чином, діяльність працівників Полтавського краєзнавчого музею була неоцінимим внеском в розвиток краєзнавства не тільки губернського, а навіть загальнодержавного масштабу. Приймаючи до уваги велику зацікавленість до вивчення рідного краю в нинішні часи, висвітлення діяльності краєзнавців Полтавщини має важливе значення. Діяльність працівників музею в один з найтяжчих і нестабільних періодів розвитку України є яскравою сторінкою в історії розвитку краєзнавства.

Примітки.

1. Полтавський краєзнавчий музей. Путівник.- Харків: Прапор, 1985. – 92 с.
2. Ніколаєв В. Ф. До історії Полтавського краєзнавчого музею/Рукопис. Умань, - 1963. – 28 с.
3. Звіт про Природничо – Історичний Музей Полтавського Губернського земства. – Полтава, 1916. – 23 с.
4. Ванцак Б. Супруненко О. Подвижники українського музейництва. – Полтава. 1995. – С.13
5. Кигим С. Л. Пам'яті видатних природознавців Полтавщини//Вісник Полтавського державного сільськогосподарського інституту – 1999. – № 3. – С. 57
6. Кончін Є. Хто врятував кочубеєвські скарби // Навколо світу – 1985. - № 10. – С. 64
7. Федорук О. К. Краєзнавство і повернення національних культурних цінностей /VIII Всеукраїнська Наукова Конференція. «Історичне краєзнавство і культура». – Харків, 1997. – С. 22
8. Пасько Н. І. Супруненко О. Б. Видання Полтавського краєзнавчого музею за 100 років / Бібліографічний покажчик. –Полтава. – 1991. – С.15
9. Лобурець В. Є. Історико-краєзнавчі дослідження на Полтавщині // VIII Всеукраїнська наукова конференція. «Історичне краєзнавство і культура. – Харків, 1997. – С. 40.

Кострица М.Ю., (м. Житомир)

ГЕОГРАФІЧНЕ КРАЄЗНАВСТВО В СИСТЕМІ НАЦІОНАЛЬНОГО КРАЄЗНАВСТВА

Нові геополітичні реалії, що склалися в Україні після здобуття державності, активізували процеси духовного відродження. Важливе місце тут належить краєзнавству, яке сьогодні переживає справжній ренесанс. Координаційним центром краєзнавчого руху в державі з березня 1990 року стала Всеукраїнська спілка краєзнавців, яку очолює академік П.Т.Тронько і районів України створено регіональні осередки. все ширше розгортається робота на місцях. У більшості областей краєзнавчий рух, як і у 20-і роки, набув масового характеру.

Разом з тим, спостерігається певна невідповідність між масштабністю краєзнавства, як суспільного явища, та рівнем його наукового узагальнення. Еклектичне змішування означених функцій призводить до того, що сучасне краєзнавство має вигляд досить суперечливого комплексу дисциплін, підходів, принципів та світоглядних орієнтацій. Здобуткам на широкому предметному полі, окреслюваному краєзнавством, водночас властиві невизначеність і своєрідна регламентованість, глобальність і локальність (фікторіальність), умоглядність і акцентованість на широкому спектрі практичних питань, верхоглядство і ґрунтовність розвідок, професійність і відверте аматорство. Таке становище негативно відбивається на розвиткові всіх напрямів краєзнавства в Україні. У зв'язку з цим перед дослідниками постають невідкладні завдання подальшої наукової розробки загальної теорії краєзнавства, більш глибокого опрацювання теоретико-методичних засад окремих структурних елементів краєзнавства, зокрема географічного.

Виходячи з вищесказаного, зробимо спробу здійснити аксіоматичне узагальнення теоретичних засад географічного краєзнавства, тобто систематизацію наукових знань, за якими окремі теоретичні твердження сприймаються за вихідні аксіоми, а всі інші положення теорії виходять з них шляхом логічних міркувань — доведень. При цьому матимемо на увазі, як справедливо зазначає В.М.Пащенко, що аксіоматизація є органічною лише для зрілих наукових теорій.

Що ж стосується предмета нашої розмови, то варто зазначити, що аксіоматизація теоретичних знань географічного краєзнавства, як і теоретичних знань географічної науки взагалі, ще попереду.

У різний час аксіоми і постулати окремих аспектів географічного краєзнавства формулювали відомі радянські географи і методисти М.М.Баранський, О.С.Барков, О.О.Борозов, І.С.Матрусов, Ю.Г.Сушкін, К.Ф.Строєв. В Україні питання теорії географічного краєзнавства найбільш плідно розробляли О.Т.Діброва, Я.І.Жупанський, В.П.Замковий, М.Ю.Кострица, М.П.Крачило, В.П.Круль, М.П.Откаленко, С.Л.Рудницький, Т.Б.Тетерський, Є.Й.Шипович, М.Т.Янко.

Одним з принципових питань теорії, навколо якого протягом десятиріч не припиняються дискусії, є зміст , об'єкт та предмет географічного краєзнавства.

Окремі вчені вважають краєзнавство "науковою дисципліною", "методом дослідження", інші — "Дидактичним принципом", "навчальним предметом", "Методом навчання і виховання" тощо. Подібна строкатість, з одного боку, свідчить про надзвичайну багатофункціональність краєзнавства, його важливу роль у різних сферах людської діяльності, з іншого, як зазначалось вище, про недостатню зрілість науково-теоретичних засад. Відбір найістотніших чинників аксіоматизації та їх типізація дозволили відокремити три основні функції краєзнавства.

Перша — суто педагогічна. Вона визначає краєзнавство як метод, дидактичний принцип, за допомогою яких можна домогтися підвищення ефективності навчально-виховного процесу в освітніх закладах, успішно опановувати знання про природу і життя людини, формувати практичні уміння і навички.

Друга, краєзнавство, як пропедевтичний курс елементарної географії. Ці функції у загальноосвітній школі з 1992-1993 навчального року виконує курс "Географія рідного краю". Ним започатковується вивчення систематичного курсу шкільної географії.

І, нарешті, третя — наукова. Вона визначає краєзнавство як складову частину географічної науки з усіма притаманними для неї методами дослідження. У цій функції географічне краєзнавство розглядається як важливий інструментарій пізнання і перетворення певної території, що фактично поріднює його із завданнями і цілями конструктивної географії. Географічне краєзнавство виступає як вияв географічного процесу і загальних закономірностей розвитку природи і суспільства у конкретних локальних умовах. Образно кажучи, краєзнавство у цій функції є живою тканиною географічної науки, без якої остання не може існувати. Звідси зрозуміло, що теорія наукового краєзнавства органічно пов'язана з географічною наукою. На теоретичному рівні наукове краєзнавство має найбільш спільні ознаки з країнознавством. Відмінність між ними полягає не в теорії, а в

масштабах суб'єкту території. Якщо країнознавство досліджує територію усієї держави, то наукове краєзнавство обмежується лише її певною частиною: окремих населених пунктів (хутір, село, селище, місто), адміністративно-територіальних одиниць, країв тощо. За образним визначенням В.П.Семенова Тянь-Шанського "географія дивиться в телескоп, краєзнавство — в міктоскоп".[2]

Краєзнавство є нижчим таксономічним елементом країнознавства і разом з останнім дозволяє відтворити цілісний образ України як держави з її виразною геополітичною "Особистістю", з її могутнім, своєрідним, дуже складним за структурою інтегральним потенціалом та його окремими компонентами — природно-ландшафтним, природно-ресурсним, трудовим, науково-технічним, виробничим, інтелектуальним тощо.

Безумовно, що більшість методів, які використовується у дослідженні країни, застосовують і в процесі дослідження її окремих територій нижчого таксономічного рівня. Вони багато в чому схожі і є загально географічними. Хоча, слід зазначити, що наукове краєзнавство має і свої власні, специфічні методи, досліджень, зокрема анкетний, візуальний тощо.

Методиці дослідження окремих географічних об'єктів присвячено посібник — Практикум з географічного краєзнавства[3].

Основні етапи становлення і розвитку наукового краєзнавства в Україні нерозривно пов'язано з розвитком географії і тими перипетіями, які пережила ця наука протягом свого еволюційного формування. Аналіз розвитку географічної науки від її зародження до початку XX ст. вперше серед українських вчених у 1914 році здійснив. П.А.Тутковський[4]. Всупереч намаганням окремих вчених розчинити географію серед інших наук, П.А.Тутковський довів, що "географія має свій особливий зміст, свої методи дослідження і свої самостійні завдання. Як і в глибоку давнину, — зазначав вчений, — завданням географії залишається пізнання Землі в цілому, вивчення обличчя Землі в його сучасному стані, в його всіх областях (вивчення літосфери, гідросфери, атмосфери і біосфери), з точки зору розподілу сучасних факторів і явищ в просторі і їх генезису"[5].

Серед методів дослідження географії — чільне місце вчений відводив науковому краєзнавству. Павло Аполлонович органічно поєднував талант академічного вченого і краєзнавця – дослідника. Він автор понад 1150 наукових і науково-популярних праць з різноманітних аспектів дослідження природи України. Більшість з них написано на матеріалах безпосередніх краєзнавчих досліджень різних регіонів України. Одна з найголовніших заслуг вченого – це розробка теорії наукового монізму наук природничих і суспільних, що знайшло своє відображення в праці "Краєвиди України в зв'язку з природою і людністю" (Київ, 1924 р.).[6]

П.А.Тутковський чи не вперше розглянув взаємозв'язок і взаємозалежність розвитку рельєфу, ґрунтів, гідрології, клімату з антропологією, господарською діяльністю людини. Щиро закоханий в рідну Україну вчений стояв у витоків створення у 1918 р. Всеукраїнської академії наук (ВУАН). Як заповіт, звучать сьогодні слова П.А.Тутковського, що "ми повинні далі вивчати наші краєвиди, які розкривають надзвичайно цікаві явища з минулого нашої країни, мають важливий вплив на все наше господарство і побут".[7]

Зоряним часом розвитку краєзнавства були 20-30 і роки. У цей час розквітнув талант видатного вченого-енциклопедиста, академіка С.Л.Рудницького (1977-1938), який разом з П.А.Тутковським по праву вважається фундатором української географії і наукового географічного краєзнавства. Ім'я видатного вченого протягом багатьох десятиріч несправедливо було вилучено тоталітарною системою з наукового обігу і лише тепер ми маємо можливість осягнути масштаби його наукової спадщини.[8]

У своїх працях вчений визначав Україну як цілісну географічну одиницю.

Ним розроблено план дослідження та вивчення її географії в усіх аспектах. Про це яскраво свідчить наукова спадщина вченого, яка охоплює різні ділянки географічної науки: загальне землезнавство, фізичну географію, геоморфологію, антропогеографію, історичну та політичну географію, географічну термінологію тощо. Але в центрі його наукових уподобань й зацікавлень була саме географія і краєзнавче дослідження окремих регіонів України.

С.Л.Рудницький радив починати географічне вивчення свого краю з краєзнавства, а на його основі здійснювати вивчення початкового курсу географії України. Головною ознакою становлення української державності С.Л.Рудницький вважав географічний аспект, який ґрунтується на створенні самостійної, незалежної, суверенної держави за національним принципом. Національна територія, — за висловом вченого, — це головна основа нації.

У передмові до „Короткої географії України" він писав: „Ми українці, земля, де живемо, зветься Україна, чи під Угорщиною. Бо хоч і ділять її кордони, хоч розірвана вона на шматки, але ж один народ, що її заселяє, з одною мовою, вдачею та звичаями. Україна також з нинішніх оглядів мусить бути вважена за виразно зазначену одноцільну територію серед інших територій Європи. Навіть серед незалежних держав мало таких, що могли б зрівнятись з українською такою географічною особливістю".[9] Інші важливі основи нації, — за визначенням вченого, — рідна культура, єдині історико-політичні традиції, расові ознаки, власна мова — набирають реальної сили лише у зв'язку з територією. Ці теоретичні підходи С.Л.Рудницького є вихідні як аксіоми, вони визначають об'єкт наукового географічного краєзнавства і служать його методологічною основою.

Творчо розвиваючи спадщину С.Л.Рудницького, сучасні українські вчені Я.І.Жупанський і В.П.Круль розглядають національне краєзнавство як цілісну, нерозривну і відкриту систему, яка функціонує в світі тривимірних систем моделей: простір (географічне краєзнавство), час (історичне краєзнавство) та соціум (соціальне краєзнавство). Об'єднуючим елементом тут є початковий елемент — територія. Отже, географічне краєзнавство виступає стрижнем національного краєзнавства[10].

В узагальненому вигляді основним об'єктом географічного краєзнавства є суспільно-територіальний комплекс (СТК) певної території, який характеризується сукупністю природних ресурсів, населених місць і природоперетворювальних об'єктів. СТК виступає одним із видів геосистем, які являють собою елементи структури і форми організації географічної оболонки, а саме це і є предметом географії як науки.[11]

М.М.Паламарчук і О.М.Паламарчук цілком слушно відзначають, що СТК, як об'єкт вивчення, стверджує географічний характер краєзнавчих знань, але він не вичерпує їх. Крім знань про СТК, краєзнавство містить у собі знання історії населення, духовної і матеріальної культури певної території. Зв'язок між складовими елементами національної системи краєзнавства (за Я,І.Жупанським і В.П.Крулем) можна окреслити стилізованою ланкою "територія — час — людина".[12]

На території України формується загальнодержавний СТК, який включає природно – територіальні, історико-територіальні й соціально-територіальні комплекси регіонів (Волинь, Поділля, Слобожанщина, Гуцульщина та ін.). В основі об'єктів краєзнавства представлені локальні СТК на рівні поселень, низових адміністративних одиниць, з притаманними для них всіх структурних елементів суспільного комплексу держави.[13]

Таким чином, можна зробити висновок, що сучасне наукове географічне краєзнавство є невід'ємною складовою частиною географічної науки, своєрідним випробуванням полігоном для конструктивної географії, дійовим інструментарієм в реалізації вимог постанови Президії Національної Академії наук України щодо актуальності комплексних регіональних досліджень, вивчення яких в сучасних умовах зростає до рівня виняткової державної ваги. Як слушно зазначає голова Всеукраїнської спілки краєзнавців П.Т.Тронько, "лише глибоке знання специфіки, шляхів історичного розвитку регіонів відкриває можливості для формування всебічно зваженої внутрішньої політики".[14]

На сучасному етапі наукове географічне краєзнавство, яке має давні традиції, набуває у своєму розвитку нових якісних і кількісних параметрів.

Успішно розвиваються і основні організаційні форми географічного краєзнавства: державне, яке концентрується навколо Інституту географії НАН України, музеїв, бібліотек, архівів; громадське, діяльність якого координують Українське географічне товариство (УГТ), Всеукраїнська спілка краєзнавців (ВСК), Товариство охорони природи та його осередки на місцях; вузівсько-шкільне, науково-методичне керівництво яким здійснюють науковці та численний загін педагогів-краєзнавців.

Сьогодні наукове географічне краєзнавство набуває конструктивних рис, пов'язаних з вирішенням важливих глобальних проблем розвитку держави. Головним з них є: участь у проведенні ефективної регіональної політики та адміністративної реформи, збереження і відтворення генофонду нації, ліквідація наслідків Чорнобильської трагедії, пошук шляхів поліпшення якості життя та повноцінного життєзабезпечення населення, відтворення історико-географічної пам'яті народу, деідеологізація географо-краєзнавчих досліджень, створення "Червоної книги" топонімів України та реалізація програми "Пам'ять втрачених сіл", повернення в науковий обіг спадщини видатних географів, дослідників і літописців рідного краю, чиї імена замовчувалися тоталітарною системою, вивчення і популяризація внеску вітчизняних учених-географів, краєзнавців, мандрівників та зарубіжних дослідників України, раціональне використання природно-ресурсного потенціалу, удосконалення історико-географічного районування, розширення мережі природно-заповідного фонду тощо.

Реалізація цих завдань сприятиме подальшому розвитку краєзнавства, його ролі в справі національно-культурного відродження України. Це, в свою чергу, висуває завдання дальшої розробки теоретико-методичних засад наукового географічного краєзнавства, удосконалення форм і методів краєзнавчої роботи у вищих і середніх навчальних закладах, загальноосвітній школі.

Примітки:

1. Пащенко В.М.Аксіоматичне узагальнення теорії природничої географії //VII з'їзд Українського географічного товариства: Тези доповідей. — К., 1995. — С. 22-24.
2. Семенов Тянь-Шанський В.П. Район и страна. — М., 1928. — С. 255.
3. Кострица М.Ю. Практикум з географічного краєзнавства. — К.: Рад. школа, 1979. — 160 с.
4. Тутковский П.А. Задачи и пределы географии. — Житомир, 1914. — 23 с.
5. Там само. — С. 15.
6. Тутковський П.А.Краєвиди України в зв'язку з її природою і людністю, — К.: Червоний шлях, 1924. — 136 с.
7. Там само. — С. 3.
8. Шаблій О.І. Академік Степан Рудницький фундатор української географії. — Львів — Мюнхен, 1993, — 222 с.
9. Рудницький С.Л. Коротка географія України: Фізична географія. К.: Лан, 1910. — С. 6.
10. Жупанський Я.І., Круль В.П. Роль і місце географічного краєзнавства у структурі національного краєзнавства // Географічне краєзнавство: сучасний стан і перспективи. — Житомир: Льонок, 1992. — С. 3 — 4.
11. Паламарчук М.М., Паламарчук О.М. Теоретичні основи географічного краєзнавства і соціальне районування // Сучасний стан та перспективи вивчення географії рідного краю у школах: Тези доповідей між народ. наук. — метод. семінару. — Харків, 1994. — С. 3 — 4.
12. Жупанський Я.І., Круль В.П. Вказана праця. — 4.
13. Кострица М.Ю. Суспільно — територіальний комплекс як об'єкт краєзнавчих досліджень: До постанови питання про формування нових теотетико – методологічних засад національного краєзнавства // Південно – Східна Волинь: наука, освіта, культура: Матеріали регіональної наукової краєзнавчої конференції. — Хмельницький — Шепетівка, 1995.— С. 238 — 241; Костринська національна ідея: історія і сучасність: Науковий збірник. — Житомир: жур фонд, 1997. — С. 68 — 70.
14. Тронько П.Т. Краєзнавство у відродженні духовності і культури. К.: Рідний край, 1994. — С. 99.

Лях Р.Д., Павлухіна В.Ф. (м. Донецьк)

ІСТОРИЧНЕ КРАЄЗНАВСТВО ДОНЕЧЧИНИ

Протягом останнього десятиліття зріс інтерес до історії України в цілому, до історії її регіонів, зокрема Донеччини.

Донецька область займає значну частину Донбасу і складає 4,4% території України. Населення області становить понад 10 % населення країни. Історичний розвиток Донецької області мав свої особливості. Край заселявся з найдавніших часів. Але інтенсивне освоєння Донеччини розпочалося в XVIII ст. Донецька область заселялася представниками багатьох національностей. Сьогодні це один з самих багатонаціональних регіонів в Україні. Тут мешкає 116 національностей. Отже, історичне краєзнавство тісно пов'язане з дослідженням національних проблем в регіоні.

Вивчення історії регіону розпочалося з кінця 30-х - 40-х рр. XVIII ст. Важливе значення в процесі накопичення знань мали наукові експедиції XVIII - XIX ст. Так, експедиція під керівництвом І.А. Гільденштедта в 1768 - 1775 рр. склала опис господарської діяльності в краї в XVIII ст. Проявом підвищеної уваги до історії регіону була діяльність викладачів Маріупольської Олександрівської гімназії. Підсумком їхньої дослідницької роботи стала книга "Маріуполь та його околиці" обсягом понад 500 сторінок, що вийшла друком в 1892 р.[1] В роботі були висвітлені проблеми заселення Маріупольщини, національний склад населення, охарактеризовано господарський розвиток краю, освіта, культура, релігійні заклади тощо. На той час це була одна з перших спроб узагальнити історію свого краю. До речі, подібного видання не мали великі міста України. Протягом XIX ст. проходило археологічне дослідження історії Донеччини. Матеріали археологічних експедицій знайшли місце в історико-церковно-археологічному музеї Маріупольської Олександрівської гімназії. Отже, одним з традиційних центрів історико-краєзнавчої роботи на Донеччині в XIX - на початку XX ст. став Маріуполь. Цей період в історії вивчення краю можна вважати як початковий етап, тобто дослідження власної історії та розповсюдження знань проходило за власною ініціативою ентузіастів.

Цілеспрямоване вивчення подій минулого розпочалося після організаційного оформлення краєзнавчої роботи в 20-ті роки XX століття. Одним з напрямів історико-краєзнавчої діяльності стало відкриття на Донеччині музеїв та їх дослідницька робота. Такі установи з'явилися в багатьох містах: Маріуполь, Сталіно, Артемівськ. Не всі вони мали історико-краєзнавчий характер. Але цінність їх діяльності полягала в тому, що вони засвідчували активний пошук матеріалів та експонатів, присвячених різним періодам історії нашого краю. Наприклад, в Маріупольському музеї краєзнавства (далі - ММК) були подані матеріали з археології, етнографії, соціально-економічної історії краю. Документально заснований в 1920 р., ММК став спадкоємцем історико-церковно-археологічного музею (основаного, до речі, в 1893 р.) Маріупольської Олександрівської гімназії. Отже, за деякими міркуваннями ми можемо наполягати на тому, що краєзнавчий музей в Маріуполі один з найстаріших музеїв в Україні.

Вивчення історії Донеччини пов'язано також з виходом часопису "Освіта Донбасу", який друкувався протягом 1922 -1925 років [2]. В ньому діяла рубрика "Відділ краєзнавства", де вміщувалися матеріали з історії Донеччини та подавалися інструкції по створенню місцевих музеїв. Справі дослідження рідного краю сприяла також діяльність кафедр по вивченню природи, економіки, історії та побуту Донбасу. В подальшому державне керівництво звернуло увагу на необхідність вивчення історії колгоспів, радгоспів, заводів, фабрик, шахт тощо. Донеччина, як один з найпотужніших районів, стає об'єктом дослідження проблем історії економіки. В 30 - 70-ті роки вийшло багато праць з історії промислових підприємств, колгоспів Донбасу. В той же час залишилися поза увагою такі важливі проблеми, як формування багатонаціонального складу населення та інші.

В повоєнний період музейні установи Донеччини продовжували свою роботу як осередки краєзнавства. В 1946 році Сталінський обласний музей в м. Маріуполі (створений в результаті об'єднання Сталінського і Маріупольського музеїв у 1937 р.) проводив науково-дослідницьку роботу по обстеженню пам'яток історії, співробітники музею брали участь в археологічних експедиціях, опрацьовували матеріали з історії м. Слов'янська та інше. В 90-х рр. в області вже працювало 18 державних музеїв, 10 відділень, 218 громадських музеїв, 34 з яких мали звання "Народний"[3]. Загальний історико-краєзнавчий характер вже мали такі музеї як Донецький обласний краєзнавчий музей (далі - ДОКМ), Маріупольський краєзнавчий музей (далі - МКМ), Артемівський державний краєзнавчий музей (далі - АДКМ). Крім краєзнавчих музеїв, на Донеччині працювала ціла мережа історичних, художніх та профільних музеїв. Багатопрофільну систему експозиції та фондового зібрання мають музеї історії міст в Горлівці, Єнакіїво, Краматорську, Красноармійську, Харцизьку. В останнє десятиліття співробітниками музеїв на Донеччині проведена значна робота щодо вивчення краю, збору експонатів, популяризації своїх здобутків серед населення області, науковому

комплектуванню фондів.

Поширенню знань про рідний край сприяють семінари, конференції, організовані музеями. Значна робота проводиться співробітниками музеїв в культурно-просвітницькому напрямку. Артемівський державний краєзнавчий музей започаткував цілу серію телепередач, таких як "Кліо", "ТВ-екскурсія", "Палітра", Пам'ять серця", "Криниця", "Розповіді по краєзнавству".

Останнім часом музеї видають журнали, збірки нарисів краєзнавців, путівники по музеях, альманахи, краєзнавчі літописи. Понад 20 книг та брошур видано співробітниками АДКМ, що присвячені пам'яткам історії та культури Артемівська, історії храмів, гірничої справи та металургії та іншим проблемам. Значною подією в культурному житті області став вихід історико-краєзнавчого журналу "Минуле" в 1991 р., а з 1994 р. це видання виходить під назвою "Бахмутський часопис". Засновник журналу - АКДМ. В 1995 р. був виданий навчальний посібник для вчителів, учнів, студентів - "Природа Бахмутського краю".

В справі дослідницької та освітянської роботи з історичного краєзнавства певна роль належить бібліотекам області. Особливе місце в цьому питанні посідає Донецька обласна наукова бібліотека ім. Н.К. Крупської. В 1956 р. тут був заснований відділ краєзнавчої літератури та бібліографії, який сьогодні нараховує понад 46 тисяч примірників книг та журналів. Працівники відділу пропагують краєзнавчу літературу через організацію виставок, виставок-переглядів, на засіданнях клубу "Краєзнавець", подають інформацію в пресі та на радіо. Протягом 90-х років регулярно проводилися засідання клубу "Краєзнавець", де розглянуті питання про перші грецьки поселення в Приазов'ї, нові дослідження донецьких археологів та інші. В 1995 р. була влаштована презентація першого краєзнавчого журналу Донбасу - "Рідний край". В приміщенні обласної бібліотеки щоквартально проводяться краєзнавчі читання. Особливістю цього засобу масової роботу є поєднання наукових та громадських форм історичного краєзнавства. В читаннях брали участь видатні науковці Донеччини, краєзнавці-аматори, представники Державного архіву Донецької області, Держуправління екологічної безпеки, студенти Донецького національного університету. В ході читань приділялася увага самим різноманітним проблемам історії краю. В березні 1996 р. В.І. Романько та І.В. Гайдашева проаналізували розвиток історичного краєзнавства Донеччини.

З метою інформаційного забезпечення населення працівники відділу краєзнавства обласної бібліотеки готують та видають бібліографічні покажчики. Удосконалення роботи відділу краєзнавства обласної бібліотеки сприяє збільшенню числа відвідувань відділу. Таким чином, музеї та бібліотеки області, як історико-краєзнавчі осередки проводять значну науково-дослідницьку та популяризаторську роботу.

Поширення історичного краєзнавства було пов'язано з підвищенням інтересу до історії взагалі. В 60-ті роки стало можливим об'єднання всіх любителів історії краю в Товариство охорони пам'яток історії та культури. На Донеччині до пам'яткоохоронної справи були залучені колективи великих підприємств, установ, навчальних закладів. Наприкінці 70-х років Донецька обласна організація Українського товариства пам'яток історії та культури налічувала вже 4,6 тис. первинних організацій, 1 418 тис. індивідуальних та 1,42 тис. колективних членів. Організація проводила роботу по дослідженню, збереженню, ремонту та реконструкції пам'ятників, яких на той час в області обліковано понад 3 тис. Значне місце серед них становили пам'ятки історії (1,9 тис.)[4]. Також проводилася робота по виявленню та вивченню історичних місць, створенню музеїв на громадських засадах, популяризації пам'яток серед населення. Правління міських організацій Донецька, Маріуполя, Краматорська, спрямовували роботу первинних організацій, тримали зв'язок з науковими, культурними, господарськими організаціями з метою вивчення, охорони, збереження та популяризації пам'яток, керували секціями. Завдяки науково-дослідницькій діяльності секції пам'яток археології під керівництвом А.О. Моруженко на території Донецької області були вивчені кургани періоду енеоліту - бронзи, раннього залізного віку та середньовіччя. Але пам'яткам археології Донеччини було завдано значної шкоди під час здійснення меліоративних робіт.

Якісно новий етап у розвитку краєзнавства на Донеччині пов'язаний з підготовкою у 60 - 70-ті рр. багатотомної "Історії міст і сіл Української РСР". Робота над її виданням розпочалася в 1962 р. після відповідної постанови ЦК Компартії України і продовжувалася до другої половини 70-х рр. Керівництво підготовкою здійснювала редколегія на чолі з П.Т. Троньком, В 1970 р. було видано том з історії Донецької області, в 1976 р. вийшло друге видання.[5] До редакційної колегії цього видання увійшли викладачі Донецького державного університету Р.Д. Лях, З.Г. Лихолобова, О.Й. Прийменко та інші. В підготовці фундаментального видання взяли участь 8 тисяч шанувальників історії рідного краю.

Підсумки дослідницької роботи подавалися на наукових конференціях. В 1980 р. відбулася Перша Республіканська наукова конференція з історичного краєзнавства. В подальшому краєзнавчі конференції сприяли координації досліджень місцевої історії. Особливо їх роль зросла після здобуття Україною незалежності. В 90-ті рр. науковцями були розроблені різноманітні проблеми історії Донеччини. Зокрема, В.О. Пірко довів, що історію м. Артемівська слід відраховувати від 1697 р. Проблемами екології та впливом змін в навколишньому середовищі на природний рух населення займалися Р.Д. Лях, Л.М. Добробог. Проблема становлення багатонаціонального складу населення області та їх економічний та

культурний розвиток стала предметом дослідження таких вчених як О.М.Бут, А.В. Гедьо, І.І. Резнік. Вчені продовжують також вивчати історію розвитку промисловості. Над даною проблемою працюють З.Г. Лихолобова, С.М. Нестерцова, Є.В. Щербиніна. Так, З.Г. Лихолобова вивчає утворення приватного сектора в промисловості і торгівлі Донбасу в період НЕПу. С.М. Нестерцова та С.В. Дубінець досліджують розвиток кредитно-банкової системи краю наприкінці XIX - початку XX століття. Останнім часом значно зріс інтерес до проблем формування підприємницької еліти Донбасу, становлення командно-адміністративної системи та її вплив на суспільно-політичне становище регіону, розвитку сільського господарства, діяльності місцевих органів влади, проблем голоду тощо. Серед науковців, які займалися дослідженням цих питань, В.М. Нікольський, О.І. Задніпровський, В.С. Лещенко, В.А. Косіков, О.В. Гребеннікова та інші.

Підсумки досліджень з перелічених питань були подані на Всеукраїнських конференціях з історичного краєзнавства і на міжнародних наукових конференціях "Україна - Греція: історія та сучасність", які проводилися як в Києві, так і в Маріуполі. Вони були присвячені питанням формування та розвитку трудових традицій, освіти на Донеччині, проблемам відродження регіону. Багатоплановість вивчаємих проблем знаходила своє відображення на наукових конференціях вищих навчальних закладів регіону. В квітні 1997 р. була проведена наукова конференція професорсько-викладацького складу за результатами науково-дослідницької роботи викладачів Донецького державного університету. Підсумком роботи конференцій стало видання збірок тез та матеріалів[6].

В справі розповсюдження знань про рідний край велике значення має публікаторська діяльність краєзнавців області. Науковці та краєзнавці-аматори друкували матеріали з історії краю в періодичній пресі, історико-краєзнавчих альманахах, журналах, видавали окремі монографії. Останнім часом були започатковані такі корисні для поширення історичного краєзнавства видання, як "Літопис Донбасу", "Нові сторінки в історії Донбасу", "Правда через роки", "Археологічний альманах", "Схід". Збірник наукових статей "Нові сторінки в історії Донбасу" висвітлює минуле регіону з урахуванням нових концепцій в історичній науці. Головою редколегії цього видання стала Зоя Григорівна Лихолобова, доктор історичних наук, пофесор Донецького національного університету. Все своє творче життя вчена присвятила дослідженню проблем місцевої історії, результати роботи регулярно подавала на конференціях, в журналах, видавала монографії. Зокрема, З.Г. Лихолобова стала одним з авторів статей "Історії міст і сіл Української РСР".

У відповідності з постановами Президії Верховної Ради та Кабінету Міністрів України "Про підготовку та видання серії книг "Реабілітовані історією", на Донеччині була організована дослідницька група в складі А.М. Сабіни, Б.Ф. Парсенюка, О.М. Бута, З.Г.Лихолобової, В.М. Нікольського, Р.Д. Ляха. Підсумком їхньої роботи стало видання збірки статей, спогадів, документів. Книга являє собою оригінальне видання, матерали в ньому подані в спеціальних розділах. Джерельною базою роботи стали вперше введені в науковий обіг документи, що зберігаються в архіві Служби безпеки України в Києві, його управління в Донецькій області. Автори статей, проаналізувавши матеріали архівів, висвітили діяльність органів НКВС на прикладі таких справ як "Грецька операція". Заслуговує на увагу розділ під назвою "Гірка статистика", де подана кількість заарештованих в 1937 - 1938 роках по 10 національностях області, відсоток засуджених до вищої міри покарання тощо. Дуже цікава інформація вміщена В.М. Нікольським в статті щодо статистики політичних репресій проти жінок Донецької області в 1937 - 1938 роках. Одною з найкращих в збірнику можна вважати статтю видатного краєзнавця-аматора області М.С. Альтера. В ній мова йде про життя революціонерки С.Я. Дерман - жінки, що присвятила себе справі революції, але не змогла уникнути таборів та в'язниць. Останнім часом науковці беруть участь в збиранні нових документів для перевидання "Історії міст і сіл України".

Опрацювання окремих тем історії краю, накопичення джерельного матеріалу зробило можливим створення узагальнюючих праць з історії краю. В 1998 р. вийшла друком монографія А.М. Міхненка "Новітня історія Донецького басейну"[7]. Автор розглядає проблеми розвитку Донбасу з кінця XIX століття до середини XX століття: соціально-економічні, політичні, духовні процеси розвитку регіону. В 1998 - 1999 рр. були видані перша та друга книги навчального посібника "Історія рідного краю"[8]. Це, по-суті, перше узагальнююче видання з історії Донеччини. Воно охоплює події від найдавніших часів до сьогодення. В 1996 р. вийшла книга З.Г. Лихолобової, присвячена політичним репресіям кінця 30-х рр. в Донбасі.[9] Підсумки дослідницької роботи з проблем заселення нашого краю подані в монографії В.О. Пірка "Заселення степової України в XVI - XVIII ст.", що вийшла в 1998 р.[10] Найбільше уваги надано висвітленню історії греків, а саме їх прибуття в Приазов'я, розселення, господарське влаштування. В 1998 р. видана монографія С.О. Калоєрова, присвячена цим проблемам[11].

Продовжується дослідження пам'яток Донецької області. На сторінках загальноукраїнських видань було вміщено підсумки обстеження видатних історичних та культурних місць, зокрема, Святогірського монастиря. В журналі "Пам'ятки України" Ю. Лівшиць, коротко зупинившись на історії виникнення монастиря, приділив увагу характеристиці споруди, причинам занепаду деяких унікальних частин ансамблю. Автор, проаналізувавши документи опису мона-

стиря в 1811 - 1812 рр., діяльність по відновленню монастиря в 60-ті рр. XX ст. та порівнявши це з сучасним станом Святогірського монастиря, стверджує, що продовжуються процеси, які порушують рівновагу всередині скельного моноліту.

З поглибленням вивчення історії рідного краю значно зросла кількість дисертацій з проблем історичного краєзнавства. В 90-ті роки захищені кандидатські дисертації, предметом дослідження в яких виступає розвиток сільськогосподарського виробництва в 70-ті рр. XX століття, культурні процеси в Донбасі в 1960 - початку 90-х рр., діяльність місцевих органів влади в 1920 - 1925 роках, переселення греків, влаштування та умови їх життя на території Північного Приазов'я з 1778 до 1875 років, духовна культура приазовських греків, болгарські колонії Північного Приазов'я в 1861 - 1917 роках, діяльність громадських об'єднань Донбасу наприкінці 80-х - початку 90-х рр., інженерно-технічна інтелігенція Донбасу в 1920 - на початку 1930 років, соціально-економічні та етнонаціональні аспекти заселення Донеччини в середині XIX - початку XX століття, міста Донбасу в 20 - 30-ті роки XX століття [13]. Всього за останнє десятиліття було захищено понад 15 кандидатських дисертацій з проблем місцевої історії.[12]

В процесі поширення історико-краєзнавчих досліджень, а також в справі популяризації знань про рідний край великого значення набуло відродження організаційних структур з історичного краєзнавства. Обласна організація Всеукраїнської спілки краєзнавців створилася не на порожньому місці. Вона існувала при Донецькому обласному фонді культури, утвореному на установчій конференції Донецького обласного відділення Українського фонду культури 25 вересня 1987 року. При цьому фонді краєзнавці області об'єдналися в обласне товариство краєзнавців. Вони брали участь у роботі конференцій, займалися написанням підручників для школярів, піклувалися про збереження пам'яток культури та історії. Багатопланова робота проводиться після I Всеукраїнського з'їзду (27 березня 1990 р. в Києві), який проголосив створення Всеукраїнської спілки краєзнавців (ВСК), затвердив її статут, обрав керівні органи. Головою Спілки обрано Петра Тимофійовича Тронька, академіка Національної академії наук України. 9 січня 1990 р. на Установчій конференції була створена Донецька обласна організація. Головою її правління обрано Р.Д.Ляха, доктора історичних наук, професора Донецького державного університету. Вона ввійшла до Спілки з моменту створення останньої як загальноукраїнської організації і в 1996 р. вже нараховувала 385 членів Спілки, взятих на облік у первинних організаціях. Установчою конференцією було обрано правління з 57 чоловік і президія з 5 членів. Первинні організації були створені в 12 районах, 15 містах. Існують первинні організації у вищих навчальних закладах, школах, на підприємствах, в установах. Організаційно вони належать до районних чи міських структур. Першими в Донецькій області об'єдналися в організацію любителів краю краєзнавці Слов'янського педінституту в 1991 р. В 1992 р. на установчій конференції виникло міськрайонне товариство краєзнавців, було обране правління, голова – В.І. Романько, затверджений Статут. Активним центром краєзнавчої роботи стає м. Артемівськ, де навколо краєзнавчого музею об'єдналися місцеві краєзнавці. Кожний член Товариства має посвідчення, в якому міститься інформація про спеціалізацію того чи іншого діяча краєзнавчого осередку, ведуться облікові картки, в яких крім прізвища і спеціалізації дослідника, вказана дата народження, освіта, місце роботи, посада в спілці, праці і публікації, звання та нагороди. Офіційно створене міське товариство краєзнавців "Оберіг" під керівництвом П. Гайворонського в м. Красноармійську. В 1993 р. побачило світ перше число краєзнавчого альманаху "Відродження", а в 1995 р. вийшло значно ширше за обсягом і змістом видання "Рідний край". В альманасі вміщені матеріали з історії Донеччини, підприємств та населених пунктів, матеріали щодо відкриття нових фактів в історії Донбасу. На сторінках цього видання публікують результати своїх досліджень науковці, краєзнавці-аматори, вчителі, студенти. Дуже зручною та необхідною є інформація про авторів статей, нові видання про Донецький край.

Важливі питання історико-краєзнавчої роботи в регіоні обговорювалися на конференціях. 12 травня 1994 р. у м. Слов'янську відбулася науково-практична конференція "Краєзнавство в системі народної освіти: проблеми, пошук, перспективи", яку провели Всеукраїнська спілка краєзнавців та Слов'янський державний педінститут. Серед питань, яким була приділена увага - робота з молоддю. Первинні осередки Спілки організовують діяльність місцевих краєзнавців. Районні та міські організації об'єднуються в обласну організацію Спілки, вищим керівним органом якої є конференція. Проведення конференцій має виключну роль в подальшому поєднанні наукового та творчого потенціалу історичного краєзнавства. Чергова звітно-виборча конференція Донецької обласної організації Спілки відбулася 25 червня 1996 р. В її роботі брали участь понад 100 делегатів, серед яких 58 % - працівники освіти, 30 % - культури. Наступними завданнями в організаційній роботі керівних органів, на думку краєзнавців області, є переоблік всіх первинних організацій історико-краєзнавчого напрямку Донеччини.

Характерним для історичного краєзнавства Донеччини в 90-ті рр. стала активізація діяльності краєзнавців-аматорів. Ними вивчені окремі проблеми з історії краю, а результати роботи вміщені в місцевій пресі, на радіо та телебаченні. Після створення нових умов для розвитку науки, поширилося коло питань, які досліджують краєзнавці-любителі, а також вони видають власні праці: монографії, брошури, нариси тощо. В

області склався значний потенціал любителів рідного краю. Вони розрізняються родом своєї діяльності. В області працюють такі заповзяті краєзнавці, що не зупинилися на зборі історичних експонатів. Вони організували музеї на громадських засадах, шкільні музеї тощо. Одним з таких краєзнавців є С.К.Темір. Народився він в с. Малий Янисоль в 1918 р. Ще за часів тоталітарного режиму С.К. Темір розпочав збирати речі домашнього вжитку, одяг, писемну продукцію мешканців краю. Спочатку ці пам'ятки експонувалися в невеличкій кімнаті завуча школи. В 1964 р. в Старомлинівці був відкритий краєзнавчий музей на громадських засадах. Сьогодні він нараховує понад 45 тис. експонатів. Більшість речей зібрали учні школи під керівництвом директора музею С.К. Теміра. Певне значення мають експонати катакомбної культури, привертають увагу відвідувачів речі, які в свій час належали запорізьким козакам. Сьогодні Старомлинівський народний музей розташований в двох приміщеннях. В одному представлені речі з найдавніших часів до сьогодення, в другому будинку вміщені етнографічні матеріали щодо культури та побуту греків та українців на території Великоновосілковського району. Завдяки зусиллям С.К. Теміра та підтримці його починань адміністрацією, учні, студенти, вчителі, а також туристи, мають можливість ознайомитися з історією окремого району Донецької області. Зокрема, Старомлинівський музей відвідували учасники міжнародних науково-практичних конференцій 1996, 1999 рр. "Україна – Греція". С.К. Темір публікує матеріали з історії краю в місцевій пресі, виданнях краєзнавчого напрямку, такий як "Рідний край". Краєзнавця цікавить проблема культурно-побутової та господарської діяльності населення Приазов'я наприкінці XIX – початку XX ст.

Подібне пробив О.І. Шевченко в с. Прелесному. Ним зібрані безцінні експонати побуту селян Слобожанщини, які зберігаються і експонуються у спеціально спорудженому двохповерховому приміщенні. В 1966 р. в селі був відкритий історико-краєзнавчий музей на громадських засадах. Поряд з ним влаштоване подвір'я селянина XIX ст. з хатою, кузнею.

Значний внесок у вивчення історії нашого краю таких краєзнавців-аматорів як М.С. Альтер, В.П. Замковий, Л.Д.Яруцький, П.І. Мазур, А.Д. Проценко, М.О. Колодяжний, П. І. Лаврів, В. І. Подов. Всі вони вивчають історію рідного краю вже декілька десятиліть. Ними досліджені питання історії Святогірського монастиря, історія утворення Донецької області, історія храмів окреміх міст регіону, історія освіти та інші. Результатом роботи В.П. Замкового стало видання понад 12 книжок та 300 статей. М.С. Альтер зібрав виключної значимості колекцію публікацій про Донбас, цінний картографічний матеріал.

Історичне краєзнавство запроваджується в навчальних закладах. На історичному факультеті Донецького національного університету ведеться курс "Історичне краєзнавство". До нього видані навчальні посібники. Щороку захищається до десяти дипломних робіт. Історія рідного краю вивчається в школах.

Отже, спираючись на численні факти та приклади можна вважати Донеччину одним з яскравих прикладів активної історико-краєзнавчої роботи в Україні. Науковий напрямок знайшов вираження в роботі музейних установ, бібліотечних закладів, науковців регіону. Громадські форми історичного краєзнавства пов'язані з утворенням та існуванням Товариства охорони пам'яток історії та культури, народних університетів, музеїв на громадських засадах, діяльністю засобів масової інформації та роботою краєзнавців-аматорів, розгортанням роботи обласної організації краєзнавців. Завдяки роботі активістів на Донеччині започатковані історико-краєзнавчі видання, питання історико-краєзнавчої тематики висвітлюються на сторінках періодичної преси. Зокрема, в газеті "Донеччина" з 1994 р. започаткована щомісячна сторінка під назвою "Рідний край", де вміщується цікава інформація з історії, фольклору, культури Донбасу, рецензії на книги краєзнавчого характеру.

Завданням історичного краєзнавства регіону є інтегрування краєзнавчих дисциплін - історії, географії, демографії, топоніміки, етнографії, фронтальне вивчення матеріалів про Донеччину в архівах Москви, Санкт-Петербурга, Києва, збір спогадів жителів про важливі події їхнього життя, розшукати місця поховання жертв репресій, продовження написання узагальнюючих праць.

Важливим завданням є уточнення віку населених пунктів. Адже навіть стосовно великих міст єдиної думки немає. Так, вік Донецька ведеться від часу появи в Донбасі заморського зайди, який, дійсно, організував тут металургійний завод, навколо якого виникає селище. Це сталося не на порожньому місці. Задовго до появи Юза на території нинішнього Донецька існували поселення – Олександрівка, Григорівка, Авдот'єне та інші. Завданням є дослідження зниклих поселень, вивчення малих сіл і міст, які випали з поля зору суспільства. Належить зібрати, зафіксувати свідчення про трагічні події в суспільстві, зокрема, про голодомори, про війну, про німецьку окупацію і такий суспільний феномен: як змогли люди вижити за окупації, коли зникло будь-яке постачання. Найважливішим завданням є підготовка третього видання історії міст і сіл України. Адже належить не просто доповнити нариси, а по-новому написати їх відповідно до нових концепцій та досягнень історичної науки, назвати імена, які з різних причин були вилучені. Слід виявити жертви тоталітарного терору. Так, лише греків чоловіків у 1937-1938 році було знищено 3648. В чім їх вина перед державою? Ким були ці нещасні? Що сталося з їх сім'ями? І багато інших сюжетів можуть відкрити краєзнавці, щоб залишити нащадкам інформацію – застереження. Важливими є проблеми демографічного

краєзнавства. Був період бурхливого зростання чисельності населення Донеччини, а от останніми роками кількість жителів помітно зменшується. Чому це так належить вивчити краєзнавцям на прикладі окремих місцевостей. Очевидно, необхідно пропагувати здобутки краєзнавців на радіо, телебаченні, у місцевій періодичній пресі, розповідати про важливі події в регіоні, про видатних земляків. Важливі завдання постали перед краєзнавцями в навчальних закладах.

Таким чином, історичне краєзнавство Донеччини працює на розбудову Української незалежної держави, виховання любові до рідного краю серед населення, особливо молоді, що допомагає усвідомити своє місце серед інших народів.

Примітки:

1. Мариуполь и его окрестности. - Мариуполь, 1892. - 516 с.
2. Просвещение Донбасса. - 1923, 1924
3. Азарова С.И. О результатах и перспективах работ музеев по Донецкой области // Роль музеев в краеведении. Материалы областного научно-практического семинара. - Артемовск, 1994. - С. 4-7
4. ДАДО. -Ф. Р.-6158, Донецкая областная организация Украинского общества охраны памятников истории и культуры. 1969 - 1984, оп. 1, спр. 133, Стенограмма 6 отчетно-выборной конференции 19 апреля 1979г. - Арк. 152
5. Історія міст і сіл Української РСР. Донецька область. - К.: УРЕ, 1970. - 992 с; История городов и сел Украинской СССР. Донецкая область. – К.: УРЕ, 1970. – 811 с.
6. Матеріали вузівської наукової конференції професорсько- викладацького складу за підсумками науково-дослідницької роботи. - Донецьк, 1997. - Кн. 1
7. Михненко А.М. Новейшая история Донецкого бассейна: - Донецк: Сталкер, 1998. - 296 с.
8. История родного края. Учеб. пособ. для 6-9 классов / Авт.: А.В. Колесник, В.А. Пирко, С.М. Нестерцова, Е.В. Щербинина. - В 2-х кн. - Донецк: Изд. "Фирма "Кардинал", 1998-1999.
9. Лихолобова З.Г. Сталінський тоталітарний режим та політичні репресії кінця 30-х років в Україні (на матеріалах Донбасу). - Донецьк: ДонДУ, 1996. - 145 с.
10. Пірко В.О. Заселення Степової України в XVI - XVIII ст. - Донецьк: Український Культурологічний Центр, 1998. - 124 с.
11. Калоеров С.А. Греки Приазовья: Донецкий гос. ун-т, Донецкая науч. б-ка им. Н.К. Крупской, Приазов. эллинист. центр. - Донецк, 1997. - 196 с.
12. Яковлев В.О. Проблеми розвитку сільськогосподарського виробництва в Донбасі в 70-ті роки: Автореф. дис... канд. іст. наук: 07.00.02. / Дон. держ. ун-т. - Донецьк, 1995. - 20 с;.Стяжкіна О.В. Культурні процеси в Донбасі в 1960-ті - на початку 90-х років: Автореф. дис... канд. іст. наук: 07.00.01. / Дон. держ. ун-т. - Донецьк, 1996. - 18 с; Гребеннікова О.В. Діяльність місцевих органів влади Донецької губернії (1920-1925): Автореф. дис... канд. іст. наук: 07.00.01. / Дон. держ. ун-т. - Донецьк, 1997. - 24 с; Гедьо А.В. Греки Північного Приазов'я (1778-1875 рр.): Автореф. дис... на здобуття наук. ступ. канд. іст. наук: 07.00.01. / Дон. держ. ун-т. - Донецьк, 1997. - 24 с. та ін.

Пащук І.Г. (М.Рівне)

КРАЄЗНАВСТВО НА РІВНЕНЩИНІ

Так історично склалося, що за Ризьким мирним договором 1921 року Рівненський, Острозький і Дубенський повіти Волинської губернії увійшли до складу Волинського воєводства Польщі, а це практично уся територія теперішньої Рівненської області, яка була утворена 4 грудня 1939 року[1]. Але маючи деякі традиції краєзнавчих досліджень ще з часу створення у Житомирі в 1900 році Товариства дослідників Волині, бо його відомі члени В.Кравченко (запис "Весілля у Курозванах", тепер Гощанського району), О.Фотинський (книга "Жорогобуж Волинський", дослідження сакрального мистецтва у Корці, Острозі, Дермані та інших населених пунктах), П.Тутковський (природа краю) неодноразово відвідували нашу місцевість. А в селі Городок під Рівним стараннями мецената барона Ф.Р.Штейнгеля при допомозі М.Біляшівського 25 листопада 1896 року було відкрито перший сільський краєзнавчий музей у Волинському краї, де експонати експозицій були виставлені в археологічному, географічному і етнограічному відділах, діяла музейна бібліотека[2]. У 20 – 30-ті роки краєзнавча робота велася в основному при музеях, викладачами навчальних закладів, церковними краєзнавцями. Добру пам'ять про себе залишили Юрій Шумовський та Ігор Лозов'юк з Дубна, Якуб Гофман з Рівного, Йосиф Новицький з Острога.

Коли з 18 грудня 1939 року почала виходити обласна газета "Червоний прапор", районні періодичні видання, то на їхніх сторінках нерідко публікувалися різножанрові матеріали краєзнавчої тематики. Ці публікації пожвавилися у післявоєнний період. А з відкриттям на базі учительського інституту в Рівному педагогічного Інституту в 1953 році, краєзнавче дослідництво дістало новий позитивний поштовх. У газетах почали постійно з'являтися народознавчі статті М.Кузьменка, П.Леценка[3], Ю.Байди з літературного краєзнавства, цікаві матеріали з історії краю Г.Равчука, П.Андрухова, Л.Еравщова, О.Молчанова, а пізніше Г.Бузала. І хоча нерідко у тодішній тоталітарний період вони мали заідеологізований характер, але обнародували цікаві малознані або призабуті факти з історії поліської землі. Вчителям словесникам було призначене "літературне краєзнавство в школі" П.Леценка[3], де вперше сконцетровано подавалися матеріали з літературної карти області. А в газеті "Червоний прапор" молодий журналіст – краєзнавець Г.Дем'янчук започаткує сторінку "Край наш поліський", яка тривалий час у 60-70 роках тримала титул найчитабельнішої серед гаслокрикливих, заангажованих матеріалів на злобу дня, про "величний поступ комуністичного будівництва". Тоді краєзнавці з усіх районів, побачивши зацікавленість, почали надсилати свої дослідження, статті і замітки з історії рідних міст. Серед авторів були вчителі, викладачі вузів, музейні і архівні працівники, бібліотекарі. Серед них – літературний слідопит П.Домащук, природолюб Г. Антовова, архівіст Р.Засс, народознавець С.Шевчук, вчитель М.Саган[4].

Значне пожвавлення у краєзнавчо – дослідницькій роботі викликала підготовка і видання тому про Рівненську область в "Історії міст і сіл УРСР", до якого були причетні відомі краєзнавці Г.Бухало. О.Масний, В.Тищенко, К.Закалюк, Р.Журомський, М.Пінчук, П.Савчук та десятки інших.

Жвавий інтеерс мали історико – краєзнавчі нариси, путівки, документальні книги Г.Сербіна "Ровенщина" (1970), Л.Кравщова "Свідки народної величі" (1972) і "Борис Жаданівський" (1973), Г.Гопончука "Зорям назустріч" (1978), "Так веліла совість" (1985), Г.Дем'янчука "Барави Полісся" (1975), "Над Горинь - рікою" (1977), "Високі береги Смотрича" (1978), "Семи криниць водиця" (1984)[5] та інші.

Краєзнавчі сили почали з кожним роком поповнюватися новими молодими пошуковцями. Не тільки у періодиці, а й окремими книгами заявили про себе Я.Поліщук, М.Федоришин, Б.Столярчук, В.Яноші, Б.Прищена.

Період Горбачовської перебудови у другій половині 80 – их років створив добрі передумови для широкої краєзнавчої діяльності. Зневірившись в ідеї "світлого комуністичного майбутнього", люди взялися за відтворення своєї культурно – духовної спадщини, а науковці і краєзнавці - за правдиве висвітлення найчастіше сфальсикованої далекої і ближчої минувшини і вирішили якнайшвидше створити краєзнавче товариство чи об'єднання. Першими ентузіастами цього почину стали музейні працівники А. Українець і Г. Непомнящий, журналіст Г. Дем'янчук, викладачі рівненських вузів, а 31 березня 1989 року в залі відділу мистецтва обласної наукової бібліотеки за ініціативою наукової і творчої інтелігенції, яка була не байдужою до історії рідного краю, при сприянні тодішнього обласного відділення Українського фонду культури зібралися ті, хто душею вболівав за відродження народних традицій і звичаїв, за всебічне і об'єктивне висвітлення історичного минулого, дбав про ліквідацію у ньому численних "білих плям". Після кілька годинної зацікавленної розмови і дискусій на цих установчих зборах було створене краєзнавче товариство, прийнято примірний статут, обрано його раду. Очолив його автор цих рядків, а відповідальним секретарем стала А. Українець[6]. У період новітньої української історії наше товариство стало першим у західному регіоні України. Після майже 60 річної заборони і

нехтування краєзнавчим рухом патріоти рідного краю знову згуртували свої сили. Почалася щоденна напружена пошуково – дослідницька діяльність. Спочатку часто друкувалися різноманітні матеріали насторінках місцевих періодинчних видань, озвучувалися на обласних і районних радіохвилях, проголошувалися під час проведення тематичних краєзнавчих читань у навчальних і культурологічних закладах, науково – краєзнавчих конференцій тощо.

А коли майже через рік, 27 березня 1990 року в Києві, на першому (установчому) з'їзді була створена Всеукраїнська спілка краєзнавців, то Рівненське краєзнавче товариство стало її структурним підроздлом. Під такою назвою була зареєстроване в облуправлінні статистики 18 серпня 1995 року. Ряди його почали з кожним роком зростати. Із створенням міських і районних організацій краєзнавців, а першими вони виникли у Рівному, в Острозькому, Радивилівському. Млинівському, Дубенському, Сарненському районах, де їх очолив В. Сидорук, М.Манько, В.Ящук, О.Гроцька, П.Якончук і Р.Тишкевич - відомі краєзнавці в області, багатьох низових осередків у вузах, школах, музеях і бібліотеках, при редакціях газет на засіданні ради було вирішено з 15 травня 1996 року називатися рівненським обласним краєзнавчим товариством. Так воно й було перереєстровано в управлінні юстиції облдержадміністрації з грудня 1997 року.

З метою прилучення ширшого кола краєзнавчих сил до діяльності товариства у 1992 році на засідання ради була прийнята ухвала тих краєзнавців, які живуть і працюють на території області, називати дійсними членами товариства, а тих, хто за її межами, але є уродженцями рівненщини і підтримують тісні контакти з нашими організаціями чи осередками, беруть участь у науково – краєзнавчих конференціях чи інших заходах, - почесними членами. Уже на 1 вересня 2000 року обласне краєзнавче товариство налічувало 170 членів – 113 дійсних членів, тобто членів Всеукраїнської спілки краєзнавців, і 57 почесних членів Рівненського обласного краєзнавчого товариства. Зараз об'єднуємо 15 міських і районних організацій краєзнавців, майже 90 первинних осередків. Найчисельнішими на сьогодні є і творчо здійснюють свою щоденну діяльність Рівненська і Кузнецовська міські (голови – Г.Дем'янчук і В.Мазаний), Радивилівська (В.Ящук), Острозька (М.Манько), Здолбунівська (В.Дрозюк), Сарненська (Р.Тишкевич), Млинівська (О.Гроцька), Гощанська (С.Кравчук) районні організації, первинні осередки рівненського державного гуманітарного університету, Рівненського краєзнавчого музею, обласної державної наукової бібліотеки, Державного історико – меморіального заповідника "Поле Берестецької битви" у селі Шляшевій Радивилівського району, університету "Острозька академія", Кустинської Рівненського і Липківськогї Гощанського районів середніх шкіл, Рівненської СШ №13, Рівненського Інституту слов'янознавства, с.Межиріч Острозького району, редакцій газет "Вільне слово", "Слово і час", "Демократична Рівненщина" (Рівне), "Рідний край" (Гоща), "Прапор перемоги" (Радивилів), "Життя і слово" і "Замкова гора" (Острог), "Вічеве слово" (Костопіль) обласної телерадіокомпанії та багато інших.

З перших місяців свого створення краєзнавче товариство стало організатором, співорганізатором, а члени постійними учасниками кількох науково – теоретичних, краєзнавчо - практичних, тематичних чи ювілейних конференцій. Широкого розголосу, зокрема, набули "Велика Волинь: минуле і сучасне", "Берестецька битва в історії України" (проведено шість), "Острог на порозі 300 - річчя" (проведено десять), "ОУН – УПА в історії і сучасній політичній боротьбі", "Дитячі науки і культури рідного краю у розвитку української національної культури", "Тарас Шевченко і сучасність".[7] А в нинішньому році – "Дубно і світ" до 900 – річчя міста і "Корцю – 750 років". Значна частина краєзнавців залучається до таких же заходів, які проводяться у Луцьку і Житомирі, Хмельницькому і Києві, Харкові і Дніпропетровську, Варшаві і Холмі та в інших містах і регіонах. Це сприяє налагодженню ділових і творчих контактів між краєзнавцями.

У кінці 1991 року спільно з обласним відділенням Українського фонду культури встановлено щорічну регіональну краєзнавчу премію "За відроження Волині", лауреатами якої на даний час уже стало 12 пошуковців з Рівненщини, сучасної Волині і Житомирщини, серед яких колишній директор Степанського Історичного музею Сарненського району М.Пінчук[8], професор університету "Острозька академія" М.Ковальський[9], викладач Рівненського державного гуманітарного університету Б.Столярчук[10], президент Житомирського науково – краєзнавчого товариства дослідників Волині М. Костриця, В. Ящук і В. Басараба.[12]

За роки існування товариства у Рівному почав виходити науково – карєзнавчий альманах "Волинські дзвони" (головний редактор Г. Дем'янчук), а із створенням Центру поліссязнавства і щорічним проведенням фольклорно – етнографічних експедицій у поліські райони, які найбільше постраждали від аварії на ЧАЕС, видається разом із Інститутом мистецтв Рівненського державного гуманітарного університету збірник "Етнокультура Волинського Полісся і чорнобильська трагедія" (уже вийшло у світ три випуски), у якому широко висвітлюються питаня археології, антропології, топоніміки і мови, народних традицій і звичаїв, архітектури, екології. Як написав відомий сучасний етнограф і письменник В. Скуратівський у вступному слові "Слідами наших працурів": "... Полісся посідає особливе місце на переконливу думку вчених саме воно є пуповиною всього слов'янства. Це й досьогоні завдяки природно – географічному розташуванню тут збереглися найдавніші реліквії як матеріальної, так і духовної культури українського народу[13]". Все робиться для того, щоб зафіксувати, записати і зберегти ці надбання для прийдешніх поколінь.

Рівненське обласне краєзнавче товариство уже існує одинадцять з лишком років. І за цей час випущено у світ понад 150 назв різнотематичної краєзнавчої літератури, серед яких широку популярність здобули "Круг містечка Берестечка" Г.Бухала, "Воскреслі до життя" Г. Дем'янчук, перший енциклопедичний довідник в області "Митці Рівненщини" Б. Столярчука, "Рівне: мандрівка крізь віки" Я. Поліщука, "Вулицями старого міста. Топонімічні дослідження з історії Рівного" О. Прищепи, "Край наш у назвах" Я. Пури, "Літописний Дорогобуж в період Київської Русі. До історії населення Західної України в X - XIII століття" Б. Прищепи і Ю. Нікольченка, серії літературних портретів про письменників Рівненщини, "Реабілітовані Історією"... і цей перелік ще можна довго продовжувати. Однак при сучасній нестабільній ситуації з книговиданням гостро постає питання розповсюдження видань і незрозумілого податкового тиску, що аж ніяк не стимулює цієї діяльності.

Традиційно кожного року краєзнавці займаються благодійною діяльністю, збираючи і безкоштовно пердаючи навчальним закладам бібліотечки краєзнавчої і художньої літератури, проводячи "краєзнавчі години", зустрічі з педагогічними, студентськими і учнівськими колективами.

Правління товариства постійно ініцює і сприяє відкриттю меморіальнмх дошок знаменитим замлянкам, наданню їх імен вулицям і майданам. За роки незалежності України уже увіковічнено письменників М. Драгоманова, У. Самчука, О. Ольжича, О. Теліги, Б. Тена, О. Стефановича, В. Суразького та інших, чиї життєві і творчі шляхи пов'язані з рівненщиною, дослідників – краєзнавців І. Лозов'юка, П.Андрухова, І. Свєшнікова, І. Носаля, Ф.Штейнгеля.[14]

Усю повсякденну діяльність краєзнавчого товариства спрямовують 9 громадських секцій, які очолюють фахівці своєї справи: історична, літературознавча, етнографічна, мистецтвознавча, топонімічна, природнича, геральдична, джерелознавча і чорнобильська.

Члени товариства підтримують дружні і творчі зв'язки з краєзнавчими організаціями Волинської, Житомирської, Хмельниької та інших областей, з українськими об'єднаннями Канади, Німеччини, Польщі, Білорусі, Словаччини організаціями Волинської, Житомирської, Хмельницької та інших областей, з українськими об'єднаннями Канади, Німеччини, Польщі, Білорусі, Словаччини. Завдяки цьому наші краєзнавці щорічно беруть участь у 10 –15 наукових конференціях, які там проводяться, а їхні представники часто приїжджають на Рівненщину.

1 березня 1999 року краєзнавці Рівненщини урочито відзначили 10 річчя створення своєї організації. Попереду ще багато роботи для глибшого вивчення, висвітлення і широкої популяризації історії рідної землі, отчого куточка, своїх родоводів, бо цим виховується любов до національного коріння, до своєї Української держави.

Примітки:

1. Історія міст і сіл УРСР. Ровенська область.- Київ.- 1973.-С.32.
2. Городоцкий музей Волынской губернии// Исторический вестник.- СПб.-1898.- С.1073; Г.Бухало. Музей барона Федора Штейнгеля Наукові записки до 100-річчя музейної справи на Рівненщині. Випуск перший.- Рівне.-1996.- С.11 – 16.
3. Лещенко П.Літературне краєзнавство в школі.- Ровно.- 1966.
4. Пащук І. "Краєзнавчий музей" // Журналіст України.- 1981. - № 5.- С. 27 – 28.
5. Пащук І. Краєзнавчі і поошуково – дослідницькі публікації Г.С.Дем'янчука // Полонному – 1000 років. Матеріали міжнародної науково – практичної конференції 15 - -17 червня 1995 року. – Полонне..- 1995.- С. 155 – 156; Літератори Рівненщини. Довідник. – Рівне.- 1995.- С. 28.
6. Державний архів Рівненської області.- Ф 2815, спр. 1 – 41.
7. Пащук І. Перше краєзнавче десятиліття на Рівненщині (1989 - 1999).- Рівне, 1999. – С. 8
8. Пащук І.Залюбленість // Червоний прапор. – Рівне. – 1991.- 29 листопада; Пащук І.Краєзнавці Рівненщині // Вільне слово.- Рівне. – 1998. – 29 серпня.
9. Пащук І.Звання лауреата – до ювілею // Вільне слово.- 1999. – 31 березня.
10. Мовою фактів // Там само.
11. Пащук І. Нові Імена лауреатів // Вільне слово.- 1998. – 25 листопада.
12. Богуш Г.Регіональна премія – Василю Басарабі // Вільне слово.- 2000. – 19 січня.
13. В.Скуратівський. Слідами наших пращурів // Етнокультура Волинського Полісся і чорнобильська трагедія. Випуск третій. – Рівне, 1998. – С.5.
14. Нові назви вулиць Рівного. – Рівне, 1994.

Прокопчук В.С. (м.Дунаївці)

ДУНАЄВЕЦЬКА РАЙОННА ОРГАНІЗАЦІЯ ВСЕУКРАЇНСЬКОЇ СПІЛКИ КРАЄЗНАВЦІВ: ДОСВІД, ПРОБЛЕМИ

Дунаєвецька районна організація Всеукраїнської спілки краєзнавців виникла в числі перших в Україні краєзнавчих осередків такого рівня у 1992 році. Сьогодні це одна з найбільших районних структур краєзнавчої спілки на Хмельниччині, яка має 52 первинних організації, налічує 530 членів.

Виникла вона не на голому грунті вольовим рішенням влади, як це не раз робилося, тому прижилася, дає плідні результати. Передумови створення полягають, насамперед, у багатій на події історії краю. Дуваївці перейшли 500-річний рубіж ще 1993-го. Сумніву не має, що місто давніше, але ж прийнято рахувати день народження від письмового першого запису. А він, реєстр населених пунктів, що вносили десятину Кам'янецькому біскупу, свідчить, що 1493 року в Дунаївцях було 72 дими, за які десятину платив якийсь Гнат.[1] Це було чимале для того часу поселення, у добре вибраному місці - на шляху до країн. Через Дунаєвецький басейн, на горбах, понад ставами (дунаями). Чи не від того придбало місто своє милозвучне ймення – Дунайгород, Дунаївці? Край був порубіжним, зазнавав постійних вторгнень половців, татарів. Легенда про "шолудивого Буйняка", що зруйнував містечко Кужель на Дунаєвеччині,[2] згада про козаків, що гнали татарів Поділлям, у Хроніці Мартина Бельського, назви сіл Січенці, Татарська, Велика Побійна, Мала Побійна, Могилівка – чи не тому свідченням.

Дунаєвеччина виявилась на перехресті різних подій і визвольної війни 1648 – 1654 рр. Тут водив опришків, а згодом - козацькі загони Остап Гоголь, Максим Кривоніс, 1652 року зупинявся Богдан Хмельницький. Цей факт був увічнений дунаєвчанами кам'яною плитою з написом на ринковій площі. Дунаєвеччина дала слов'янському світові Герасима й Мелетія СМОТРИЦЬКИХ - видатних учених, письменників, педагогів, захисників православ'я, тут народився автор відомого романсу "Дивлюсь я на небо" Владислав Заремба, винахідник 76-мм зенітної гармати Франц Лендер, академік - медик Феофіл Яновський. 23 роки Смотрич (нині селище в Дунаївецькому районі) був столицею Поділля, резиденцією литовських князів Коріатовичів.

Все це притягало увагу учених, краєзнавців. Розповідь про край знаходимо в літописах, монографіях П.М.Батюшкова, Н.В.Молочановського, В.К.Гульдмана, працях Й.Ролле, С.Маковецького,[3] священників, котрі за завдання єпархіального керівництва в XIX столітті збирали відомості й описували церкви та парафії, надсилали матеріали до Подільського єпархіального історико – статистичного комітету (1865-1903), а згодом – Подільського церковного історико-археологічного товариства (1903-1920), публікували в "Подольских епархиальных ведомостях", "Трудах церковного историко – археологического общества".[4]

У 20-і роки XX століття цікаву роботу вели учителі, просвітники, любителі – краєзнавці, об'єднані в гуртки, Маківське, Смотрицькі, Дунаєвецьке районні та Кам'янець – Подільське округове краєзнавчі товариства. Вони й першими зазнали репресій в 20-30-і роки. У тенета налуманої справи "Спілки визволення України" попали вчителі – нестерівчанин І.Ф.Пішанюк, маліївчанин Є.Г.Кондрацький, дунаєвчанин В.К.Гушло, Дмитро Олександрович Богацький, син нестеровецького священника, голова Кам'янець – Подільського наукового товариства ВУАН та інші.[5]

Репресії 30-х років хоч і обпалили потяг дунаєвециких дослідників до місцевої історії, але не змогли його вбити. Відразу ж після Великої Вітчизняної війни почався збір й систематизація матеріалів про звірства окупантів, боротьбу населення в тилу та на фронтах проти ворога. Цікаву добірку листів з фашистської неволі підготував до друку і видав дунаєвчанин, тоді молодий науковець Федір Павлович Шевченко.[6] Цінні матеріали про підпільно – партизанський рух на Дунаєвеччині зібрали Л.М.Красуцький, П.С.Кучеров, І.Т.Буб'яков.

У 60-70 роки цей ентузіазм був підтриманий планомірною роботою над історією населених пунктів району, яку активно здійснювали С.С.Оліневич, І.І.Сохатюк, Г.Д.Гавінчук, В.К.Мединський, М.Ф.Венгер, Б.Г.Бортняк, М.М.Негода, І.К.Свинадчук, В.І.Кліш з участю доцента Кам'янець – Подільського педінституту П.Ф.Лаптіна, заступника директора обласного архіву І.В.Гарнаги, директора Кам'янець – Подільського історико – культурного музею - заповідника Г.М.Хотюна. Ця робота дала поштовх розвитку шкільного і бібліотечного краєзнавства, створенню музеїв, районної організації Українського товариства охорони пам'ятників історії та культури, вихованню нового покоління дослідників.

Рік після установчого з'їзду Всеукраїнської спілки краєзнавців пішов на підготовку утворення районного краєзнавчого осередку. Було проведено збори в закладах освіти й культури із створення первинних організацій, висунення найбільш відомих краєзнавців у делегати наступної районної установчої конференції. Налагоджувались контакти з правлінням Всеукраїнської спілки краєзнавців.

Оскільки голова правління Всеукраїнської спілки краєзнавців академік Тронько П.Т. та наш земляк – член-кореспондент Академії наук України Шевченко Ф.П. дали згоду взяти участь у науково-краєзнавчій конференції "Поділля в роки визвольної війни українського народу 1648 – 1654 рр." і надіслали тези доповідей, ми вирішили установчу конференцію теж провести в цей час. 23 квітня 1992 року в пленарному режимі пройшла науково – краєзнавча конференція, напередодні 400-річчя від дня народження Б.Хмельницького. Вона була першою на Поділлі і вже відобразила процес переосмислення подій, фактів, змісту тогочасної історії. Ректор Кам'янець – Подільського педінституту професор Копилов А.О. доповів про перебіг військових дій на Поділлі, професор Степанков В.С. – про становлення козацької республіки і епоху її уряду за збереження суверенітету, різні грані епохи висвітили професор Винокур І.С., доцент Петров М.Б., дослідники Сваричевський А.В., Вітюк В.Ж., Буб'яков І.Т., Пажимська В.М., Васильєва М.С., Ройзнер Т.К., Прокопчук Т.К. та інші. З великим інтересом сприйняли учасники конференції доповіді академіка Тронька П.Т. "Увічнення пам'ятних місць, пов'язаних з історією українського козацтва" та члена кореспондента Академії наук України Шевченка Ф.П. "Міжнародне значення визвольної війни українського народу 1648 – 1654 рр."[7]

Цього ж дня відбулася й установча конференція. Першим 55 членом Спілки посвідчення зі своїм підписом вручив Голова Правління ВСК П.Т.Тронько. Він виголосив програмну доповідь, у якій розкрив історію краєзнавчого руху в Україні, його стан та перспективи, окреслив коло пріоритетів, які мали б визначити діяльність районного осередку Спілки. Головою Дунаєвецької районної організації ВСК був обраний завідуючий райвідділом освіти Прокопчук М.С., Захар'єв В.А., Сутковецький В.О., Ситар А.Й., Ревізійну комісію очолила Ройзнер Т.К.

Надалі організаційна робота була спрямована на формування краєзнавчих центрів, взаємодії. 1993 року було створено краєзнавчий сектор в Дунаєвецькій центральній районній бібліотеці, який скеровував краєзнавчу діяльність 67 сільських бібліотек. Цього ж 1993 року відділ освіти відкрив Станцію юних туристів – краєзнавців та Станцію юних натуралістів, які взялися за налагодження туристсько – краєзнавчої, екологічної роботи серед школярів. Намагались перетворити в центр дослідництва районний та 28 краєзнавчих громадських музеї.

Члени президії брали участь у зборах краєзнавців на місцях. Президія планувала й заснувала – звіти первинних організацій про роботу. Проводились Пленуми. 15 серпня 1995 року Дунаєвецька районна Рада народних депутатів зареєструвала районну організацію Всеукраїнської спілки краєзнавців.[8] Таким чином наша організація набула статусу юридичної особи, отримала штамп, печатку та рахунок у банку.

З метою розгортання дослідницької праці, виявлення і гуртування краєзнавчих сил розпочато підготовку наступної науково – краєзнавчої конференції, яка відбулася 27 грудня 1993 року. Працівники Інституту історії України Академії наук України, правління Всеукраїнської спілки краєзнавців, Кам'янець – Подільського державного педагогічного інституту взяли цього разу більш активну участь в дискусіях. На пленарному та секційних зайняттях було оголошено 66 доповідей і повідомлень, що ввійшли до збірника.[9]

Третя Дунаєвецька науково – краєзнавча конференція "Дунаєвеччина очима дослідників, учасників історичних подій" 19 листопада 1997 року вже зібрала 107 доповідачів, більше 200 учасників. Вона знову ж проходила під егідою Інституту історії України Національної Академії наук України, Всеукраїнської спілки краєзнавців, Кам'янець – Подільського державного педінституту. З участю академіка Тронька П.Т., професора Зінчука Ю.А., професорів, доцентів ряду вузів міст Хмельницького, Кам'янця – Подільського, Львова, Вінниці.[10]

Районна організація надавала і надає допомогу в проведенні різноманітних заходів первинним осередкам. Наукові – краєзнавчі конференції з участю професорів Кам'янець – Подільського державного педуніверситету Баженова Л.В., Винокура І.С., Степанкова В.С., доцентів Завальнюка О.М., Петрова М.Б., Сурового А.Ф., Гавришука А. відбулися у Великому Жванчику, Михайлівцях, Лисці, Підлісному Мукарові, Іванківцях. Конференції, використовували як засіб мобілізації творчих сил, формування джерельної бази нової редакції історії населених пунктів, оприлюднення результатів дослідницької праці місцевих краєзнавців.

Районна організація взяла на себе також роль методичного центру. Засідання президії та пленуми намагаємось перетворити в школу організаційно – методичної роботи. Скажімо, пленум районної організації, що відбувся 14 вересня 1999 року розглянув стан шкільного краєзнавства і заходи щодо його удосконалення відповідно до рішень II з'їзду ВСК, а також питання організації роботи громадських музеїв. І слухання ці не були даниною формалізму, а підсумовуванням деякого досвіду, пошуком шляхів ефективного вирішення завдань.

Узагальнено досвід краєзнавчої роботи районної бібліотечної системи, Балинської первинної краєзнавчої організації. 24 червня 1997 року доробок дунаєвецьких краєзнавців був оприлюднений на засіданні президії Хмельницької обласної організації. 24 червня 1997 року – на всеукраїнському семінарі завідуючих краєзнавчими відділами обласних центрів туризму краєзнавства.

Головою правління районної організації підготовлено поради щодо написання історії населених пунктів, вивчення та використання в краєзнавчій роботі топонімів, члени президії Ю.В.Телячий - поради з оформлення учнівських наукових робіт, К.К., Беченко – рекомендації проведення акції "Бойовий орден, медаль у твоєму домі".

У районі окреслились різні форми краєзнавства. До певної міри можемо говорити про археологічне дослідження краю як напрям так і форму краєзнавчої діяльності. Ще в XIX ст. Археологічну розвідку в Кривчику, на місці палеолітної стоянки, археологічні обстеження здійснював відомий подільський краєзнавець Ю.Й.Січинський. У 20 – і роки XX ст. група Кам'янецьких дослідників під керівництвом професора В.О.Гериновича обстежувала Товтри, зокрема – Кармалюкову гору. У 60-і роки цікаві знахідки, що відносяться до початку I тисячоліття здійснив маліївецький учитель, археолог-аматор Лев Миколайович Куземський. 1982 – 1983 рр. археологічні розкопки в районі с.Ставище здійснювала експедиція Кам'янець – Подільського педінституту під керівництвом професора Винокура І.С. З 1990 року активні археологічні дослідження проводять члени археологічного гуртка СЮТК під керівництвом В.А.Захар'єва. За цей час розкопано гончарну майстерню кінця XVII ст. в урочищі Містисько в с.Велика Кужелеві, унікальний скіфський курган на території миньковецького лісництва, житло та господарські споруди трипільської культури біля Січинець, пам'ятки давньоруського періоду в околицях Сокільця. Археологічні розвідки, обстеження, розкопки дали матеріал для опублікування Захар'євим В.А. археологічної карти району.[11]

Велику увагу приділяємо шкільному краєзнавству з огляду на наявний там потенціал дослідників та специфічні освітньо – виховні завдання, що вирішуються в закладах освіти. Та й у переважній більшості випадків первинні краєзнавчі організації діють у школах. Краєзнавчі заняття починаємо ще з дошкільних установ, знайомимо дошкільнят з пам'ятними місцями, людьми – творцями історії, природними об'єктами, фольклорно – етнографічними матеріалами – піснями, легендами, колядками, гаївками. Випускники дошкільних закладів завершують курс краєзнавства альбомом "Мій родовід", складеним з участю батьків та вихователів.

У школі ці знання поглиблюються на уроках, у позаурочний роботі. Цьому сприяють оголошені міністерством освіти України, його Центром туризму й краєзнавства, правлінням Всеукраїнської спілки краєзнавців та іншими організаціями рух "Моя земля – земля моїх батьків", експедиції "Краса і біль України", "Мікротопоніми України", "Сто чудес", "Легенди рідного краю" та інші акції.

Особливо плідною є участь краєзнавців – учнів та їх наукових керівників – учителів у діяльності малої академії наук. Щороку 25 – 30 учнівських краєзнавчих досліджень розглядає районна конкурсна комісія, в середньому 15 робіт направляються до Хмельницького. Робота Вікторії Мільченко, учениці Дунаєвецької середньої школи №2. про парки нашого краю та проблеми їх збереження отримала високу оцінку всеукраїнської конкурсної комісії і диплом II ступеня на міжнародному конкурсі в Стамбулі.

Координатором шкільної туристсько – краєзнавчої роботи виступає відділ освіти, його методичний кабінет. Організаторська робота ще з 50 – років покладалась на Будинок піонерів. 1982 року створено районну туристичну станцію на громадських засадах на базі Смотрицької середньої школи, яку очолювала Е.В.Рибак.

З 1993 року діє районна станцію юних туристів – краєзнавців. Її роботу спочатку організовувала Т.І.Колендзян, а 1994 року директором стала В.І.Крупник. Основна форма діяльності СЮТК – гурткова робота. На перших порах діяло 20 гуртків, а ще 50 - при школах.

Районна організація Спілки всебічно підтримує музейне краєзнавство. Сьогодні в закладах освіти діє 22 музеї. 14 із них у 1997 році пройшли державну перереєстрацію відповідно "Положенню про відомчу реєстрацію і перереєстрацію музеїв при закладах освіти системи міністерства освіти України" і отримала статус музеїв при закладі освіти системи міністерства освіти України. Музей Леоніда Лупана репресованого п'ятикурсника Київського державного університету, поета – земляка, розпочинався завдяки пошуковій роботі в Центральному державному архіві громадських об'єднань України, збору спогадів і матеріалів у родичів, друзів, однокласників у т.ч. – киян А.І.Костенка, А.М.Шпорта. вдалося відновити біографію замученого в таборах двадцятидев'ятирічного студента – літфаківця, улюбленця П.Г.Тичини, видати збірку його творів,[12] котру поблагословив у світ О.Т.Гончар, друг Леоніда студентських часів.[13] 1995 року, у день відзначення 80 – річчя Л.Лупана, музей був відкритий. Стрічку перерізав Д.Г.Білоус, котрий з групою київських письменників побував на ювілеї. Сьогодні музей встановлює контакти з багатьма митцями, установами, організовує пошукову роботу. Скажімо, наукові виклади члена музейної ради Надії Гончарук були оцінені на престижному конкурсі у Львові першою премією. Сьогодні музей веде підготовку літературної конференції та мистецького вечора до 85 – річчя поета.

Чимало робиться в галузі літературного краєзнавства. Відкриваються невідомі до цього часу імена, події, факти, формуються літературні студії нового покоління, створюються літературні музеї.

У перебудовні часи Дунаєвечина по – новому оцінила роль і значення Данила, Герасима та Мелетія Смотрицьких, які свого часу генерували національну ідею, відстоювали її доступними засобами освіти, літературного полемічного слова, науковими зусиллями, служінням православній церкві, що тоді ідентифікувалось з служінням Україні. 1991 року Рада Міністрів України на наше клопотання присвоїла Смотрицькій середній школі ім'я Мелетія Смотрицького. 1992 року в школі відкрито музей Смотрицьких, фасад увінчала меморіальна табличка. Ще 1979 року Смотрич відвідали учасники наукового симпозіуму, а вчений – мовознавець В.В.Німчук подарував школі факсимільне видання "Граматики слов'янської" зі

своїм науковим дослідженням. Відділ освіти 1988 року встановив премію імені Мелетія Смотрицького, якою вже відзначено 36 активних поборників рідної мови, літератури, історії. Музейні активісти здійснили кілька поїздок до Острога і Дермані – місць життя і праці Смотрицьких, видано ряд матеріалів.[14] 1993 року обласна держадміністрація теж заснувала премію імені Мелетія Смотрицького і відзначає нею щорічно подвижників бібліотечної справи. Вся ця велика робота в районі та області здійснюється за ініціативою та при активній участі нашої краєзнавчої організації.

Плідну роботу в галузі краєзнавства проводить Дунаєвецька районна централізована бібліотечна система. Можна з повним правом говорити про окрему в районі галузі бібліотечного краєзнавства, тісно пов'язану з роботою районної організації Спілки. У двох районних – для дорослих та дітей, 50 сільський бібліотеках, її бібліотечних пунктах сконцентровано 30111 томів краєзнавчої літератури. І найпершим обов'язком своїм бібліотекарі – краєзнавці вважають донесення цього книжкового багатства до читачів. Безпосереднім організатором роботи є краєзнавчий сектор центральної районної бібліотеки, який з часу його відкриття очолює бібліограф С.В.Олійник. У ньому налічується 3181 примірник історико – краєзнавчої літератури, розгорнуто в постійні та змінні виставки "Стефан Маковецький – природодослідник, паркознавець", Великий Перемозі – 55.

З 1985 року при ЦРБ діє літературно – музична вітальня, яка на 1 березня 2000 року провела 125 мистецьких засідань. Це і зустрічі з академіком П.Т.Троньком, членом – кореспондентом НАН України Ф.П.Шевченком, членами правління Всеукраїнської спілки краєзнавців Г.С.Косян, А.А.Ситником (1993), з автором книги "Кам'янецькими стежками" М.Н.Магерою, круглий стіл з Героями Радянського Союзу земляками Г.К.Атаманчуком і Д.Г.Бачинським, вогник з жінками учасницями Великої Вітчизняної війни "У війни не жіноче обличчя", вечір – зустріч "Історія і душа краю у творчості земляків – письменників, краєзнавців, композитрів" (1994) вшанування автора монографії "Бакота" – професора Кам'янець – Подільського державного педуніверситету Винокура І.С. (1995), зустріч з Е.С.Березняком – легендарним розвідником, письменником, ученим - педагогом.

Органічно з дослідницькою, популяризаторською пов'язуємо й пам'яткоохоронну роботу. Меморіальними таблицями увічнено подвиг воїнів – визволителів у Смотричі, Вихрівці, воїнів – афганців – у Слобідці Рахнівській, Іванківцях, світлу пам'ять замучених у роки окупації євреїв - у Дем'янківцях, Великому Жванчику, Дунаївцях, Балині, Шатаві, Смотричі. Факт народження у Смотричі Мелетія Смотрицького, в Лисогірці байкара І.Зварника – меморіальними знаками на школах. Вже в часи незалежної України в Дунаївцях постали пам'ятники Т.Г.Шевченку, композитору В.І.Зарембі. А взагалі в районі встановлено 184 пам'ятники, у т.ч. – 76 героям Великої Вітчизняної війни.

Нашими нестатками, відсутністю пам'яткоохоронного закону, безконтрольністю спровоковано нищення пам'ятників і пам'ятних знаків із кольорових металів. Це послужило причиною прийняття на пленумі районної організації спеціального звернення до жителів району, молоді із закликом до збереження нашої історичної пам'яті та символіки, що її увічнює.

Чітко визначившись з основними центрами й формами краєзнавства, президія районної організації Спілки спрямовує роботу більш як півтисячного активу на самих актуальних напрямах. Сьогодні, поки ще живі ветерани, і коли деяким силам, з різних причин, чиняться спроби піддати девальвації подвиг батьків і дідів, намагаємось зібрати документи і свідчення періоду Великої Вітчизняної. 24 березня 1998 року урочисто розпочалася патріотична акція "Бойовий орден, медаль у твоєму домі", яку оприлюднено на науково – краєзнавчій конференції "Дунаєвеччина очима, дослідників, учасників і свідків історичні подій" в листопаді 1997 року. В результаті тільки першого туру акції виготовлено альбоми, планшети, проведено ряд цікавих зустрічей з учасниками підпільно-партизанського руху на Дунаєвеччині.: М.Красуцький, П.С.Кучеров, В.Д.Міняйло, передали партизанські архіви, здійснили збір даних про цивільні жертви в роки фашистської окупації Дунаєвеччини, краєзнавцями ж підготовлено до "Книги скорботи України" нарис про злодіяння фашистів.[16] Нині готуємо четверту Дунаєвецьку науково - краєзнавчу конференцію, щоб донести зібраний матеріал з різних питань історії краю до авторів нової редакції нарисів про населені пункти району.

За вісім років діяльності районної організації видано 25 книг, брошур, збірників. Дунаєвецькі краєзнавці беруть участь в науково - краєзнавчих конференціях міжнародного, всеукраїнського, обласного масштабів. За цей же час опубліковано 56 статей, повідомлень, тез доповідей членів нашої краєзнавчої організації.

Чимало уваги дунаєвецьким дослідникам приділяв за життя наш земляк доктор історичних наук, професор, член - кореспондент Національної Академії наук України Ф.П.Шевченко. Він приїжджав у місто дитинства - юності, брав участь у наукових заходах, консультував, ділився літературою, власне, - підтримував будь-який порух історичної думки і дії в рідному краї. Тому в школі , яку закінчив він 1930 року, оформлено музейні стенди, присвячені життю і діяльності видатного історика, встановлено меморіальну дошку, в центральній районній бібліотеці влаштовано кімнату – бібліотеку із 1607 книг, переданих дунаєвчанам Розалією Карпівною Шевченко – вдовою ученого. Тут експонуються його особисті речі, документи. Районна організація встановила премію імені Ф.П.Шевченка для відзначення істориків, краєзнавців, музейчиків і пам'яткоохоронців, популяризаторів минулого краю,

доброчинців, які сприяють дослідженню Дунаєвеччини. Перші посвідчення за 1999 рік отримали краєзнавці старшого покоління І.Т.Буб'яков, К.С.Корякіна, бібліотекарі С.В.Олійник, Т.Й.Ткач, учителька – завідуюча музейною кімнатою Ф.П. Шевченка Л.Г.Семенчик.

Гордістю районної організації краєзнавців є те, що з її рядів вийшло два кандидати наук, які успішно трудяться на ниві краєзнавства в Дунаївцях, два історики підготували до захисту магістерські праці. Однак в нинішніх умовах, і про це слід особливо голосно заявити в ювілейний рік, краєзнавство чіпко схоплене за горло фінансовими нестатками, податковими правилами, "доброзичливим" наглядом нескінчених контролюючих структур, тому потребує не тільки державного визнання, а й реальної підтримки. Вона потрібна як в центрі, так і на місцях – фінансування краєзнавчих програм, краєзнавчих видань.

Примітки:

1. Архив Юго-Западной России. – К.,1894 ч.8.– С.336
2. Подольская легенда о Буняке // Киевская старина. – 1892.-ч.37.- С.444-445. Розповідає про половецькі вторгнення в межі Галицьких земель, які здійснював хан Боняк, за легендою розбитий біля м. Городка.
3. Про племена уличів 1 тиверців, що жили в Подністров'ї розповідається в "Повісті минулих літ" К: веселка, 1982 на с.16,26,33; На основі аналізу літописів історію Поділля часів Київської Русі, татаро-монгольської присутності, у складі Великого князівства Литовського розкривають." Очерки истории Великого княжества Литовского до половины XV ст. /К., 1876/ В.Б.АНТЖОВИЧА, "Очеркй известий о Подольской земле до 1434 г. /К. 1885/ Н.В.Молчановського; П.Н.Батюшков. Подолия. Историческое описание.- С Пб.,1891;В.К.ІУЛММАВ. Памятники старины в Подолии. - К.-Под.1901; Й.РОЛЛЕ. Оповідання Історичні; Подільські замки на Молдавському кордоні. - Краків, 1880 див. С.Маковецький. Рід Маковецьких у долі Подільського край// Поляки на Хмельниччині: погляд крізь віки. - Х.: Поділля, 1999.- С.434-438.
4. Труды Подольского епархиального историко-статистического комитета. Випуск седьмой /Под. ред. Н.И.Яворовского.- К.-П., 1895.-С.140-238, 510-514; Труды Подольского церкового истарико-археолсгического общества/ Выпуск одиннадцатый. Под.ред. Е.Сецинского и Н.Яворовского. -К.-П., 1911.- С. 3-144.
5. ДАХмО.- Ф.Р. -6193, оп.12, спр. ІІ-10134; П – 30340, Т.2; П – 19094. Т.І.
6. Листи з фашистської каторги. Збірник листів.- К. : Укрполітвидав, 1947.
7. Тези доповідей науково - практичної конференції "Поділля в роки визвольної війни українського народу 1648-1654 роки". –Дунаївці, 1992. – 30 с.
8. Рішення Дунаевецької районної Ради народних депутатів №64 від 15.08.1995 р. гласить: Здійснити державну реєстрацію районної організації Всеукраїнської спілки краезнавців. Видати спілці свідоцтво про реєстрацію об'єднання громадян".
9. Тези доповідей республіканської наукової конференції "Дунаївці: їх роль і місце в історії Поділля" – Дунаївці, 1993.-150с.
10. Дунаєвеччина очима дослідників, учасників і свідків історичних подій. Матеріали наукової краєзнавчої конференції. –К. "Рідний край", 1997. – 248 с.
11. Археологія Дунаєвеччинй /Збірник першоджерел, наукових повідомлень, тез краєзнавчих конференцій, каталог пам'яток/ /Упор. Шмакнік М.Д., Захар'єв В.А, - Х.,1992. – 59 с.
12. Леонід Лупан. Дорога у вічність /Упор. В.С.Прокопчук, Т.К.Прокопчук.- Х.,1995.
13. У своїх листах від 28 травня 1993 р. та 12 лютого 1994 р. у Дунаївці Олесь Терентійович Гончар писав: "... І ще знайте: до Поділля я не байдужий. Це засвідчено і в "Прапороносцях", а ще раніше, в часи юності був у мене товариш з Дуваевецького району Леонід Лупан"...; "Я вітаю Вашу зацікавленість творчістю вашого талановитого земляка і бажаю, щоб Ваш благородний задум успішно реалізувався. Ви повернете Україні ще одне ім'я добра, жорстоко погублене режимом".
14. Славетні Дунаєвеччини. - Дуваївці, 1989. - С. 1-3; Віктор Прокопчук. З народних глибин. Славетні подоляни.-Х.,1991.-С.3-10; В.С.Прокопчук. Просвітителі з Поділля.- Х.,1992. – 24 С.; Подільської землі сини. - Х.: "Поділля", І993.-С.111-117.
15. Скарби батьківської землі /З досвіду краєзнавчої роботи Дунаєвецької ЦБС/.- Х.,1994. – 14с.
16. В.Прокопчук. У пам'яті вдячних нащадків // Дунаєвецький вісник.-2000.-№№7, 8, 9, 10, 11, 12.

III

ІСТОРІЯ НАСЕЛЕНИХ ПУНКТІВ В КРАЄЗНАВЧОМУ РУСІ УКРАЇНИ

Скляренко Є.М. (м.Київ)
Братченко О.Д. (м. Кіровоград)

ІСТОРІЯ ПРОМИСЛОВИХ ПІДПРИЄМСТВ ПРИДНІПРОВ'Я У ДОСЛІДЖЕННЯХ

Придніпров'я - важливий економічний регіон України. Його потенціал посідав гідне місце у видобутку корисних копалень, металургії, енергетиці, виробництві машинобудівної, хімічної, сільськогосподарської та іншої продукції. Роботящими руками з надр землі піднімаються на поверхню вугілля і руда, створюються висококласні станки і агрегати, досконалі електротехнічні системи, виплавляється сталь, виготовляються труби, прокат, тисячі інших різноманітних виробів. Кілька сотень тисяч трудівників, зосереджених на заводах і фабриках Придніпров'я, примножують славу України, вносять вагомий вклад у подолання труднощей перехідного періоду, болісно переживають економічні труднощі і негаразди, мріють про те, щоб промисловість, сільське господарство якнайшвидше їх подолави, щоб зріс життєвий рівень людей, достаток, краще задовольнялися їх матеріальні і духовні потреби.

Нема чого приховувати, сьогоднішнє становище українського суспільства негативно відбилося на розгортанні історико-краєзнавчих пошуків, розробці проблем фабрично - заводської тематики. Скоротилася кількість досліджуваних об'єктів, менше стало видаватися книг і брошур, з'являтися статей і розвідок в журналах, наукових записках тощо.

Проте увага до цих питань не спадає. Поряд з краєзнавцями-аматорами, гідне місце у вивченні історії фабрик і посідають професійні історики, викладачі вищих і середніх спеціальних учбових закладів, журналісти, працівники громадських інституцій, шкіл. Узагальнення набутого ними досвіду, всебічний аналіз зробленого, визначення перспективних планів - відповідальне завдання всіх, кого цікавить ця проблематика.

Придніпров'я - регіон, увага до якого була привернута ще на початку XX століття, адже тут у Катеринославі, Олександрівську, Єлисаветграді, Кременчуці були споруджені великі промислові об'єкти, продукція яких вивозилася за межі України, зусиллями робітників, інженерно-технічних працівників було дано життя багатьом новим підприємствам і цілим галузям.

Історія твориться повсюдно і повсякчасно. Кожний прожитий день йде в минуле, відійшло й XX століття і світ вступив у нове тисячоліття. Ми відповідальні як за минуле, так і за майбутнє. Звертаючись до минулого, яким би важким і складним, а під час трагічним воно не було, ми беремо з нього все найбільш цінне, здобуте зусиллями широких мас, прагнемо до того, щоб не допустити повторення помилок. Завдання полягає в тому, щоб розкрити нерозривний зв'язок часу, домагатися поєднання досліджень минулого з осмисленням сучасного, проникнення у майбутнє. В обстановці демократії, відкритості, в якій ми живемо в суверенній Українській державі, дослідники, краєзнавці мають глибше аналізувати події, факти, дії людей, вводити у науковий обіг нові документальні матеріали, готувати на їх основі відповідні узагальнення, висновки, рекомендації. В цьому зв'язку, історія промислових підприємств має зайвий раз підкреслити виключну роль робітництва України у створенні матеріально-технічної могутності України, її кращого майбутнього.

У вивченні історії промислових підприємств України можна відзначити періоди піднесення і спаду. На початку 30-х рр. XX ст. в країні почала здійснюватися загальнодержавна програма, ініціатором якої виступив О.М.Горький. Створена в центрі загальносоюзна редакція поширювала свій вплив на союзні республіки. В Україні роботу Всеукраїнської редакції очолив голова ради профспілок М.Чувирін.

Як один з напрямків історико-краєзнавчих досліджень в радянський час, вивчення історії фабрик і заводів, розгорталося, з одного боку, в наукових установах і організаціях (Соціалістична академія, Комакадемія, Істпарт, Істпроф, товариство істориків-марксистів, архівні установи та ін.), а з другого - безпосередньо в трудових колективах, в першу чергу найстаріших і найбільших у країні. Чимало останніх було в Придніпров'ї. Ювілейні дати, до відзначення яких правляча Комуністична партія відносилася з особливим пієтетом, вбачаючи в цьому кончу необхідність зайвий раз підкреслити свою керівну роль, широко використовувалися для цього.

Поява в середині 20-х років праць А.Ігрізова "Ленінська кузня" (колишній Південно - Російський завод), "Труд и меч", "Сборник к 55 летнему восстания против Центральной Рады в 1918г.", "Киевский "Арсенал" в пролетарской революции", "Борьба й строительство на Юго-Западной железной дороге", "Профессиональное диижение на Днепропегровщине в 1927-1928гг." підтверджують ці наміри більшовицького керівництва. Серед рукописів, поданих на конкурс, оголошений Центральним бюро краєзнавства та ВРНГ на кращий твір з історії фабрик і заводів, був рукопис про завод імені Карла Маркса в Дніпропетровську. В травні 1930 р. при президії Комакадемії створюється Комісія по монографічному вивченню промислових підприємств. Разом з редакцією журналу "История предприятий СССР" вона розгорнула роботу по збиранню матеріалів, опрацюванню методологічних і методичних питань, як основи майбутніх досліджень.

Важливим моментом подальшого розгортання роботи стало створення за постановою ЦК ВКП(б) від 10 жовтня 1931 р. "Про видання збірників "Історія

заводів" Головної редакції, очолюваної О.Горьким. В листопаді 1931 р. створюється Всеукраїнська редакція. Комісію по вивченню історії заводу імені Петровського очолювали спочатку співробітник багатотиражки П.Блєсков, а згодом П.Харламов. У 30-ті роки, не зважаючи на труднощі, відсутність досвіду в Україні, з'явилося понад 70 публікацій з історії заводів, шахт, новобудов. Серед них книги, збірники, пробні глави, статті про київський "Арсенал", заводи імені Петровського та Дзержинського, Київську трикотажну фабрику імені Р.Люксембург, Дніпрогес.

Громадські організації, науковці, викладачі, письменники, журналісти, ентузіасти-краєзнавці Придніпров'я плідно працювали в цьому напрямку. Рівень публікацій був далеко не рівноцінний і пояснювати це потрібно глибиною вивчення найбільш складних питань, наявністю архівних та інших джерел, обраним викладом. У згадуваному вище конкурсі взяло участь близько 250 чоловік. Серед поданих рукописів - праці про Дніпропетровський завод імені Карла Маркса, Харківську швейну фабрику, Баранівський фарфоровий завод на Житомирщині. До роботи над історією підприємств були залучені вчені -історики, відомі письменники, серед яких українські: І.Микитенко, І.Кириленко, П.Панч, П.Усенко та ін. В березні 1935 р. В.Іванов, доповідаючи II пленуму правління Спілки письменників СРСР відзначив, що в написанні історії промислових підприємств приймають участь 38 письменників і журналістів.

В середині 30-х рр. робота по вивченню історії підприємств почала згортатися. Припинили роботу Головна і Всеукраїнська редакції, перестали виходити збірники "История заводов" і т.д. Причина - посилення репресій тоталітарного режиму, необґрунтовані звинувачення і арешти вчених-істориків і краєзнавців.

Відновлення цієї важливої науково-пошукової ділянки роботи у повоєнні роки велося поряд з вирішенням невідкладних питань розвитку історичної науки, підготовкою кадрів суспільствознавців, розгортанням діяльності громадських організацій. На це потрібен був не тільки час і кадри, а й необхідні матеріально-технічні засоби. П'ятирічний план відбудови і дальшого розвитку народного господарства СРСР успішно виконувався в галузі промисловості, кожного року до ладу діючих ставали в Україні відбудовані і нові підприємства, в колективах яких все частіше порушувалися питання підготовки книг, брошур з висвітленням пройденого шляху.

В Києві вийшли у світ книги "50 лет Ленинской кузницы. Страницы истории завода", "50 лет завода "Красный екскаватор", була захищена дисертація "Завод імені Петровського (колишній Олександрівський Південно-російський) і його місце в розвитку металургії Півдня (1887-1917 рр.)" та деякі інші.

Громадськість найстарішого в країні Кіровського заводу (м.Ленінград) виступала з пропозицією активізувати роботу по підготовці історії підприємств. Звернення знайшло жвавий відгук. У Києві, Дніпропетровську, Харкові та інших промислових центрах України, відомих також сильними кадрами істориків, краєзнавців, робота набирала дедалі більшого розмаху. В квітні та грудні 1957р. Рада профспілок України, редакція "Робітничої газети", Спілка письменників провели широкі наради, на яких розглядалися питання, пов'язані з розширенням кола досліджуваних підприємств, залученням до роботи учених, істориків, працівників видавництв, громадськості, удосконалення форм і методів роботи над книгами. В Дніпропетровську, Кіровограді, Києві, Полтаві та ряді інших обласних центрів були визначені першочергові об'єкти дослідження, створені авторські колективи, розпочалося опрацювання архівних джерел, збирання спогадів тощо.

У складі авторського колективу книги "Огонь Прометея", присвяченій металургійному заводу імені Дзержинського, працювали письменники Б.Полєвой, С.Борзенко, Ф.Залата. Київським станкобудівникам надавали допомогу В.Сосюра, працівники республіканських газет. Викладачі Київського університету досліджували історію заводів "Ленінська кузня", "Арсенал". При активній участі В.Стрельського, П.Овчаренка, С.Яковлєва був підготовлений документальний збірник по "Ленінській кузні". Ряд публікацій, кандидатських дисертацій був присвячений заводу "Червона зірка" (Кіровоград), будівництву Каховської та Кременчуцької ГЕС. Значна підготовча робота розгорнулася на підприємствах Дніпропетровщини: металургійному заводі імені Комінтерна, Дніпровському трубопрокатному імені К.Лібкнехта, Дніпродзержинському вагонобудівному та ін. Держкомвидав УРСР затвердив базові видавництва, які мали випускати літературу фабрично-заводської серії: "Техніка" (Київ), "Промінь" (Дніпропетровськ), якому, зокрема, доручалося видання підготовлених книг у Дніпропетровській, Кіровоградській і Черкаській областях, "Прапор" (Харків), сфера впливу якого поширювалася на Харківську, Полтавську, Сумську області. Ним же було затверджено в 1969 р. обсяг книг (8 др.арк.), обкладинка серійного видання з емблемою, формат і т.д. Такий порядок витримувався певний час, а згодом в міру фінансових можливостей підприємства, книги почали виходити в більшому обсязі. Прикладом цього можуть бути підготовлені авторським колективом, очолюваним академіком НАН України П.Т.Троньком по історії заводу "Арсенал", робота "Люди й годы завода "Большевик" та ін.

Написанню і виданню книг фабрично - заводської серії сприяла розгорнута в масштабах республіки робота по підготовці "Історії міст і сіл Української РСР", в якій взяли участь понад 100 тис. чоловік. Ця праця визначила новий напрям історичних досліджень і по праву була удостоєна Державної премії СРСР в галузі науки і техніки.

Важливим етапом у розробці історії промислових підприємств стали 60-70-ті рр. XX ст. Ще в 1959 р. в Ленінграді вперше у післявоєнні роки грунтовно розглядалися ці питання. В 1972 р. в Києві пройшла Всесоюзна широкомасштабна наукова конференція по удосконаленню досвіду написання історії міст і сіл, фабрик і заводів, колгоспів і радгоспів СРСР, ініціатором і головним доповідачем якої був голова оргкомітету заступник голови Ради Міністрів України П.Т.Тронько. У

доповідях і виступах учених Москви, Ленінграду, Мінська, представників інших республік, були проаналізовані підсумки і завдання на перспективу, співвідношення загально історичного і місцевого матеріалу, питання історії підприємства як об'єкта монографічного дослідження та ін. Історії підприємств Придніпров'я присвятили свої виступи І.Книшев та Л.Євселевський[5]. З доповіддю "Література по історії підприємств Придніпров'я" на Всесоюзній науковій конференції в Мінську в 1976 р. виступила М.Резницька[6].

Видана у довоєнні та повоєнні роки література фабрично - заводської серії знайшла відповідну оцінку[7]. В оглядах, статтях, наукових повідомленнях йшлося про посилення уваги до вивчення проблеми, підкреслювалася необхідність розширення масштабів роботи. З'явилися узагальнюючі праці історіографічного плану, в яких підбивалися підсумки копітких пошуків науковців, краєзнавців, зайнятих розробкою історії фабрик і заводів. Це, передусім, монографії О.Кравець, А.Санцевича, Є.Скляренка та ін.

Представники України приймали участь в обміні досвідом з розроблюваних проблем з ученими Німецької Демократичної Республіки, Польщі, Чехословаччини, Угорщини, які відбувалися в 1964 р. в Берліні, в 1966 р. в Празі, в 1972 р. - в Будапешті та в 1979 р. в Москві. Академік НАН України П.Т.Тронько на зустрічі 1979 р. зробив доповідь "Опыт написания истории городов, сел, фабрик й заводов Украинской ССР". На ній же виступили учені НДР Г.Радант, С.Бадман, Х.Мориту, Угорщини - Н.Шикош, Чехословаччини - І.Витиска[9].

У свій час повідомлялося, що за далеко неповними даними на 1982 р. в СРСР вийшло друком понад 700 книг, 1600 брошур, понад 600 статей, 100 документальних збірників по історії фабрик і заводів[10]. На Україні за 40 років (1946-1986 рр.) видано 1067 книг, брошур і статей по історії 371 підприємства". Цінний матеріал з історії промислових підприємств був нагромаджений на всесоюзних наукових конференціях, присвячених історіографії і джерелознавству, історії фабрик і заводів (Коломна.1983), вивченню соціальних аспектів розвитку трудових колективів (Кременчук, 1986). Велике значення для подальшого дослідження проблеми мало обговорення важливих теоретичних і методичних питань на республіканських історико-краєзнавчих конференціях. Останні, як відомо, регулярно проводяться відділом регіональних проблем історії України Інституту історії України НАН України, протягом 1980-2000 рр. У більшості обласних центрів України в цей же час відбувалися місцеві історико-краєзнавчі конференції, на яких порушувалися актуальні питання, в тому числі фабрично-заводської тематики.

Загальні, далеко неповні дані, про видання книг, брошур, статей фабрично - заводської тематики протягом 30 років (1958-1987) свідчать, що в Дніпропетровській, Запорізькій, Кіровоградській, Полтавській, Черкаській, Чернівецькій областях, в м.Києві і столичній області було видано 163 книги, 86 брошур, 153 статті. В наступні 4-5 років темпи видання не зазнали істотних змін, чого не можна сказати про останнє десятиріччя: розпад Радянського Союзу, економічні, соціальні негаразди далися взнаки. Важливо подумати й про підходи до висвітлення ряду положень з історії промислових підприємств, рішуче подолати перебільшення, моменти прикрашання, затушковування труднощів.

Примітки:

1. Скляренко Е.М. История фабрик й заводов Украинской ССР. Историография проблеми.-К., Наук. думка.-1986.-С.11.
2. ЦДАГО України. Ф.І, оп.45. Спр.132.-Арк.17.
3. Див. Дніпропетровський обласний державний архів.- Ф.19, оп.33, спр.63.-Арк.12,93; Полтавський обласний державний архів.-Ф.15, оп.1, спр.2608.-Арк.6.
4. Скляренко Е.М. Вказ. праця.-С.114.
5. ЦДАВО України. Ф.4633., оп.1, спр.118, Арк.220-226; спр.109.-Арк.125-127.
6. Рабочий класс Страны Советов: Материалы ...конференции... -Минск: Наука и техника, 1980.-С.401-405.
7. Блох Б.А., Рущенко Н.Т., Чирков Н.Н. История фабрик й заводов Украины: обзор литературы, изданной после XX сьезда КПСС // История СССР.-1962. № 6.-С.140-148; Коломійченко І.І. Нові збірники документів з історії підприємств України // Укр. істор. журн.-1962, № 4.-С.110-113; Кравчук М., Погребниський Д. Біографія українського робітництва // Вітчизна.-1968.-№5.-С.154-158; Воскресенский Ю.В. Висвітлення долі фабрик і заводів у соціально-економічному розвитку регіонів /огляд радянської літератури з історії фабрик і заводів/ // Укр. істор. журн.-1973. № 6.-С.133-136; Резницька М.В. Про історіографічне значення довоєнних видань з історії фабрик і заводів // Укр. істор. журн.-1973.-№ 12.-С.119-126; Євселевський Л.І. Діяльність Всеукраїнської редакції "Історія фабрик і заводів" // Укр. істор. журн.-1976. № 6.-С.84-87. Його ж. Матеріали Всеукраїнської редакції "Історії фабрик і заводів" як історичне джерело.-Архіви України,-1979. № 5.-С.48-50.
8. Кравець О.М. Книга з історії фабрик і заводів України. (1921 - 1980) -К.: Наук. думка.-1982. 200 с.; Санцевич А.В. Проблеми історії України післявоєнного періоду в радянській історіографії.-К.: Наук. думка.-1967, 256 с.; Скляренко Е.М. История фабрик и заводов Украинской ССР. Историография проблемы.-К.: Наук. думка.-1986.-140 с.
9. История предприятий СССР, ВНР, ГДР, УССР. Опыт и проблемы. Сб. статей.-М., 1986. 168 с.
10. Митрофанова А.В., Остапенко Н.И., Рогачевская Л.С. Итоги и задачи изучения истории фабрик и заводов СССР // Вопросы истории. 1982, № Д.С.1213.
11. Евселевский Л.И. История промышленных предприятий Украинской ССР: Историография проблемы. /1917-1987 гг./. Автореф. дисс.докт.ист. наук.- К., 1988.-С.3.

Дмитрієва О. М. (м Харків)

МУЗЕЙ ІСТОРІЇ ХАРКІВСЬКОГО ОБЛАСНОГО ПАЛАЦУ ДИТЯЧОЇ ТА ЮНАЦЬКОЇ ТВОРЧОСТІ

Харківський обласний Палац дитячої та юнацької творчості (до 1991 року - обласний Палац піонерів та школярів) має славну історію та й сам уже давно став частиною історії міста Харкова. Його заснування відноситься до 1934 року, коли було прийняте рішення про перенесення столиці України з Харкова до Києва. За ініціативою секретаря ЦК КП(б)У

П.П. Постишева будинок на площі Тевелєва, в якому працював уряд України, було передано дітям Харкова. Після проведеної в стислі строки реконструкції 6 вересня 1935 року відбулося урочисте відкриття першого в Радянському Союзі Палацу піонерів та жовтенят. Якими б міркуваннями не керувався тоді більшовицький уряд, випадково чи не випадково втілився в життя лозунг "Усе найкраще - дітям!", але діти Харкова отримали чудовий палац, де все, навіть ручки на дверях, було зроблено спеціально для них. Над створенням Палацу працювали кращі творчі кадри міста: архітектори О.Б. Линецький та П.Ю. Шпара (пізніше головний архітектор міста), театральні художники В.Єрмолов та В. Міллер, провідні інженери. В обговоренні проекту Палацу взяли участь діячі театру та музиканти, науковці, працівники підприємств Харкова та самі діти.

В 232 кімнатах розмістилися лабораторії та майстерні, кімнати для ігор та відпочинку, ляльковий театр, бібліотека на 50 тисяч книг, великий актовий зал, зимовий сад, рослини для якого надіслали Нікітський та Батумський ботанічні сади. Палац мав власну дитячу електростанцію, власну друкарню, де друкувалася власна газета "На зміну". На весь Радянський Союз був відомий клуб юних дослідників Арктики, яким керував письменник і журналіст, великий романтик та чудовий педагог Микола Трублаїні. З ним члени клубу здійснили експедицію за Полярне коло, обійшли Скандинавський півострів на криголамі "Літке", зустрічалися з відомими полярниками Г.Ушаковим, О.Шмідтом, І.Папаніним. Автори фільму "Семеро сміливих" писали цим дітям: "Свій фільм ми присвячуємо вам...".

Велика Вітчизняна війна, яка перервала це насичене життя, забрала життя багатьох працівників і вихованців Палацу. Загинули Микола Трублаїні та вихованець його клубу Юра Маслін, завуч Палацу Аркадій Ілліч Брауде, вихованець літстудії, поет Михайло Кульчицький, вихованці драмгуртків Боря Кабалкін, Едік Єрмаков, Алік Толстошеєв, член клубу юних альпіністів Женя Левчук. У серпні 1943 року, коли йшли бої за Харків, був зруйнований і не підлягає відновленню будинок Палацу.

В квітні 1945 року рішенням бюро Харківського обкому партії Палац відновив свою роботу в будинку по вулиці Сумській, 61 (зараз Палац одружень). У новому приміщенні було всього 20 кімнат (проти 232 у старому), але на той час це був один з найкращих будинків міста, що зберігся. Поступово повернулися до роботи старі працівники, відновили діяльність деякі колективи, що існували до війни, виникли нові. З часом в цьому приміщенні ставало все тісніше, і у травні 1962 року Палац піонерів отримав новий будинок по вулиці Сумській 37, де знаходиться і зараз. Це дало змогу збільшити кількість колективів та набір вихованців. У 1970 - і роки гуртки Палацу стали тісно співпрацювати з науковими та учбовими інститутами Харкова. Так було покладено початок Науковому учнівському товариству. Харківське відділення Малої академії наук і зараз працює на базі Палацу. В 1980 році Палацу піонерів було присвоєно статус обласного, і він почав курирувати роботу будинків піонерів області. У вересні 1985 року Палац широко відзначив піввіковий ювілей. А у листопаді того ж року, враховуючи заслуги Палацу у вихованні дітей та юнацтва, його було нагороджено орденом Дружби народів. Зараз гуртки та об'єднання Палацу відвідують понад 5 тисяч дітей. У восьми відділах працюють колективи за різними напрямками творчої діяльності, більшість - за авторськими та експериментальними програмами.

Природно, маючи таку багато в чому унікальну історію, було б непробачно відмовитися від ідеї створення свого музею. Офіційно музей, історії Палацу піонерів було відкрито під час святкування 50 річчя Палацу в вересні 1985 року, хоча початок збирацькій роботі було покладено набагато раніше, а в 1982 році вже працювала, музейна кімната, проводилися екскурсії, вівся облік надходжень. До цього ж року належать і перші записи в книзі відгуків. Засновником музею був найстаріший працівник Палацу, який працював у ньому з 1935 року Петро Львович Слонім.

Перша експозиція музею, розповідаючи про історію Палацу, висвітлювала також історію піонерського руху та піонерської організації Харківщини. Роки перебудови та незалежності України викликали часткову реекспозицію, що дозволило цілком зосередитися на історії закладу. Зараз тематична структура. експозиції складається з чотирьох розділів:

I. Палац піонерів та жовтенят у 1935 - 1941 роках;
II. Палац піонерів у роки Великої Вітчизняної війни;
III. Палац піонерів у повоєнні роки (1945 - 1962);
IV. Палац з 1962 року до нашого часу.

Треба сказати, що зміна структури Палацу в

останні роки, нові напрямки роботи вже зараз потребують більш широкого висвітлення в експозиції.

Більшу частину експозиції музею становлять письмові (друковані та рукописні) фотодокументи, які розміщено на стендах та пристендових вітринах. Особливу увагу відвідувачів привертають оригінальні експонати: афіші та календарі масової роботи довоєнного Палацу, грамоти та дипломи перших вихованців, дбайливо збережені ними перепустки (вхід до Палацу здійснювався тільки за перепустками), фронтові листи вихованців та працівників, деякі особисті речі. З останніх в експозиції - фрак та диригентська паличка В.А. Комаренка відомого українського диригента- який керував оркестром народних інструментів Палацу з 1935 по 1969 роки. В розділі, присвяченому Великій Вітчизняній війні, знаходяться особисті речі шістнадцятирічної вихованки радіогуртка, зв'язкової підпілля Олі Чистякової, яка загинула в катівні гестапо в 1942 році. Взагалі, експонати цього розділу не залишають відвідувачів байдужими. Тут вміщено перший лист з фронту до вихованців драмгуртка П.Л. Слоніма, про якого вже згадувалося, датований липнем 1941 року: "Пишите подробно о вашей жизни й работе. Куда поступают Саша и Коля? По-прежнему ли Майя беззаботно смеется? Как наш моряк Валя? Похудел ли Фима? Как Лева Бенин й другие?". А ось витяг із звернення Петра Львовича до вихованців Харківського Палацу піонерів, що пролунав восени 1942 року в передачі Центрального радіо "Листи з фронту"; "Я вспоминаю тебя, Ласик Конвиссер, й не расстаюсь с последним твоим письмом с боевого корабля, идущего на защиту Одессы, Где сейчас сражается наш жизнерадостный Олег Домбровский, никак не могу представить его взрослым? На каком фронте ныне политработник Борька Кабалкин? Я вспоминаю сейчас вас, всю мою "беспокойную команду" - Леночку Суркину, Люду Селеменову, Адика-маленького н Адика-большого, Павлика Карташевского, Мику Росинского, обоих Жень й многих, многих других". Лист передавали по радіо двічі, і П.Л. Слонім отримав у відповідь понад 300 листів від вихованців та незнайомих людей.

Про повоєнний період історії Палацу розповідають фотографії колективів та працівників, дипломи та свідоцтва ВДНГ СРСР та Всесоюзних сільськогосподарських виставок. Тут же і численні кубки, завойовані спортивно-технічними гуртками, художні роботи вихованців, речі, зібрані в експедиціях юними етнографами та археологами. Знаходиться в експозиції і символічний ключ від сучасного будинку Палацу.

Важлива складова частина колекції музею - фотоальбоми, літописи життя Палацу, літописи окремих колективів, деякі з котрих є ровесниками Палацу (наприклад, хор "Весняні голоси", оркестр народних інструментів). Значна кількість цих альбомів присвячена вихованцям різних років і професій, серед яких художники і скульптори, народні та заслужені артисти України та колишніх союзних республік, режисери, спортсмени, вчені. Так же дбайливо в літописах відтворено працю співробітників Палацу. В різний час тут працювало багато відомих харків'ян. Про М.П. Трублаїні та його клуб уже говорилося, музичним сектором керував композитор І.І.Вимер, керівником театрального колективу був народний артист СРСР В.І. Хохряков, хореографом працювала О.М. Найпак-Семенова, яка створила харківську школу художньої гімнастики. Не менш цінною є праця простих педагогів: першого директора Ю.А. Дашевського, репресованого в 1937 році, першого повоєнного директора Д.О. Трусевича (1945-1956 рр.), В.П. Горюна, що керував роботою Палацу близько двадцяти років (1958-1977 рр.), завуча П.Л. Верлінської (1935-1974 рр.), керівника ансамблю пісні і танцю П.Т. Ярещенка (1935-1980 рр.), керівника гуртка "Умілі руки" К.О. Нестойко (1935-1965 рр.), А П.Л. Слонім, який працював у Палаці півсторіччя , і досі залишається близькою людиною для тисяч випускників, пише листи з далекої Америки і підписується "Завжди пам'ятаючий, забувший вмерти П.Слонім".

Наприкінці 2000 року до свого 65-річчя Палац дитячої та юнацької творчості разом з відділом україніки ХДНБ ім. В.Г. Короленка підготував бібліографічний покажчик, до якого ввійшла більшість публікацій про історію і сьогодення Палацу. Його складено на основі краєзнавчого каталогу "Харківщина" та архіву публікацій про Палац, що зберігається в нашому музеї. Матеріал у посібнику згруповано за такими розділами: довідкові та ювілейні матеріали, сторінки історії, творча діяльність Палацу, працівники та вихованці. Зараз покажчик готується до друку, і ми сподіваємося, що він послужить поштовхом і водночас основою для подальшої дослідницької та видавничої роботи.

Книга відгуків музею містить багато теплих слів подяки від колишніх та сучасних вихованців, харків'ян та гостей міста. Серед них - відгук віце-прем'єр-міністра України Миколи Жулинського: "Щирі і щасливі почуття охопили мене в цьому унікальному з історичного боку храмі дитячої та юнацької творчості. Найбільше порадувало мене те, що в цих складних соціально-економічних умовах керівництво Палацу зуміло не лише зберегти все те добре, творче, своєрідне, що набув Палац, але й розвинуло нові форми творчої співпраці з дітьми і підлітками, ті форми, які засвідчили оперативний відгук на запити сьогоднішнього дня і на потреби держави". Дорогими для співробітників є слова їх колишніх вихованців: "Благодарен музею Дворца пионеров за возможность вспомнить своё счастливое детство". Бывший солист ансамбля "Счастливое детство" А. Снисарь", "Большое спасибо руководству Дворца за то, что хранит память о днях минувших. Кружковцы 1974 г."

Наостанок хотілося б підкреслити, що функції музею історії Палацу (як і будь-якого музею дитячого закладу) виходять за рамки формування фондів та створення експозиції. Завданням музею є також участь в учбово-виховній роботі Палацу, формування поваги до його історії та традицій, дбайливого ставлення до історії своєї батьківщини.

Поставнича М.В. (м. Черкаси)

З ДОСВІДУ ОРГАНІЗАЦІЇ РОБОТИ НАД ТОМОМ "ІСТОРІЯ МІСТ І СІЛ УРСР. ЧЕРКАСЬКА ОБЛАСТЬ" В 1964 – 1972 РР.

Виключно важливу роль у відродженні і становленні історичного краєзнавства на Черкащині мала дослідницько-пошукова та наукова робота по створенню тому "Історія міст і сіл УРСР.Черкаська область", яка здійснювалася в 1964-1972 рр. [1]. В процесі підготовки матеріалів до тому було проведено значний обсяг роботи по науковій розробці наявних в архівах області, України і СРСР документальних джерел і наукової літератури, створенню тематичного довідково-інформаційного апарату в бібліотеках і Черкаському обласному державному архіві, поповненню їх фондів.

Вагомий внесок у підготовку видання вніс колектив обласного державного архіву, співробітники якого в 1962 – 1971 рр. переглянули 7 тис. одиниць зберігання, склали 21 тис. тематичних карток і виконали 29 тис. тематичних запитів з історії населених пунктів області. Важливе значення мала розпочата в 1963 році планова систематична каталогізація документів (до цього велася вибіркова тематична розробка фондів) і вже в 1967 році був створений систематичний, а також географічний (25 тис. карток) та іменний каталоги. Зацікавленість краєзнавців і широкої громадськості викликали виставки документів, які облдержархів вперше почав регулярно готувати під час роботи над томом з 1963 року [2].

Безпосередня робота по підготовці матеріалів тому розпочалася зі створення в 1964 році обласної редакційної колегії тому "Черкаська область", яка працювала на основі плану організаційно-методичних заходів на 1964-1970 рр. Члени редколегії були розкріплені за районами і несли відповідальність за організацію роботи [3]. Для розширення джерельної бази обласна редколегія тому організувала виявлення документів у архівах України та тодішніх центральних державних архівах СРСР. Зокрема, обласна редколегія тому одержала з тодішнього Центрального державного архіву Жовтневої революції СРСР, Центрального державного архіву Радянської Армії, Центрального державного історичного архіва СРСР у Ленінграді 2500 виписок з документів, 320 кадрів мікрофільмокопій, 80 машинонописних копій [3, 5]. До обласної редколегії у відповідь на звернення до жителів краю через обласну газету "Черкаська правда" надійшло також 1000 оригінальних фотодокументів, які після опрацювання і часткового використання були передані на зберігання в архів [4, 9].

Над створенням тому на різних етапах роботи працювало близько 3 тисяч науковців і краєзнавців аматорів. До авторських колективів, які були створені для написання нарисів і довідок про міста і села області, увійшли викладачі вищих навчальних закладів, технікумів, шкіл, працівники музеїв, бібліотек, редакцій обласних та районних газет. Серед них – 20 викладачів вищих навчальних закладів, 11 наукових співробітників архівів і музеїв, 12 письменників і журналістів та близько 400 вчителів шкіл. На завершальному етапі написання тому було створено 4 науково-редакційні групи у складі 20 чоловік, які були звільнені від основної роботи [8,16]. Вони здійснили остаточне редагування підготовлених на основі аналізу джерел і наукової літератури 54 історико-документальних нарисів, 402 довідок, 358 ілюстрацій, 31 карти і картосхеми [5].

В процесі роботи над матеріалами тому "Черкаська область" з краєзнавчого активу, залученого до їх підготовки, у кожному місті і районі області викристалізувалися групи самовідданих дослідників місцевої історії, які в майбутньому багато зробили для розвитку масового краєзнавчого руху в області. Серед них – люди різних професій: директор Уманського краєзнавчого музею Г.Ю.Храбан, вчитель іноземної мови із Золотоноші М.Ф.Пономаренко, музейні працівники П.П.Соса із Черкас і М.Д.Гупало із Корсунь-Шевченківського, лісничий О.А.Найда із Чигиринського району, письменник М.Т.Негода, архівні працівники О.Г.Якименко і О.К.Попова з Черкас, журналісти Л.П.Шитова, К.І.Традюк та багато інших [6, 43-44; 1, 784-785].

У визначенні напрямків досліджень і виявленні нових документів, науковому оформлені нарисів і довідок активну участь брали науковці вищих навчальних закладів Черкащини – Черкаського та Уманського педінститутів, Уманського сільгоспінституту, Черкаського загально-технічного факультету Київського інженерно-будівельного інституту.

Постійну науково-методичну допомогу авторам і редколегії тому надавали наукові співробітники структурних підрозділів Академії наук УРСР – відділу історії міст і сіл Інституту історії, Інституту археології, Інституту мистецтвознавства, фольклору та етнографії ім. М.Т.Рильського, Інституту літератури ім. Т.Г.Шевченка [1,785]. Зокрема, науково-методичну допомогу по написанню та рецензуванню матеріалів тому надавали співробітники Інституту історії АН УРСР

І.Слабєєв, Д.Мишко, О.Лола, В.Зайцев, Л.Олійник, В.Калига, А.Кондрацький, П.Павлій, Є.Махно, Г.Макаренко та інші [8, 17–19]. План роботи на 1970 – 1973 рр. по виданню тому, затверджений головою Головної редакції колегії П.Троньком, Головою Комітету по пресі при Раді Міністрів УРСР М.Білогуровим, Головним редактором УРЕ М.Бажаном і директором Інституту історії АН УРСР А.Скабою [8,100] було витримано і том по Черкаській області побачив світ у 1972 році.

Творча співпраця краєзнавців-аматорів з представниками академічної науки і фахівцями архівної і музейної справи під час роботи над томом справила позитивний вплив на поєднання наукових і громадських форм краєзнавства, заклала підвалини для подальшої спільної роботи над проблемами історії регіону.

За активну участь в організації і здійсненні дослідницько-пошукової та редакційної роботи по створенню тому заступнику голови його редколегії, ректору Черкаського педінституту професору О.В.Тканку було присвоєно звання заслуженого працівника вищої школи, а М.Ф.Пономаренку – звання заслуженого вчителя Української РСР. Ще 15 активних учасників створення тому були нагороджені грамотами виконкому Черкаської обласної Ради депутатів трудящих [7, 6].

Вихід у світ тому, присвяченого історії міст і сіл Черкащини, підвів наукову основу під подальші дослідження минулого населених пунктів краю. Вироблені в процесі роботи над томом методологічні підходи знайшли широке застосування при вивченні і виданні наступних, в тому числі й сучасних, праць про міста і села Черкаської області. За останні десять років краєзнавцями підготовлено і видано понад 20 різнопланових історико-документальних видань з історії населених пунктів і окремих регіонів Черкащини. Серед них – "Золотоніщина" (1991 р.) М.Пономаренка, "Історія Сагунівки" (1992 р.) В.Царенка, "Сміла" (1992 р.) С.Гайвана, "На краю Лісостепу" (історія села Дубіївки Черкаського району, 1994 р.) А.Улітова, "Монастирищина" (1995 р.) І.Волошенка, "З історії землі Тальнівської" (1995 р.) М.Дігтяренка, "Над Чумгак-рікою" (історія села Шрамківки Драбівського району,1996 р.) В.Щерби, "Через круті схили" (історія села Жаботина Кам'янського району, 1997 р.) В.Гирича. "Історія Уманщини" (1997 р.) Г.Бевза, "Смілянщина" (1998 р.) В.Княжева, "Місто на скелястих берегах Тясмина" (історія міста Кам'янки, 1999 р.), "Лисянка: минуле і сучасність" (1999 р.) В.Щербатюка, "Домантів" (2000 р.) В.і Т.Почепцових, "Наша Паланка" (2000 р.) Л.Панченка та інші.

Таким чином, здійснена майже 30 років тому фундаментальна робота по створенню тому "Черкаська область" із багатотомної серії про історію міст і сіл України справила позитивний вплив на розвиток історичного краєзнавства в області, зокрема такого важливого його напрямку як історія населених пунктів. Під час роботи над томом були вироблені науково-методологічні засади, які зберігають свою актуальність і на сучасному етапі розвитку краєзнавства в краї і можуть бути використані в розпочатій роботі по підготовці матеріалів для перевидання тому.

Приміткич:

1. Історія міст і сіл УРСР. Черкаська область. – К.: УРЕ, 1972. – 778 с.
2. Бєлік М.З., Кононенко С.І., Кривенко С.І. Архіви – скарбниця історії. – Черкаси: Брама – ІСУЕП, 1999. – 32 с.
3. Центральний державний архів органів влади України. – Ф. 4638. – Оп.1, спр.22.
4. Там само. – Ф. 4633. – Оп.1, спр.121.
5. Підраховано за: Історія міст і сіл УРСР. Черкаська область. – К.: УРЕ, 1972.
6. Непийвода Ф.М. Увічнення пам'ятних історичних місць на Черкащині // Український історичний журнал. – 1972. – № 10. – С.43 – 45.
7. Пономаренко М.Ф. Краєзнавство на Черкащині //Краєзнавець Черкащини. – 1990. – № 1. – С.4 – 16.
8. Державний архів Черкаської області . – Ф.1178. – Оп.1, спр.1.

В.Берека, заступник начальника
управління освіти і науки обласної
державної адміністрації м. Хмельницький

З ІСТОРІЇ САТАНІВСЬКОГО МОНАСТИРЯ

За два кілометри від Сатанова, в селі Сатанівська Слобідка на самій вершині гори, серед обривистих скель і густих лісів розташована одна з найстаріших споруд села — Свято-Троїцький монастир. Чимало надзвичайного таять у собі руїни монастиря і багато різноманітних розповідей з його історії передається з покоління в покоління.

За часів короля Речі Посполитої Сигізмунда і виникла думка про залучення православних народів до лона католицької церкви. Ватикан із своїми єзуїтами спрямували свої кроки в бік України та всієї Руської землі.

Особливого напруження досягла боротьба після проголошення унії в 1596 році в місті Брест, коли православна церква на Україні була офіційно підкорена католицькій церкві.

Польська шляхта запровадила унію з метою зміцнення своєї політичної влади на Україні, та для пришвидшення колонізації українського народу. Вище православне українське духовенство заявило про свою згоду на об'єднання православної церкви з Ватиканом.

Не минули ці події і Сатанівщину. Ні час заснування Сатанівськсго монастиря, ні його початкова історія нам не відомі. Ми знаємо тільки, що він існував уже в 1600р., а в 1707 р. його захопили уніати і тільки після 1793 р. він був знов повернутий православній церкві .

Ряд історичних джерел дату заснування монастиря відносять до середини XI ст. Саме в цей період появилися на Русі перші печерні монастирі. Одним із них був і Сатанівський монастир на березі річки Збруч.

Засновниками монастирів були князі, митрополити. Вони будувались неподалік від міст, обносились високими мурами з бійницями і вежами і часто носили оборонний характер.

Безперечно і Сатанівський монастир мав оборонне значення. А ще раніше печери в горах давали притулок і захист людям при нападах на Сатанів татар. З трьох сторін монастир оточували мури висотою до 6 метрів і товщиною до двох метрів. З північного боку знаходились камінні неприступні урвища і крута гора з печерами.

До вхідної стіни примикають житлові приміщення з невеликими вікнами-бійницями, а в центрі їх — триповерхова дзвіниця з входом у монастир. З лівого боку — в'їздні ворота. Монастир побудовано з каменю на вапняковому розчині, для його оздоблення використано різьблений білий камінь.

Багато відомостей про монастир ми знаємо по знаменитому літопису Сатанівського монастиря. Це невелика книжка в 56 листків сірого паперу написана на польській мові і носила назву “Книга історії Сатанівського монастиря, ордена Св. Василія, руської провінції, заснована 5 червня 1770р.”

У 1770р. уніатський ігумен Сатанівського монастиря Модест Сільницький вирішив вести монастирський літопис. Він зібрав різні відомості серед монахів про основні події, які відбулися в районі Сатанова до введення літопису і записав їх у ньому.

В 1770 р. монахи пам'ятали, що стара дерев'яна церква знаходилась біля підніжжя гори, на якій тепер стоїть нова кам'яна. Коли її в 1744 р. за старістю розвалили, то на її куполі знайшли вирізаний напис “1600 рокъ”. Тепер від неї залишились тільки висічені в скелі печери .

В XVI ст. польські пани жорстоко знущались над українським народом, не відставали від них і “святі отці”. Пригнічення народу приводило до повстань, які вибухали в 1702-1704 рр.

Автори літопису замовчують, що 18 липня 1705 р. сеймик Подільського воєводства прийняв рішення про організацію суддів, які карали селян, що приймали участь у повстанні, і що найбільш жорстоко діяв католицький базиліканський орден. Місцем тортур і живого поховання став Сатанівський монастир. Жертви піддавали жорстоким мукам. Підземелля монастиря після селянсько-козацького повстання в 1768р. були забиті повстанцями, приреченими на голодну смерть. Жоден з приречених не вийшов із підземелля. В одному із завалених льохів під монастирем люди якось натрапили на купу черепів, На кожному була прибита таблиця з незрозумілими позначками. Висловлюється припущення, що це останки жертв, замучених уніатами.

В запису ігумена Л.Заславського знаходимо цікаві події, які свідчать про надзвичайну жорстокість, з якою в католицьких і базиліканських монастирях розправлялися зі своїми жертвами. Це — безстрокові ув'язнення в підземелля, розміщення винних у гробах приковування їх ланцюгами до стін льохів.

Провінційний суд базиліканського ордену вирішив вибрати Сатанівський монастир для вічного ув'язнення монахів, засуджених орденом до поховання заживо за провину перед католицькою церквою. В літописі досить детально описується приклад такого поховання Ієромонаха Філімона Ветошинського, котрий не хотів більше служити ордену.

Сатанівський монастир був великим феодалом Поділля. Синявські які володіли містечком, подарували монахам сад, город, значну земельну ділянку, а також падали право користування лісом. В 1786 р. згідно монастирських документів рахувалось 99 душ монастирських селян. В 1770 р. від чуми померло 150 монастирських селян. В літописі є запис, що відомий канівський староста Микола Потоцький пожертвував на монастир 30 тис. злотих. За це Сатанівські монахи віднесли Потоцького до числа щедрих благодійників. Після його смерті молились за його душу протягом тижня. Але насправді Потоцький славився жорстокістю, він заради забави стріляв у людей. За його наказом викрадали дівчат, з якими він у вечері "вінчався", а наступного дня наказував топити їх у річці, зашивши у шкіряні мішки.

Життя сатанівських уніатських монахів не було прикладом істинно християнського життя. Їх часто можна було зустріти в заїжджих дворах, шинках. Для збільшення монастирських прибутків монахи відкривали ряд цехів, де виробляли, а потім продавали на сатанівських ярмарках різні "святі" реліквії.

У XVIII при монастирі існував найбільш численний і прибутковий так званий "жебрацький цех". З усього надзбручанського краю єзуїти збирали калік і посилали їх жебрати на користь католицької церкви. Серед жебраків, що випрошували копійку на прожиття не всі були непрацездатні. Тут були збіглі від пана селяни, діти, що втекли від батьків, чоловіки без жінок, жінки без чоловіків. Монахи займались і іншими злочинними справами: викрадали дітей по селах, перетворювали їх на рабів, торгували ними. Монахи робили з дітей калік. Це були подільські "компрачикоси".

Поряд з цими подіями в літописі є записи іншого характеру. В 1780 р., наприклад, на монастирські дзвіниці встановлено новий дзвін вагою 38,5 пуда, який відлив майстер ливарник з Чорного моря — Василь Островський. В цьому ж році знов спалахнула чума.

В літописі багато уваги приділяється поїздкам державних діячів Польщі й Австрії на Поділля і Галичину. Повертаючись з Прутського походу в серпні в 1711 р. Сатанів відвідав Петро І. Перебуваючи в місті, Петро І не проминув можливості відвідати горезвісний Сатанівський монастир, діяльність якого зацікавила Петра І. Його пишною промовою зустрів Ієромонах Йосип Чижевський. Він скористався нагодою похизуватись перед російським імператором своєю красномовністю. Та його проповідь була перервана дивним чином: до нього підкрався царський блазень і відрізав бороду. З нечуваної образи і ганьби проповідник гірко заплакав. Петро І нагримав на блазня, а Ієромонаху за зчинену образу наказав видати нагороду. Згодом у літописі значилось, що Ієромонаха це цілком влаштовує.

4 квітня 1793р. в літописі записано, що монастир прибув капітан російської армії Ільїн приймати присягу на вірність російському імператору, а 16 квітня був зроблений останній запис. На цьому літопис сатанівського монастиря закінчується.

Марчук В.Ю. (м. Київ)

ІСТОРІЯ СЕЛА ДІДІВЩИНА ФАСТІВСЬКОГО РАЙОНУ КИЇВСЬКОЇ ОБЛАСТІ

Історія села Дідівщина сягає в далеку глибину віків. Починаючи з давніх-давен на сухих горбах, на дуже вигідному, в географічному віжношенні, місці по лівому березі річки Ірпінь селилися люди, котрі заснували поселення, що дістало назву Дідівщина. В північній частині його знаходяться два глибокі урочища – Панори, які тягнуться з північного – заходу на південний схід. Очевидно, це були гирла невеликих, але значних річок, тому, що і зараз при вибиранні ґрунту (піску) в цих урочищах трапляються залишки річкових черепашок.

Старожили села розповідають, що в цих місцях в 20-х роках XX ст. були проведені археологічні розкопки. Під час них були знайдені рештки давніх людських поселень. На жаль, про це ніяких документальних відомостей не збереглося. Але можна з певністю сказати, що на території теперішнього села Дідівщини проживали наші найдавніші предки. Перші відомості про Дідівщину датовані XII століттям.

Про село Довгосілля на Ірпені (Дідівщину) згадує в своїй "Підробленій граматиці" князь Володимиро–Суздальської землі Андрій Боголюбський. Після захоплення в 1169 році м. Києва Андрій Боголюбський передав його і навколишні землі в управління одному з своїх васалів. Про спомин А.Боголюбським с. Довгосілля (Дідівщину) в його "граматиці", твердять О.Андріяшев у творі "Нарис історії колонізації Київської землі"[1].

Перш ніж називатися Дідівщиною, воно мало декілька назв – Довгоселиця,[2] Довжик, Дедово[3], Дідівщина.

Дослідник історії Київщини Л.Похілевич так пише про село: "Дідівщина – село, а в минулому ... містечко, яке розташувалося на лівому березі Ірпеня і яке стало кордоном між Сквирським і Васильківським повітами".[4] Далі він зазначає: "Дідівщина, по легенді жителів, була колись містечком, яке називалося Довгоселицею. Містечко це займало простір до 6-ти верст в довжину по березі річки Ірпінь. Ознаки цього поселення видно і зараз".[5]

Нелегка доля випала на жителів села Дідівщина. Разом з українським народом, з іншими селами Дідівщина пройшла важкий, тернистий історичний шлях: навалу татаро-монголів, польсько-шляхетського панування. Не раз з південних степів, як хижі звірі, набігали татари. Але ні вал, ні героїчна оборона жителів села не могли стримати цієї навали. Село було пограбоване, спалене, жителів забрано і рабство. "...Довгоселиця розорена татарами, стала називатися від імені діда, який весь час сам жив тут (на згарищі), Дідовщиною".[6]

Поверталися втікачі з навколишніх лісів і знову оселялися на місці колишнього містечка Довгоселиця. Переборюючи страшенні злигодні життя, жителі поверталися до мирної хліборобської праці, будували нові будинки, розорювали цілину. На місці колишнього згарища виросло нове село Дідівщина, а з часом з'явилися нові його власники. Вони перетворювали селян на кріпаків, примушували працювати на них, створювати руками жителів села своє багатство.

До кінця XVI століття з офіціальних і історичних документів не було відомо про власника села Дідівщина. З XVII століття і аж до 1917 року ми можемо простежити те, як Дідівщина переходила від рук одного власника до рук іншого. Село Дідівщина (Довжик) в 1593 р. належало Києво-Печерському монастирю.[7]

В кінці третьої чверті XVIII століття Дідівщиною володів католик Прітіця. "1767 року 11 монахів Мошко-гірського монастиря прибули в село Дідівщину, де їх місцевий губернатор Прітіця пограбував і намагався покарати".[8]

Зазнавали страшенного утиску і місцеві жителі села Дідівщина. Незважаючи на те, що через деякий час змінився господар села, життя і гноблення селян ставало дедалі гіршим.

Після приєднання Правобережної України до Росії за III розділом Польщі і по розділу митрополитних маєтків між дворянами Росії 1797 року 10 березня село Дідівщина було подароване у вічне користування імператором Павлом І капітану 1-го ранку князю Григорію Олексійовичу Долгорукову.[9]

Разом з селом у вічне користування Григорію Долгорукову було даровано 976 людей чоловічого роду з усіма садибами і городами. Але незабаром князь Григорій Долгоруков продав село Дідівщину дворянинам латинського віросповідання Івану і Катерині Хоєцьким. Про це засвідчує Купча грамота. "Лета 1810 года 31 января. ...При покупке имения имелось в наличном 991 душа мужского пола.

Помещикам Ивану и Екатерине Хоецким, их потомкам (наследникам) с полным правом вотчинства и собственности, а также со всеми, того имениями доходами, пожитками, економиями и сельскими строениями, корчмами, винокурнями, крестьянами обеего пола, с их женами, детьми, внуками, на лицо находящимися, умершими, отданными в рекруты, беглыми, и с правом

отыскивать и отбирать, вдовами, девками (исключая тех, которые отданы замуж в соседние селения), со всем их имуществом, всеми податями, повинностями, полями, рощами, огородами, садами, речками, ставами, прудами, озерами и лугами, ярами, пастбищами и мостами, и со всем к тому имению принадлежащее – дарю, даю и продаю на вечные времена за суму 30000 червонцев".[10]

Виїжджаючи з проданого помістя, князь Долгоруков відірвав від рідної землі, від своїх близьких і знайомих, і повіз в далеку Росію жителів с. Дідівщини, 20 чоловік і 10 жінок. Мабуть, це були майстрові люди, які були потрібні Григорію Долкорукову на його новому місці проживання.

Важким і безправним було життя селян села Дідівщини. Віками селяни – бідняки працювали на своїх поміщиків та духовенство. Лише дрібні шматки неродючої землі були в руках селян. Високі ціни на землю та зубожіння селянства позбавляло можливості купувати її. Краща ж земля була захоплена поміщиком та духовенством.

"Дедовщанская Покровская церковь имеет земли ... в 3-х местах 36 десятин".[11] В 1851 році поміщик Хоєцький "мав 1939 десятин землі"[12], в той час "1454 селянина с. Дідовщини мали 4824 десятини",[13] або по 3,08 десятини на 1 душу.

Духовенство ж намагалося, користуючись своїм становищем і привілеями від 20 липня 1842 р. за так званим "Положенням об обеспечении содержащим православного сельского духовенства", захопити для себе якнайкращу землю і пасовища, залишаючи селянам для користування горби та яруги. Але і для їх обробітку не вистачало часу. Крім панщини, селяни-кріпаки зобов'язані були ще й попівське поле "... обработать собственным скотом и орудием ..."[13]. Скільки ж днів мусили працювати селяни, крім панщини, на свого священника? Документи про це свідчили так: "Священнику причитается 74 тяглых и 101 полутяглых рабочих дней в год. Дни эти должны производиться из собственных крестьянских дней"[14].

Навіть після скасування панщини жителі села Дідовщини зобов'язані були працювати на свого поміщика Хоєцького, по, так званими, "Інвентарними правилами". Особливо це стосувалось періоду жнив. Селянський хліб осипався, а поміщик вимагав "в'язати 3 копи хліба і жати і копу"[15]. Селяни відмовлялися. Тоді негайно летіла записка Київському губернатору, який і присилав "миротворця" наводити порядок.

Про таке начальник 4 участку Сквирського повіту майор Юркевич у рапорті Київському генерал-губернатору 19 липня 1861 року писав: "Прибивши в село Дедовщину, застал чрезвычайний бунт, ослушание и совершенный беспорядок. Крестьяне отказались жать по копне и вязать по 3 копны хлеба"[16]. Царські посіпаки називали "чрезвычайным бунтом" справедливі вимоги жителів села Дідівщини. Вони вимагали від селян прямого підкорення своєму поміщику. Але селяни наполягали на своєму, вони вимагали "жать 40 снопов и 1,5 копны вязать".[17] Тоді мойор Юркевич звернувся до генерал – губернатора з проханням дозволити йому ввести в село Дідовщину війська для покарання "бунтівників". Одержавши санкцію генерал – губернатора, він в супроводі 120 солдат направився до села Дідовщини. Тим часом жителі села, не маючи змоги для надання відпору поліцейським і солдатам своїми силами, звернулися до населення навколишніх сіл, закликаючи їх до себе на допомогу.

Прибувши до села Дідовщини, майор Юркевич наказав старості села зібрати всіх "бунтівників" в поміщицький хлів. Незабаром селяни були зібрані в ньому. Але і після захоплення "призвідників" селяни продовжували ухилятися від виконання "панщини". Щоб зламати опір селян, майор Юркевич взяв на озброєння любимий метод кріпосників – покарання. Не витримавши жорстоких катувань, селяни вимушені були "підкоритись" і відновити роботи на панщині на користь поміщика Хоєцького. В результаті використання екзекуцій "... было выпорато розгами 11 человек и заключено в тюрму свыше 20 человек, наиболее активных учасников «неповинновения»"[18].

Частина селян працювала на місцевому цукровому заводі, який належав "высочайше утвержденному товариществу Дидовщанського сахарного завода",[19] що був збудований в 1871 році. Працювало на ньому, в середньому 260 чоловік. За рік завод переробляв "840 тис. пудів цукрового буряка і виробляв 760 тис. пудів цукрового піску, який в основному направлявся в Москву та Київ".[20] Але і завод не поліпшив життя селян села Дідовщини. Згодом він був проданий десь у Воронежську губернію, а селяни, що працювали на ньому, поверталися до своїх мізерних клаптиків землі.

Важкі умови праці, гірке життя гальмували розвиток культури дідовщинців. Основна маса населення не вміла ні читати, ні писати. В селі була тільки "І церковно-парафіяльна школа і один учитель",[21] де навчалося до 30 дітей. Правда, місцева поміщиця Катерина Хоєцька відкрила невеличку школу при своєму дворі, щоб навчати для своїх потреб десяток сільських дітей. Ці діти, на думку поміщиці, мали навчатись грамоти для потреб господарства самої поміщиці. Але наказом повітових властей: "... За нарушение Закона поміщица была оштрафована на 10 рублей, а школа закрыта".[22]

Ніхто не дбав і про побутові умови життя селян, про медичне обслуговування людей. Дуже поширеними були епідемічні хвороби. Особливо велика смертність була серед дітей села Дідовщини. Правда, при цукровому заводі була "лікарня на 6 ліжок з лікарем і аптека".[23] Але в зв'язку з великою платою за лікування, селянам лікуватись було просто неможливо. Лікарня була призначена для технічного персоналу і керівництва заводу.

Наступав 1905 рік. В Російській імперії відбувалися події величезного історичного значення.

Не обминули вони і Київщину, де широкою хвилею прокотився всенародний гнів, котрий вилився у погромах поміщицьких економій. Влітку 1905 року сільськогосподарські робітники, які працювали на цукрових плантаціях Хоєцького, застрайкували. Із страйкуючими селянами царизм розправлявся "реквизицию". Але рівно через рік селяни села Дідовщини і навколишніх сіл знову почали економічний страйк за підвищення заробітної плати на бурякових плантаціях. Селяни згуртувались навколо членів організації "Спілка" і навколо приїжджих агітаторів з міста. Однак організатори його були заарештовані і засуджені до різних термінів ув'язнення.

Землю селянам Дідовщини дала Велика Жовтнева Соціалістична революція, звістка про яку з Петрограда докотилася і до села. Її принесли фронтовики, які поверталися з імперіалістичної війни додому. Вся поміщицька земля була обміряна і взята на суворий облік. Потім землемірна група порівно розділила усю поміщицьку землю між дорослим населенням села. В грудні місяці 1919 року в селі Дідовщині утвердилася Радянська влада.

В жовтні 1929 року 80 найбільш активних господарств селян-бідняків об'єдналися в перше в селі Дідовщині колективне господарство.

Головою колгоспу було обрано бідняка села Веремієнко Федора Петровича, який користувався авторитетом і пошаною серед своїх земляків.

Звичайно, в той час було багато труднощів в житті першого колгоспу: відсутність досвіду ведення великого господарства, не вистачало тягла, сільськогосподарського реманенту, а основне – не було досвідчених кадрів. Селяни бідняки, які організували колгосп, мали в своєму розпорядженні 26 тяглових коней, 14 плугів і десяток борін. Але й з такою незначною кількістю сільськогосподарського реманенту і тягловою силою, колгосп "Боротьба" продовжував успішно розвиватися і рости. Все більше й більше селян стало записуватися в колгосп.

В 1930 році в селі Дідовщині було створено ще 2 колгоспи: "Червоний хлібороб" та "Імені Шевченка". Селяни побачили явну перевагу у веденні колективного господарства над індивідуальним. Тепер в колгоспи пішли і середняки, які до того ще вагалися.

В 1936 році колгоспи села Дідовщини одержали перші три трактори. З приходом яких в селі значно облегшилася праця хліборобів.

Мирна праця хліборобів села Дідовщини була порушена віроломним нападом на нашу країну фашистської Німеччини.

З перших днів війни 284 жителі села[24]-чоловіки пішли на фронт. З колгоспів для потреб фронту було мобілізовано частину тягла. Прийшовши 12 липня 1941 року[25] в село, фашисти почали встановлювати "новий порядок". Настали чорні дні фашистської окупації. Повернулася з фашистами в село і панщина. Поміщик фон-Краузе, якому належали села: Дідовщина, Томаківка, Дорогинка та інші, за найменшу провину карав нагаєм. Окупанти молодь вивозили до Німеччини. За роки фашистської окупації з села Дідовщини було вивезено до Німеччини 20 чоловік[26]. Село було зовсім спустошене. Але дідовщанці не схиляли голови перед окупантами.

В селах Пришивальні, Томаківці, Дідовщині, Ярошівці, Соснівці створювались підпільні групи.[27] Жителі села йшли в партизанські загони, які діяли в навколишніх лісах і там допомагали своєю боротьбою вигнати ненависного ворога.

8 листопада 1943 року радянські війська визволили село Дідовщину від німецько-фашистських загарбників.

Відгриміла війна. Поверталися до своїх рідних домівок, до своєї землі ті, хто своїми грудьми став на захист рідної вітчизни. Закипіла напружена хліборобська праця. Ті, хто відзначався на передньому краї війни, і на трудовому фронті, добивалися перемог. За сумлінну працю в 1946 році "колгоспники села Дідовщини: Лепський С.А., Філіковський І.А., Сопливенко А.М."[28] були занесені на районну Дошку пошани.

В 1953 році колгоспи села Дідовщини об'єднувалися в одне, багатогалузеве господарство.

Великі зміни відбулися в Дідівщині і в піднесенні культурного рівня життя людей.

Школу лікнепу, яка була організована в селі, пройшло багато моїх односельчан. Першим з дідовщанців вищу освіту здобув Горобей Андрій Іванович, який згодом захистив кандидатську дисертацію. З кожним роком все більше моїх односельчан отримували вищу освіту.

Якщо в 1900 році в селі Дідовщині була "1 церковно-парафіяльна школа і 1 учитель"[29], то зараз в селі є загальноосвітня школа I–III ступенів, де працює 20 досвідчених викладачів з вищою та середньою освітою.

Нині в селі є два продовольчих магазини, бібліотека, будинок культури, дідівщанська спортивна школа, відкрилася церква. Працює Дідівщанська дільнична лікарня.

Примітки:

1. Андріяшев О.Нарис Історія колонізації Київської землі, - Київ та його околиці в історії і пам'ятках, - К., 0926 – С.76.
2. Там само.
3. Архів Південно – Східної Русі, Т.І., Ч.І., ст.. 387.
4. Похілевич Л.Сказання про населення місцевості Київської губернії, - К., 1864 – С. 194.

5. Там само.
6. Там Само.
7. Архів ПЗР Т.І., Ч.І, ст. 387.
8. Архів ПЗР Т.Ш., Ч.І, ст.76.
9. ЦДАІА УРСР ф.442, о.794, с.154 л.7.
10. ЩДАІА УРСР ф.442, о.794, с.154 л.7 – 11.
11. Похілєвич Д.Сказання про населенні місцевості Київської губернії, - К., 1864, - С.194.
12. Київський обласний архів ф.35, о.5, С.26 л.758.
13. Там само.
14. Там само.
15. ЦДАІА УРСР ф.442 о.33, С.84 л.9
16. ЦДАІА УРСР ф.440 о.300, С.84 л.9
17. Там само.
18. ЦДАІА УРСР ф.442 о.300, с.2 ч.VI л.40 – 43.
19. ЦДАІА УРСР ф.442 о.300 С.84 л.15.
20. ЦДАІА УРСР ф.442 о.305 С.82 л.9.
21. Список населеных местностей Киевской губернии – К., 1900 – С.156.
22. ЦДАІА УРСР, ф.485 о.І. с.7659 а.7.
23. Список населенных местностей Киевской губернии – К. 1900 – С.156.
24. Збірник: Київщина в роки Великої Вітчизняної війни, - К., С.260 № докум.186.
25. Там само.
26 Там само. – С. 320.
27. Там само.
28. Газ. «Більшовицька будова» № 39, 1932 р.
29. Архів Дідовщинської сільської Ради.

IV

БІБЛІОТЕЧНЕ КРАЄЗНАВСТВО

Карван С.Л. Синиця Н. (м. Хмельницький)

БІБЛІОТЕЧНЕ КРАЄЗНАВСТВО НА ХМЕЛЬНИЧЧИНІ

(До 100-річчя заснування обласної држвної обласної універсальної наукової бібліотеки ім..М.Островського)

Центром бібліотечного краєзнавства на Хмельниччині є обласна універсальна наукова бібліотека, читачі любовно називають її духовною скарбницею Подільського регіону. В фондах бібліотеки зібрано біля мільйона примірників різних видань, велику кількість краєзнавчих творів, понад 5 тисяч цінних і рідкісних книг.

У І989 році на базі Хмельницької державної обласної наукової бібліотеки ім.М.Островського проводилася науково-практична конференція бібліотечних працівників України "Краєзнавча робота бібліотек - фактор патріотичного та інтернаціонального виховання населення", яка намітила шляхи і методи перебудови та розвитку бібліотечного краєзнавства в державі.

Новий етап у розвитку бібліотечного та історичного краєзнавства розпочався з часу утвердження незалежності України.

В області склалась певна система підготовки і видання бібліографічних посібників про край (свою видавничу роботу книгозбірня почала ще з 1954 року), У 1991 р. було підготовлено науково-практичну конференцію "Хмельницькому-500", присвячену 500-річчю М.Хмельницького і 90-річчю обласної універсальної наукової бібліотеки. На конференції працювали дві секції: історична та бібліотечна. В ході підготовки до конференції проаналізовано діяльність обласної та районних бібліотек, було розроблено та затверджено програму розвитку наукової роботи та визначено тематику проблемних досліджень на 1991-2000 роки, яка включала три напрями:

дослідження бібліотечних фондів,

створення джерелознавчої бази,

підготовка 1 видання Фундаментальних праць з питань,

Історії і культури Хмельниччини.

В підсумку створено еталонний список краєзнавчих документів (книг, брошур, буклетів, листівок, плакатів) та місцевих періодичних видань, проведено його звірку з книжковими видами ОУНБ, ЦЕС, бібліотек інших систем і відомств - учасниць дослідження (вузів, профспілок, музеїв, архівів). На основі цього складено обласний зведений друкований каталог краєзнавчих видань.

Нині значно зросла потреба у літературі, у якій розкривається самобутність нації, місцеві народні традиції, обряди, звичаї, вірування, мова, мистецтво, народні промисли і т.д. З огляду на це, спільно з професором Кам'янець-Подільського педагогічного інституту В.П.Струманським, бібліотека провела велику дослідницьку і пошукову роботу, результатом якої став бібліографічний покажчик "Народознавство Поділля". Він став важливим путівником по джерелах, що відображають різні сторони минулого, і сучасного життя нашого краю.

Численні запити читачів на літературу з цього питання, неможливість задовільнити їх наявними фондами, дали поштовх до заснування серії краєзнавчих видань "Духовні витоки Поділля". Це "Історичні центри Хмельниччини", "Легенди про рідкісні рослини Поділля", "Подільські свята, обряди, звичаї" та Ін.

В цій же серії виходять і матеріали науково-практичних конференцій, які починаючи з 1991 року щорічно проводяться обласним управлінням культури, обласною науковою бібліотекою спільно з зацікавленими організаціями.

Збірники матеріалів, тез, доповідей та повідомлень науково-практичних конференцій "Хмельницькому - 500" (1991), "Культура України і слов'янський світ" (І992), "Культура Поділля: Історія і сучасність" (1993), "Духовні витоки Поділля: творці історії краю" (1994), "Велика Волинь: минуле і сучасне" (1994), "Полонному - 1000 років" (1995), "Володимир Січинський і Україна" (1995), "Междибіж: 850 років історії" (1996), "Поділля і Південно-Східна Волинь в роки Визвольної війни українського народу середини XVII століття" (І996), "Поляки на Хмельниччині: погляд крізь віки" (1999) стали своєрідною енциклопедією Поділля, де розкриваються невідомі сторінки історії краю.

Починаючи з 1960 року бібліотека готує і видає поточні науково – допоміжні універсальні бібліографічні покажчики "Література про Хмельницьку область за ... рік", які є свого роду місцевими "літописами", що відображають друковану продукцію про край. А з 1975р. щорічно виходить "Літературна Хмельниччина за...рік", в якій подається бібліографія творів місцевих письменників, як професійних так і початківців.

Серед науково-допоміжних посібників варто відмітити і фундаментальний ретроспективний бібліографічний покажчик у 2-х томах "Історія міст і сіл Хмельницької області", а також "Пам'ятники історії і культури Хмельницької області" який підготовлено і видано на допомогу авторському колективу і редакційний колегії тому зводу пам'ятників нашого краю.

Великою популярністю у читачів користуються щорічні видання "Знаменні і пам'ятні дати Хмельниччини", які видаються з 1966 року. Покажчик вміщує короткі довідки та

рекомендовані списки літератури про визначні події історії, суспільно-політичного, культурного та громадського життя області, ювілеї уродженців краю та видатних діячів, життя і діяльність котрих пов'язане з Хмельниччиною.

Чільне місце в системі краєнавчих бібліографічних видань ОУНБ займають тематичні посібники про край, серед яких: "Природа Хмельницької області", "Поділля у великій Вітчизняній війні 1941-1946 р.р.", "Хмельниччина – Сілістра", "Хмельницькому-500", "Народознавство Поділля" тощо.

Заслуговують на увагу краєзнавчі бібліографічні посібники. Уже стало доброю традицією видання персональних покажчиків про видатних діячів, уродженців нашого краю.

В серії "Знатні земляки" в різні роки вийшли бібліографічні посібники "Вчені Хмельниччини", "Письменники Хмельниччини", "Артисти, композитори, художники Хмельниччини", "Партійні, державні, військові діячі", а також персональні посібники до ювілеїв:

- "І.С.Винокур (До 60-річчя від дня народження доктора історичних наук, академіка, заслуженого працівника вищої школи України) (1989 р).

-"С.К.Гуменюк - краєзнавець - дослідник Поділля" (до 80 - річчя від дня народження) (1894 р). – "В.С.Прокопчук – подільський краєзнавець" (До 50 річчя від дня народження); - "А.В.Сваричевський - краєзнавець педагог" (До 65-річчя від дня народження) у цьому ж році; - "Віталій Мацько" (до 30-ліття творчої праці літературознавцядослідника); (1997) "Закоханий у рідний край" (до 70-річчя краєзнавця, педагога, публіциста А.Сваричевського). (1999)

Усі ці видання ввійшли в серію "Духовні витоки Поділля". У 1997 р. бібліографічні видання про край поповнив ретроспективний покажчик про Хмельницьку область у 1937 – 1997 рр. "Бібліографія Хмельниччини". Він був підготовлений та приурочений 60 - річчю утворення Хмельницької області. Дане видання відтворює максимальну повноту інформації про краєзнавчу бібліографію Хмельницької області за 60 - річний період.

Крім видань обласної наукової бібліотеки у покажчику відображені також краєзнавчі бібліографічні посібники обласних дитячої, юнацької та медичної бібліотек, а також центральних районних бібліотек області.

Значну наукову цінність має монографія П.Я.Слободянюка "Культура Хмельниччини" (1996). Висвітлення сучасних актуальних проблем духовної культури, поєднання історико - культурного, документального фактологічного матеріалу робить книгу важливим джерелом історії подільської регіональної культури.

Зараз триває робота над написанням історії бібліотек Хмельниччини. Спільно з обласною дитячою бібліотекою ім.Т.Шевченкa та з обласною юнацькою бібліотекою закінчуємо підготовку збірника статей "Бібліотеки Хмельниччини: історія і сучасність". До 100 - річчя з часу заснування Хмельницької бібліотеки ім.М.Островського, яке буде відзначатися у 2001 році, готуємо до видання книгу "Бібліотека і час". Плануємо провести Всеукраїнську науково-практичну конференцію "Бібліотека на рубежі тисячоліть".

З 1992 року в бібліотеці створюється Банк данних Хмельниччини. На сьогоднішній день він нараховує більше тисячі інформацій різноманітного характеру: статистичні дані, різнопланові фактографічні повідомлення про суспільно - політичне, культурно – мистецьке, економічне життя краю, тощо.

Розпочалась робота над інформаційним портретом регіону, куди буде входити коротка історична довідка про час заснування, адміністративно-територіальний устрій, географічне положення, шляхи сполучення, етнічний склад населення, клімат, сільськогосподарські угіддя; структуру управління визнаних людей, туристичні об'єкти, тощо.

Та найбільше багатство бібліотеки - її люди, справжні ентузіасти та сподвижники, закохані в свій край і свою справу.

Нині хочеться добрим словом згадати тих, хто стояв біля витоків створення бібліотеки, хто започатковував бібліотечне краєзнавство: М.Т.Анікеов М.І.Мілотін, Р.В.Нагорна, В.П.Гусько, Г.М.Гордеева, Р.Ф.Шпилько, М.В.Цикрович, М.І.Глузголь, В.М.Бойко, О.П.Ефремова, Н.І.Леонов, А.М.Ковальчук.

Окремо хочеться згадати бібліотекарів - краєзнавців С.К.Гуменюка та Т.В.-Логвиненко, які впродовж десятків років займалися кропіткою краєзнавчою роботою, активно працювали над створенням "Історії міст і сіл Хмельницької області".

Варто також зазначити, що з 1944 року в бібліотеці формується краєзнавча періодика. Сюди надходить більє 100 назв періодичних місцевих видань.

У відділі краєзнавчої літератури майже 20 років діє клуб "Краєзнавець". Тут збирається науковці, місцеві краєзнавці, письменники, вчителі, музиканти, всі хто любить свій край, вболіває за його долю.

Отже краєзнавча робота стала одним із провідних напрямків у діяльності нашої бібліотеки. Вона сприяє відновленню історичної пам'яті народу, допомагає краєзнавцям, вченим, всім, хто закоханий в історію нашого краю, відкривати невідомі сторінки його минувшини, створювати об'єктивну біографію Хмельниччини.

Євтушенко А.В. (м. Харків)

ІЗ ІСТОРІЇ ФОНДУ ВИДАНЬ З МИСТЕЦТВА ЦЕНТРАЛЬНОЇ НАУКОВОЇ БІБЛІОТЕКИ ХАРКІВСЬКОГО УНІВЕРСИТЕТУ

На сьогодні фонд видань ЦНБ Хну з мистецтва налічує близько 57 тис. одиниць зберігання. Всі видання незалежно від виду і часу публікації є частиною колекції відділу підкісних видань та рукописів. За майже 200 річний період існування бібліотеки у фонді зібрані видання, що репрезентують поліграфічне мистецтво шести століть, якщо відлік часу вести від знаменитої інкунабули – "Хроніки Шеделя" (1493), в якій міститься близько двох тисяч ксилографій німецьких майстрів гравюри другої половини XV ст. і на цій підставі включеній в особливий розділ фонду: "з мистецтва" - колекцію ілюстрованих видань з історії.

Формування названого фонду, як і всього теперішнього забрання бібліотеки, розпочалося, відразу після відкриття університету. Однак якщо основу старого дореволюційного (до 1917 р.) книжкового масиву ЦНБ складав фонд бібліотеки імператорського Харківського університету, яка раніше іменувалась фундаментальною, то фонд видань з мистецтва цього ж періоду формувався не лише у рамках фундаментальної бібліотеки, але й шляхом об'єднання ряду книжкових зібрань інших підрозділів університету, основною частиною якого як кількісно так і якісно, безумовно, була бібліотека Музею красних мистецтв та старожитностей, що проіснував при університеті до 1920 р.[1]

Аналізуючи історію формування цього фонду, водночас можна виділити і етапи формування та становлення системи університетської освіти в Росії XIX століття, а також її роль в організації та розвитку художнього виховання і освіти того часу.

Зауважимо, що видання з мистецтва з'явились в університеті ще до створення в ньому музею і його бібліотеки. Їх поява була закономірною, бо, як планував В.Карабін, в університеті мали бути дев'ять фа культетів, один із яких представляв бв відділення красних мистецтв, йому ж видводилось і роль місцевої Академії мистецтв.

Мабуть подібний проект – узагальнення досвіду роботи заснованого у XVIII ст. Московського університету, а також петербурзької академії мистецтв, в яких Ломоносову, за висновком дослідників, удалося успішно реалізувати просвітницькі ідеї В.М.Татищева, зокрема, про особливий устрій в Росії університетів і академій мистецтв. Крім цього, Харків мав і власний досвід: ще у XVIII столітті у Харківському колегіумі у вигляді художніх класів фактично створено першу державну художню школу в Україні. Цим самим започаткувано художню освіту і в самаму Харкові.[2]

Здійснення згаданого проекту Карабіна прияло б поглибленню і подальшому розвитку цього починання. Однак, заснованяй зусиллями В.Карахіна університет мав лише чотири факультету, традиційних для подібних тогочасних закладів. Звідси реалізація ж ідеї організації художньої освіти була обмежена відкриттям при університеті кілької класів мистецтв: малювання і живопису, музичного, танцювального, передбачалось також і викладання архітектури.

Для усіх названих класів були потрібні навчальні посібники. Так з запису предметів музичного класу поряд із свічниками, пюпітрами, скрипками, флейтами тощо згадувалися нотні видання, навчальні посібники гри на музичних інструментах[3]. Можливо, ці виданя після закриття в 1859 р. класів "приятных искуств", як їх ще тоді іменували, могли бути передані до фонду фундаметнальної бібліотеки: їх пошук триває. На жаль, в семі десяті роки XX ст.. частина старих нотних видань, виявлених в шкафах підвального приміщення бібліотеки, за словами нині працючих співробітників, була винесена за її межі і, можливо, знищено, серед них була література початкового періоду існування університету, то вона, назавжди втрачена.

Кабінет малювання й живопису мав своє "зібрання предметів". Процес навчання по класу малюнку, крім усього іншого, передбачав обов'язкове копіювання художніх творів визнаних майстрів. Так, наприклад, учні Петербуржської академії мистецтв для подібних занять відвідували Ермітаж, де, починаючи з кінця 60-х років XVIII ст., мали доступ до богатої колекції особистого зібрання Катерини П. Для вихованців Харківського університету було придбано зібрання естампів. Ось яку характеристику їм мистецтвознавець СЛ. Редін: "...образцы - хотя все исключительно предметы литографского и гравировалного искусства, но прекрасного подбора не только для целей преподавания, рисования, но й для художественного наслаждения". Не всі зібрання естампів зберігались у кабінеті, частина їх, у тому числі знаменита "колекція гравюр Аделунга", знаходилась в бібліотеці, за винятком семи років (з 1847 по 1854 рр.) її перебування в кабінеті малювання (на прохання вчителя Є. Чирікова), поки бібліотекар філімонов. "ревнуя о том, чтобы можно было что показать посетителям библиотеку", не "исходатайствовал перем, попечителем округа о возвращении её в библиотеку".[4]

Окрім казенних надходжень, кабінет класу малювання збагачувався і за рахунок пожертв

деяких випускників університету. Перший великий художній дар класові малювання було зроблено в 1657 р. І.Є.Бецьким, видавцем історико – літературного альманаху “Молодик”. У цьому ж році було покладений початок серії його дарунків університету, і, що важливо для нас, вони не обмежувались лише колекціями картин. Серед подарунків були альбоми фотографій, гравюр, а також книги.[5] Відомо, що після скасування класів мистецтв, всі їх зібрання були передані музею, а пожертвування Бецького стали основою картинної галереї музею, спеціального відділу гравюр і бібліотеки при ньому.

З часом у розпорядження музею перейшли і зібрання відділення “красних мистецтв, що існувало при університетському мюнц-кабінеті і за свідченням сучасників, стало систематично поповнюватися лише завдяки професорові класичних мов і старожитностей А.С.Галицькому. Про нього йдеться унарисі про викладання мистецтв у Харківському університеті Є.К.Редін. Зокрема повідомлялось про викладання Галицьким, поряд з іншими предметами”, археології древнього мистецтва”. У зв’язку з цим нагадаємо, що в університетах минулого століття історія мистецтв викладали частіше разом із класичною археологією. Звідси, мабуть, і таке утворення, як Музей красних мистецтв та старожитностей. У сорокові роки XIX ст. його ще не існувало серед навчально-допоміжних закладів університету, хоча 1835 р. Він уже був передбачений.

Валицькому належить думка і про створення при мюнц-кабінеті, яким він завідував з 1836 по 1849 рр., зібрання гіпсових копій з оригіналів давнього мистецтва. Цікаво, що пізніше, в кінці XIX ст., творець нинішнього Музею образотворчих мистецтв ім. О.С.Пушкіна проф. Московського університету І.В. Цветаєв, також задумував його [illegible] “музей зліпків”. Для забезпечення більшої [illegible]ності курсу, Валицький потурбувався про [illegible]плату літографованих репродукцій творів [illegible]мих галерей та інших художніх видань, [illegible]авши цим самим початок формуванню [illegible]альної бібліотеки при своєму кабінеті. Назви [illegible] із них відомі. Це увражі Мюнхенської [illegible]отеки і Дрезденської галереї, а також [illegible]не видання “Старожитності Геркуланума і [illegible]”. Придбані на початку сорокових років [illegible] є найпершими надходженими музейної [illegible]отеки, які до нашого часу.[6] С відомості про [illegible]ття Галицьким й інші видань.Оскільки вони [illegible]йшли до складу бібліотеки музею, то могли [illegible] передані до фундаментальної бібліотеки.

[illegible]твердженням існування літератури з мистец[illegible] з [illegible]нді фундаментальної бібліотеки є не тільки [illegible]овані каталоги, а й повідомлення К.І. [illegible]ого про те, що при перерозподілі бібліотеч[illegible] [illegible]нду на відділи в 1903 р., під номером [illegible] значився відділ теорії та історії мистецтв. [illegible]ть такого відділу було обгрунтованим і [illegible]ним. У другій половині XIX ст. в країнах [illegible]ої Європи розпочався справжній бум [illegible]твознавства. Передусім воно ставало [illegible]йною, університетською наукою, створювались кафедри історії мистецтв. Не були і російські університети. Так, згідно з статутом 1863 р., при історико - філологічному факультеті була затверджена кафедра історії і теорії мистецтв, хоча, як відзначав Є.К. Редін., вона не була зайнята спеціалістом викладачем до 1893 р., коли читання лекцій з історії мистецтв почав сам Редін. І все ж до нього, окрім уже згадувавшогося проф. Валицького, в першій половині 80-х років проф. О.І. Кирпичников читав такі курси, як “Література та мистецтво раннього християнства”, “історія італійського мистецтва епохи Відродження”, “історія російського мистецтва”. Пізніше, в другій половині того ж десятиліття, читання лекцій з історії мистецтва було продовжено проф. грецької літератури О.М.Деревицьким. У 50-і роки XIX ст. в університеті читав курс “Історії архітектури і історії будівничого мистецтва”проф. кафедри архітектури М.П. Львов. Його попередником був відомий Харківський архітектор Є.О. Васильєв, якому також оводилось читати лекції з архітектури. У зв’язку з викладеним вище перерахованих курсів виникла потреба і у спеціалізованій. Так, при кафедрі історії та теорії мистецтв, яка білош за все потребувала видань з мистецтва створено, “музей древностей и изящных искусств”. Фактично ним, очевидно, став “кабинет изящных искусств”, який іменувався “музеєм изящных искусств” і з 1864 р. отже мав окреме приміщення і свого завідуючого, а до того часу існував спільно з мюнц-кабінетом, після того, як з 1861 р. відкрився публічних відвідувань.

Слід відзначить, що Редін[8] в своїх дослідженнях з історії музею пише, то про “отделение изящных искусств, то про “кабинет (музей) изящных искусств”. Чіріков же повідомляв про те, що кабінет “изящных искусств” разом з класом малювання і живопису знаходився у розпорядженні художників - вчителів мистецтва і пізніше, після скасування згаданого класу, став називатися “Музеем изящных искусств” також з 1861 р. Швидше за все, були об’єднані всі згадані відділення і кабінети. І, сформований на їх основі Музей “древностей и изящных искусств” при Харківському університеті, вже в той час набув особливого значення як науково-просвітительська установа місцевого краю. При музеї, як відомо, існувала бібліотека.

Вивчення історії формування будь-якого книжного фонду неможливо без аналізу архівних документів конкретної установи, його каталогів у фундаментальній бібліотеці універсітету вони збереглися. І їх вивчення дозволило б відстежити динаміку формування фонду з мистецтва. Проте перегляд цих записів вимагає багато часу, остільки у 1905 р. в бібліотеці понад 85 тис. назв творів з різних галузей знання. Щоправда, існують видані розрізнені друкарським способом каталоги університетської бібліотеки, але на їх основі встановити безперервну динаміку фонду неможливо.

Отже, джерел на які спиралися Редін при написанні історичного нарису про музей, нажаль, до цього часу виявити не вдалося. Єдиним документальним джерелом, яке дійшло до нас і яке відображає склад музейної бібліотеки на

певному етапі її снування, може служити унікальний примірник – "Каталог книг и художественно собраный, находящихся в Мужее изящных искусств и дресностей при императорском Харьковском университете (до 1890 г.)". За висновками Редіна, це був лише перший випуск. Готувався до друку і "Новый каталог всем изданиям и фотографиям, имеющимся в библиотеке музея". Але другий випуск ані в друкованому, ані в рукописному варіанті також lo цього часу не виявлено. Згаданий примірник каталогу 1890 року цінний тим, що завдяки наявності в ньому даних про час надходження майже всіх видань, що були на той час в бібліотеці музею, можна зробити висновки про динаміку її формування аж до виходу в світ названого каталогу.

Видання, що надійшли в музейну бібліотеку після 1889 р., можна виявити лише завдяки наявному на них зеленкуватому відбитку великої прямокутної печатки з надписом: "Музей изящных искусств и древностей Императорского Харьковского университета" або відбитку овальної печаті меншого розміру з зазначенням тієї ж установи.

У згаданому історичному нарисі Редіна наведено назви лише деяких видань, що входили до відомих дарів І.Е.Бецького і А.М.Алфьорова. Повний переліки останніх Редін мав на увазі, посилаючись на невиявлені поки ще справи "Правления и Совета университета" (посилання супроводжувались із зазначенням року надходження). Вказівкою лиже на рік надходження обмежувались і цінні, за свідченням Редіна, твори з історії мистецтва, які придбав Д.І. Каченовський. Порівнюючи наведені в нарисі Редіна дані про час надходження видань з роками, що вказані в згаданому каталозі, а також аналізуючи дані про номери, записані в матеріальних книгах, що також зафіксовані в каталозі, можна "реконструювати" (Іншими словами "Ідентифікувати") деякі дари й надбання.

"Каталог книг й художественных собраний..." свідчить про значну цінність бібліотечного зібрання музею. Бібліотеці, зокрема, належело декілька робіт одного з найбільш яскравих і цікавих представників Французької художньої критики - Теофиля Торе, (під псевдонімом "В.Бюргер"). Саме його твори стали найбільш цікавою частиною виконаною з поліграфічною розкішью монументального, богато оздобленого гравірованими репродукціями чотирнадцатитомного видання Жарля Длана "История живописпев всех школ". Це видання свого часу користувалось гучним усдіхом. П'ять його томів придбала музейна бібліотека. У бібліотеці був і твір Джона Рескіна – відомого представника елітарної англійської художньої критики.

Поряд з цінними виданнями різних музейних зібрань до дев'яностого рок минулого століття в музейній бібліотеці зберігались і фундаментальні теоретичні праці. Цікаво, що значне число видань, наявних у бібліотеці музею, відображало вже сформований на той час в науці про мистецтво так званий культурно - історичний метод. Передусім, це твори Іоганна Пассавана, одного з перших у Німеччині професійного історика мистецтва культурно - історичного напрямку Г.Вагена - директорам знаменитої Берлінської галереї. Вважається, що його праця з описом музейних і приватних колекцій до цього часу можуть слугувати джерелом важливої інформації для мистецтвознавців і музейних працівників. Праці А.Дидрона і Р.Гаруччі – авторів перших досліджень в галузі давньохристианського мистецтва, представникові іконографічного напрямку. Тут були представлені і роботи відомих німецьких вчених. А.Конце, Я.Овербек, А.Шпрінгер. Зауважимо, що Шпрінгер був відомий і як перший мистецтвознавець – педагог, який остаточно утвердив історію мистецтва в якості університетської Дисципліни. Він був автором першої великої наукової школи в історії професійного мистецтвознавства. У бібліотеці зберігались, зокрема, його відоме "Руководство по истории искусств", що користувалось свого часу великою популярністю і неодноразово перевидавалось, в т.ч. і в нашому столітті. Із трьох найбільш відомих в XIX в.універсальних путівників з історії мистецтва, бібліотеці музею належала також і праця Ф.Куглера, яка, на думку спеціалістів, безпосередньо вплинула на еволюцію історії мистецтв.

Культурно - історичний метод знайшов своє відображення і в представлених із бібліотеці музею працях видатних вітчизняних істориків мистецтва – Ф.І. Буслаєва і Н.П.Кондакові. Перераховані видання сприяли формуванні, певного мистецькознавчого знання, про специфіку якого можуть говорити сучасні вчені.

Музей мав також добре відомі історії мистецтвознавства праці Д.О. Ровинського (доречі, одне із розкішних видань, присвячене творчисті майстра гравюри Чемесова, має власноручну дарчу надпис Ровенського – "Харьковскому музею изящных искусств"). Значну цінність представляють його ж "Русские народнне картинки", "Подробный словарь русских граверов" й "Материалы для русской иконографии". Представлені в музейній бібліотеці праці таких авторитетних збирачів матеріалів з історії мистецтва, як А.І. Сомова, П.М. Петрова, О.М.Андреєва. в музейній бібліотеці знаходиться і перша російська "всеобщая история искусств" П.П. Гнедича, є також одна з перших російськомовних праць із загальної історії музики "Очерк всеобщей истории музики" російського музикознавця Л.А. Саккетті.

Музейна бібліотека володіла і фундаментальними словниками Наглера и Сіре, Дюка – десятитомний словникам французької архітектури XI – XVI ст..,. дев'ятнадцатитомним видання мворів Джорджа Вазарі.

У музейній бібліотеці зберігались періодичні видання, згадаємо найбіль вагомий серед російських художніх журналів другої половини XIX ст. -"Вестник изящных искусств". Багатим джерелом фактичних відомостей, популяризатором мистецтвознавства були "Художня газета", "Пчела", "Художественный журнал" та ін.

Серед іноземної періодики, поряд з пізнішими, були перші спеціальні журнали чисто мистецькознавчого плану французький та німецький.

Взагалі ж, слід відзначити, що за данними згаданого каталогу, принаймі до 1890 р. музейна Бібліотека більш чим на дві третини складалася із іноземних видань. Причому більш половини іноземного масиву було представлено французськими виданнями. Це цілком закономірно, якщо згадати, що Франція XIX ст. переживала справжній розквіт художньої критики, другий великий масив видань іноземними мовами сформували книги надруковані Німеччини. В бібліотеці також було більш трьох десятків видань італійською та англійською мовами.

Всього на 1890 р. у бібліотеці музею, якщо судити за каталогом, належало майже півтисячі видань різних найменувань, хоча систематично цілеспрямоване поповнення її виданнями наукового профіль розпочалося не раніше 1865 р. Особливо інтенсивне поповнення її фондів відбулось з 1863 р. тобто з часів вступу на посаду завідувача музеєм С.К. Редіна. Впродовж 12 років його керівництва, за даними В.Ю. Данилевича[10], бібліотечний фонд поповнено виданнями, кількість яких більше, ніж у тричі, перевищувала параметри книжкового зібрання музею на 1890 р. До 1904 р. тобто за чотирнадцять років загальний книжковий фонд складав близько 3,5 тисяч видань. При цьому четверта частина надходжень за вказаний період складала пожертву (щорічна їх кількість сягала від 6 до 80 примірників). Цікаво, що з метою поповнення своїх фондів у такий спосіб музей навіть потурбувався про виготовлення" друкарських бланків з текстом такого змісту: "М.Г." (Милостивый государь! - А.Є.) Библиотека Музея древностей и изящных искусств Имп. харьковского университета покорнейше просит Вас о пожертвоваини ей изданн... Вами труд... Зав. библиотекою й музеем профессор...". Такий бланк з позначеною датою початку нашого століття був знайдений зовсім недавно в одній з книжок[11] ЦНБ ХНУ. Необхідно відзначити, що даровані видання з мистецтва надходили не лише до бібліотеки Музею красних мистецтв, але й до фундаментальної бібліотеки університету. Найцінніший та найвеличинний з них (2358 найменувань) – подарунок А.М. Матушинського, уродженця Харківської губернії, вихованця місцевого університету, автора праць з художньої критики. Подаровані ним видання склали "Бібліотеку А.М. Матушинського". Нині це зібрання зберігається, хоча й не як окремий дар, у фонді відділу рідких видань ЦНБ. Повний його перелік відображено в друкованому каталозі[12] (подібні каталоги створювалися й до інших дарів), а окремі видання легко виявити за наявністю обкладинок книжок ініціалів "А.М" та штемпельного відбитка власника на титульних аркушах.

На жаль, відсутність каталогів. Музею красних мистецтв не дозволяє з необхідною повнотою відтворити формування фонду після 1904 року. Однозначно очевидне лише те, що реорганізації, яку університет пережив у 20-ті роки XX ст. роки, формування фонду видань з мистецтва здійснювалось паралельно як у рамках фундаментальної університетскої бібліотеки, так і в бібліотеці музею. Ліквідація Музею красних мистецтв у структурі університету та скасування самого університету, а також зміна статусу його колишньої фундаментальної бібліотеки призвели до вимушеного злиття фонду видань з мистецтва з книжковим зібранням музейної бібліотеки. Видання, що були надбанням Музею, передано до фонду Центральної науково - навчальної бібліотеки (ЦНУБ) - таку назву отримала фундаментальна бібліотека університету, який тимчасово (до 1933 р.) припинив своє існування.

Примітки:

1. Евтушенко с.Музейна історія Харкова 1920-1930-х рр. // Наукова конференція "Художнє життя Харкова першої третини XX століття": Тез. доповідей та повідомлень. - I993. - С.22.
2. Соколюк Л.Д. Харьковская художественная школа и её роль в формировании системи художественного образования на Украине в XVIII в. //Русское искусство второй половини XVIII - первой подовинм XIX в. : Материали и исследования. - м., 1979. - С.I70.
3. Редин Е.К. Преподавание искусств в Императорском дарьковском университете. – 1979.- С.170.
4. Там само., С.10.
5. Редин Е.К. Музей изящных искусств и древностей Императорского харьковского университета (1805 - 1905). - 1904. -С.I9.
6. Назви видань мовами оригіналів: "Caierie in Dresden" (Dresden, 1836); Hercuianum and Pompeji..." (Hmburg, 1841). Серед окремих аркушів гравюр, що зберігаються у папках "Reprodouktianen der verschi edenen Maier ..." (Munchen: Piioty and Loehie, S.a.), можливо, є аркуші Мюнхенської пінакотеки, придбані А.К. Валицькик (інв. №№ 126844, 26846).
7. Рубинский К.И. Фундаментальная библиотека университета // Ученые общества и учебновспомогательные учреждения Харьковского университета (1805 - 1905). 1911. - С.42
8. Редин Е.К. Музей изящных искусств и древностей Императорского Харьковского университета (1805 - 1905). – 1904. – С.8, 26, 52.
9. Чириков Г.С. Записка о происхождении и составе музея изящних искусств при Императорском Харьковском университете //Указатедь произведений, хранящихся в Музее изящных скусств при Императорском Харьковском університеті. Живопись. - Харвкев, 1877 -С.235.
10. Данилевич В.Е. Музей изящных искусств и древностей // Ученые общества и учебновспомогательные учреждения Харковського университета (1805 - 1905). - 1911. - С.64.
II. Каталог астрономических, геодезических, геометрических механических инструментов и разных вещей, находящихся в астрономическом кабинете Харьковского университета, составленный А.Ф. Шагиным. - Харьков, 1840 (РК-ХДУ-І, інв. № 10337).
I2. Каталог библиотеки Императорского Харьковского университета. Отделене: "Библиотека А.М. Матушинского". - 1895.

Слободянюк П.Я. (м. Хмельницький)

БІБЛІОТЕКИ: ПРОБЛЕМИ РЕФОРМАЦІЇ

Для багатьох тисяч читачів України бібліотеки в період економічної нестабільності і дороговизни книг і періодичних видань стали єдиними установами, де можна безкоштовно користуватися новою літературою.

Хмельницька обласна універсальна наукова бібліотека ім. М.Островського, що святкує свій віковий ювілей, являє собою унікальний центр управління національної історичної документальної пам'яті, потужний осередок духовно-культурної просвітницької, виховної діяльності.

Впродовж десятиліть своєї діяльності обласна бібліотека сформувала багатий книжковий фонд – близько мільйона примірників творів друку 17 мовами світу, серед яких більше 5-ти тисяч дореволюційних видань цінних і рідкісних книг. У бібліотечній фонотеці понад 10 тисяч грамзаписів, слайдів, касет, мікрофіш, 18 тисяч нотних видань.

Тут працює згуртований колектив досвідчених і висококпрофесійних бібліотечних працівників, який, примножуючи кращі професійні традиції своїх попередників, постійно знаходиться в творчому пошуку і в запровадженні нових форм і методів бібліотечної роботи в області. Велика заслуга в розвитку облбібліотеки ім. М.Островського і бібліотечної справи в області належить колишнім її директорам М.І. Мілютіну, Р.В.Нагорній, співробітникам В.П. Гуськові, Т.Ф. Марчак, К.Г.Ісаковій, В.О.Василишиній. На високий рівень в нових соціальних умовах незалежної держави підняла бібліотеку її нинішній директор Станіслава Людвігівна Карван. Багато роблять для удосконалення роботи бібліотеки заступник директора Н.М. Синиця, завідуючі відділами Л.А.Снігур, Г.І.Поліщук, Т.Г.Безвушко, Л.В.Шестакова, В.О.Мельник та багато інших.

В колективі бібліотеки є багато цікавих програм, ініціатив і починань, пов'язаних з розвитком новітніх суспільних процесів і кардинальними змінами у бібліотечній роботі, в першу чергу орієнтованих на задоволення інформаційних потреб різних категорій і груп населення, державних, громадських організацій, підприємницький структур. З цією метою бібліотека намагається здійснювати кардинальне своє технічне переоснащення, комп'ютеризацію довідково-інформаційного апарату, автоматизацію інших бібліотечних процесів, створити інформаційний ринок і інформацію як товар.

Такі назрілі проблеми постали не тільки перед обласними бібліотеками, але й перед усією мережею районних, міських, сільських, відомчих і галузевих бібліотек України. Сучасна організаційно-функціональна структура бібліотечної системи повинна відповідати її основній меті і базуватися на достатніх кадрових і матеріально-технічних ресурсах.

Для ефективного використання цінних книжкових фондів в бібліотеках мають бути створені депозитарії і страхові фонди. До консервації, реставрації і копіювання унікальних видань на нетрадиційні носії інформацій мають бути залучені досвідчені фахівці.

Невідкладною справою є впровадження телекомунікативних, електронних каналів зв'язку між бібліотеками, автоматизації пошуку, замовлення і використання документових знань через систему Internet. Успішне вирішення цих важливих проблем залежить від: по-перше, фінансового і матеріально-технічного забезпечення сучасних процесів технологічного забезпечення процесів бібліотечної роботи, удосконалення автоматизованих систем обслуговування читачів; по-друге, якісного кадрового забезпечення, підготовки бібліотечних фахівців нового типу з високим рівнем професійних знань, загальної культури і практичних навичок роботи з електронними засобами комунікації та розповсюдження інформації, інших видів бібліотечної роботи; по-третє, розвитку сучасної нормативно-правової і науково-методологічної бази бібліотечної роботи бібліотек різних видів і форм власності, розробки галузевих стандартів, пільг, нормативів тощо.

Перспективи подальшого розвитку бібліотек не тільки Хмельниччини, але й загалом національної бібліотечної системи, вбачаються у попередженні руйнівних процесів, що відбуваються як в бібліотечній справі так і в сфері української культури в цілому.

Нині бібліотечна справа в Україні знаходиться в трагічному стані.

Відбувається неконтрольоване скорочення державних масових бібліотек. Якщо в 1996 р. у Хмельницькій області діяло 1195 бібліотек всіх систем і відомств, то в 2001р. їх стало 891. Державних масових бібліотек за цей період зменшилось на 294, практично ліквідовано профспілкові, ряд відомчих бібліотек. Згідно з рішенням уряду закриваються державні клуби і бібліотеки в малонаселених пунктах. Районні і сільські бібліотеки майже не комплектуються літературою, періодикою, технічним обладнанням, меблями, позбавленні телефонного зв'язку, роками не опалюються, не ремонтуються. Необхідні українські видання: художні твори, навчально-методичні посібники, наукові видання, технічна, народознавча та інша суспільно значима література – велика рідкість у бібліотеках завдяки антикультурній державній бюджетній політиці не тільки до бібліотечної, але й до книговидавничої та книготорговельної справи в державі. Нині одна сільська бібліотека в області отримує в середньому за рік 50-70 нових книг і передплачує 4-6 назв газет і журналів, а в Ярмолинецькому, Ізяславському, Полонському районах області бібліотеки отримували по 2 газети. Не краще становище поповнення бібліотечних фондів у Закарпатській, Львівській, Рівненській, Сумській, Тернопільській, Чернівецькій областях. Через відсутність пільгового оподаткування на придбання літератури та інші потреби поки що недостатньо залучаються кошти від меценатів і благодійників, а також власні позабюджетні кошти бібліотек.

В Україні руйнується могутня матеріально-технічна база бібліотек та інших закладів культури, деградується висококпрофесійний кадровий потенціал культурно-освітніх установ, сформований в минулі десятиріччя. Відбувається постійне зниження рівня оплати праці працівників культури, в порівняні з усіма галузями народного господарства.

Серйозно знизився престиж професій бібліотекаря, знецінилась його праця. Через відсутність фінансування майже 50 відсотків бібліотечних працівників області (з них 54,4% спеціалісти) позбавлені можливості отримувати повні ставки. Більшість з них отримують 0,75 – 0,5 - 0,25 ставки, відправляються у вимушені безоплатні відпустки від одного до трьох місяців. Крім того, за останні роки більше ніж на чверть зменшилась штатна чисельність бібліотечних кадрів. Найгірша кадрова ситуація в бібліотеках Ізяславського, Старосинявського, Летичівського, Віньковецького районів. В результаті байдужого ставлення до виробничих і соціальних потреб, найнижчого рівня оплата праці бібліотечних працівників, зниження соціальної ролі бібліотек призвело до відсутності конкурсів при вступі на бібліотечні спеціальності в профільних навчальних закладах. Залишковий (а не пріоритетний) принцип фінансування бібліотечної справи в умовах масового збіднення населення позбавляє його реальної можливості мати доступ до сучасних літературних джерел і періодики. Зараз бібліотеки передані у комунальну власність місцевих територіальних громад, які через невиправданий податковий тиск ледве зводять кінці з кінцями. Тому для нормального функціонування бібліотек потрібні спеціальні дотації з бюджетів всіх рівнів. На державному і місцевому рівнях мають бути відпрацьовані та запроваджені механізми фінансово-економічного, організаційного, матеріально-технічного, інформаційного забезпечення бібліотечної роботи.

Зрозуміло, що розвиток бібліотечної справи невіддільний від розвитку книговидавничої справи в Україні. Адже без видання масовим тиражем української художньої, суспільно-політичної, наукової, галузевою літератури неможливо реалізувати найважливіші завдання патріотичного виховання людей, особливо дітей і молоді, духовно-морального, інтелектуального удосконалення українського суспільства. Це добре розуміють ті, хто безперешкодно імпортує в Україну і масово поширює низькопробну друковану і аудіовідеопродукцію, наповнену культом бездуховності, жорстокості, насильства, споживацтва, людиноненависті. В цій загрозливій ситуації культосвітні установи, школи мають відігравати вирішальну роль в посиленні українізації всього духовно-культурного життя, рішуче протистояти масовому наступу західної антикультури. Саме ці соціально-виховні інститути разом з українською церквою стоять на передовій лінії фронту (так, саме фронту!) в ідеологічній боротьбі проти зарубіжної ідейно-моральної інтервенції, націленої на руйнацію прогресивної української національної ментальності, української культури і духовності, української церковної традиції, українського способу життя, всього українського. Тобто, проти того, що входить до складової поняття державної безпеки України. І що дуже прикро, у цій доленосній для української держави і української нації ситуації в результаті безпристрасного споглядання владних структур різних рівнів перемагає не українська національна культура і духовність, а чужа ідеологія, чужа шкідлива політика духовно-національного розбрату, духовно-морального невігластва. І це не дивно і не безпідставно. Адже сфера культури на селі кинута напризволяще, не фінансується, живе поки що одними деклараціями про підтримку і відродження, з кожним днем деградуючись і занепадаючи. В регіональних статистичних повідомленнях, наприклад, вже давно зникли не тільки окремі розділи щодо культури, а загалом будь-яка аналітична інформація про культурне життя краю. Цю статистику замінили розділи, що характеризують криміногенну ситуацію. Як видно, результати неуваги до культури не забарилися. Особливо серед молоді поширюється соціальна апатія, аморальність, споживацькі інтереси, зловживання тютюнопалінням, наркотиками, алкоголем, зростає хуліганство і злочинність. Через безкультур'я і нездоровий спосіб життя українське суспільство стає загрозливо хворим, його вражають найстрашніші епідемії сучасності.

Тому на захист і підтримку української національної духовності і культури мають стати державні і громадські організації, інтелігенція, священнослужителі і віруючі – все суспільство.

Поза всіляким сумнівом, найважливішою нашою метою є високорозвинена, високоінтелектуальна, висококультурна Українська держава. Але побудувати таку державу на бездуховній, аморальній свідомості її громадян, зрозуміло, буде просто неможливо. І причина, на нашу думку, зовсім не у фінансово-економічній кризі, а в дещо іншому – у відсутності практичної реалізації продекларованої державної політики духовно-культурного розвитку в Україні, яка стимулювала б національно-культурний процес українського суспільства, відродження його глибинних духовно-етнічних витоків і безболісно відвертала б незворотні негативні процеси в духовно-культурній сфері. Вирішенню значної частини цих важливих культурологічних завдань могла б в значній мірі сприяти децентралізація бюджетних коштів, виділених для культури на користь регіонів, а "не обмежуватись Хрещатиком", як підкреслив на Всеукраїнських зборах працівників культури Президент України Л.Д. Кучма,. Необґрунтованими і недоцільними, на нашу думку, є витрачання бюджетних і позабюджетних коштів на масовані мильнобульбашкові фестивалі і шоу-програми, багаточисельні столичні творчі звіти знедолених майстрів мистецтв і учасників художньої самодіяльності регіонів країни, різноманітні масові гульбища з дорогими феєрверками тощо.

З метою підвищення ролі бібліотек у розбудові держави, формуванні громадянського суспільства, більш ефективного використання інформаційного потенціалу указом Президента України від 22.03.2000р. №490, затверджені невідкладні заходи щодо розвитку бібліотек України. Тому є реальні передумови щодо докорінного покращення бібліотечної справи в країні.

<u>Примітки:</u>

1. Всеукраїнські збори працівників культури (23 березня 2000р., м.Київ). М-во культури і мистецтв України. – К., 2000. – 72с.
2. Остапенко Я.І. Культура. Період реформування: Навчальний посібник. – К., 1997. – 62с.
3. Культура Хмельниччини : синтез традиції і новації. Відп. За вип. О.Ільїнська. – Хмельницький. – 2001. – С.7-9.
4. Бібліотеки Хмельниччини // Слободянюк П.Я. Культура Хмельниччини. – Хмельницький: Поділля, 1995. – С.216 –242.
5. Аналіз діяльності бібліотек області за 2000 рік // Управління культури Хмельницької облдержадміністрації, Хмельницька державна обласна наукова бібліотека ім. Островського. – Хмельницький. - 2001. – 19с.

IV
ЕТНОГРАФІЯ І КРАЄЗНАВСТВО

Юсова Н. (Київ)

ОРНАМЕНТИКА ВИШИВКИ БУКОВИНСЬКОГО ПОДІЛЛЯ В ІСТОРИКО-ЕТНОГРАФІЧНИХ ДОСЛІДЖЕННЯХ (Середина XIX - початок XX ст.)

Своєрідний і етнографічне багатий куточок української землі — Буковина в силу історичних обставин залишалася на кінець XIX- початок XX ст. у галузі матеріальної та духовної культури малодослідженою. Незважаючи на незадовільний стан етнографічного вивчення краю, все ж можем деякі незначні відомості стосовно орнаментики вишивки почерпнути у ранніх працях народознавців.

Тому Зенон Кузеля з болем свідчив у 1909 році, що хоч Буковинська земля і "дає етнографам безмірне поле до роботи", та нею майже ніхто не зацікавився, не дослідив як слід.[1] Вчений закликає "...тільки до роботи, поки ще не пізно...".[2] О.Афанасьєв – Чужбинський, наприклад, в 1853р., після поїздки до Подністров'я подає опис жіночої сорочки із Буковинського села Онут: "біла сорочка у русначки на плечах і до ліктів вишита шовками, стеклярусом і канітелью, інколи надзвичайно чарівно".[3] Тобто, ми довідуємося лише про загальне розміщення орнаменту і дещо про матеріал. Буковинський етнограф і громадський [illegible] Григорій Купчанко у книзі "Некоторме [illegible]рико - географические сведения о Буковине" [illegible] 1875 також подав лише місце розташування [illegible] на дівочій сорочці: "...сорочки, з пишною [illegible]кою на плечах ("плечиках")".[4] А в книзі "[illegible]а Родина" Відень, 1870 дещо більше [illegible]ається про розміщення вишивки: "Ноша [illegible] Поділля складається... Із полотняної [illegible]... З різнокольоровими вишивками на [illegible] рукавах і плечах ("плечиках")...".[5]

[illegible]роткі, але методологічно важливі в [illegible]му плані відомості про Буковинську [illegible] є у статті Ф. Вовка "Отличительные [illegible] [illegible]норусской орнаментики", виголошеної [illegible] Всеросійському археологічному з'їзді [illegible]. В ній тоді ще молодий етнограф детально [illegible] аналізу конструктивних особливостей [illegible]альних геометричних, рослинних та [illegible] форм у вишивці. Але особливих зон [illegible] лише констатує, що чим далі на [illegible] орнамент набуває більше рослинного [illegible].[6] Ця теза, вперше висловлена Ф. [illegible] стала методологічною першоосновою в [illegible] наукових побудовах, яку як аксіому [illegible] М.Біляшівський,[7] І.Гургула.[8]

[illegible]ючись до аналізу статті Ф.Вовка, [illegible] ним відмічено і румунський вплив [illegible] орнаменту.[9] Але суті іновацій не [illegible] показано, в чому полягає відмінність [illegible]инськими і румунськими зразками. [illegible]кладено поверхнево та схематично. [illegible]речне авторитетно звучить аксіома: [illegible]ська орнаментика являє собою [illegible]жену, навіть зовсім не зачеплену [illegible]фії".[10] Сказане відноситься і до [illegible] вишивки Буковинського Поділля. Інша робота вченого — "Этнографические особенности украинского народа" була опублікована вже в перші десятиліття XX ст. автор приходить до висновку: Буковині, в південній Галичині, особливо у гуцулів, з'являється, окрім чорного, жовтий, зелений, червоний і ін.; та взори, окрім геометричної складності, стають надзвичайно поліхромними".[11] Але несподівана загибель дослідника обірвала заплановані студії з проблем орнаментики української вишивки в цілому, до якої буковинська увійшла би як невід'ємна складова частина.

Власне більш інформативно насичені праці з даного питання на теренах Буковини з'явилися на початку XX ст. Зокрема, Емілія Стернюкова опублікувала дві розвідки — "Буковинські Гуцульські вишивки"[12] та "Буковинські Подільські вишивки".[13] Проте авторкою зібрано і оприлюднено лише приклали взірців вишивки без жодних коментаріїв.

До того ж авторка використала для популяризації не бездоганно чисті традиційні народні мотиви, а екземпляри з багатошаровими напластуваннями індустріальної епохи. Можливо, подібно до Галицьких орнаментів перших десятиліть XX ст.[14] в їх розробці брали участь професійні художники. Однак вишивки зібрані Емілією Стернюковою не можуть відтворити цілісний світ сталої стародавньої орнаментики Буковини. Користуючись альбомом, потрібно завжди робити порівняння з польовим матеріалом та музейними колекціями.

Другим ілюстрованим виданням на теренах Буковини, що побачило світ у 1912р. — була збірка таблиць "Взорів вишивок домашнього промислу на Буковині" Еріка Кольбенгайєра, директора Промислової школи в Чернівцях, який впродовж багатьох років подорожував по Буковинській землі, відшукуючи зразки вишивки, якими оздоблювали жіночі сорочки.[15] Е.Кольбенгайєра турбувала та обставина, що Буковина була ще мало відома в наукових колах освіченої Європи.[16]

Результатом цієї праці стала вказана альбомна збірка з передмовою, поясненнями автора та 75 таблицями. Кожна з них складається з близько двох десятків різноманітних фрагментів візерунків. У ній автор дає пояснення, де розміщувався той чи інший взір, зафіксована народна термінологія конструктивних частин покрою жіночої сорочки.

Але і праця Е.Кольбенгайєра при порівнянні з польовим матеріалом та аналізом музейних колекцій, виявляється не достатньою. На жаль, автор не розповідає згідно якої методики він відбирав узори в населених пунктах. До прикладу візьмемо Заставнівщину — специфічний у своєму орнаментальному розмаїтті куточок Наддністрянщини. Із 33 населених -пунктів Е.Кольбенгайєр представив лише 12 [табл.45-56]. Також включено і с. Борівці-Киселів. На сьогодні — це два сусідні села, що в адміністра-

тивному відношенні належать до Кіцманського р-ну.

Не увійшли до альбому такі села зі своєрідною й багатою орнаментикою, як Кострижівка, Репужинці, Звинячин, Хрещатик, Юрківці, Боянчук, Горошівці, Добринівці. Хоча із представлених сіл в альбомі доречно взяти для співставлення з польовим матеріалом Придністрянське село Дорошівні (табл. .№ 54).

Все це обумовило необхідність проведення нових польових етнографічних досліджень. В результаті, автором даної статті відмічена надзвичайна різноманітність композиційної побудови підставок жіночих сорочок [КМНАП: КВ9191147/НД10473, КВ191134/НД10466, КВ9191204/НД05465]. Виконані вони типовим для Подністров'я зеленим кольором темного і світлого відтінку. Орнамент їх — строго геометричний: сітка ромбів, S - подібні знаки, вписані хрести, хвиляста лінія. Комбінації елементів не повторюються. На таблиці ж Е.Кольбенгайєра зовсім не представлена підуставка для цього села. Хоча вченим подана правильна місцева назва цієї композиційної частини рукава — "морщинка".[17]

Зафіксовані мотиви опліччя (табл.54, мал. № 2,17) теж не відтворюють багатство орнаментики вишивки Дорошівців. Полики були високими, 18-22см.; найчастіше зустрічається суцільно зашита смуга малинового кольору ниткою з розмежувальними смужками прометалевих ниток. На однокольорових смутах прослідковуються рельєфні узори. Розповсюдженим на к. XIX- п. XX ст. було вишиття, що нагадує ідеограму опилення на стадії розкладу.[18] Тут домінуючим є чорний або темно-коричневий колір, при незначних вкрапленнях зеленого, червоного, жовтого, синього, малинового.

На мал. № 2,17 (табл.№54) додано взори опліч так званого "альбомного" типу, т.т. основа побудови мотивів — народна, але вони модифіковані з погляду художніх та фабричних канонів, в значній мірі стилізовані. Кожний мікроелемент взору обведено ниткою чорного кольору. Нижня композиційна частина рукава жіночої сорочки — "стовп" на таблиці № 54 представлена тільки одним іконографічним видом — у вигляді зигзагоподібного осьового стовбура із попарним симетричним відгалуженням гілок-пагонів, вздовж осі яких нанесено по 2 віддалені антропоморфні мотиви (мал. №5). Вони абсолютно геометричні, але за специфічними обрисами нагадують зображення "берегині". Названий тип, який поміщено Е.Кольбенгайєром, "стовпа" досить цінний. Оскільки при польових дослідженнях і при знайомстві з колекційними збірками ЧКМ, ЧХМ, ЧМНАП (М.Чернівці); ЛІМ, НМ [Н.Львів]; НМІУ, ДМУНДМ, МНАПУ (м. Київ); РЕМ (м. Санкт – Петербург) він не фіксується. Натомість найбільш характерним для даного села було зображення "стовпа" у вигляді надзвичайно геометризованої гілки -"дубка",[19] що підтверджують і музейні експонати: В-4051 (ДМУНДМ), МАП КВ919147/ НД10479 (МНАПУ). Бічні неширокі вертикальні смуги вишивки, що обрамлювали поле "стовпа", чи оздоблювали "станок" сорочки, так звані вилянки, яких подано аж 10 видів (табл.54, мал.№1, 3, 4, 7, 8, 10, 11, 12, 14, 15], — також є надзвичайно інформативними для нас. Їхня композиція складалася з одного-двох елементів і, як правило, вони були секундарними по відношенню до вишивки "стовпа", оскільки, не відображали простірної ідеї взору.[20] Зрідка мотив "виляски" гармонійно і логічно за змістом поєднувався з усією композиційною побудовою нижньої частини рукава сорочки. Їхнє значення остаточно забуто з плином часу і вживалися вони лише як мотив для художнього завершення цілого, не дбаючи про збереження сутності взору. Важливими щодо проведення класифікації орнаментальних мотивів є мал.№ 1, 3, 14, на яких фіксуються різні варіанти ідеограми опилення, що візуально наближається до строго геометричного зображення "берегині". Очевидно у цей елемент свого часу вклалась подвійна ідея. Таке твердження знаходить своє обгрунтування в праці В.К.Амброва.[21]

Співставлення орнаментних мотивів, опублікованих Е.Кольбенгайєром із польовим матеріалом, зібраним автором даної розвідки та колекційними експонатами із різних музеїв України дає підставу. Стверджувати, що Е.Кольбенгайєру не вдалося достатньо глибоко розкрити багатство орнаменти вишивки українців Буковинської Наддністрянщини. Зокрема лише в с.Дорошвці наприкінці XIX – на початку XX ст. фіксовано щонайменше імена 5 талановитих майстринь селянок, роботи яких дійшли до наших днів. Аналогічні приклади можна наводити по різним селам Заставнівщини.

Видатний мистецтвознавець, збирач зразків народних промислів Микола Біляшівський також приділив неабияку увагу питанню вивчення орнаментики рівнинних районів Буковини. Так, в нарисі "Про український орнамент" наслідуючи методику Ф.Вовка констатує: "На великім просторі полудневої України... як показують найстаровідні взори шиття, орнамент їх носить інший характер, який доводить, що для його утворення треба було багато часу і природженого народові таланту, завдяки чому орнамент розвився, вбрав в себе ту красу, яка жила в душі народу".[22] До полудневої України автор поряд з іншими відносить і південну частину Подільської губернії[23] — і саме на цих теренах збереглися "взори сього справжнього українського орнаменту".[24] На жаль, М.Біляшівський не заглиблюється в детальний опис зразків. І лише із перечислених ним лічильних технік вишивки, які використовуються селянками для створення орнаментальних композицій, а також із наведених зразків можна стверджувати, автор має на увазі геометричний стиль, і саме його називає "справжнім геометризовано-рослинним українським орнаментом". В іншій статті "Дещо про українську орнаментику" Микола Біляшівський більше конкретизує район, про орнамент якого з почуттям великої любові пише: "Коли подивимось на карту, то бачим, що межі країн, де орнамент має більше розповсюдження і більшу артистичну вартість майже зовсім сходяться".[25] Далі серед 6 районів виділяється і регіон "Поділля з Буковиною".[26] Також акцентується, що навіть не дуже хорошої якості матеріал у цих районах не може позначитися на стані узорів в силу більшої здібності до мистецтва "...відносно до людності полудневої частини України".[27]

Нарис розрахований на популяризацію народних промислів: гончарства, килимарства, вишивки, деревообробки. Тому, то лише викладено основні засади стосовно української орнамен-

тики. Не здійснено глибокого та грунтовного дослідження. Все ж, заслугою М.Біляшівського можна вважати те, що він вміло відмітив найголовніше — райони, де збереглися архаїчні зразки орнаментики.

Микола Біляшівський, Яків Тухенхольд та інші вченій мистецтвознавці протягом кінця 1915р. - до 1917р., працюючи у складі Відділу Допомоги населенню, яке постраждало від війни, не лише здійснили цікаві етнографічні розвідки по Галичині і Буковині, але й за їх ініціативою було відкрито вишивальні майстерні, які давали заробіток знедоленим селянам.[28]

Представники цього відділу не лише не нав'язували місцевому населенню своїх "державних" смаків, але з величезною зацікавленістю і "благоговінням віднеслися до всього місцевого, внутрішньо вирослого", пише Я.Тухенхольд.[29] З болем Я.Тухенхольд констатує, що в Галичині "Польський і австрійський вплив, трафарети ремісничих шкіл, взори милових обгорток, стилі різних "Луї", "Модерн" — все це успіло уже значно обеззвучити колишні народні смаки".[30] І на цьому фоні відрадним акордом звучать слова:

"Проте, в долині Дністра і Серета відкритий був цілий непочатий художній край, ще не зачеплений німецькими культур - трегерами і дуже близький народу Подолії і Бесарабії".[31] А в Придністрянських селах Звинячин, Кострижівка, Репуженці, як зауважено автором даної роботи, особливо відчутні впливи старогалицької орнаментики Західного Поділля [ЧМНАП: КВ1137/ОД0348, КВ1247/ОД0344; Пор.: Т-24901, Т-11057, Т-2490, Т-25314].

Цитована робота Я.Тухенхольда "Народное искусство и Всероссийский Земский Союз" увійшла до альбомної збірки "Народное искусство Галичины и Буковины".[32]

В цьому альбомі поміщено і статтю Миколи Біляшівського, але без офіційної назви. Через це назвемо її за першими словами: "Часто бува — одно добре діло виклика друге...".[33] Розповідаючи читачеві про орнаментику Буковини М.Біляшівський, і на цей раз з емоційним забарвленням наголошує: "І відкрилась одна з сторін цього життя, [illegible]стина душі народної — краса".[34] Вказує, що запас [illegible]рного був великий, то варто лише було, трохи його [illegible]кнутися — "і не треба було вносити нічого [illegible]ого".[35] Далі наголошується, що відносно до [illegible]одного мистецтва місцеві населені пункти ще [illegible]регли невичерпані скарби".[36] Але автор змушений [illegible]стерегти, що через те, що із заходу простує процес [illegible]ляції, "цих скарбів стає все менш і менш".[37] [illegible]внюючи Буковину із Галичиною, — мистец[illegible]авець першу називає більш культурною (і саме [illegible] тут збереглися більш старіші зразки узорів [illegible]зок).[38] Подністровські узори автор називає [illegible]середніми, свіжими";[39] і в долині Дністра, на [illegible] думку, народне мистецтво є продовженням [illegible] ж мистецтва сусіднього Поділля".[40] М.Біля[illegible]ий виділяє Пруто-Дністровське межиріччя в [illegible] район, що за характером орнаментики [illegible]ається до Поділля і є власне русинським.[41] [illegible]женням до долин Прута й Серета, видно [illegible] сполучені з сусідством румунів, що часто[illegible] мішма з українцями".[42] Таким чином, [illegible] Буковинського Поділля в окремий регіон [illegible] відмінностями в орнаментиці і визнання того факту, що взори є споконвічне русинсько-українськими в своїй основі — не заперечна заслуга Миколи Біляшівського.

В другому виданні альбома "Народное искусство Галичины и Буковины" (1919) знову поміщено попередній нарис[43] та подано ілюстративний матеріал і побіжно текст російською мовою. На сторінці дев'ятій подано світлину, на якій зафіксовані вишиті жіночі сорочки - морщинки.[44] Серед них (друга зліва у верхньому ряду; перша зліва в нижньому ряду) є типово для Заставнівського району. Викладені вище положення М.Біляшівськрго повторюються дослівно. Сюди також увійшла і стаття збирачки народних взорів вишивки, аматорки Є.Н.Прибильської.[45] Лейтмотивом нарису є думка про збережену традиційність узору вишивки: "додержані слов'янські нитки так само, як і додержані румунські, дуже витримані та традиційні".[46] Тому, коли навіть зустрічаються румунські за характером вишивки на сорочках - морщинках в українських селах, то вони все одно є орнаментально архаїчними. Характеризуючи орнаментику середньої Буковини Є.Н.Прибильська відмічає поєднання слов'янських взорів з геометричністю та абстракцією східного орнаменту.[47] Але в основному орнамент в них трактується геометрично, "пристосовуючись до шитків лічильних по тонкому полотну або бурунчуку (зразок бамбака, румунського полотна).[48] Іще наголошує Є.Н.Прибильська, що "...найдужче вражають очі шитки сорочок. Кожна жінка має і святкові, і буденні сорочки, досить традиційні щодо взірців, але без краю різноманітні по композиції та сполученню".[49]

Цінним являється опис румунського геометричного орнаменту і вживаних кольорів, оскільки вони часто втілюються жінками в українських селах у виробах.[50] Сама аматорка зауважує: "В наше завдання не увіходитть розгляд орнаменту, його елементу та т. ін."[51] Звідси очевидно, що відомості відносно орнаментики вишивки Буковинського Поділля мають описовий характер, але цінність полягає у безпосередньому відтворенню польового тодішнього матеріалу, коли ще активно функціонували мотиви орнаментики, жили інформанти, які їх власноруч виконували. Нею ж намішено таблицю із 68 народних назв різних геометричних та геометризовано-рослинних але назви не є первинними.[52] Вони — результат пізніших усвідомлень і трансформації елементів у свідомості селянки - вишивальниці.

Є.Н.Прибильська дещо торкнулася і проблеми, історіографії орнаментики вишивки Буковини: захоплено відгукуються про доробок Є.Кольбенгайєра, вважаючи його "капітальною працею про орнамент".[53] Одночасно наголошує, що жоден інший дослідник настільки не заглибився "в практику", як Є.Кольбенгайєр.

На жаль, етнографами, мистецтвознавцями перших десятиліть XX ст. не зафіксовано в той час перехідного злама в орнаментиці вишивки Буковини, який відбувся протягом 1916-1920 рр. У вказані роки майже в усіх населених пунктах фіксується відхід від традиційних принципів оздоблення вишивкою одягу. Замість строгих геометричних і геометризовано рослинних композицій селянками починають застосовуватися надзвичайно примітивні фітоморфні фабричні розробки. Цей процес посилився в Наддністрянських селах Буковини із приходом окупаційної румунської

влади в 1919 р., коли стало можливим проникнення потужним потоком дешевої румунської фабричної продукції.

Підсумовуючи вищесказане, варто підкреслити, що дослідники її половини XIX ст. в основному *лише окреслили дану проблематику.* Особливо важливо, що вже з перших студійних кроків була розроблена Ф. Вовком, хоча в загальних рисах методологічна концепція. Він підняв проблему походження орнаментальних зразків, сфокусував увагу на необхідності вивчення культурних міжетнічних взаємовпливів на цьому рівні.[54]

На початку XX ст. Е.Кольбенгайєр для написання своєї праці застосував метод, безпосереднього "занурення" в досліджуване середовище; *ним здійснено першу спробу загальної систематизації* ілюстративного матеріалу. М.Біляшівський, Я.Тухенхольд, Е.Прибильська, спираючись на теоретичні розробки Ф.Вовка творчо їх інтерпретували, а також намагалися на практиці зберегти "старовідні" орнаментальні композиції.

Примітки:

1. Кузеля З. В справі збирання етнографічних матеріалів. — Чернівці: Руська Рада, 1909. —С.6.
2. Там само. —С.6.
3. Афанасьев-Чужбинский А.. Поездка в Южную Россию. — В П-х ч. — Ч.П.: Очерки Днестра. — Спб, Б/В, 1863. — С.18.
4. Купчанко Г. Некоторме историко-зтнографические сведения о Буковине. —К.: тип. М.П.Фрица, 1875. —С.47.
5. Купчанко Г. Наша Родина. —ил. кн. для простонародного чтения. —Ведень:тип. Ф.Ясперика, 1897. —С.75.
6. Вовк Ф. Отличительнме черги южно-русской орнаментики // Труди ІП-го Всерос. Археол.стьезда, бивш. в Києве в 1874 г— В П-х ч. — 4.1. — М.:Б/В, 1878. — С.323.
7. Біляшівський М.Ф. Про український орнамент // Матеріали до українсько-руської етнології. Зап. Наук. Тов. В Київі -/Кн. 3./1908. —С. 51.
8. Гургула І. Українська вишивка та гаптування // Українська Загальна Енцеклопедія. —В. ІІІ-х т. — Т.Ш.: С.-Я. —Львів-Станіслав-Коломия: Вид. кооперативи Рідна школа, 1933. — С.468.
9. Вовк Ф. Вказ. праця. - С.570.
10. Там само. - С.317.
11. Волков Ф. Этнографические особенности Украинского народа // украинский народ в его прошлом и настоящем./ Петроград: Общественная польза, 1916. —С.570.
12. Стернюкова Е.Буковинські Гуцульські вишивки. Виданє Жіночої Громади на Буковині. —Львів, 1911. - 16табл.
13. Стернюкова Е. Буковинські Подільські вишивки. Виданє Жіночої Громади на Буковині. — Львів, 1911. - 16табл.
14. Вишивки Всходной Галичини.— Львов: Клюб русинок, 1909.—20 табл.
15. Кольбенгайєр Е. Взори вишивок домашнього промислу на Буковині.— Чернівці: Виданє У.К. міністерства публічних робіт і Буковинського краєвого відділу, 1912. —80с., 75 табл.
16. Там само. —С.34.
17. Там само. —С.38.
18. Пор.: Амброз А.К. О символике русской крестьянской выпивки архаического типа // СА. — 1966. №1. — С.68-69.
19. Юсова Н. Мотив "дерева життя" на вишитих жіночих сорочках Західної Буковинської Наддністрянщини кінця XIX-початку XX ст. //Гончарівські читання (п'яті): Феноменологія українського народного мистецтва: форма і зміст. Тези доп. — Київ: Музей Івана Гончара, 1998. — С.32-34.
20. Селівачов М.Р. Українська народна орнаментика 19-20 ст. (Іконографія, номінація, стилістика, типологія). —Докт. дис., реєстр.№752 Д.-96. — 1996. —До.:XXX VIII.
21. Амброз А.К. Раннеземледельческий культовий символ ("ромб с крючками") // СА. — 1965. —№3.— С.24.
22. Біляшівський М.Ф. Вказ. праця. —С.51.
23. Там само. —С.52.
24. Там само. —С.51.
25. Біляшівський М.Ф. Дещо про українську орнаментику // Сяйво. —1913. —№3. —С.74.
26. Там само. —С.75.
28. Тухенхольд Я. Народнеє искусство й Всероссийский Земский Союз // Народне мистецтво Галичини й Буковини. В 1916-1917рр. війни. — Київ: Вид. Земськ. Союза, 1917.—С.6-7.
29. Тухенхольд Я. Вказ.праця, 1917. —С.8; Тухенхольд Я. Народное искусство й Всероссийский Земский Союз // Народне мистецтво Галичини й Буковини. В 1916-1917рр. війни. — Київ: Вид. Земськ. Союза, 1919.— С.12.
30. Тухенхольд Я. Вказ.праця, 1917.-С.8; Тухенхольд Я. Вказ. праця, 1919. -С.13.
32. Тухенхольд Я. Вказ. праця, 1917. —С.9.
33. Тухенхольд Я. Вказ.праця, 1917. - С. 8 - 9; Тухенхольд Я. Вказ. праця, 1919. –С.12-18.
34. Біляшівський М.Ф. Часто бува — одне добре діло виклика друге...// Народне мистецтво Галичини й Буковини. В 1916-1917рр. війни. — Київ: Вид. Земськ. Союзу, 1917. —С.3-5.
35. Там само. —С.3.
36. Там само. —С. 3.
37. Там само. —С.3.
38. Там само. —С.4.
39. Там само. —С.4.
40. Там само. —С.5.
41. Там само. —С.4.
42. Там само. —С.5.
43. Там само. —С.5.
44. Біляшівський М.Ф. Часто бува — одне добре діло виклика друге...// Народне мистецтво Галичини й Буковини. В 1916-1917рр. війни. — Київ: Вид. Земськ. Союзу, 1919. —С.7-12.
45. Там само. —С.46.
46. Прибильська Е. О Буковине и её искусстве // Народне мистетцво Галичини й Буковини. В 1916-1917рр. війни. — Київ: Вид Земськ. Союза, 1919. —С.41-53.
47. Там само. —С.46.
48. Там само. —С.46.
49. Там само. —С.44.
50. Там само. —С.44.
51. Там само. —С.47.
52. Там само. —С.47.
53. Там само. —С.46.
54. Білецька В. Українські сорочки, їх типи, еволюція й орнаментація // Матеріали до етнології й антропології.— Вид.Етн. Комісії НТШ.—Львів.— Т.XXI-XXП.—Ч.І.—С.43-109.

V

ПРОБЛЕМИ ВИВЧЕННЯ ТА ВІДТВОРЕННЯ ІСТОРИКО-КУЛЬТУРНОЇ СПАДЩИНИ

Нестуля О.О. (м.Полтава)

ОХОРОНА КУЛЬТОВИХ ПАМ'ЯТОК ЗА ДОБИ УКРАЇНСЬКОЇ ЦЕНТРАЛЬНОЇ РАДИ

Лютнева революція 1917 р. , поклавши край російському царизмові, відкрила можливості для відродження державних, історичних та культурних традицій українського народу. На хвилі загального демократичного та національного піднесення в березні 1917 р. у Києві була утворена Українська Центральна Рада – представницька громадсько-політична організація на чолі з відомим істориком М.С.Грушевським, - яка поставила за мету добиватися від Тимчасового уряду Росії якнайширшої національно-територіальної автономії України.

Зрозуміло, це не могло не позначитися на розвитку організаційних форм пам'яткоохоронного руху. Зокрема, національно свідома українська інтелігенція утворила ряд нових пам'яткоохоронних товариств та організацій. Провідною серед них став Центральний комітет охорони пам'яток старовини і мистецтва в Україні (ЦКОПСІМУ), який остаточно оформився у Києві в травні 1917 р. і об'єднав у своєму складі відомих учених, громадських та культурних діячів. Вже весною-влітку 1917 р. громадські пам'яткоохоронні товариства і комітети виникли також у Вінниці, Катеринославі, Полтаві, Харкові, Чернігові і т.д.

В деяких губерніях вже весною-влітку 1917 р. при виконкомах об'єднаних громадських організацій були введені посади комісарів з питань охорони пам'яток історії та культури.Так, в Київській губернії цю посаду в березні 1917 р. обійняв М.Ф.Біляшівський. Вже 9 квітня 1917 р. газета "Нова Рада" надрукувала його програмну статтю "Бережіть рідну старовину", в якій видатний учений і пам'яткоохоронець, громадський діяч особливу увагу загалу привертав до культових пам'яток." Тут, у сфері релігії, - наголошував він, - з великою силою виявився дух народа, його змагання, його надії.. До вас, священики, звертаюся, - продовжував Микола Федотович, бережіть усе, що ще заховалося, що ще не випродане усяким перекупцям, що цілими табунами вештаються по Україні." Таким чином, визначаючи пріоритетні напрями роботи, М.Ф.Біляшівський важливого значення надавав і проблемам охорони культових пам'яток.

З позицій високої відповідальності за їх долю виходив він і в своїй практичній діяльності. Зокрема, 30 березня 1917 р. через газету "Нова Рада" він звернувся до громадськості з закликом повідомляти його про всі небезпеки пам'яткам. Незабаром, в середині квітня 1917 р. М.Ф.Біляшівський взяв участь в роботі Київського єпархіального з'їзду. Його делегати схвалили запропоновану ним резолюцію, згідно якої без дозволу пам'яткоохоронців заборонялось продавати, змінювати вигляд чи знищувати старовинні речы, якы знаходились в монастирських та церковних ризницях, церквах та дзвіницях, сторожках чи якихось інших церковних та монастирських помешканнях. Лише з відома і під контролем пам'яткоохоронців могли здійснюватися також перебудови, ремонт і реставрація культових споруд. Окрім того резолюція з'їзду зобов'язувала духовенство надавати пам'яткоохоронцям допомогу у вивченні, виявленні та реєстрації пам'яток культового призначення.[1] Чільне місце питання охорони культових пам'яток зайняли також в діяльності новоутворених пам'яткоохоронних товариств. При цьому необхідно наголосити на тому, що збереження церковної старовини визнавалось як їх важливіше програмне завдання. Так, в статуті ЦКОПСІМУ передбачались заходи по реєстрації, дослідженню, популяризації та охороні усіх без виключення груп пам'яток, що знаходились як в приватній, так і громадській власності.[2]

Вже на організаційних зборах членів ЦКОПСІМУ, які відбулися 12 травня 1917 р. у Києві, були визначені конкретні заходи по організації охорони визначної пам'ятки архітектури міста – Андріївської церкви. Учасники зборів доручили інженеру-архітектору В.О.Піщанському створити комісію по визначенню основних охоронних робіт в церкві. 18 травня відповідна комісія приступила до роботи.[3]

Діяльність ЦКОПСІМУ по охороні культових пам'яток стала своєрідним прикладом для розгортання відповідної роботи місцевими пам'яткоохоронними товариствами та комітетами. Принагідно зазначимо, що цьому сприяли і їх тісні організаційні зв'язки з ЦКОПСІМУ та постійні особисті і наукові контакти поціновувачів пам'яток минулого, під час яких піднімались і важливіші проблеми збереження культових пам'яток. Наприклад, М.Ф.Біляшівський, звертаючись 25 квітня 1917 р. до керуючого справами Чернігівської губернської ученої архівної комісії В.Л.Модзалевського з пропозицією обійняти посаду комісара по охороні пам'яток губернії та "не відкладаючи закласти комітет охорони пам'яток старовини і мистецтва на Чернігівщині", наголошував, що останній мав би взяти "в свої руки охорону як церковних, так і світських пам'яток, мав би право забороняти перебудови й реставрації церков і речей, мав би право затверджувати проекти будови таких церков і т.ін."[4]

Дійсно, після організаційного оформлення в кінці травня 1917 р. комітету охорони пам'яток старовини і мистецтва на Чернігівщині його

[illegible] вжили заходів і до організації охорони [illegible]тових пам'яток губернії. Зокрема, В.Л.Мод[illegible]зький, призначений на початку травня 1917 р. комісаром охорони пам'яток Чернігівщини і незабаром обраний ученим секретарем пам'ятко[illegible]ронного комітету, відразу звернувся до [illegible]онавчого комітету духовенства Чернігівської губернії з пропозицією спільної праці по охороні пам'яток церковної старовини. У листі від 18 травня 1917 р. він, зокрема, привертав увагу членів [illegible]конкому до проблем охорони пам'яток в єпархіальному древлесховищі, в монастирських та церковних ризницях Чернігівської єпархії.[5]

Незабаром 23 травня 1917 р. В.Л.Модзалевський звернувся з подібним листом також до Чернігівської духовної консисторії. Наголосивши на виключній цінності пам'яток культури, які зберігалися в церквах і монастирях, він просив повідомити його про заходи єпархіального начальства по забезпеченню їх охорони. Згодом В.Л.Модзалевський направив до консисторії свої [illegible]ретні пропозиції щодо організації охорони [illegible] єпархіального древлесховища, ризниці [illegible] монастиря. [6] На актуальності цих [illegible] в липні 1917 р. В.Л.Модзалевський [illegible]сив також у листі до єпископа Чернігів[illegible] і Ніжинського Пахомія. "Дозволив [illegible]бувати Вас з проханням, писав він, - увійти [illegible]орення як загального питання про охорону [illegible]ного майна, так і конкретно – ризниці [illegible]го монастиря і розміщеного тимчасово в [illegible] древлесховища."[7]

На жаль, досягти узгодження своїх дій з [illegible]вством Чернігівщини пам'яткоохоронцям [illegible] влітку 1917 р. не вдалося. Зокрема, [illegible]лась без відповіді пропозиція членів [illegible] охорони пам'яток старовини і мистецтва [illegible] Чернігівщині делегувати до його складу [illegible]тавників правління спілки духовенства і [illegible] Чернігівської єпархії. Незважаючи на це, [illegible]ники збереження історико-культурної [illegible] не зменшили своєї уваги до проблеми [illegible] культових пам'яток. Вони доклали [illegible] зусиль, щоб зацікавити ними діячів науки і культури краю, освітян. З цією метою в травні [illegible] р. В.Л.Модзалевський звернувся до правлін[illegible] Чернігівської губернської учительської спілки з листом, в якому висловлював сподівання "знайти співчуття і розуміння необхідності збереження культурної спадщини минулого" серед учителів губернії.[8]

Важливе значення для популяризації завдань охорони культових пам'яток мав також виступ В.Л.Модзалевського в липні 1917 р. перед [illegible] губернських учительських курсів [illegible] мови з циклом лекцій "Пам'ятки [illegible] старовини як зразок українського [illegible]".

[illegible] залишився поза увагою освічених кіл [illegible] Так, влітку 1917 р. господар маєтку [illegible]далік станції Ходобичі Городнян[illegible] власник цікавої колекції старовини [illegible] повідомив В.Л.Модзалевського про стан та найбільш цікаві пам'ятки поміж старовинних церков повіту: в с.Сеньківка та Лемешівка, Троїцької-в Городні, Єдиновірчої – в Добрянці. Він же привернув увагу комісара охорони пам'яток на Чернігівщині до старовинної напрестольної плащаниці, яка зберігалася у добрянського заводчика П.П.Добрянського. [9] Таким чином, незважаючи на відсутність підтримки з боку духовенства Чернігівщини, місцеві пам'яткоохоронці доклали немало зусиль до організації належної охорони культових пам'яток краю.

Культові пам'ятки знаходились у колі постійної уваги і з боку членів комітету охорони пам'яток старовини і мистецтва на Полтавщині. Комітет виник у червні 1917 р. і об'єднав таких відомих науковців, культурних та громадських діячів губернії як К.Мощенко, Л.Падалка, В.Щепотьєв, В.Щербаківський, В.Липинський. При цьому їм вдалося порозумітися з місцевим духовенством української національної орієнтації. Вже влітку 1917 р. його представник протоієрей Ф.Булдовський увійшов до складу комітету і спільно з іншими його членами опікувався проблемами охорони історико-мистецьких скарбів Полтавщини, і в тому числі, культових пам'яток.[10]

Влітку 1917 р. у Києві народилася ідея створення Товариства друзів церковної старовини. З ініціативою об'єднання дослідників історико-культурної спадщини церкви в Україні виступила Н.Д.Полонська, на квартирі якої 31 серпня 1917 р. і відбулося перше засідання членів товариства. У ньому взяли також участь О.Глаголєв, О.Жураковський, П.Кудрявцев, С.Маслов, П.Своєхотов, В.Сладковцев та ін. Вони обрали тимчасову президію товариства, доручивши їй отримати благословіння намірів товариства з боку митрополита Київського і Галицького. Президія мала підготувати також проект статуту товариства.

Такий проект дійсно незабаром було підготовлено. В ньому передбачалось, що члени товариства друзів церковної старовини будуть здійснювати дослідження широкого кола питань: богослів'я, філософії та історії релігії, церкви, церковних установ, пам'яток літератури, історії та мистецтва. Як зазначалось в пректі статуту товариства, з метою популяризації результатів наукових студій його членів, воно мало влаштовувати виставки, з'їзди, лекції, видавати наукові збірки, брошури, окремі статті. Планувалось також створити бібліотеку, архів та музей товарства.[11] Таким чином, програма діяльності товариства була досить змістовною та широкою, передбачала вирішення ряду невідкладних проблем на ниві охорони культових пам'яток України. Важливо і те, що навколо них об'єднались як світські науковці, так і богослови, які при вирішенні завдань товариства прагнули заручитися підтримкою церкви, її ієрархів.

До цього прагнули і співробітники першого державного органу догляду за історико-культурною спадщиною в Україні – відділу охорони пам'яток Генерального секретарства народної освіти. Його

завідувач М.Ф.Біляшівський у поданому в кінці вересня 1917 р. на затвердження генерального секретаря народної освіти І.М.Стешенка плані роботи відділу підіймав питання, які можна було розв'язати лише за погодженням з органами управління церковним життям в Україні. Зокрема, це стосувалося питання про долю церковних музеїв – церковно-археологічних, церковно-історичних, єпархіальних. "Стан цих музеїв, починаючи, з Київського, - наголошував М.Ф.Біляшівський, - цілком неможливий. Конче потрібна, - пропонував він, - реорганізація в формі з'єднання з іншими місцевими музеями".[12] Лише за умови тісного співробітництва державних органів, органів церковного управління та науковців можливо було втілити в життя і передбачені в плані заходи по охороні Андріївської церкви у Києві, проведені розкопки на місці Зарубського монастиря біля Трахтомирова на Київщині, організації реєстрації культових пам'яток.

Поступово, в міру того, як зміцнювалися позиції Центральної Ради в Україні, зростав авторитет пам'яткоохоронних інституцій, які користувалися її підтримкою, таке співробітництво почало налагоджуватися. Зокрема, до пам'яткоохоронного відділу Генерального секретарства народної освіти за допомогою у вирішенні конкретних прблем охорони культових пам'яток почали звертатися не лише церковні діячі, які виступали за українізацію церкви, а й їх опоненти.[13]

Таким чином практика довела необхідність співробітництва між пам'яткоохоронними та церковними структурами в Україні.

Вже восени 1917 р. намітилися деякі цікаві і перспективні його форми та напрямки. Зокрема, на нараді голів відділів і секцій департаменту мистецтв Генерального секретарства народної освіти, яка відбулася 16 листопада 1917 р., М.Біляшівський як досягнення відділу охорони пам'яток відзначив згоду представників українського духовенства долучитися до справи реєстрації культових пам'яток. Переговори про це з ієрархами православної церкви в Україні велися давно, однак до останнього часу, - наголошував він у своєму виступі, - вони не давали конкретних результатів через політичні антипатії зросійщеної частини церковників до Центральної Ради та її виконавчих структур. Ситуація змінилася лише в листопаді 1917 р., коли після проголошення УНР у Києві була утворена Всеукраїнська Православна Рада (ВПЦР), яка взяла курс на автономію православної церкви в Україні.[14] Свідченням визнання ВПЦР актуальності піднятих відділом охорони пам'яток проблем збереження церковної старовини стали рішення Ради від 8 грудня 1917 р. Зокрема, її члени ухвалили звернення до Генерального секретарства народної освіти, в якому висловили подяку співробітникам відділу охорони пам'яток "за захорону церковної старовини Української церкви, а також охорону національного мистецтва в церковному житті." На засіданні ВПЦР 8-го грудня 1917 р. було також прийнято рішення утворити комісію охорони церковних пам'яток старовини і мистецтва. Характерно, що вона відразу встановила ділові контакти з ЦКОПСІМУ та відділом охорони пам'яток, делегуваваши до їх спільного органу колективного управління – ради – своїх представників дияконів Голика, Мазюкевича, Дурдуківського.[15]

Восени 1917 р. намітилася також тенденція до встановлення співробітництва між духовенством та пам'яткоохоронними товариствами і комітетами української національної орієнтації на місцях. Так, на початку листопада 1917 р. голова Чернігівської ради соборного управління протоієрей Єфімов звернувся до комітету охорони пам'яток старовини і мистецтва на Чернігівщині з проханням надати допомогу в організації охорони соборів Чернігова. В зв'язку з цим 14 листопада 1917 р. секретар комітету В.Л.Модзалевський увійшов до Чернігівської міської управи з пропозицією виставити на нічний час біля соборів озброєні караули. Вже 17 листопада з міської управи надійшло повідомлення про те, що пропозиція В.Л.Модзалевського знайшла підтримку в міському комітеті громадської безпеки, який дав відповідне доручення начальникові гарнізона міста.[16]

Тримали під своїм контролем пам'яткоохоронці Чернігівщини і культові пам'ятки повітових міст і містечок, сіл губернії. Так, дізнавшись в жовтні 1917р. про те, що в с.Лукашівка Чернігівського повіту розбиралась старовинна церква, В.Л.Модзалевський звернувся до місцевої поміщиці Г.О.Тризни з проханням встановити догляд за відповідними роботами з тим, щоб передати пам'ятки історії та культури, виявлені в храмі, до музеїв.[17]

Загалом же права вищого наукового та адміністративного органу з питань ремонту, перебудови чи знесення культових споруд прибрав відділ охорони пам'яток, який спирався у їх реалізації на авторитетну підтримку ЦКОПСІМУ. Щоправда, відповідні повноваження відділу церковні діячі в Україні визнали не відразу. Відділ був змушений неодноразово звертатися з нагадуванням про необхідність погоджувати з ним питання про долю культових пам'яток до місцевих органів влади, духовних консисторій, церковних причтів. Так, 20 листопада 1917 р. М.Ф.Біляшівський направив відповідного листа до Київського повітового комісара. На початку 1918 р. співробітник відділу К.В.Широцький повідомив про заборону без дозволу пам'яткоохоронців здійснювати ремонт та реставрацію культових пам'яток членів Духовного Собору Києво-Печерської Лаври і т.д.

Зрештою вже в кінці 1917 р. – на початку 1918 р. за відповідними дозволами до відділу охорони пам'яток почали звертатися не лише місцеві органи влади, а й релігійні громади та органи церковного управління.

Неодноразово за допомогою в організації охорони та дослідження культових пам'яток до відділу зверталися діячі науки і культури, пам'яткоохоронці України. Так, 22 листопада 1917 р. художник Д.Ільченко привернув увагу М.Ф.Біляшівського до загрозливого стану

Кирилівської церкви у Києві. На початку 1918 р. видатний український художник М.Бойчук виступив з ініціативою дослідження старовинних стін Успенської церкви у Києві, на яких він сподівався віднайти фрески XII ст. За підтримкою своїх намірів він також звернувся до відділу охорони пам'яток.

В свою чергу відділ користувався допомогою громадських пам'яткоохоронців. Зокрема, в жовтні 1917 р. М.Ф.Біляшівський звернувся з проханням з'ясувати долю старовинного іконостасу церкви с.Веприк Гадяцького повіту на Полтавщині до членів місцевого товариства "Просвіта". 30 листопада 1917 р. він надіслав листа інженерові Київського повітового земства М.Д.Дяченкові, в якому просив його зробити обміри старовинної церкви в с.Юрові. Відомий громадський і культурний діяч з Чернігівщини Д.Г.Онацький в листопаді-грудні 1917 р. надав суттєву допомогу співробітникові відділу В.Г.Іщенкові в організації охорони культових пам'яток Глухівського повіту і т.д.[18]

Саме громадські об'єднання подвижників збереження історико-культурної спадщини – ЦКОПСІМУ, Київське товариство охорони пам'яток старовини і мистецтва, Товариство студіювання мистецтв та ін. – в січні-лютому 1918 р., коли столиця УНР була зайнята більшовицькими військами, здійснили детальне обстеження культових пам'яток, які постраждали від варварського бомбардування міста загонами Муравйова. На основі їх висновків вже в березні 1918 р., відразу після повернення до Києва Центральної Ради та відновлення її державних структур, відділ охорони пам'яток приступив до організації можливого за тих умов ремонту пошкоджень храмів Києва. При цьому з підтримкою відповідних заходів виступив уряд УНР, який в квітні 1918 р. виділив, наприклад, кошти на найнеобхідніший ремонт Андріївської церкви у Києві.[19]

На жаль, не можна констатувати того очевидного факту, що і після проголошення УНР лідери Української Центральної Ради не змінили свого ставлення до питань релігії і церкви. "Київські керуючі українські кола, - писав С.П.Шелухін, - поставилися до справи Української Церкви і релігії не тільки негативно, а навіть ворожо. М.Грушевський і слухати не хотів, а Винниченко просто глузував."[20] Створений на початку 1918 р. в структурі Міністерства внутрішніх справ департамент віросповідань на чолі з колишнім єпископом Никоном Безсоновим не набув авторитету ні серед світських, ні серед духовних кіл в Україні. Відтак, реального впливу на вирішення питань, пов'язаних з релігією і церквою, і в тому числі проблем охорони церковної старовини, він не мав.

В зв'язку з цим зрозумілі ті сподівання на поліпшення стану історико-культурної спадщини, які поціновувачі старовини пов'язували з проектом розробленого на початок 1918 р. у відділі охорони пам'яток першого в Україні пам'яткоохоронного закону. 11 січня 1918 р. М.Ф.Біляшівський доповів його основні положення на засіданні ради ЦКОПСІМУ та відділу охорони пам'яток. В цілому схваливши проект закону, рада визнала за необхідне доповнити його положеннями про обов'язки місцевих комітетів охорони пам'яток і наукових товариств у збереженні історико-культурної спадщини національних меншин в Україні.[21] В даному разі мова йшла, перш за все, про культові пам'ятки католицької, іудейської, лютеранської та інших віросповідань, які були поширені переважно серед національних меншин, що проживали в Україні.

Допрацьований з врахуванням висловлених зауважень, прект закону 26 квітня 1918 р. був схвалений радою відділу охорони пам'яток. В ньому визначались умови охорони різних груп пам'яток – археологічних, історичних, архітектурних. Важливе місце відводилось і культовим пам'яткам. "Руїни, замки, вежі, церкви, костьоли, синагоги, дзвіниці, каплиці, будинки й інші забудування різного призначення, чиєю б власністю вони не були, - зазначалось в пректі закону, - не можуть бути як в цілому, так і частково знесені, перебудовані, перероблені і реставровані без дозволу Центрального комітету охорони пам'яток старовини і мистецтва на Україні чи за дорученням Центрального комітету інших інституцій, як територіальних, так і національних, що мають метою охорону пам'яток" Лише за їх дозволом могли бути знищені, перероблені, реставровані, продані чи обміняні також "пам'ятки старовини, що становлять громадську власність, внутрішнє убранство церков, костьолів, синагог, іконостаси, утварь і т.п." Таким чином передбачалось взяти під догляд і охорону держави як нерухомі, так і рухомі пам'ятки культу.

Безпосереднє відношення до культових пам'яток мала і та стаття проекту, згідно з якою передбачалось втановити контроль держави за вивозом раритетів історії і культури за межі України. "Пам'ятки старовини і мистецтва приватної власності, що мають український національний характер, або відносяться до історії та етнографії України, - наголошувалося в ній, - не можуть бути вивезені поза межі республіки без дозволу центрального комітету охорони пам'яток старовини й мистецтва на Україні."[22]

Затвердити вже узгоджений текст проекту першого українського закону про охорону пам'яток культури Центральна Рада, на жаль, не встигла – 29 квітня 1918 р. в результаті державного перевороту, вчиненого П.П.Скоропадським за підтримки командування німецьких окупаційних військ, вона зійшла з політичної арени. Незважаючи на це, доба Центральної Ради, без сумніву, була важливим етапом в розвитку пам'яткоохоронного руху в Україні. По-перше, проблема збереження пам'яток отримала визнання широких кіл громадськості та державних органів як проблема охорони національної історико-культурної спадщини українського народу. По-друге, в Україні виникло ряд громадських

пам'яткоохоронних об'єднань та був утворений перший державний орган охорони пам'яток. По-третє, визначились форми їх взаємодії та основні напрямки роботи.

Стосовно нашої теми дослідження також зазначимо, що лідерами пам'яткоохоронного руху в Україні культові пам'ятки розглядалися як невід'ємна складова загальної національної історико-культурної спадщини українського народу. Відтак, вони одразу стали об'єктом відповідних зусиль як громадських, так і державних пам'яткоохоронних структур. Таким чином негативне ставлення провідних діячів Центральної Ради до релігії і церкви не мало адекватного впливу на політику її державних органів на пам'яткоохоронній ниві. Тим самим Центральна Рада дала приклад цивілізованого розв'язання проблем охорони церковної старовини – вивела їх за межі впливу політичних та ідеологічних факторів, надавши можливість фахівцям вирішувати питання про долю конкретних пам'яток, враховуючи їх історичну та культурну цінність.

Примітки:

1. Нова Рада. – 1917. – 23 квітня.
2. Центральний державний архів вищих органів влади і управління (далі ЦДАВО) України. – Ф.2581, оп.I, спр. 208. – Арк. 27-29.
3. Нова Рада. – 1917. – 10, 28 вересня.
4. Інститут рукописів Національної бібліотеки України ім. В.І.Вернадського (далі ІР НБУ). – Ф.12, № 969. – Арк.1-2.
5. Там само. - № 899.
6. Там само. - № 903, 904.
7. Там само. - № 999.
8. Там само. - № 902.
9. Там само. - № 953.
10. Записки українського наукового т овариства дослідування й охорони пам'яток старовини та мистецтва на Полтавщині. – Полтава, 1919. – Вип.І. – С.УП.
11. ІР НБУ. – Ф.42, ; 280.
12. ЦДАВО України. – Ф. 2581, оп. I, спр.206. – Арк. 3 зв.
13. Нова Рада. – 1917. – 10, 28 вересня; Киевлянин. – 1917. – 21 сентября.
14. ЦДАВО України. – Ф.2581, оп.I, спр. 190. – Арк. 12.
15. Там само. – Спр. 206. – Арк.6,11.
16. ІР НБУ. – Ф.12, №1005, 1006.
17. Там само. - № 964.
18. ЦДАВО України. – Ф. 2581, оп.I, спр.217 – Арк.4,6,76; Спр.220. – Арк.6,17; ІР НБУ. – Ф. 279, № 839.
19. Там само.- Спр. 225. – Арк.18.
20. Цит. За: Власовський І. Нарис історії Української Православної Церкви. – Нью-Йорк-Київ, 1990. – Т.- ;. – Ч.І. – С.20.
21. Біляшівський М. Справи українського мистецтва // Шлях. – 1918. - № 1. – С.50; ЦДАВО України. – Ф.2581, оп.I, спр.207. – Арк.9.
22. Там само. – Арк.27-27 зв.

Рудий Г.Я. (м. Київ)

СТАНОВЛЕННЯ ДЕРЖАВНОЇ СИСТЕМИ ОХОРОНИ ІСТОРИКО-КУЛЬТУРНОЇ СПАДЩИНИ В УКРАЇНІ

(за матеріалами української періодики 1918-1920рр.)

Вагоме місце в газетній періодиці посіли матеріали про збереження пам'яток старовини і мистецтва за доби Української держави. За нашими підрахунками, питома вага матеріалів на зазначену тематику складала понад 30% від загальної кількості публікацій з даної проблематики у 1917 — 1920 рр.

Про розподіл газетних публікацій у пресі можна довідатися з таблиці № 1.

Таблиця №1

Висвітлення в українській пресі пам'яткоохоронного процесу за доби гетьманської держави

Створення та діяльність державних органів з охорони пам'яток старовини і мистецтва	Обстеження і реставрація пам'яток історії та культури	Розвиток національних музеяв, спорудження пам'ятників	Знищення пам'яток старовини і мистецтва
42,9	25,7	31,4	—

Аналіз засвідчує високу питому вагу газетних публікацій про становлення і діяльність пам'яткоохоронних державних установ. Значне місце займають матеріали періодичних видань про внутрішнє життя українських музеїв, спорудження пам'ятників визначним діячам України.

Про жанрову характеристику дає уявлення таблиця №2.

Таблиця №2

Жанри			
Кореспонденція	Репортаж	Стаття	Лист
55,9	8,8	32,1	2,9

Отже, в газетній періодиці досліджуваного періоду, по-перше, спостерігається переважання аналітичних жанрів. Логічною вбачається велика кількість кореспонденцій, оскільки це був домінуючий жанр у викладі проблем охорони історико-культурної спадщини. Особливо широко висвітлювалася діяльність пам'яткоохоронних органів. Столична і місцева періодика досить часто вміщувала матеріали про роботу відділу охорони пам'яток Міністерства народної освіти і мистецтв під керівництвом Миколи Біляшівського над проблемами розвитку музейного будівництва, догляду за пам'ятками археології, історії та мистецтв, реєстрації, дослідження й популяризації пам'яток старовини і мистецтва. У досліджуваний період порівняно з попереднім значно зріс обсяг пам'яткоохоронної роботи, підвищилась її ефективність, системність. Українська преса, висвітлюючи організаційні і практичні заходи пам'яткоохоронних державних органів за гетьманщини, не обійшла увагою ще один пам'яткоохоронний орган, що виник у цей період — Відділ охорони пам'яток церковної старовини при Міністерстві віросповідань на чолі з протоієреєм Йосипом Кречетовичем. Зокрема, в газеті "Слово" (орган Міністерства віросповідань) постійно і докладно аналізувалася церковно-культурна спадщина православної церкви в Україні і, насамперед, проблеми збереження пам'яток культової архітектури та церковного призначення, розвитку і поширення мережі церковних архівів, бібліотек, музеїв, популяризації церковної культурної спадщини. Активну роль у пропаганді церковної старовини взяли участь співробітники відділу охорони пам'яток церковної старовини В. Барвінок, І. Гончаров, О. Дяконенко, М. Істомін, В. Левитський, К. Нікітіна, О. Піотровська, М. Сагарда, П. Скибинський, М. Тупицький.[1] Заснований відділ доклав чимало зусиль для організації планомірної роботи з охорони культових пам'яток. У той же час змістовною у висвітленні конкретних заходів державних пам'яткоохоронних органів є інша група джерел — публікації про обстеження пам'яток історії і культури, відкриття і діяльність національних музеїв, архівів, встановлення пам'ятників борцям за незалежність України. З точки зору наявної релевантної інформації найбільший інтерес становлять матеріали столичних і губернських газет. Саме в цих часописах питома вага матеріалів відповідного змісту — до 80%.

Як у центральній, так і місцевій пресі, йшлося насамперед про самобутність українського мистецтва, про те, що десятки великих міст, сотні малих міст, сотні й тисячі сіл Полтавщини, Чернігівщини, Київщини та Харківщини багаті на пам'ятки старовини, в яких, особливо в церковному будівництві, найяскравіше відбилася уся п'ятивікова історія України від XIV до XIX ст.[2]

Чимала група матеріалів присвячена аналізові культурного життя в умовах національного поневолення, свідчить про те, що за цей період знищити його не вдалося і воно спромоглося досягти значних успіхів. Насамперед це проявилося в розвитку власне українського архітектурного стилю — "українського барокко". У багатьох публікаціях відзначалося, що український архітектурний стиль, піднявшись до європейського рівня незважаючи ні на які перепони, віддзеркалював яскраві риси національності й

самобутності українського народу. Особливо широкого резонансу набула тема спорудження в містах і селах України пам'ятників борцям за незалежність України. У зв'язку з цим привертає увагу опублікована в газеті "Нова Рада" стаття Ореста Левицького "Занехаяна справа". В ній автор, підтримуючи звернення Відділу пластичних мистецтв до Міністерства народної освіти та мистецтв про те, що столиця України майже не має пам'ятників національним героям, або хоч такі пам'ятники й є, як от Б. Хмельницькому, Кочубею й Іскрі, але вони збудовані за царського режиму й мають тенденцію виявляти ідею єдиної неділимої Росії. "Тепер, коли Україна стала самостійною державою, — пише автор, — повинні збудувати пам'ятники тим героям, які своє молоде життя віддали на жертву за здійснення віковічної мрії українського народу про свою державну незалежність."[3] Звичайно, авторами таких публікацій були науковці і мистецтвознавці.

Більшість газетних матеріалів на зазначену тематику присвячена встановленню пам'ятників Т. Г. Шевченкові. Тогочасна газетна періодика не тільки зробила вагомий внесок у формування громадської думки, а й своїми публікаціями стимулювала активність державних органів щодо розв'язання цієї важливої національної справи. Серед матеріалів важливе місце посідають листи, в яких зачіпаються практичні питання спорудження пам'ятників Т. Г. Шевченку.[4] В інших матеріалах знаходимо повідомлення про те, що на пропозицію Федора Лизогуба Рада Міністрів доручила начальникові Головного управління мистецтва і національної культури Петрові Дорошенку негайно порушити питання про збудування в Києві пам'ятника Кобзареві з метою якнайшвидшого його обміркування з точки зору художньої, фінансової, а також вибору найбільш підходящого місця для пам'ятника.[5]

Предметом пильної уваги стали інформаційні повідомлення про хід підготовки до відкриття пам'ятника Т. Г. Шевченкові в Ромнах на Полтавщині. В усіх українських газетах досить повно в кореспонденціях й репортажах розповідалося про урочисте відкриття 27 жовтня 1918 р. в Ромнах першого пам'ятника національному генію в Україні. Пам'ятник збудований за проектом скульптора Івана Кавалерідзе, якому належить також пам'ятник княгині Ользі в Києві. Пам'ятник Т. Шевченкові збудований заходами й на кошти Роменського товариства "Просвіта" вартістю до 43000 крб. На відкритті пам'ятника були присутні 25 тис. чоловік. У концерті брали участь письменник Микола Вороний, актори Київського державного театру Михайло Микиша, Ірина Стешенко, Олександр Корольчук, Марія Вольгемут, бандурист Данило Щербина. До програми концерту ввійшли такі шедеври, як "Мені однаково", "Посланіє до мертвих і живих", "Чернець" Т. Г. Шевченка, "Сон в ніч під 26 лютого", "Євшан-Зілля" Миколи Вороного, "Народня дума на смерть Т. Шевченка", "Калина" Володислава Заремби, "Сонце заходить" (музика Якова Степового), "Жалібний марш" Миколи Лисенка[6] та ін. На сторінках "Волинської народньої газети" надруковано інформацію про відкриття пам'ятника великому поетові в селі Дебріївка на Полтавщині, споруджений на власні кошти селян.[7]

Центральна і місцева українська преса містить також групу публікацій про рішення учасників Катеринославського єпархіального з'їзду побудувати в Катеринославі церкву-пам'ятник "Відродження України",[8] про пожертвування різних товариств і окремих осіб на збудування монумента борцям за незалежність України[9], що першими полягли в боях під Крутами й Бахмачем, та ініціативу Відділу пластичних мистецтв заснувати Комітет по збудуванню монумента борцям за незалежність України.

Як і за доби Центральної Ради, так і в гетьманський період актуальною і постійною залишалася тема про заснування і діяльність національних музеїв. Серед музейних проблем у пресі широко обговорювалося питання організації губернських і повітових музеїв і, насамперед, історико-етнографічних музеїв. Так, у статті "Зберігайте старовину" в "Газеті Зіньківського повітового земства" розповідалося про досвід полтавського губернського земства щодо українізації музейної справи, подаються практичні рекомендації, де і як збирати пам'ятки історії і мистецтва для місцевих музеїв. "Загляньте у кожне село, — пропонує автор, — і зверніть увагу на його характерні риси і ви знайдете силу згадок про минуле. Уже сама будова хаток, характер плетіння тинів, яка-небудь різьба на вікнах та віконницях, залізні приводи на воротях та хвіртках чисто стильові українські, все це дає багато матеріалу для збирання в музей.»[10] На думку автора, такі музеї повинні створюватися саме при земствах.

На шпальтах газет можна знайти публікації про підготовку до заснування виставки-музею Міністерства торгівлі й промисловості,[10] постанову з'їзду природознавців у Києві створи[ти] столичний природничий музей та його губер[нські] філіали.[12] Часописи регулярно друку[вали] матеріали про внутрішнє життя краєзнавчих му[зеїв]. Зокрема, в єлисаветградській газеті "Голос [...] повідомляється про відкриття в музеї стар[...] Херсонського краю чудової колекції [...] рідкісних монет Польського королівства. Го[...] матеріалом для цієї колекції послужили по[...] вання шанувальників старовини зі всієї Херс[...] ни. Це єлисаветградці — П. А. Зелений, [...] Титов, М. М. Богоявленський (Ольві[...] священик І. Филипович[13] та ін.

Докладно і грунтовно газетна пер[...] висвітлювала діяльність Національного му[...] Львові. В газетах "Діло" і "Вільне життя" о[...] вано звіт про роботу львівського музею [...] Першої світової війни. Так, за цей час опис[...] номерів, підготовлено до друку опис кир[...] рукописів та вписано в книгу музейних [...] нень 334 номери. Загальний приріст му[...] збірок за Першої світової війни склав 117[...] з них припадає на набутки в Україні 54[...]

самобутності українського народу. Особливо широкого резонансу набула тема спорудження в містах і селах України пам'ятників борцям за незалежність України. У зв'язку з цим привертає увагу опублікована в газеті "Нова Рада" стаття Ореста Левицького "Занехаяна справа". В ній автор, підтримуючи звернення Відділу пластичних мистецтв до Міністерства народної освіти та мистецтв про те, що столиця України майже не має пам'ятників національним героям, або хоч такі пам'ятники й є, як от Б. Хмельницькому, Кочубею й Іскрі, але вони збудовані за царського режиму й мають тенденцію виявляти ідею єдиної неділимої Росії. "Тепер, коли Україна стала самостійною державою, — пише автор, — повинні збудувати пам'ятники тим героям, які своє молоде життя віддали на жертву за здійснення віковічної мрії українського народу про свою державну незалежність."[3] Звичайно, авторами таких публікацій були науковці і мистецтвознавці.

Більшість газетних матеріалів на зазначену тематику присвячена встановленню пам'ятників Т. Г. Шевченкові. Тогочасна газетна періодика не тільки зробила вагомий внесок у формування громадської думки, а й своїми публікаціями стимулювала активність державних органів щодо розв'язання цієї важливої національної справи. Серед матеріалів важливе місце посідають листи, в яких зачіпаються практичні питання спорудження пам'ятників Т. Г. Шевченку.[4] В інших матеріалах знаходимо повідомлення про те, що на пропозицію Федора Лизогуба Рада Міністрів доручила начальникові Головного управління мистецтва і національної культури Петрові Дорошенку негайно порушити питання про збудування в Києві пам'ятника Кобзареві з метою якнайшвидшого його обміркування з точки зору художньої, фінансової, а також вибору найбільш підходящого місця для пам'ятника.[5]

Предметом пильної уваги стали інформаційні повідомлення про хід підготовки до відкриття пам'ятника Т. Г. Шевченкові в Ромнах на Полтавщині. В усіх українських газетах досить повно в кореспонденціях й репортажах розповідалося про урочисте відкриття 27 жовтня 1918 р. в Ромнах першого пам'ятника національному генію в Україні. Пам'ятник збудований за проектом скульптора Івана Кавалерідзе, якому належить також пам'ятник княгині Ользі в Києві. Пам'ятник Т. Шевченкові збудований заходами й на кошти Роменського товариства "Просвіта" вартістю до 43000 крб. На відкритті пам'ятника були присутні 25 тис. чоловік. У концерті брали участь письменник Микола Вороний, актори Київського державного театру Михайло Микиша, Ірина Стешенко, Олександр Корольчук, Марія Вольгемут, бандурист Данило Щербина. До програми концерту ввійшли такі шедеври, як "Мені однаково", "Посланіє до мертвих і живих", "Чернець" Т. Г. Шевченка, "Сон в ніч під 26 лютого", "Євшан-Зілля" Миколи Вороного, "Народня дума на смерть Т. Шевченка", "Калина" Володислава Заремби, "Сонце заходить" (музика Якова Степового), "Жалібний марш" Миколи Лисенка[6] та ін. На сторінках "Волинської народньої газети" надруковано інформацію про відкриття пам'ятника великому поетові в селі Дебріївка на Полтавщині, споруджений на власні кошти селян.[7]

Центральна і місцева українська преса містить також групу публікацій про рішення учасників Катеринославського єпархіального з'їзду побудувати в Катеринославі церкву-пам'ятник "Відродження України",[8] про пожертвування різних товариств і окремих осіб на збудування монумента борцям за незалежність України[9], що першими полягли в боях під Крутами й Бахмачем, та ініціативу Відділу пластичних мистецтв заснувати Комітет по збудуванню монумента борцям за незалежність України.

Як і за доби Центральної Ради, так і в гетьманський період актуальною і постійною залишалася тема про заснування і діяльність національних музеїв. Серед музейних проблем у пресі широко обговорювалося питання організації губернських і повітових музеїв і, насамперед, історико-етнографічних музеїв. Так, у статті "Зберігайте старовину" в "Газеті Зіньківського повітового земства" розповідалося про досвід полтавського губернського земства щодо українізації музейної справи, подаються практичні рекомендації, де і як збирати пам'ятки історії і мистецтва для місцевих музеїв. "Загляньте у кожне село, — пропонує автор, — і зверніть увагу на його характерні риси і ви знайдете силу згадок про минуле. Уже сама будова хаток, характер плетіння тинів, яка-небудь різьба на вікнах та віконницях, залізні приводи на воротях та хвіртках чисто стильові українські, все це дає багато матеріалу для збирання в музей.»[10] На думку автора, такі музеї повинні створюватися саме при земствах.

На шпальтах газет можна знайти публікації про підготовку до заснування виставки-музею Міністерства торгівлі й промисловості,[10] постанову з'їзду природознавців у Києві створити столичний природничий музей та його губернські філіали.[12] Часописи регулярно друкували матеріали про внутрішнє життя краєзнавчих музеїв. Зокрема, в єлисаветградській газеті "Голос Юга" повідомляється про відкриття в музеї старовини Херсонського краю чудової колекції з 500 рідкісних монет Польського королівства. Головним матеріалом для цієї колекції послужили пожертвування шанувальників старовини зі всієї Херсонщини. Це єлисаветградці — П. А. Зелений, Т. М. Титов, М. М. Богоявленський (Ольвіополь), священик І. Филипович[13] та ін.

Докладно і грунтовно газетна періодика висвітлювала діяльність Національного музею у Львові. В газетах "Діло" і "Вільне життя" опубліковано звіт про роботу львівського музею в період Першої світової війни. Так, за цей час описано 476 номерів, підготовлено до друку опис кирилівських рукописів та вписано в книгу музейних поповнень 334 номери. Загальний приріст музейних збірок за Першої світової війни склав 1176 номерів, з них припадає на набутки в Україні 546 найцін-

ніших предметів. Серед них дари з Галичини: Ярослава Пастернака — 69, В. Турянської, Ж. Туза, Залеського, Здерновської, Мельникова, професора К. Студинського — 3, Антона Княжинського, І. Барана, Р. Грицая, М. Берези-Рагинського, Шингельського — 3, І. Якубовської і М. Петричкевичевої, сестер покійного єпископа Чеховича — 69 та ін. У Києві приріст збірок музею склався з дарів і закупівлі у львівських залізничників (українців) — 4, священика В. Садовського —14, В.І. Білозерського, свояка і сучасника Куліша, — 26, Л. Крижанівської (збірка покійного О. Крижанівського) 80 номерів (близько 300 предметів), директора Київського музею Миколи Біляшівського — 167, товариша міністра народної освіти Петра Холодного, та ін.[14]

Тематично пов'язаною із зазначеним масивом джерел є група матеріалів, що висвітлювали таку важливу проблему, як розвиток архівної справи в Україні. Зокрема, одеська газета "Молодая Украина" опублікувала звернення Голови Полтавської губернської управи Михайла Токаревського, завідуючого Історичним архівом Полтавщини К. Ляховича до різних урядових установ, громадських, політичних організацій, а також до приватних осіб сприяти щодо поповнення новоствореного архіву як цілими архівами, так і окремими історичними документами та рукописами.[15] Водночас українська преса виступила з протестом проти наказу Полтавського губернського старости про арешт К. Ляховича, завідуючого Полтавського архіву, і вилучення з його фондів архівів "охранки" та "губернатора". [16] Саме в цих публікаціях, як свідчить аналіз, найвищий коефіцієнт інформаційної насиченості — до 4 балів.

У тогочасній українській пресі актуальною залишалася й тема про впорядкування могили Т. Г. Шевченка. Зокрема, на шпальтах газети "Відродження" опубліковано листа уповноваженого по догляду за могилою Великого Кобзаря Василя Королів до Київської народної управи. Автор листа вказував на шляхи поліпшення догляду за могилою Т. Г. Шевченка, розповідаючи й про досвід пам'яткоохоронної діяльності товариства "Старої громади", яке піклувалося про могили та увічнення пам'яті українських діячів. У зв'язку з цим пропонувалося роль господаря могили Кобзаря надати цьому товариству і передати йому зібрані громадськими організаціями кошти і майно, що було придбане для впорядкування могили.[17] У газеті "Вільний голос" опубліковано відозву до всіх урядових та громадських установ голови Київської губернської управи Симона Петлюри підтримати заходи управи щодо впорядкування могили великого поета[18].

Значне місце на сторінках періодичних видань відводилося обстеженню і збереженню історичних та архітектурних пам'яток. Пильну увагу газети приділили організації охорони Старого замку у Кам'янці-Подільському та Золотих воріт у Києві. [19] Широко висвітлювалася робота Комітету по дослідженню та реставрації Софійського собору у Києві, проблеми дослідження і охорони цієї унікальної історичної пам'ятки.[20] Зокрема, на це спрямована стаття Г. Тисяченка "До реставрування Софії Київської" в газеті "Нова Рада", де зазначалося, що Софійський собор, який "пережив разом з народом нашим радість і горе, вимагає достойного поводження".[21]

Українська преса друкувала матеріали, в яких порушувалися проблеми охорони пам'яток археології, які зазнали варварської навали скарбошукачів. З огляду на це широкий громадський розголос викликала опублікована в газеті "Русскій голос" стаття С. О. Гілярова "Расхищение русской Помпеи" про тривожні факти хижацького ставлення торгівців антикваріатом до археологічних пам'яток Криму та Ольвії. [22] Подібні публікації мали на меті привернути увагу громадськості і державних органів до того, що ці руїни мають дуже велику цінність для археологічної науки, тому терміново потрібно запровадити контроль за станом археологічних пам'яток краю та слідкувати, щоб без дозволу пам'яткоохоронних органів ніякі археологічні розкопки там не проводилися. У зв'язку з цим газети інформували наукову громадськість про лист міністра народної освіти Миколи Василенка до голови Ради Міністрів Федора Лизогуба та міністра внутрішніх справ Ігоря Кістяківського, в якому міністр народної освіти просив подбати про охорону старовинних руїн колишньої грецької колонії Ольвії. [23]

Періодичні видання містили також інформацію про затвердження Радою Міністрів законопроекту про асигнування Відділу старовини та мистецтва 28825 крб. на проведення археологічних досліджень. Частину цієї суми було перераховано на розкопки Зарубинецького монастиря поблизу Трахтемирова на Київщині, де знайдена усипальня XII ст. На залишок коштів з асигнованої суми планувалося придбати для Національного музею українське шиття, малюнки, цінні церковні предмети XVII і XVIII ст., козацьку зброю, ювелірні вироби XVII і XVIII ст., картини і малюнки Т. Г. Шевченка тощо.[24]

Є в часописах інформаційні повідомлення про проведення археологічних розкопок у Лубнах на Полтавщині. [25] Мета археологічних досліджень — розчистка і зміцнення підземелля, щоб зробити цей дивовижний, але зовсім невідомий для громадян пам'ятник бурхливої старовини доступним для огляду і вивчення. Розкопки проводилися відомим вченим-археологом Г. Я. Стелецьким спільно з інженером Е. В. Симоновським. Тут були знайдені цінні предмети — козацькі сулії, люльки, залізні і бронзові речі. Знайдена також мідна монета, яка датує засипку Лубенського підземелля періодом російської імператриці Анни Іоанівни. [26]

За доби гетьманщини, як і раніше, в центрі уваги періодичних видань перебували питання про повернення в Україну вивезених в Росію за царату національних історико-культурних цінностей українського народу. Газетна періодика широко висвітлювала роботу Міжвідомчої комісії з питань повернення в Україну культурних

цінностей під головуванням П. І. Холодного. Зокрема, в газеті "Киевская мысль" опубліковано звіт про роботу Комісії, виклад доповіді на засіданні її завідуючого Відділом пластичного мистецтва Г. Г. Павлуцького.

Згідно з матеріалами Комісії в Україну мали бути передані з петроградського музею Олександра III 60 картин, Третьяковської галереї — твори Айвазовського (18), Врубеля (2), Миколи Ге (51), Крамського (15), Куїнджі (5), Рєпіна (15), Тропініна (9), Ярошенка (9), з Ермітажу — речі, знайдені під час розкопок в Керчі, Феодосії, Ольвії, Херсонесі, в курганах Куль-Оба, Юзь-Оба, золоті, срібні, бронзові предмети, зразки грецької кераміки, художня ваза "Суперечка Афіни з Посейдоном", скарб із Солохського і Чортомлицького курганів та ін.[27]

Трапляються й газетні матеріали, в яких критично висвітлюється робота Комісії, заперечується правомірність повернення історико-культурних цінностей в Україну. Так, київська газета "Рабочая жизнь" писала: "Насильственно пытаются разорвать культурную общность. Механически делить то общечеловеческое бесценное культурное богатство, которое создавалось общими желаниями братских народов, одинаково стонавших под игом царизма, которому в равной мере служили выходцы из всех частей России". [28] Такі публікації з'являлися в періодичних виданнях, які виявляли шовіністичне ставлення до всього українського, заперечуючи право українського народу на власну культуру, історію, історичну спадщину.

Певне місце відведено на сторінках української преси розвиткові пам'яткоохоронного процесу за доби Директорії Української Народної Республіки. Вивчення матеріалів преси зазначеного періоду як оповідного джерела розкриває основний зміст і тенденції, напрямки охорони пам'яток старовини і мистецтва в загальному контексті політичних, соціально-економічних, культурних перетворень, що мали місце в УНР. Слід відзначити, що після повалення гетьманського режиму в грудні 1918 р. і після приходу до влади Директорії в Україні склалося вкрай напружене внутрішньополітичне становище, яке характеризувалося відсутністю стрункої системи виконавчих органів влади, постійними переїздами Директорії — все це порівняно з попереднім періодом обмежувало можливість цілеспрямованої роботи на ниві збереження історико-культурної спадщини. Але, незважаючи на все, і в цей період охорона пам'яток історії та культури залишалася важливим напрямком культурного будівництва в Україні. Тогочасна українська преса містить чимало публікацій з проблем розвитку пам'яткоохоронного процесу. За нашими підрахунками, питома вага матеріалів на зазначену тематику складала понад 10% від загальної кількості публікацій з питань збереження історико-культурної спадщини в період Української революції і громадянської війни.

Про розподіл газетних публікацій у пресі див. таблицю №3.

Таблиця №3

Висвітлення в українській пресі пам'яткоохоронного процесу за Директорії УНР

Діяльність державних органів з питань збереження історико-культурноя спадщини	Обстеження пам'яток історія та культури	Розвиток національних музеяв, спорудження пам'ятників	Знищення пам'яток старовини і мистецтва
56,3	31,3	6,4	6

Отже, основними темами тогочасної української преси були діяльність державних органів на ниві збереження історико-культурної спадщини, обстеження пам'яток історії та культури. За жанровою ознакою більшість публікацій з питань розвитку пам'яткоохоронного процесу — кореспонденції і статті (табл. №3).

Таблиця №63

Жанри		
Кореспонденція	Стаття	Хроніка
66,7	22,2	11,1

Постійно висвітлювали питання збереження пам'яток старовини і мистецтва газети "Україна", "Промінь", "Рада", "Республіканські вісти", "Стрілець", "Народня воля", "Рідне слово". Проблематика опублікованих газетних матеріалів була різноманітною: заходи уряду щодо охорони Софійського і Володимирського соборів та Андріївської церкви у Києві, про фінансову допомогу Подільському церковному історико-археологічному товариству, відновлення діяльності пам'яткоохоронних структур, організація охорони культових пам'яток, розвиток музейної справи тощо. Автори повідомляли про факти незадовільного зберігання документів і матеріалів у деяких архівних сховищах України. Так, у Кам'янці-Подільському частина архівних матеріалів опинилася в місцевих крамницях як обгортковий матеріал, у м. Рівному відвідувачі базару послуговувалися для обгортання архівними матеріалами кінця XVII та XVIII ст., писаними латиною, у м. Хмельник на Поділлі взагалі зникли архівні фонди за XVII і XVIII ст., а в містах Літині й Летичеві на Вінниччині документи теж потроху зникали, а у Вінниці зникли давно. Гинули не тільки державні архіви, а й приватні, церковні, монастирські та ін. З огляду на це, автори для поліпшення стану на ниві збереження історико-культурної спадщини пропонують здійснити низку пам'яткоохоронних заходів: а) реорганізувати Головне Управління мистецтва та національної культури, надавши йому права окремого міністерства; б) затвердити на місцях відповідні апарати (комісаріати), а, окрім цього, створити місцеві архіви, музеї та книжниці; в) звернути увагу міського самоврядування на існуючий закон про обсяг їхньої діяльності куди, між іншим, входить опіка над старовиною, створення архівів та музеїв;

д) негайно вислати по Україні фахові експедиції до збирання розграбованих культурних цінностей через революцію та війну; е) негайно взяти під догляд Головного Управління мистецтв та національної культури всі державні, громадські та церковні всіх віросповідань архіви, музеї та книжниці в Українській державі, не відмовляти їм в належній допомозі.[29] Проте в умовах нетривалого часу і нестійкого становища Директорії ці заходи здійснити не вдалося. Також газети друкували матеріали, переважно кореспонденції, про факти тенденційного ставлення органів влади до пам'яток історії і культури. Зокрема, в часописах критикується рішення органів самоврядування Києва закрити пам'ятник Іскрі і Кочубею дерев'яними щитами.[30]

Тогочасна газетна періодика містить й інформацію про історичні знахідки. Так, газети проінформували шанувальників культури про знахідку в одній з церков Туницького монастиря в Прилуцькому повіті Полтавської губернії малюнка XVIII ст., зображення автора "Четьї Міней" архієпископа Дмитра Ростовського (Туптала).[31] Газета "Промінь" надрукувала заповіт К. В. Широцького про передачу Кам'янець-Подільському державному університетові власної музейної колекції, яка складалася переважно з предметів української церковної старовини, різних стародруків, а також художніх народних виробів, що зберігалася в Києві та в селі Білоусівці.[32]

Заслуговують на увагу дослідників газетні публікації про розвиток музейної справи в Україні. У газеті "Республіканські вісти" надрукована глибокозмістовна стаття Ю. Степашинського "Про справу організації музею у Вінниці". В ній йшлося про перешкоди на шляху заснування музею у старовинному будинку "Мури" у Вінниці, про факти байдужості і бюрократизму у розв'язанні цього питання з боку міських Думи і Управи. [33] Цікавою є інформація про врятування за радянської влади архівів Київської духовної консисторії, Київського військового та губернського архівів, де переховувалися справи ще з XVIII ст., архіви цілого ряду губернських та крайових установ.[34]

Газета "Стрілець" публікувала практичні поради Івана Кревецького і Осипа Назарука "Як писати мемуари". Автори, зокрема, рекомендували під час написання мемуарів включати: автобіографії сільських жителів, топографію, історію, економіку села, побут, матеріальне становище, ставлення селян до пана. Крім цього, необхідно було висвітлювати такі питання: село і земельне питання, село і місто, культурний стан, національна свідомість, політичне життя, село і світова війна, Україна під чужою владою, українське село і Українська держава, українське село за царату, більшовиків, денікінців, поляків, румунів тощо.[35] Виявлені в процесі дослідження газетні матеріали, поряд з архівними, сприяли повноті змалювання стану збереження історико-культурної спадщини в УНР.

Група матеріалів висвітлювала пам'яткоохоронний процес в Україні в період денікінської окупації. Газети інформували громадськість про організацію при Українській Академії наук Комітету охорони пам'яток історії, до складу якого ввійшли, крім співробітників академії, представники від університету св. Володимира, Польського університету, Товариства Нестора Літописця, Головного архівного управління, колишнього "Рукопису", Історично-літературного товариства, Київського товариства охорони пам'яток старовини і мистецтва, Археологічного інституту, музеїв міста Києва та ін. Очолив його відомий історик Дмитро Багалій.[36]

Тогочасна українська преса виступила проти організації ще й комітету при університеті св. Володимира, очолюваного професором М. В. Довнар-Запольським. У цих публікаціях відзначалася антиукраїнська спрямованість цього комітету.[37] Є в часописах і матеріали про діяльність пам'яткоохоронних організацій Полтавщини. Зокрема, повідомлялося про те, що 6 вересня 1919 р. в Полтаві відбулося засідання колегії Відділу культури і мистецтва при Полтавському губернському земстві, на якому вирішено прохати голову Губернської земської управи вжити відповідні заходи, щоб Відділу культури і мистецтва було надано право не віддавати приватним власникам найбільш цінних художніх та історичних предметів до відповідного розпорядження про це центральної влади, а також приступити негайно до підготовки матеріалів для видання власного журналу і розіслати духовним особам, учителям, просвітам, кооперативам та іншим установам анкету для заповнення, щоб зібрати якнайповніші відомості про пам'ятки культури й мистецтва на місцях.[38]

На сторінках періодичних видань з'являються й публікації про догляд за могилами визначних діячів України. Так, у газеті "Рідне слово" висвітлювалося питання про недбалий догляд за могилою І. П. Котляревського в Полтаві, яка заросла бур'янами, а частини дерев'яної огорожі знищені й, таким чином, утворилося ще троє-четверо просторих воріт. [39] Авторами таких газетних матеріалів були науковці, мистецтвознавці, шанувальники національної старовини й мистецтва. Є в часописах матеріали про охорону культових пам'яток. Загалом, як свідчить аналіз преси, денікінська окупація негативно вплинула на розвиток пам'яткоохоронного процесу в Україні.

Газетна періодика містить групу матеріалів про діяльність пам'яткоохоронців України за доби радянської влади. За нашими підрахунками, газетні публікації на зазначену тематику складають майже 8% від загальної кількості газетних матеріалів про збереження пам'яток старовини і мистецтва в 1917 — 1920 рр. Про тематичну орієнтацію періодичних видань свідчить таблиця №4.

Таблиця №4

Основні напрями

Створення та діяльність пам'ятко-охоронних структур	Діяльність музеяв, спорудження пам'ятників	Обстеження пам'яток старовини і мистецтва	Знищення пам'яток історія і культури
30	50	9	11

Отже, за тематичною ознакою домінуючий вид тогочасних публікацій — діяльність музеїв, спорудження пам'ятників. Аналіз джерел свідчить, що найпоширенішим жанром висвітлення питань збереження історико-культурної спадщини були кореспонденції і дописи. Важливе місце на сторінках періодичних видань відведено утворенню і діяльності Всеукраїнського комітету охорони пам'яток старовини і мистецтва, який розпочав свою роботу в лютому 1919 р. у Харкові. Очолив комітет М. Дадикін. Газети інформували про вжиті ним заходи щодо охорони і збирання пам'яток історії й культури, зокрема про врятування частини старовинних предметів з маєтку поміщика Іловайського (Абазівка) і маєтку Кочубея (Диканька), де зроблено опис, частина зіпсованого цінного старовинного фарфорового посуду і меблі були перевезені до музею колишнього Губернського земства і знаходилася під охороною.[40] Повідомлялося й про рішення Всеукраїнського комітету охорони пам'яток старовини й мистецтва (ВУКОПМИС) взяти під охорону такі історичні пам'ятки: 1) у місті Острозі — Судову гору та дві башти; 2) у місті Межиричи — Межирицьку браму; 3) у містечку Клевані — замок князів Острозьких, в якому знаходилася Клеванська духовна школа; 4) у селі Белевому — Мілову гору.[41]

Тогочасна періодика друкувала матеріали, що стосувалися розвитку архівної справи. У них є інформація про рішення Харківського губревкому оголосити всі архіви урядових та громадських організацій, а також монастирські, церковні, приватні, зібрані документи, рідкісні книжки, стародруковані видання державним надбанням. Розпоряджатися цими архівами мала Архівна секція при ВУКОПМИСУ.[42]

Багато уваги редакції газет приділяли висвітленню роботи музеїв. Серед матеріалів переважали статті щодо пропаганди музеями пам'яток народного мистецтва.[43] З огляду на це у пресі пропагувалася ідея заснування пересувних або мандрівних музеїв-виставок.[44]

Значне місце редакції газет і, насамперед, "Боротьба", "Більшовик", "Коммунист", "Вісти Всеукраїнського Виконавчого Комітету Рад робітничих, селянських і червоноармійських депутатів", Український пролетар" набула тема про спорудження пам'ятників Т. Г. Шевченкові. Газети інформували громадськість про закладання в березні 1920 р. у Києві пам'ятника Великому Кобзареві.[45] В газеті "Більшовик" з'явилося інформаційне повідомлення про постанову Полтавського губернського відділу народної освіти збудувати в Полтаві пам'ятник поетові.[46] Редакційна колегія цього часопису виступила з ініціативою збирання в конторі редакції газети пожертвування на пам'ятник Шевченкові в Києві до утворення Комітету, котрий взяв би на себе обов'язки підготовчої праці по спорудженню пам'ятника поетові.[47] Поряд із замітками пропагандистського характеру, з роз'ясненням урядових заходів щодо спорудження пам'ятників Т. Шевченкові в тогочасній пресі трапляються й публікації про недоцільність кампанійщини в справі вшанування пам'яті Кобзаря. Так, газета "Український пролетар" писала: "Але ж коли подивишся на те, чим мають вшановувати пам'ять дорогого поета, все воно має тимчасовий характер. Навіть пам'ятник, котрий мають поставити в Катеринославі, буде тимчасовий. Невже тепер не можна утворити чогось постійного".[48] В інших публікаціях знаходимо інформацію про руйнування більшовицькими військами пам'яток у місті Києві та інших регіонах України. Так, у періодичних виданнях повідомлялося про варварське знищення палацу видатного державного діяча катерининських часів Дмитра Прокоповича Трощинського.[49] Газета "Україна" містить кореспонденцію і про пограбування більшовицькою військовою частиною поміщицької садиби в с. Аннопіль Ямпільського повіту на Поділлі. При відступі варвари-вояки вирубали сад, пограбували в маєтку всі цінні старовинні предмети і майно, а книжки з книгозбірні з часів XVI ст. частину знищили, а частину розкидали і втоптали в багнюку.[50]

Таким чином, преса, як свідчить аналіз газетних публікацій, містить значний інформаційний потенціал про пам'яткоохоронну роботу в період Української революції 1917 — 1920 рр. Періодика не тільки відбивала на своїх шпальтах проблеми охорони пам'яток старовини й мистецтва, а й пропагувала діяльність подвижників пам'яткоохоронної роботи — вчених, мистецтвознавців, просвітян, художників, музейних працівників, усіх, хто ставав на захист пам'яток історичної спадщини, історії свого народу. Особливу увагу періодичні видання приділили становленню національних державних пам'яткоохоронних структур, зокрема, Відділу музеїв і охорони пам'яток Генерального секретарства освітніх справ Центральної Ради, Відділу охорони пам'яток Міністерства народньої освіти та мистецтва гетьманської держави. Періодика постійно інформувала читачів про діяльність державних та громадських установ по заснуванню національних музеїв, обліку, реєстрації, дослідженню та популяризації пам'яток старовини й культури, їх реставрацію. Тогочасна українська преса містила також чимало інформаційних повідомлень про руйнування і нищення пам'яток старовини під час воєнних дій.

Примітки:

1. Нестуля О. Біля витоків державної системи охорони пам'яток культури в Україні (доба Центральної Ради, гетьманщини, Директорії). — С. 109.
2. Левченко Я. В. Край архітектурних пам'ятників старовини // Вільне життя. — 1918. — 16 червня.
3. Нова Рада. — 1918. — 6 червня.
4. Щітківський І. Лист до редакції // Там само. — 12 червня.
5. Пам'ятник Т. Шевченкові // Відродження 1918. — 18 жовтня.
6. Сергієвський В. Відкриття пам'ятника Т. Г. Шевченкові в Ромнах // Лохвицкое слово. — 1918. — 1 листопада.
7. Пам'ятник Шевченкові // Волинська народня газета. — 1918. — 28 серпня.
8. Памятник возрождения Украины // Последніе новости. — 1918. — 20 вересня.
9. До справи монументу борцям за нашу державність // Волинська газета. — 1918. — 21 вересня.
10. Зберігайте старовину // Газета Зіньківського повітового земства. — 1918. — 17 серпня.
11. Виставка-музей // Волинська народня газета. — 1918. — 8 вересня.
12. Музеї на Україні // Там само.
13. Любителям старины // Голос юга. — 1918. — 15 серпня.
14. Свенціцький І. Національний музей у Львові // Вільне життя — 1918. — 21 липня.
15. Письмо в редакцію // Молодая Украина. — 1918. — 30 червня.
16. Шишацький С. Історичний архів Полтавщини // Робітнича газета. — 1918. — 6 вересня.
17. Справа з могилою Т. Шевченка // Відродження. — 1918. — 3 жовтня.
18. Вільний голос. — 1918. — 3 липня.
19. Відродження. — 1918. — 27 серпня; Последніе новости. — 1918. — 27 серпня.
20. Слово. — 1918. — 9 листопада.
21. Нова Рада. — 1918. — 30 листопада.
22. Нестуля О. Біля витоків державної системи охорони пам'яток культури в Україні. — С. 132.
23. Охорона старовинних руїн // Нова Рада. — 1918. — 19 жовтня.
24. Охрана памятников старины // Последніе новости. — 1918. — 12 серпня.
25. Раскопки поздемного города // Прилукская мысль. — 1918. — 9 серпня.
26. Раскопки подземного города в Лубнах // Лохвикское слово. — 1918.
27. Борьба за культурные богатства // Кіевская мысль — 1918. — 18 червня.
28. Культурные ценности // Рабочая жизнь. — 1918. — 19 червня.
29. Дбаймо про старовину // Україна. — 1919. — 27 серпня.
30. Нова Рада. — 1918. — 25 грудня.
31. Винахід старовинного малюнку // Народна воля. — 1919. — 17 січня.
32. Заповіт К. В. Широцького // Промінь. — 1919. — 19 вересня.
33. Республіканські вісти. — 1919. — 17 січня.
34. Київські архіви // Промінь. — 1919. — 20 вересня.
35. Стрілець. — 1919. — 28 вересня.
36. Комітет охорони пам'яток історії та мистецтва // Рада. — 1919. — 11 вересня.
37. Там само.
38. Охорона пам'ятників культури і мистецтва // Рідне слово. — 1919. — 23 вересня.
39. Могила І. Котляревського // Там само. — 1919. — 15 серпня.
40. Історичні і культурні вартості // Нове життя. — 1919. — 26 лютого.
41. Історичні пам'ятники // Вісті Всеукраїнського Центрального Виконкому Рад робітничих, селянських і червоноармійських депутатів. — Харків, 1919. — 22 червня.
42. Архіви — народне майно // Боротьба. — 1920. — 25 березня.
43. Пролетарське мистецтво // Там само. — 8 червня.
44. Мандрівний музей // Там само. — 1920. — 16 березня.
45. Закладка пам'ятника // Більшовик. — 1920. — 13 березня.
46. Пам'ятник Тарасу Шевченкові // Там само. — 25 березня.
47. Пилипенко С. Жертвуйте на пам'ятник Шевченкові! // Там само. — 28 березня.
48. Хоменко. Пам'ятник Т. Г. Шевченкові // Український пролетар. — 1920. — 3 березня.
49. В замке воеводы Трощинского // Вечерние огни. — 1919. — 9 листопада.
50. Варварство більшовиків // Україна. — 1919. — 12 серпня.

Бонь О.І. (м. Канів)

КООРДИНАЦІЯ МУЗЕЄМ УКРАЇНСЬКИХ ДІЯЧІВ НАУКИ І МИСТЕЦТВА МЕМОРІАЛЬНОЇ РОБОТИ МІСЦЕВИХ МУЗЕЇВ У 20—30-Х РОКАХ

Серед багатої музейної палітри України 20-30-х років особливе місце займає своєю оригінальністю Музей українських діячів науки і мистецтва. Він не тільки зміг розгорнути широку науково-дослідчу діяльність, а і привернув увагу науковців і громадськості. Завдяки самовідданій праці академіка Олекси Петровича Новицького, Євгенії Яківни Рудинської та інших науковців, які співробітничали з музеєм він із невеликої меморіальної збірки Українського наукового товариства перетворився на установу всеукраїнського масштабу.

На початок 20-х рр. XX століття в Музей УНТ було передано велику кількість документів, цілі комплекси меморіальних речей (родини П.Куліша, кабінет та архів М.Лисенка, матеріали родини Лазаревських, кабінет І.С.Нечуя-Левицького з архівом)[1]. Після передачі у 1919 р. УНТ будинку В.Ф.Симиренка по вулиці Трьохсвятительській 23 (тоді - Жертв Революції, нині - Десятинна 9) було створено окремий відділ українських діячів, що займав три кімнати. Але він залишився невідомим для широкої громадськості.

Після приєднання в червні 1921 р. УНТ до Всеукраїнської Академії наук, Музей було розподілено між різними установами ВУАН. Так колекції природничого характеру відійшли до Фізико-математичного відділу, збірки археологічних речей - до Кабінету антропології та етнології ім. Ф.Вовка, мистецький відділ перетворено на Кабінет українського мистецтва, а відділ українських діячів - на Музей українських діячів.

Обидві останні інституції і очолив академік Олекса Петрович Новицький (музей українських діячів – з 1924 р.). Дещо пізніше, 28 червня 1926 р., за пропозицією О.П.Новицького Спільне зібрання Академії перейменувало установу на Музей українських діячів науки та мистецтва.[2] Ця назва, на думку вченого, краще відповідала складові музейних колекцій.

Практично в 1924-1925 рр. музей знаходився в стадії формування експозиції та організації матеріалу. Основну частину часу було присвячено упорядкуванню та інвентарізації спадщини Музею УНТ. І академік, що мешкав з сім'єю в тому ж будинку по Трьохсвятительській 23, виконував цю складну роботу практично самотужки.

Академік О.П.Новицький вважав, що музей повинен був стати пам'ятником усім діячам української культури, не вириваючи видатних науковців та митців з загальної маси діячів, з того оточення з якого вони вийшли, яке впливало на них і зумовлювало їх діяльність.[3]

Крім збору експонатів Олекса Новицький бачив завдання музею не тільки в реставрації та копіюванні меморіальних матеріалів, а і експозиції їх згідно всіх вимог тогочасного музейництва. Та він розумів, що без підтримки і співпраці з місцевими краєзнавчими осередками та музейними установами не вдасться перетворити Музей українських діячів науки і мистецтва на координаційний центр меморіальних досліджень в межах всієї республіки.

З осені 1926 р. з призначенння на посаду консерватора музею Євгенії Яківни Рудинської, почалася підготовка виставки, присвяченої М.В.Лисенку. Практично завершивши каталогізацію збірок, О.П.Новицький разом з Є.Я.Рудинською починає листування з музейними закладами України з метою виявлення меморіальних матеріалів українських діячів наукового та мистецького руху та координації діяльності музеїв у збереженні матеріалів про видатних українців. Так в листопаді 1926 р. Полтавська секція наукових працівників повідомляла на запит Музею про вшанування 40-я науково-літературної і громадської праці відомого українського письменника Григорія Олексійовича Коваленка[4]. Дніпропетровський Історико-археологічний музей повідомляв 24 грудня 1926 р. про наявні в його колекціях матеріали і твори Шевченка, Руденка, Боровиковського, Яворницького, Костомарова тощо[5]. Крім того, Олекса Петрович офіційно звернувся до Всеукраїнського історичного музею в м. Києві з проханням надати для виставки ювілейні подарунки М.В.Лисенка, що були передані родиною композитора на зберігання музеєві[6].

З метою накопичення відомостей про меморіальні речі українських діячів музей з ініціативи Олекси Петровича розіслав до всіх місцевих музеїв анкети. Анкета мала 12 питань, метою яких було визначити кількість та характер предметів, що стосувались українських діячів, їх життя та діяльності та прохання збирати такі речі для Музею.[7] Намагався академік Новицький налагодити контакт і з російськими музеями - Саратовським, Будинком-музеєм П.І.Чайковського в Клину тощо.

Цікавим задумом О.П.Новицького кінця 1927 р. було створення виставки, а згодом, і постійно діючої експозиції «Київські наукові діячі другої половини XIX століття». Направляючи клопотання з цього приводу до Київського ОВК, Музей звертався до Укрнауки за підтримкою[8]. Зважаючи на загальне скорочення науково-

операційних коштів ВУАН, Музей не мав змоги розгорнути роботу в даному напрямку. Академік О.П.Новицький, обгрунтовуючи необхідність матеріальної допомоги з боку ОВК, наголошував, що подібні меморіальні куточки, присвячені видатним жителям міста вже є в Харкові, Полтаві, Дніпропетровстку, Кам'янці-Подільському.

Після плідної праці Музею діячів у 1927 р. комплектування його пішло більш активно. В 1928 р. Олекса Петрович як директор продовжував реалізовувати вже розпочаті праці та втілював нові цікаві задуми. Крім предметного покажчика створювався науковий каталог за архівами, що зберігались в Музеї діячів (М.В. Лисенка, І.С. Нечуя-Левицького тощо). Почалось створення каталогу меморіальних матеріалів по території всієї України.

Свої кроки по встановленню меморіальних дощок Музей діячів координував з Комісією Старого Києва[9]. Продовжувалось і співробітництво з Чернігівським та Полтавським державними музеями по збиранню архівних фотографій Панаса Мирного, М.Коцюбинського та Л.Глібова тощо. Серед музеїв, що подавали відомості про діячів свого краю тільки в березні-квітні 1928 р. були Сталінський округовий музей краєзнавства, Історичний музей Уманщини, Прилуцький округовий музей, Глухівський крайовий музей, Білоцерківський округовий археологічно-етнографічний музей та інші[10]. Зокрема Роменський округовий музей подав відомості про 20 видатних українців, відомості про яких мались в музеї. Серед них Г.Сковорода, М.Драгоманов, Й.Бодянський, О.Косач, В.Горленко, Г.Затиркевич-Карпинська, Л.Падалка, Г. і В.Полетики, О.Потебня, А.Тесленко та інші[11].

Разом із накопиченням відомостей про діячів Олекса Петрович намагався активізувати діяльність місцевих ОВК та інспектур освіти по збереженню меморіальних пам'яток та могил. Так, Прилуцька округова інспектура народної освіти повідомляла про заходи окрмузею по охороні могил діячів культури Прилуччини. Будинки, в яких воно жили на жаль в більшості не збереглись, палац Г.П.Галагана в Сокиренцях використовувався під агрошколу, будинок, де жив М.Костомаров, був зайнятий наросвітою під дитячу колонію. До відома Музею діячів доводилось, що з родичів та близьких знайомих видатних людей, що проживали тоді на Прилуччині, прийомний син М.І.Костомарова О.М.Кисіль передав частину матеріалів про свого вітчима до Києва, а також свої спогади про перебування історика і громадського діяча на Прилуччині, деякі фото М.Костомарова в молодості тощо. З Вінниці повідомляли, що під охороною знаходився тільки будинок М.Коцюбинського, а могили П.Ніщинського, Д.Марковича, М.Євшана в дуже занедбаному стані. Склеп і пам'ятник на могилі П.Ніщинського зруйновано, а сліди двох інших могил навіть важко відшукати.[12] Усі речі пов'язані з діячами, Вінницький округовий музей та Музей Поділля без огляду на національності передають до Музею ім. М.Коцюбинського у Вінниці. У кінці повідомлення висловлювалась думка, що справа охорони пам'яток українських діячів тільки тоді поліпшиться, коли за прикладом НКО РРСФР вдасться добитись утримання відповідної комісії комісії з адміністративними функціями при НКО УСРР.

Ще одним напрямком діяльності Музею українських діячів науки та мистецтва було здійснення наукових відряджень до місць, пов'язаних з видатними особами. Неодноразово в справах Музею виїжджали О.П.Новицький, Є.Я.Рудинська (у вересні 1927 р. до Чернігова, Борзни, Могилева-Подільського)[13]. Пізніше, 8 серпня 1928 р. Музей відрядив художника Ф.Красицького щоб зфотографувати і замалювати могилу П.Куліша, оселю його, краєвиди сіл Оленівки, Кулішівки, хутора Мотронівки, м.Борзни.[14] По 1929 р. включно було здійснено слідуючі відрядження Музею: Є.Я.Рудинської до Москви та Ленінграду(1926 р.). Її ж, до Кам'янця-Подільського, Могилева-Подільського, Чернігова, Борзни, Миргорода, Лубен та Прилук (1927 р.), до Червонограду та Миргорода (1928 р.) та згадана до Харкова (1929 р.).Секретар Музею Надія Василівна Романенко була відряджена до Лубен для ознайомлення з меморіальними матеріалами Лубенського музею (1926 р.). та до Ніжина і Чернігова (1928 р.). М.Б.Кістяківський збирав матеріали в Борзні (1928 р.), на Білоцерківщині в згаданій екскурсії «Шляхом життя та творчості І.Нечуя-Левицького» (1929 р.)[15]. А 8 квітня 1929 р. Є.Я.Рудинській від Музею діячів було надано відрядження на два місяці до Харкова для збирання меморіальних матеріалів, ознайомлення з столичними музеями, складення картотеки про українських діячів, бібліографії О.Потебні та М.Сумцова[16].

Безперечно, Олекса Петрович надіявся встановити ближчі контакти з харківськими науковцями в інтересах керованих ним установ і перш за все Музею українських діячів науки і мистецтва. Як потім виявилось, це була остання поїздка перед арештом Євгенії Яківни в справі СВУ. Пізніше, в 1934 р. Євгенію Яківну змусили «зізнатись» у впливі на неї групи С.О.Єфремова в ВУАН[17]. Та з огляду на абсурдність звинувачень та недоведеністю вини, Є.Я.Рудинська була після чотирьох з половиною місяців в 1930 р. звільнена і поновлена на попередній посаді в Музеї українських діячів науки та мистецтва.

Внаслідок багаторічної копіткої праці було зібрано на кінець 20-х років в Музеї українських діячів науки та мистецтва такі найзначніші колекції: матеріали родини Алчевських, Д.Багалія, М.Біляшівського, Б.і М.Грінченків, П.Демуцького, В.Доманицького, І.Каманіна, О.Кониського, П. і О.Кулішів, О.Лазаревського, родини Лебединцевих, М.Левицького, Лесі Українки, М.В.Лисенка, Г.Нарбута, І.Нечуя-Левицького, Г.Павлуцького, І.Рудченка, О.Русова, О.Сластіона, М.Сумцова, А.Терниченка, Т.Шевченка, В.Щавинського, Д.Щербаківського та інших. Загалом Музей

зосередив близько 15000 номерів надзвичайно цінних матеріалів.[18] В Музей діячів мав надійти і архів Ореста Левицького, преданий академіком незадовго до смерті в 1922 р. відомому історику та архівісту В.В.Міяковському.[19]

Надзвичайно важким та складним видався для Музею українських діячів науки та мистецтва 1930 рік. Певний час перебувала під арештом Євгенія Яківна Рудинська, загальна атмосфера в ВУАН і навколо неї вкрай загострилась. Маючи нове приміщення Музей втратив свободу в науковій та експозиційній роботі. Стан здоров'я О.П. Новицького та сімейні проблеми примушували все менше займатися справами Музею. Та разом з тим були і значні здобутки: розгорнуто виставку в Музеї, налагоджено зв'язки з Д.П. Гордеєвим для поповнення Музейної експозиції.

Дещо раніше, 1 березня О.П.Новицький повідомляв І-й Відділ ВУАН, що він, як директор музею планує відрядити на літній сезон двох співробітників Н.В.Романенко та М.Б. Кістяківського до Москви та Ленінграду з метою ознайомлення з меморіальними музеями великих центрів та роботою по складанню картотеки українських діячів. Також планував він закінчити експедиції по Білоцерківщині та Шевченківщині, пов'язаних з І.Нечуєм-Левицьким.[20]

Як згадано вище, одним із напрямків діяльності Музею українських діячів науки та мистецтва було складання загальноукраїнської картотеки меморіальних матеріалів як в музеях так і поза ними. Як вказувалось в звіті музею за 1928-1932 рр., його метою була не тільки реєстрація, але й охорона пам'яток.[21] Для цього Музей діячів використовував раніше налагоджені зв'язки з місцевими музеями, завдяки тому, що ВУАК, очолюваний Олексою Новицьким координував їх пам'яткоохоронну діяльність. Так 17 січня 1931 р. директор Куп'янського музею краєзнавства Георгій Попов повідомляв про впорядкування матеріалів місцевого етнографа Петра Васильоивча Іванова, що помер в грудні 1930 р. та про труднощі роботи музею: «...Можно было бы делать для музея города больше, но в Купянске, где многие деятели смотрят на музейные экспонаты как на барахло, никому не нужное... в этом отношении приходится вести упорную борьбу».[22]

Так само ділились своїми здобутками і труднощами Звенигородський музей ім. Т.Г.Шевченка та Зіновіївський природно-історичний археологічний музей. Останній надіслав фото до виставки Музею діячів та повідомив про придбання меморіальних матеріалів І.Карпенка-Карого, М.Садовського у онука І.Карпенка-Карого Н.Ю.Тобілевича, а також листи М.Л.Кропивницького.[23]

Практично, листування з Музеєм українських діячів науки та мистецтва було можливістю для місцевих музеїв заявити вищим науковим установам про свої проблеми. Путивльський районний музей повідомляв про те, що за час свого існування вимушений був змінити сім приміщень, Куп'янський - двічі переводився місцевоою владою у все гірші помешкання.[24] Ніжинський округовий музей повідомляв на початку січня 1931 р. про існування у нього двох меморіальних відділів – гоголівського та М.К.Заньковецької з 140 та 966 експонатами відповідно. Відомий в той час в Україні Миколаївський історично-археологічний музей ознайомив Є.Я.Рудинську зі своїми збірками та структурою.[25]

Музей планував створити відділ діячів науки та мистецтва національних меншин України. З цією метою була налагоджена співпраця з Маріупольським музеєм краєзнавства. Його директор Н.С.Коваленко повідомив 21 березня не тільки про видатних осіб, що були вихідцями із греків Маріуполя(А.І.Куїнджі, Г.І.Челпанов та інші), а і про роботу по збиранню грецьких етнографічних матеріалів. Разом з тим Н.С.Коваленко просив методичної допомоги.[26]

Музей українських діячів не обмежувався в своїх пошуках меморіальних матеріалів лише тереном УСРР. Є.Я. Рудинська звернулась у Львів до бібліотеки Наукового товариства імені Т.Шевченка і особисто до бібліотекаря Марії Деркач з проханням пошуку матеріалів для музею україських діячів. Зі Львова 23 березня 1931 р. було повідомлено про надзвичайно багаті архівні меморіальні матеріали І.Нечуя-Левицького та М.Лисенка, які найбільше цікавили Музей. Так, в потужному архіві газети «Діло» знаходилось 16 листів та один рукопис І.Нечуя-Левицького, в архіві «Зорі» 11 литів та 9 рукописів. Микола Віталійович Лисенко був представлений в архіві «Зорі» рукописом «Народні музичні інструменти на Вкраїні», в архіві «Руської бесіди»- одним рукописом та листами в різних архівах, що охоплювали період від 1868 до 1893 р.[27] Особливо важливими були відомості М.Деркач про зібрані фото і матеріали в Музеї НТШ та Національному музеї у Львові. Національний музей, маючи підтримку митрополита А.Шептицького міг купляти матеріали для експозиції. М.Деркач просила д.Свенцицького вислати книгу про 25-ліття Національного музею. До того ж бібліотека НТШ була готова до співробітництва: копіювання листів та рукописів.[28]

Продовжували надходити меморіальні матеріали від місцевих музеїв, як для поповнення фондів, так і для влаштування експозиції (музеї Ніжинський та Старобільський).[29]

Не залишав, як завжди Музей діячів поза увагою і меморіальні нерухомі пам'ятки. До Українського комітету охорони пам'яток культури було подано список могил видатних діячів, та висловлено прохання видати охоронні грамоти на ці могили. Є.Я.Рудинська одночасно повідомляла, що пам'ятник на могилі О.Русова вже повалений, а могила С.Руданського в Ялті перебуває під загрозою знищення. Музей просив УКОПК знестися з Ялтинським виконкомом, щоб запобігти руйнуванню пам'ятки.[30]

Новий секретар музею Зінаїда Павлівна Феоктистова отримала відрядження в справах Музею діячів до Москви, Харкова та Охтирки.

Продовжувалось збирання відомостей про музеї України. Куп'янський та Ніжинський округові музеї подали не тільки відомості про сучасний стан та роботу, а і про історію їх виникнення[31]. Анкетування проводилось і з приводу відзначення ювілею К.Маркса.[32] Це листування дає змогу побачити поступову схематизацію експозицій місцевих музеїв, в зв'язку з змінами в музейництві 1930 р.[33]

На превеликий жаль Музей українських діячів науки і мистецтва в атмосфері цькування української інтелігенції у 1934 р. практично припинив своє існування. Та все ж, можна твердити, що діяльність Музею українських діячів науки і мистецтва та Олекси Петровича Новицького на чолі цієї установи мала велике значення для розгортання меморіальної роботи українських музеїв у 20-30-х рр. XX століття.

Примітки:

1. Інститут рукопису Національної академії наук України ім. В.І.Вернадського (далі – ІР НБУВ). – Ф. Х. - №18694. - Арк.1.
2. Там само.- №31171-31300.- Арк.12.
3. Там само.- №18694.- Арк. 4-5.
4. Там само. - N31171-31300.- Арк.7.
5. Там само.- Арк.11.
6. Там само.- Ф.Х.- N31024-31061.- Арк.1.
7. Там само.- N31024-31061.- Арк.5.
8. Там само.- Ф.86.- N35.- Арк.?
9. Охорона, використання та пропаганда пам'яток історії та культури в Українській РСР.- Ч.2 (1926-1941).- С.97.
10. ІР НБУВ. – Ф. Х. - №30887-30923.- Арк.36-37,39-44, 47-50.
11. Там само.- Арк.44-45.
12. Там само. - №30887-30923.- Арк. 47, 51-51 зв.
13. Там само. - №1024 - 31061.- Арк.32.
14. Там само. - №31171-31300.- Арк.119.
15. Там само. - №18694.- Арк.8-9.
16. Там само.- Арк.27.
17. ЦДАГОУ.- Ф.263, оп.1, спр.ФП-26867.- Арк.6 зв.
18. ІР НБУВ.- Ф.279.- N907.- Арк.40.
19. Білокінь С.Таємниці архівів не вічні...// Сучасність.- 1998.- N10.- С.61.
20. ІР НБУВ.- ф.Х.- N31169.- Арк.39.
21. Охорона, використання та пропаганда пам'яток історії та культури в Українській РСР.- Ч.2 (1926-1941).- С.74.
22. ІР НБУВ.- Ф.Х.- N30887-30923.- Арк.32- 33 зв.
23. Там само.- Арк.34- 35.
24. Там само.- Арк.82- 85.
25. Там само.- Арк.97- 107.
26. Там само.- Арк.8.
27. Там само.- Арк.38- 38 зв.
28. Там само.- N30899.- Арк.38 зв.
29. Там само.- N31326.- Арк.3; N31327.- Арк.4.
30. Там само.- Арк.121.
31. Там само.- N30914.- Арк.83.
32. Там само.- N31169.- Арк.14 зв.
33. Там само.- N30912.- Арк.86- 86 зв.; N30918.- Арк. 95.

Юсов С. (м.Київ)

ЗБЕРЕЖЕННЯ ТА ВІДНОВЛЕННЯ ТРАДИЦІЇ ВСТАНОВЛЕННЯ Й ПОБУТУВАННЯ НАРОЧИТИХ КАМ'ЯНИХ ХРЕСТІВ

(На прикладі Заставнівського р–ну Чернівецької обл.)

Загально-історичні та глобальні процеси трансформації традиційних суспільств в модерні та постмодерні гостро ставлять проблеми збереження та відтворення кращих компонентів традиційних етнокультур. Секуляризація всіх сторін життя суспільства, зокрема, в так званому християнському світі призводить до зникнення або витіснення на периферію культурного життя колись важливих складових християнської культури народів. Наслідки загальної секуляризації посилилися на Україні внаслідок поширення войовничого атеїзму в часи тоталітаризму. Дещо краща ситуація зі збереженням та відновленням компонентів народної християнської культури на теренах Західної України, де більш сильними впливи на народне життя православної та греко-католицької церкви.

Одним із феноменальних явищ народної християнської культури є традиція встановлення й побутування нарочитих хрестів. Оскільки ця назва згадується лише в одній науковій публікації, то доцільно дати її пояснення.[1] Отже, під нарочитими хрестами маються на увазі нерухомі,[2] ландшафтні[3] хрести, які споруджуються за певними особливими мотивами чи обставинами, але вони не є на могильними. Останні в мистецтвознавстві прийнято розглядати як окрему підгрупу.[4] Як нарочиті, так і намогильні хрести виготовляються з різних матеріалів, але тут мова буде йти тільки за кам'яні нарочиті хрести.

Це явище недостатньо вивчено, але між тим воно спонтанно відроджується і при цьому не завжди адекватно наслідує традиції.

Тому наразі виникла необхідність глибоко й ґрунтовно вивчити це явище у всіх його аспектах вченими різних галузей гуманітарної науки — етнологами, істориками культури, мистецтвознавцями, археологами, фольклористами тощо — з подальшою метою впливати на ці процеси відновлення традицій народної культури. У вирішенні даного завдання необхідні комплексні польові дослідження та їх аналітичне опрацювання; вивчення архівних та фондових письмових джерел, музейних збірок, глибоке студіювання вітчизняної та зарубіжної літератури з цієї тематики та ін. Зауважимо, що в Резолюції 1 Міжнародного конгресу істориків-україністів, який проходив 16-19 травня 2000 року в м.Чернівцях, було ухвалено положення, що його вніс автор цієї статті, про надання статусу пам'яток культури різноманітним народним нарочитим хрестам.

Для дослідження традиції встановлення й побутування нарочитих хрестів необхідно висвітлення наступних проблем: історія походження явища, як на Україні так серед інших християнських народів; зв'язок його з дохристиянським та сучасними нехристиянськими подібними явищами; мотивація встановлення хрестів; їх місцева та регіональна топографія; ритуально-обрядові та фольклорні функції, які несуть нарочиті хрести в сакрально-культурному середовищі певної громади; традиційні технологічні процеси виготовлення хрестів; їх зовнішній вигляд та його генеза тощо.

Розглянемо проблеми збереження та відновлення даної традиції на прикладі одного з придністрянських районів Північної Буковини — Заставнівського, який є основною складовою частиною так званого історико-етнографічного субрегіону Буковинського Поділля (Пруто-Дністровське межиріччя).[5]

Гоніння на релігію почалися на Буковині, як і в інших західних регіонах України, лише із встановленням радянського режиму у 1940 році. Приймаючи до уваги ще і ту обставину, що християнська традиція у всіх своїх проявах на той час стійко побутувала серед буковинських українців і пронизувала все їх життя, то гоніння не могли дати і не дали запланованих результатів. Наприклад, далеко не завжди виконувалися розпорядження партійних секретарів про знешкодження кам'яних хрестів, що масово стояли по селах та їхніх околицях. Як правило, вони лише забиралися зі своїх місць і складалися по таємних куточках місцевих цвинтарів (кладовищ). Деякі селяни переховували нарочиті хрести своєї родини поблизу домівок (нап.: с.Дорошівці, Цап Іван (1919 р.н.), с.Вікно, Гнеп Микола (1921 р.н.) та ін.). Хрест аналогічного мотиву спорудження зберігся ближче до с.Дорошівці на Дністровській кручі біля "Максимового яру" (інф. — О. Бамбуряк (1908 р.н.), М.Павчук(1922 р.н.)).

Оскільки і в 60-80 рр. багато церквів Заставнівщини продовжували діяти, то збереглися і хрести, споруджені на храмовій території. Також сюди переносилися хрести з інших місць. Продовжували частково функціонувати в ті роки й "забуті" хрести, що стояли в більш глухих куточках сіл, через що вони залишаються непоміченими владними структурами (напр.: в с.Васловівці, с.Мусорівка, с.Брідок, с.Дорошівці та ін.) чи й такий випадок, — коли на перехресті магістральних доріг при в'їзді в районний центр м.Заставна височів, значних розмірів кам'яний хрест початку, XX ст. Він залишався неушкодженим впродовж всього періоду

тоталітаризму. Окрім того, коли розбивали хрести, то в деяких випадках їх уламки залишалися на місці. При перенесенні хрестів залишалися плити-п'єдестали, —завдяки чому до цих пір відомі місця їх розташування. Наприклад, на горі, поблизу яру, який розмежовує землі сусідніх сіл Вікно та Дорошівці, знаходиться велика "плита" від кам'яного хреста. Даний хрест позначав місце загибелі господаря, який впав з волами в цей яр і "забився на смерть" (В.Дем'янів,(1923р.н) с.Зозулинці. В.Павчук (1921р.н.), с.Дорошівці). Тобто хрест за мотивам "встановлення — поминально-позначальний. Він був досить високий, його було видно із сусіднього села Зозулинці, що розташоване через р.Дністер. Всі вище перелічені обставини сприяли відродженню звичаю встановлювати нарочиті хрести в кінці 80-х і на початку 90-х років.

Нерідко їх відроджували люди, які споруджували ці хрести в 30 - 40-х рр. Наприклад, в с.Митків Микола Баранець (1914 р.н.) відновив хрест, який ним було "покладено" в 1942 р. на власному полі в подяку Богові за щасливе повернення з трудової еміграції до Канади в кінці 30-х рр. З кінця 50-х рр. цей господар переховував хрест на своєму обійсті. А на початку 90-х перевіз і встановив його на колишньому місці — тепер це поблизу дороги, що зв'язує села Вікно і Митків. По-друге, в деяких селах уболівальники за цю справу, особливо серед членів церковних "двадцяток" стали перевозити з кладовищ цілі або пошкоджені хрести і встановлювати їх на колишніх місцях після їх реставрації. Наприклад, в с.Брідок з ініціативи І.Пітика (1941р.н.) було реставровано 5 старих хрестів, а в с.Товтри було реставровано 2 хрести за допомогою Д.Бугайчука (1935р.н.) і визначено правильне місце їх первісного встановлення. Аматорами цього ж села видеться плідна робота по ідентифікації хрестів, які у великий кількості лежать на старому "цвинтарі". Наприклад було ідентифіковано хрести, пов'язані з важливими історичними подіями — відміною панщини в 1848р., небувалим холодом, який в 1858-1859рр. охопив Буковину тощо. В тих випадках, коли хрести не можливо відновити, то ставлять сучасні заміни, замовляючи в місцевих каменярів на кошти громади села, чи якоїсь родини, чи "кута". Це буває з поради (або без неї) священика, але обов'язковим їх освячуванням їх. Гарним прикладом, що ілюструє бажання церковної громади і майстрів-каменярів с.Дорошівці сприяти активному відродженню даного звичаю є виготовлення місцевими майстрами — сім'єю Кінзірських на кошти громади жертовного кам'яного хреста і встановлення його біля кафедральної церкви Св. Параскеви (КП) в М.Чернівці.

І, нарешті, в 90-і рр. розпочали встановлювати новітні хрести з приводу сучасних подій та обставин. Але кількість мотиваційних типів значно обмежена, порівняно зі старими часами. Найчастіше "ставлять" поминальні та пам'ятні. В цілому ж у Заставнівському районі під час польових досліджень автора в 1998-1999р.р. зафіксовано 13 загальних мотивів спорудження нарочитих хрестів. Це — "чудні" (або "чесні"), "хвальні" (або "славні"), поклонні, жертовні, закладні, "охоронні", поминальні, обітні, пам'ятні, подячні, спокутні, "прохальні" та позначальні хрести.[6] Треба зазначити, що в більшості випадків є декілька мотивів спорудження хрестів. Проте типологія нарочитих хрестів за мотивами їх установлення є досить умовною.[7] Власне, користуючись нею можна виділяти лише домінуючі мотиви, а інші вказувати як такі, цю їх супроводжують. Якщо домінуючий мотив виділити вашко, то варто об'єднувати різні мотиви; наприклад, поминально - позначальні, охоронно-пам'ятні тощо. Виявлення, пізнання, аналіз та систематизація мотивації спорудження хрестів сприяє більш глибшому усвідомленню локальної та загальноукраїнської традиційної етнічної психології й ментальності.

Результатом секуляризації культури є та обставина, що при спорудженні новітніх хрестів нівелюється глибинно-сакральна мотивація встановлення. Часто усвідомленого мотиву взагалі не має, а ставлять про "всяк випадок" (чи для показу заможності або з міркувань престижу).[8] Яскравим прикладом втрати розуміння зведення є хрест з написом: "...споруджено на честь (виділено С.Ю.) повені... 1991 року" (південна околиця с.Товтри). Також в тих випадках, коли поновлюються старі хрести в новому написі вказується інший мотив або зовсім нічого не вказується. Іноді просто згадується, хто поновив, хрест. В той же час серед старожилів часто зберігається перекази про обставини, пов'язані із встановленням тих чи інших нарочитих хрестів. Саме ця інформація, якби вона поновлювалася в написах на хрестах, сприяла би збереженню в пам'яті нащадків мотивації та обставин зведення. Наприклад, в с.Дорошівці (кут "Марківка") поблизу джерела стояв спокутній хрест, який в 1903 р. поставив заможний господар "за гріх незумисного вбивства": "Із сусідніх Товтрів все ходив і ходив до нас чоловік з "запрошеним хлібом", і всі йому шос давали. От прийшов він до М. вже другий раз: зранку був, як в село йшов, і повертався, то знов появивси. А М. шос робив на оборі, йому було ніколи. Не подумав та й почив віпроваджати чоловіка з обори; взяв того за плечі і туркнув уперед. Але чоловік так був думкою своєю перейнятий, що не побачив стрімкого обриву, що ним кінчаласи обора. Та й упав і забився на смерть. А М. дуже це мучило, то він ходив по церквах і допитувавси, що йому робити..." (Бамбуряк О., 1908р.н., Мірко М.,1921р.н.). Підчас "хрущовських" гонінь на релігію його перенесли в гайочок позад хати вже інші господарі обійстя, де він і зараз зберігається. А на початку 90-х років молоді сусіди, які за переказами знали, що "біля прала стояв" хрест, після вдалих заробітчанських поїздок вирішили відновити хрест, не вдаючись в деталі. На відновленому хресті вказано лише, хто його "поклав". В іншому випадку було відновлено хрест на горі "Смертельній" в цьому ж селі, про який перекази не зберегли інформації про первісні мотиви зведення, тому на ньому зроблено цікавий напис — "Цей хрест було зруйновано під час волюнтаристських гонінь 60-х років...". Таким чином,

поновлений хрест став пам'ятним, оскільки історично фіксує гоніння на церкву 50 - 60-х рр. XX ст.[9]

Старі хрести, особливо ті, що зберігаються на цвинтарях, знаходяться в поганому стані. Деякі з них фарбують або ж забілюють, думаючи, що така процедура допоможе продовжити "вік каменю". Навпаки, щільне закриття перів лише сприяє процесу руйнації матеріала.

Ще одна обставина вагомо вплинула на процеси відродження досліджуваного явища: в наддністрянських селах Василів, Дорошівці, Товтри були і є великі природні поклади каменю-пісковика.[10] З початку XIX ст. майстри - каменяри цих сіл славилися своїми виробами. Їх досвід і вмілі руки (а також власний матеріал) були задіяні при будівництві перлини буковинської архітектури — Митрополичої резеденції в Чернівцях. Звичайно, і в радянську добу місцеві каменяри не припиняли роботи, виконували замовлення членів громади, як правило, на виготовлення меморіальних пам'ятників. Зовнішній вигляд і технологія обробки меморіальних хрестів майже не різниться від нарочитих. Тому каменяри в наш час перейшли на виготовлення ще і нарочитих хрестів. Від старих майстрів навчаються і молоді, бо ця справа дає і непоганий заробіток. Така обставина дає надію на збереження в майбутньому хоча б традиції технічного виготовлення кам'яних хрестів. Особливо тут можна виділити село Дорошівці, де живуть і працюють біля двох десятків каменярів. Є навіть професійні династії: Павчуки, Дудко, Кінзірські та ін. Тому в селі Дорошівці і в сусідніх Товтрах найбільша кількість нарочитих хрестів та представлений весь їх мотивно-типологічний комплекс.

По зовнішньому вигляду новітні хрести відрізняються від попередніх більшою декоративністю різьби, рослинною орнаментацією, його домінуванням над написом. На старих хрестах написом було накрито майже всю поверхню.[11] Декор новітніх хрестів еволюціонує до композиційного ускладнення та перенасичення (особливо це добре видно на каменярських виробах С.Василів. Звичайно, такі вироби показують неабияку технічну майстерність каменярів, але при цьому монументальні хрести перетворюються на розцяцьковані декоративні витвори.

Знаходяться старі, люди, що "заповідають" своїм дітям: "Абисте, як мене поховаєте, то клали би лиш старий хрест. Отакі вибренджені хрести класти, то є то саме, що би сорочку з цітками вбрати на смерть, — то гріх. Як католиками стаємо" (Ганна Мацкуляк, 1912 р.н., подібні думки висловлювала Василина Війчук, 1904 р.н.). Старший представник каменярської династії Дудків — Г.Дудка (1921 р.н., с.Дорошівці) теж дотримується думки, що "хрест є хрест, потрібно лиш головне показати, а то ті квіточки і листочки, то лише як обрамлення. А мені більше до вподоби старий орнамент, та лиш рідко хто його замовляє". Старий майстер хвилюється: "Скоро вже люди дойдуть до того, що замість літер ІНЦІ, будуть квіточки заказувати. А то вже зовсім буде не хрест".[12] Перехід до варварської технології видобування каменю,[13] його обробка "наскоро", коли не дбають про довге життя власного виробу, свідчить про тенденцію до занепаду професійних навичок і етичних засад у цьому промислі. В мотивації праці майстрів молодшого покоління частіше домінує матеріальний фактор - заробіток. Тому вони погоджуються із "забаганками" замовника. Натомість лише в роботах старих каменярів ще переважають релігійно-моральні імперативи: "Я завжди хочу, щоби хрести вічно трималися... мене вже не буде, а пам'єтка стоятиме, як і про моїх діда-прадіда. Їх давно нема, а всі, проходячи мимо церковних хрестів чи відвідуючи могили родичів, згадують за них. І Богу моляться" , — говорить Григорій Дудка. Старший представник іншої каменярської династії В.Павук (1921р.н.) розповідає: "За Румунії каменяри дружили між собою, допомагали один одному, хоч і більше їх було, але кожен старався навчити другого і підсобити. А тепер кожен тягне в свій бік..." Таким чином, хоча вироблення хрестів з каменю на Заставнівщині в наші дні й відродилося, але не відроджені традиційні морально-етичні норми спільної творчості: засади співпраці, взаємодопомоги; не є домінуючим авторитет старших майстрів серед молоді тощо.

Відновилися в 90-і роки і ритуально-обрядові дії, пов'язані з нарочитими хрестами. Наприклад, під час щорічного хресного ходу на "Зелені свята" (день Святого Духа), коли освячується весь життєвий простір селянської громади, у тому числі і нарочиті хрести. Таким чином, немов би поновлюються сакральні функції.[14] Також під тими хрестами, що стоять на полях проводяться молебни "щоби Бог дав доброго хліба".[15] А в особливі поминальні дні біля хрестів поминального типу[16] моляться за душі померлих родичів, приносять квіти, увінчують верхівки віночками, ставлять біля підніжжя "поману" (як і на "гробках"). Прикріплюються "віночки" і до інших типів нарочитих хрестів. Багато з них огороджуються, а в тих випадках, коли хрест стоїть на підвищенні, — то до нього вимуровують східці. Приміром, такі східці та огорожу зроблено біля "хвально-прохального" хреста на околиці с.Дорощівці самим фундатором — І.Халусом (1923р.н.). На Заставнівщині не фіксується звичай ритуально прикрашати нарочиті хрести домотканими рушниками, але інколи селяни здійснюють таку дію над "фігурами" — великими дерев'яними хрестами з Розп'яттями.[17] В даній місцевості також не фіксується забобонів, пов'язаних з магічним розумінням лікувальних властивостей нарочитих хрестів.[18] Слід особливо акцентувати увагу, що не фіксується поклоніння хрестам, як якимось антропоморфним божествам.[19]

Більша шана членами громади надається "чудним" хрестам, яка виражається в чисельних обрядодіях, які не виходять за межі церковних канонів. Так, на околиці с.Товтри, яка зветься "Татаркою", в 1994 р. відновлено хрест – "фігуру", що стояв на цьому ж місці з 1907р. Його було

ставлено на честь явління Божої Матері двом чанкам, які йшли із сусідніх сіл до Хреща-ького монастиря.[20] На той час в с.Товтри масово рали люди і ніхто не міг встановити причину хоч якось запобігти цьому лихові. В своєму овижному з'явленні Божа Матір дала пораду дям відслужити молебен на околиці села і ставити на місці з'яви хрест. Що й було зроблено, розповідає Д.Бутайчук, К.Харюк). На храмове ято, яке в Товтрах припадає на день Успіння Божої Матері, до нього направляється "хресний хід" від церкви через село і служиться святковий молебен, а опісля громада влаштовує загальну трапезу.[21] Дане обрядодійство має велике значення для підтримки традиції активного й повноцінного функціонування нарочитих хрестів, надзвичайно позитивно впливає на виховання молоді в християнському дусі. Варто продовжити міждисциплінарні польові дослідження. Після вивчення необхідно розробляти й програми для подальшої популяризації різних аспектів традиції серед населення.

ПРИМІТКИ:

1. Вперше назву "нарочиті" хрести запропоновано автором — Див.:С.Юсов. Нарочиті кам'яні хрести (до проблеми типологічних груп української хрестології).//Етнічна історія народів Європи: Традиційна етнічна культура слов'ян: зб.наук. праць. — К.: Стилос, 1999. — С.152-154.
2. Див.: І.А.Шляпкін. Древние русские кресты. І.Крестм новгородские, неподвижные и не церковной службм. — Спб, 1906. —38с., табл.24.
3. Див.: Хрест в українському мистецтві: Каталог виставки./ Упор. М.Станкевич. — Львів, 1996. —С.5.
4. Див., наприклад: М.Станкевич. До типології хреста // Родовід. — 1994.—№8. —С.61.
5. Про результати польових досліджень в цьому районі на даний час опубліковано дві роботи автора. Перша — вказана вище, а друга: Лексика каменярського промислу Буковинської Наддністрянщини.// Українські термінологічні словники з мистецтвознавства й етнології. Наукова конференція пам'яті М.Трохименка. —К.:Ант, 1999. —С.62.
6. Див.:С.Юсов Нарочиті кам'яні хрести... Але в цій публікації вказано лише 9 мотивів спорудження хрестів.
7. Зазначемо, що для нарочитих хрестів можлива й просторова (локусна, топографічна) типологія; Див., наприклад: О.В.Лисенко. Ритуальные функции придорожных крестов в восточнославянской этнокультурной традиции//Материали IV Международного симпозиума: Ритуал в жизни традиционных обществ. —Спб, Изд-во РЗМ. —С.181-182.
8. Пор.: з польовими дослідженнями М.Моздира на Закарпатті. Див.:М.Моздир. Експедиція на Закарпаття 1995р. //НЗ.—1998.—N31.—С.47.
9. Пор.: цей факт із висновком М.Моздира. Див.: М.Моздир.'Фігури", придорожні та присадибні хрести в Україні. //Українська хрестологія: мистецтвознавчі дослідження. Зб.наук.пр. —Львів, 1999. —С.ЗО. 10.Пор: М.І.Моздир, О.К.Федорук. Різьбярство і народна скульптура / Поділля: історико-етнографічне дослідження. —К., 1994. —С.439-450. За початок каменярського промислу на Заставнівщині див.: Д.М.Бутайчук Мікротопонімія села Товтри як історичне джерело.// Буковина — мій рідний край. Матеріали III історико-краєзнавчої конференції молодих дослідників, студентів та науковців, 1998р. — Чернівці, 2000.—С.34.
11. Пор.: Лідія Хомяк. Надгробна скульптура династії Папіжів. (народних каменерізів з Підгаєччини).//Родовід-1999.-N917.-С.15.
12. Пор.: у зв'язку з цим новаторську діяльність майстрів із династії Папежів із Бережанщин, авторів надгробних "пам'ятників" в с. Старе Місто. Див.: Там само —С.9-16.
13. Пор.: М.Моздир. Демня — визначний осередок народної кам'яної скульптури.// НЗ. —1998. —№1.—С.53.
14. Пор.: *Жертви зими: Три случаї з життя.* — Львов. Изд. Общ-ва М.Качковского, 1991, май. —С.305.
15. Пор.: М.Моздир. Експедиція на Закарпаття 1995р.... —С.47.
16. Про поминальні хрести див.: С.Юсов Нарочиті кам'яні хрести...—С.153.
17. Пор.: наприклад: Г.Горинь. Хрести у світогляді та реаліях життя українців.// Українська хрестологія: Мистецтвознавчі дослідження. — Львів, 1997. —С.86.
18. Див., наприклад: М.Сумцов. Культурные переживания.// Киевская Старина.—Т.XXX.—1890. — С. 66; С.М.Толстая, О.В.Белова. Почитание крестов в Полеесье.// Живая Старина. — 1997. — N86. —С.44-45.
19. Див.: А.А.Панченко. Почитаные каменных крестов на Северо-западе России.// Живая Старина. —1997.—С.41-42
20. Свято-Іоанно Богословський Хрещатицький монастир XVIII ст., розташований поблизу С.Хрещатик Заставнівського р-ну, Чернівецької обл.
21. Аналогічні молебни в особливі свята перед "чудними" хрестами згадує російський етнолог В.П.Яшкіна в своїй статті "Средневековые каменные кресты в традиционной культуре XIX - XX вв". —Спб, 1998. —С.362-363.

VI

НАЦІОНАЛЬНІ МЕНШИНИ В РЕГІОНАЛЬНИХ ДОСЛІДЖЕННЯХ

Верменич Я.В. (м.Київ)

П.П. ЧУБИНСЬКИЙ ПРО "ЄВРЕЙСЬКЕ ПИТАННЯ" В РОСІЙСЬКІЙ ІМПЕРІЇ

Відомий етнограф, правознавець, поет П.П.Чубинський був чи не першим українським народознавцем, який порушив проблему відповідальності царизму за штучно створене "єврейське питання" і за дискримінаційну політику щодо євреїв. Мужня громадянська позиція Чубинського заслуговує на тим більшу повагу, що у той час, коли він починав масштабне дослідження історичної долі, побуту, звичаїв єврейства Правобережної України, над ним тяжів статус політичного засланця. А ще до того, як останній, сьомий том його "Трудов этнографическо-статистической экспедиции в Западно-Русский край", вийшов з друку, він зазнав і другого заслання. Семитомна праця Чубинського була високо оцінена сучасниками і удостоєна кількох престижних медалей наукових товариств. Але внаслідок того, що він був автором вірша "Ще не вмерла Україна", якому судилося стати українським гімном, ця праця була приречена в СРСР на майже цілковите забуття. Не доводиться вже говорити про те, що специфічний інтерес Чубинського до проблем єврейства взагалі не був предметом аналізу. Тим часом зроблене ним у цій галузі становить помітний вклад у юдаїку.

"Серед питань, що мають державне значення, навряд чи є питання більш серйозне і таке, що потребує настійного розв'язання, як питання єврейське", - так починає Чубинський першу частину сьомого тому своїх "Трудов", яка має назву "Євреї Південно-Західного краю". Він намагається знайти відповідь на непросте питання: чому заходи російських властей, впродовж століття спрямовані на інтеграцію і асиміляцію євреїв, не тільки не давали наслідків, але й призводили до протилежних результатів. Звертаючи увагу на те, що відноси євреїв і неєвреїв на Правобережній Україні завжди відзначалися підвищеною конфліктністю і призводили до багатьох трагедій, Чубинський вважає, що "в інтересах майбутнього як самих євреїв, так і решти населення - необхідне спокійне обговорення єврейського питання".[1]

Усвідомлюючи важливість неупередженості і серйозного наукового обгрунтування своїх висновків, Чубинський вважав своїм обов'язком не лише уважне вивчення наявної літератури з єврейського питання, але й предметне дослідження культури, побуту, релігії, звичаїв місцевого єврейського населення. Практично йому довелося мати справу з науковою цілиною, оскільки, окрім праці Я.Брафмана "Книга кагала" і етнографічного нарису І.Берліна, видрукуваного у вигляді статті Російським географічним товариством, літератури про євреїв Південно-Західного краю по суті не існувало. Щоправда, деякі дані про історію українського єврейства Чубинський знайшов в історичних працях В.Антоновича та Ф.Леонтовича. Але насамперед він намагався створити власне уявлення про специфіку побуту, занять та уподобань єврейського населення. На той час дістати такі дані можна було лише шляхом експедиційного етнографічно-статистичного обстеження великого ареалу розселення євреїв. Певну допомогу Чубинському у підготовці етнографічного нарису про євреїв у смузі осілості подав М.Полінковський.

Очолити велику етнографічно-статистичну експедицію у Південно-Західний край опальному етнографу і правознавцю допоміг щасливий випадок. Землі Правобережної України, приєднані до Росії в кінці XVIII ст. внаслідок поділів Польщі, були зовсім не дослідженими в економіко-статистичному і етнографічному відношенні, що утруднювало їхнє господарське освоєння. У 1862 р. цар Олександр II розпорядився надати Російському географічному товариству 10 тис. карбованців для експедиційного обстеження Західно-Російського краю. Однак спочатку польське повстання, а потім брак відповідних фахівців відсунули експедицію аж на 7 років. М.Костомаров запропонував доручити керівництво експедицією П.Чубинському, який на той час перебував на засланні. Але недовіру відомому вже на той час етнографу висловив заступник куратора київського учбового округу М.Юзефович - він був переконаний, що "невгамовний агітатор" і "запеклий нігіліст" Чубинський обстоюватиме ідею окремішності "українського племені", що йшла врозріз з офіційною доктриною.[2] Проте, не знаходячи інших бажаючих взяти на себе велику і невдячну працю, РГТ все ж довірило Чубинському керівництво експедицією і навіть погодилося на спеціальне мовно-статистичне обстеження "малорусів".

Експедицію було розпочато влітку 1869 р. Під час трьох поїздок 1869 і 1870 рр. Чубинський об'їхав 54 повіти 8 губерній і Бессарабської області. При цьому, зазначав він, "я поставив собі за мету зібрати якомога більше етнографічних і статистичних матеріалів про євреїв".[3] Вивчалися, зокрема, переважно за даними поліції, кількісні дані про єврейське населення в розрізі міст, про його заняття, побут, звичаї, свята, самоврядування, релігійні обряди, звичаєве право тощо. Все це дало Чубинському можливість відтворити економічне становище, духовну і правову культуру, суспільну організацію єврейського населення у зоні осілості.

Майстерне володіння великим емпіричним матеріалом дало змогу Чубинському розглянути єврейське питання з історичної, етнографічно-культурної, політико-правової точок зору. Підгрунтя цього питання, на його думку, становила вироблена віками єврейська замкнутість. «Євреї являють собою status in statu, євреї - це окреме плем'я, окрема мова, окрема релігія, окремий економічний елемент, окрема община як в адміністративному, так і в громадянському відношенні. Більшої солідарності і більшої замкнутості як у євреїв - важко зустріти».[4]

Щоб відшукати історичні корені цієї замкнутості, Чубинський використовує матеріали, наведені В.Антоновичем у його праці «Исследование о городах в юго-западной России по актам 1432-1798 гг.». Систему утисків щодо євреїв застосовував і польський уряд, який ще з початку XVII ст. забороняв євреям займатися торгівлею у Києві та Кам'янці. Сейми чинили їм різні податкові утиски. Проте євреї виявилися все ж у більш вигідному

економічному становищі, захопивши у свої руки майже всю міську торгівлю. Це викликало постійні тертя у відносинах євреїв з неєвреями. Наявність у євреїв власного самоврядування (кагалу) зміцнювало їхню солідарність і віддаляло їх від решти населення. Євреї заповнили собою проміжок, який відділяв у Речі Посполитій повновладну шляхту від безправних холопів, що загальмувало формування середнього стану за європейським зразком.

У праці Ф.Леонтовича «Историческое исследование о правах литовско-русских евреев» Чубинський звернув увагу на сформульовану ним закономірність: політика польсько-литовських властей щодо євреїв була вкрай непослідовною. Надаючи їм істотні пільги, власті час від часу скасовували їх і вдавалися до переслідувань євреїв. Таку політику успадкував і російський уряд, коли Південно-Західний край опинився під його владою. Протягом 1795-1804 рр. на Правобережній Україні формально продовжувало діяти литовське та польське законодавство в єврейському питанні. Рубіжним виявився 1804 рік - прийняте у тому році Положення про євреїв, хоча формально і було спрямоване на поліпшення побуту євреїв, вводило ряд заборон на проживання євреїв у певних містах і селах, що означало початок формування смуги осілості. Наступними законодавчими актами і особливо другим Положенням (1835 р.) вводилася розгалужена система заборон і обмежень, яка сполучалася із урядовою регламентацією діяльності єврейських общин.[5] Спроби уряду заохотити євреїв до заняття землеробством виявилися невдалими. Той факт, що євреям був практично перекритий шлях у великоросійські губернії, створював велику скупченість їх у межах «смуги осілості», а періодичні переселення і заборони на проживання в тих чи інших містах посилювали замкнутість і фанатизм єврейських мас.

«Періодичні заборони жити в селах, часті вигнання їх звідти і викуп, який вони платили чиновникам за відступ від заборон, - констатує Чубинський, - нагадували їм часи гонінь. Цим користувалися фанатики для того, щоб прищепити євреям неприязні почуття до уряду».[6] Посилені набори євреїв у рекрути, а також забирання дітей у кантоністи, - все це боляче зачіпало почуття єврейського населення. Гоніння і зневажання зробили з євреїв фанатиків, а обмеження в економічних правах і вузькість території, на якій євреї мали право жити, породжували схильність до обману, улесливість тощо. Відірваність від землі, бродяче життя відучили від тяжкої праці, розвинули прагнення до легкої наживи. У тому, що єврейська маса у західних губерніях являє собою чужий загальногромадянському життю елемент, що вона погано освічена, фанатична й деморалізована, на думку Чубинського, «винна історія». Не знімає він відповідальності і за такий стан і з російських урядів - він прямо заявляє, що вжиті ними заходи не привели до бажаних наслідків, оскільки суперечили началам віротерпимості і громадянської рівноправності. Щоправда, це звинувачення стосувалося лише попередніх царствувань. Політику Олександра II Чубинський вважав такою, яка дає змогу принаймні частково виправити становище.

Цікаві спостереження Чубинського стосуються громадського управління і духовного світу єврейства. «Громадське і приватне життя цього народу, - зазначає він, - не могло і не задовольнялося пропонованими йому урядом законами громадського управління. Воно почасти ігнорувало, почасти обходило їх і йшло у тому напрямі, якому віддає перевагу уже кілька століть - напряму, що зумовлений національними особливостями, релігійними віруваннями й надіями цього народу, і керувалося вказівками і управлінням донині існуючого, хоч і офіційно скасованого урядом, кагалу».[7] Живучість кагалу Чубинський виводив із його відповідності принципам і засадам народного життя. Однак саме кагал, за його переконанням, відособлював і ізолював єврейське суспільство від усяких, хоча б і благотворних впливів чужих йому урядів і середовища. Чимала роль у культивуванні такої відособленості належала і єврейським братствам, діяльність яких Чубинський також піддає докладному аналізу.

У розділі порушується також питання впливу хасидизму на духовне життя євреїв. Фанатики-ортодокси, на його погляд, є заклятими ворогами освіти і всіляких нововведень. Цадики намагаються оточити себе ореолом святості і по суті безконтрольно розпоряджаються життям і майном хасидів.[8] Природно, що така духовна кабала підтримує єврейську замкнутість і відособленість.

Які ж заходи Чубинський вважає необхідними для того, щоб «євреї стали цілком російськими громадянами, зберігаючи свою релігію»? Він не покладає великих надій на те, що надання євреям цілковитої рівноправності в усіх сферах діяльності швидко змінить ситуацію на краще. Він побоюється, що «сильні солідарністю і грошовими коштами», євреї здатні остаточно придушити у краї підприємницьку діяльність неєвреїв, що в їх руки перейде земля. «Не треба забувати тих сумних наслідків народної помсти, які ознаменували собою другу половину минулого століття... Не треба забувати, що селянин ще перше десятиріччя користується свободою, - а цілі віки зазнавав значно більших бідувань, ніж євреї», - зазначає він. «Ще раз повторюємо, що слід прагнути до повної рівноправності євреїв, - але в цьому має бути певна поступовість».[9]

Єврейське питання, зазначає Чубинський, рідко обговорюється без роздратування. Передові євреї-публіцисти бачать корінь усіх лих у гоніннях і вважають, що визнання цілковитої рівноправності євреїв зніме відразу ж усі проблеми. Їхні опоненти наголошують на експлуатації євреями «християнського робітничого населення». І ті, й інші, на думку Чубинського, недооцінюють складність проблеми і пропонують полегшені засоби її розв'язання. Оскільки корінь усіх лих він бачить у деморалізації єврейства, що виникла внаслідок зневажань, переслідувань і обмежень у правах, то проголошення рівноправності уявляється йому надто слабким засобом усунення цього явища. «Тут потрібне перевиховання, яке можливе тільки при розрідженні маси, коли євреї не будуть так скупчені, коли фанатизм і невігластво не будуть так тяжіти над особистістю євреїв». Отже, Чубинський виступає проти смуги осілості як такої. Водночас він покладає великі надії на серйозні наукові дослідження історії, побуту, економічної діяльності і значення євреїв у краї, щоб спокійно і неупереджено розібратися в суті єврейського питання і запропонувати шляхи його розв'язання.

Праця Чубинського мала чималий суспільний резонанс. Відображенням його може бути хоча б той факт, що на вихід I частини VII тому «Трудов» оперативно відгукнувся М.Драгоманов, опублікувавши у «Вестнике Европы» велику статтю під тією ж назвою, яку дав відповідній частині своєї праці Чубинський - «Евреи и поляки в Юго-Западном крае» (1875, липень). Кожний з томів праці Чубинського, зазначив він, має неабияке наукове значення за своїм матеріалом, але останній том

має і суспільний і політичний інтерес. Стаття Драгоманова обсягом близько трьох друкованих аркушів по суті являла собою розширену рецензію на відповідні розділи праці Чубинського.

Щоправда, тон цієї рецензії виявився далеко не в усьому схвальним, а подекуди навіть роздратованим. Головну причину останнього слід бачити у тому, що Чубинський у розгляді єврейської проблеми лишився у рамках ліберально-демократичних підходів, а Драгоманов ці рамки поступово переростав, перебуваючи під впливом західноєвропейського (реформаторського) соціалізму. Драгоманов погоджується із Чубинським у тому, що «єврейське питання в Росії серйозніше за багато які інші».[10] Але спрощені спроби розглядати «виразки єврейства» як результат недолугої політики польських урядів і недостатності протекціоністських заходів російських урядів щодо підприємців і купцівнеєвреїв Драгоманов відкидає. При цьому він значно різкіше, ніж це робить Чубинський, критикує як юдофільські, так і юдофобські погляди на проблему. Якщо євреї-»прогресисти» роблять наголос на утисках євреїв і залишають поза увагою соціальний бік проблеми, то їхні опоненти відроджують середньовічні пересуди про євреїв з єдиною метою - забезпечити російським підприємцям і купцям монопольне або принаймні привілейоване становище в краї, доводить він.

«Ні поступовість емансипації євреїв, ні обмеження їхніх прав не допоможе біді», - вважає Драгоманов.[11] Необхідно усунути умови, які продукують євреївлихварів як функцію певної системи - функцію хай і патологічну, але все ж природну. Як часткові заходи, Драгоманов пропонує підняття народної освіти і виховання у народі самодіяльності, організації народного кредиту, емансипації і євреїв, і християн від залишків середньовічних форм суспільного життя. Але в принципі і він не йде далі пропаганди громадянської рівноправності євреїв, - хоч і бачить у її запровадженні всього лиш «найлегший» з усіх потрібних заходів. Основу для ліквідації економічного домінування євреїв він бачить у радикальній податковій реформі.

Віддаючи належне ретельності і працелюбності Чубинського, Драгоманов не залишив поза увагою і його дослідницькі методи. Останні уявлялися йому недостатніми внаслідок виразного етнографізму, покладеного в основу дослідження Чубинського. Одній людині і на матеріалі однієї експедиції, вважав Драгоманов, просто не під силу дослідити економічне становище євреїв і соціальне розшарування у їхньому середовищі - це справа добре оснащених постійних статистичних установ. І все ж він вважав, що попри певну неповноту і неточність даних, етнографічний нарис Чубинського, а також вміщений у книзі нарис юридичних звичаїв єврейства «цікаві й корисні навіть у практичному відношенні для всякого, хто живе у цьому краю».[12] Ще більш високо оцінював Драгоманов усю семитомну працю Чубинського. Він вважав, що своїми дослідженнями звичаєвого права в Росії Чубинський, Єфименко, Кістяківський вивели українську етнографічну школу на передові позиції в Росії, і що після них, у 80-х роках українська етнографія пішла назад, а не вперед.[13]

Нині юдаїка бурхливо розвивається, використовуючи найновітніші методи дослідження. Проте етнографічно-статистичні підходи у дослідженні єврейства багато в чому грунтуються на методиках, запропонованих у 70-х рр. минулого століття П.П.Чубинським. І ці методики, і особливо введений у науковий обіг величезний етнографічний матеріал, не втратили своєї цінності. Витримала перевірку часом і частина пропонованих Чубинським і Драгомановим методів розв'язання «єврейського питання». Решту підказало саме життя.

<u>Примітки:</u>

1. Труды этнографическо-статистической экспедиции в Западно-Русский край.-Т. VII.-СПб, 1872 (далі "Труды...").-С. 7.
2. Див. Савченко Ф. Заборона українства 1876 р.-Х.-К., 1930.-С. 207.
3. Труды...-С. 1.
4. Там само.-С. 3.
5. Про законодавство щодо євреїв у Росії див.: Леонтович Ф.И. Исторический обзор постановлений о евреях в России.-СПб, 1862; Лаванда В.О. Полный хронологический сборник законов и положений, касающихся евреев от Уложения Алексея Михайловича до настоящего времени. 1649-1873. Извлечения из Полных собраний Законов Российской империи.-СПб, 1874.
6. Труды...-С. 4.
7. Там само.-С. 100.
8. Там само.-С. 75, 111.
9. Там само.-С. 6.
10. Драгоманов М.П. Политические сочинения.-Т. 1. Центр и окраины.-М., 1908.-С. 220.
11. Там само.-С. 222.
12. Там само.-С. 218-219.
13. Драгомано М.П. Літературно-публіцистичні праці.-Т. 1.-К.-1970.-С. 458-459.

Місінкевич Л.Л. (м. Хмельницький)

ДЕПОРТАЦІЇ НАЦІОНАЛЬНИХ МЕНШИН ПОДІЛЛЯ В 30-Х РОКАХ XX СТОЛІТТЯ

Архівні джерела переконливо засвідчують, що найбільш поширеними методами репресій у подільському краю стали масові депортації населення. Проведення цих антигуманних заходів було започатковано секретарем ЦККП(б) України С.Косіором 20 жовтня 1934 р., коли з його ініціативи був направлений запит секретарю ЦК ВКП(б) Л.Кагановичу про дачу дозволу на виселення з прикордонних районів сімей куркулів. Телеграма ЦК ВКП(б) від 9 грудня 1934 р. давала можливість політичним органам республіки розпочати роботу по організації переселення польського та німецького населення. Була створена спеціальна комісія з високопоставлених керівників партійних, урядових, військових органів, НКВС для підготовки відповідних пропозицій. Одночасно партійним комітетам ставилися завдання роз'яснювати національним меншинам вимоги, що особи, які нелояльно ставляться до влади, будуть виселятися з осілих місць.[1]

Політбюро ЦК КП(б)У 17 грудня 1934 р. своїм рішенням встановило прикордонний режим в 11 районах України, а 20 грудня того ж року прийняло постанову «Про переселення з прикордонних районів». Спеціальним комісіям пропонувалося негайно визначити села, скласти поіменні списки антирадянських елементів, які підлягали депортації. В документі, зокрема, рекомендувалося провести виселення одноосібників, а також колгоспників, «яких не можна визнавати благонадійними в умовах прикордонної смуги».[2]

23 січня 1935 р. ЦК КП(б)У прийняв чергову постанову «Про переселення з прикордонної смуги», за якою 8300 господарств колгоспників та одноосібників, що не проявили себе у зміцненні кордону і колгоспного ладу, переселялися у віддалені від кордону райони, а на їх місце мали прибути 4000 кращих колгоспників Київської і Чернігівської областей.[3]

У листі секретаря Вінницького обкому КП(б)У Р.Белайла від 25 січня 1935 р. секретарю Жмеринського райпарткому Кримському, крім рознарядки на переселення політичне неблагонадійних, особлива увага приділялася прийому колгоспників з Київської та Чернігівської областей. Зазначалося, що «виключно серйозну відповідальність райком несе за прийом і облаштування кращих ударників-колгоспників, які будуть переселятися в нашу область. Ці господарства повинні бути оточені особливою увагою партійних і радянських органів.

Необхідно встановити найсуворішу охорону всіх будівель, які залишають переселенці, так як ці будівлі будуть заселяти допереселяємі ударники-колгоспники. Хати і надвірні будівлі повинні бути ретельно відремонтовані, а також організована заготівля палива на зимовий період та фураж для їх власної худоби».[4]

Інструкція, підготовлена в зв'язку з цим, за своїм змістом не відповідала елементарним нормам людської моралі. Рекомендувалося, наприклад, повідомляти громадян-виселенців не раніше як за 7 днів до виїзду, але на місцях цей короткий час витримувався далеко не завжди.

Спочатку польське та німецьке населення Подільського краю направляли до Донецької та Дніпропетровської областей. Переселення було здійснене з 20 лютого по 10 березня 1935 р., в ході якого з регіону переселили 2854 сім'ї. В Ярмолинецькому районі із сіл Куєво, Фрамполь, Сказинці, Татаринці, Нове село, Грабина, Томашівка, Соколівка, Баснячино, Волудринці, Шарівка, Буйволівці було відправлено 250 сімей (1063 особи). Серед них - 400 осіб були віднесені до «антирадянських елементів» як колишні петлюрівці, дворяни, куркулі, релігійні активісти, контрабандисти, сім'ї, родичі яких втекли за кордон та були засуджені за контрреволюційну і шпигунську діяльність та інші несвідомі елементи.[5]

Розглядаючи громадян польської національності як потенційних ворогів, секретар Вінницького обкому КП(б)У В.Чернявський надіслав лист до секретаря ЦК КП(б)У М.Попова, в якому зазначав, що «на території Вінницької області, особливо в прикордонних і форпостних районах, осіла значна кількість польського населення. Серед цієї категорії наявні особи, підозрювані у шпіонажі, колишні контрабандисти, сім'ї втікачів з-за кордону, релігійний актив та інший контрреволюційний елемент, що є базою для роботи противника у нас. З метою подальшого очищення кордону, форпостів і вузлів, залізничних пунктів Вінницької області обком КП(б)У просить санкціонувати проведення переселення в тилові райони України 1500 польських сімей».[6]

Політбюро ЦК КП(б)У підтримало пропозицію Вінницького обкому партії і 4 листопада 1935 р. прийняло рішення про переселення 1500 польських сімей з подальшим розселенням у Харківській, Донецькій і Дніпропетровській областях. Для вирішення практичних питань, пов'язаних з переселенням, створювалася комісія у складі: Шелехеса, Попова, Литвина, Шувалова, Александровського, Левицького та Орлова. Через місяць були доведені контрольні цифри по виселенню польських сімей з таких районів області: Городоцький -250 сімей, Шепетівський - 180, Волочиський - 151, Проску-рівський - 150,

Ізяславський, Славутський, Плужнянський, Сатанівський, Антонінський, Старокостянтинівський райони - по 100 сімей у кожному, Козятинський - 80, Базалійський - 50 та Жмеринський - 39 сімей.[7] Виселення планувалося провести з 5 по 15 січня 1936 р. Як зазначалося у звіті спеціальної комісії, «виселення польського елементу проходило без особливих ускладнень».[8]

Аналізуючи хід переселення, політбюро ЦК КП(б)У на засіданні 29 вересня 1935 р. зазначало, що ще не проведена робота по очищенню Південно-Західної залізниці і особливо її найбільш важливих вузлів від антирадянських польських елементів. До цих залізничних вузлів, які знаходилися поблизу кордону, відносилися Гречани, Козятин, Шепетівка, Вапнярка, Коростень. Для організації цієї роботи утворювалася комісія у складі Шарова, Зоріна, Александровського, яка повинна у п'ятиденний строк внести конкретні пропозиції «по очищенню прикордонних вузлів від польських антирадянських елементів».[9]

25 листопада 1935 р. політбюро ЦК КП(б)У приймає постанову «Про переселення польських і німецьких господарств з прикордонної смуги», в якій передбачалося весною 1936 р. переселити 6-7 тисяч господарств за межі України. Для підготовки переселення утворювалася комісія в складі: Косіор (голова), Постишев, Любченко, Попов, Шелехес, Балицький, Якір, Ільїн, Василенко, Налимов, Шаров, Чернявський, Триліський, Соколинський, Паперний.[10]

17 січня 1936 р. політбюро ЦК КП(б)У приймає рішення переселити в Казахстан 5 тисяч господарств, з них 3 тисячі з Київської і 2 тисячі з Вінницької областей.[11]

Місцева влада на Поділлі ще до прийняття постанови Раднаркомом СРСР була готова до переселення поляків, заздалегідь підготувавши списки. Підтвердженням цього може бути лист першого секретаря Вінницького обкому КП(б)У В.Чернявського (голови обласної комісії по переселенню) до Шепетівського округкому КП(б)У 3 квітня 1936 р. В ньому ставилося завдання про направлення однієї тисячі переселенських господарств, що мали комплектуватися концентрованими групами з різних пунктів. Через 12 днів (15 квітня) секретар Берездівського райкому партії Юр'єв інформував секретаря Шепетівського округкому КП(б)У Горлинського, що з 20 сіл намічено для переселення 234 польські родини, на яких підібраний компрометуючий матеріал. Наступного дня, 16 квітня, від секретаря Плужнянського райпарткому Волошинова надходить доповідна записка в Шепетівський окрпартком про те, що 408 польських та 92 німецькі родини із 18 сіл підготовлені до переселення. Зокрема, із села Хотень-Другий підлягає переселенню 150 сімей, а залишиться 78. Кунівській сільській раді в результаті переселення ліквідовується хутір Мижилиски, а господарства, які залишаться, переходять у колгосп с.Борисів, з якого має переселитися 37 родин.[12]

В ході реалізації настанов, викладених у листі голови обласної комісії по переселенню, місцеві органи влади, райкоми партії проявили надмірну завзятість. Із запланованої тисячі господарств Плужнянський, Славутський, Шепетівський та Берездівський райони намітили для переселення 1677 сімей із 46 населених пунктів: 1367 сімей колгоспників та 310 - одноосібників. Найбільше, 518 сімей, нібито мали терористичні та шпигунські зв'язки, 420 - родичів за кордоном, 270 - відносилися до контрабандистів та 123 - належали до релігійних активістів.[13]

Особливо посилилася депортація польського населення після постанови Ради Народних Комісарів за №776-130 від 28 квітня 1936 р. про переселення «як політичне неблагонадійних поляків» з України в Алма-Атинську, Карагандинську, Кокчетавську, Північно-Казахстанську і Талди-Курганську області в кількості 35820 чоловік.[14]

Перший етап депортації польських сімей в Казахстан розпочався 20 травня і продовжувався до 10 червня 1936 р. Переселено 2047 сімей з 6 районів Поділля: Проскурівського - 249, Волочиського - 500, Шепетівського - 384, Славутського - 303, Берездівського - 273 та Плужнянського - 374 польських сім'ї.[15]

Ще більш жорсткі ліміти були встановлені для польського населення Подільського краю на другому етапі операції по переселенню «польського контрреволюційного і націоналістичного елементу». Підтвердженням цього є цілком таємна директива Вінницького обкому КП(б)У від 19 липня 1936 р., надіслана секретарям Кам'янець-Подільського, Шепетівського та Проску-рівського округкомів КП(б)У, секретарям райкомів партії Ляховецького, Ізяславського, Антонінського, Теофіпольського, Полонського, Базалійського, Городоцького, Ярмолинецького, Орининського, Смотрицького і Старокостянтинівського районів. В ній, зокрема, зазначалося: «З метою очищення районів прикордонної смуги від неблагонадійних, ворожих і класове шкідливих елементів у вересні місяці буде проведене переселення польського населення із прикордонних районів нашої області в Казахстан... Проведення цієї роботи в районах покладається на районні комісії в складі першого секретаря райкому КП(б)У (голова комісії), голови райвиконкому і начальника районного відділення НКВС.

У найближчі дні слід визначити пункти, з яких необхідно провести переселення та кількість господарств, що підлягають переселенню з кожного пункту, і направити ці матеріали на затвердження обласній комісії не пізніше 28 липня... «Поряд з цим районні комісії повинні укласти поіменні списки осіб, визначених для переселення, і подати їх на затвердження обласній комісії не пізніше 10 серпня...».[16]

Укладаючи списки польського населення на виселення, районні партійні, радянські та правоохоронні органи проявляли «наполегливість» у проведенні роботи, яка характеризувалася, передусім, визначенням додаткового резерву. По

Поділлю він становив ще 1322 сім'ї. З них: по Базалійському району - 94, Городоцькому - 129, Сатанівському - 91, Ярмолинецькому - 108, Смотрицькому - 128, Кам'янець-Подільському - 101, Оринииському - 45, Чемеровецькому - 95, Антонінському - 300, Полонському - 60, Ляховецькому - 46, Ізяславському - 47, Старокостянтинівському - 46 сімей. Лише один Теофіпольський район надіслав повідомлення обкому КП(б)У, що всі резерви вичерпані.[17]

У серпні - вересні 1936 р. з районів Вінницької області в Казахстан було депортовано 5233 польські сім'ї. По районах картина була такою: із Смотрицького, Ярмолинецького, Волочиського виселено по 200 сімей; Городоцького та Антонінського - 250; з Орининського - 270, Старокос-тянтинівського, Базаліиського, Полонського та Плужнянського - по 300 господарств, Чемеровецького -363 сім'ї, Кам'янець-Подільського, Сатанівського, Теофіпольського та Ляховецького - по 500 сімей.[18]

Виконавцями акцій були партійні, радянські та правоохоронні органи із залученням медичних, освітніх, ветеринарних та інших установ. Зокрема, на медичні заклади покладалося проведення щеплення проти віспи та дворазової санітарної обробки - стрижки, відвідання лазні та дезинфекція одягу. Поряд з цими заходами в кожний ешелон виділявся один лікар та середній медичний працівник з аптечкою.[19]

Протягом 1935-1936 рр. з Поділля організованим порядком було виселено 11634 польські та німецькі родини, а це щонайменше 46500 громадян.[20] Серед депортованих переважали поляки. В результаті виселення з географічної карти зникли окремі населені пункти. Одна лише згадка залишилася про село Каєтанівку Великолазучинської сільської ради, яке колись було у Базалійському районі.

Депортували з Поділля не лише громадян польської і німецької національностей. Принцип добровільності порушувався при переселенні євреїв з Вінницької області до Єврейської автономної області. Для виконання встановленого ліміту застосовувалися примусові заходи. У 1936 р. до Біробіджану було переселено 400 родин та 450 одинаків. Найбільше - по 45 родин, переселено з Проскурова та Шепетівки, 42 - з Кам'янця-Подільського, 26 - з Бердичева, по 21 - з Вінниці, Могилева та Гайсина, по 15- з Піщанки та Томашполя.[21]

Примусове переселення з батьківщини у далекі краї, здебільшого на необжиті землі, вже само по собі було трагедією для людей. Проте і на новому місці проживання депортовані не переставали бути підозрілими, потенційно несвідомими і антирадянськими елементами. Серед них органи НКВС найчастіше шукали «ворогів народу», часто піддавали депортованих необґрунтованим репресіям.

Примітки:

1. Центральний державний архів громадських об'єднань України (далі ЦДАГО України). -Ф.1, оп.16, спр.11. -Арк.241,294.
2. Там само. -Спр.12. -Арк.316.
3. Там само. -Ф.1, оп.16, спр.11. -Арк.62.
4. Державний архів Вінницької області (далі ДАВін.О.). -Ф.П.51, оп.1, спр.778. -Арк.2.
5. Державний архів Хмельницької області (далі ДАХм.О.). -Ф.П.301, оп.1, спр.268. -Арк.34-40.
6. ЦДАГО України. -Ф.1, оп.16, спр.12. -Арк.343.
7. ДАВін.О. -Ф.П.136, оп.3, спр.371. -Арк.4.
8. Там само. -Арк.5-6.
9. Єременко Т.І. Польська національна меншина в Україні у 20-30-ті рр. XX століття. –К., 1994. -С.64.
10. ЦДАГО України. -Ф.1, оп.16, спр.12. -Арк.346.
11. Там само. -Арк.49.
12. ДАХм.О. -Ф.П.458, оп.1, спр.423. -Арк.6,8.
13. ДАХм.О. -Ф.П.458, оп.1, спр.423. -Арк.2,14.
14. Бугай М.Ф. Депортація населення з України (30-50-ті роки) //Укр.іст.журн.-1990. -№10. -С.34.
15. ДАВін.О. -Ф.П.136, оп.3, спр.371. -Арк.4.
16. Стасюк І., Прокопчук П., Шептицький В. Подільських поляків виселяли у Казахстан // Подільські вісті. -1998. -4 серпня.
17. ДАВін.О. -Ф.П.-136, оп.3, спр.362. -Арк.25-34.
18. Там само. -Спр.371. -Арк.4.
19. Там само. -Спр.361. -Арк.7.
20. Жезицький В.Й. Масові депортації населення Поділля //З архівів ВУЧК, ГПУ, НКВД, КГБ. –1997. -№1/2. -С.131.
21. ДАВін.О. -Ф.П.-136, оп. 3, спр.362. -Арк.16.

Акимова Н. (м. Харків)

КАРАЇМИ В ХАРКОВІ

Споконвіку в Харкові дружно жили люди різних національностей. У XIX ст. харківська земля прийняла маленьку частинку давнього народу караїмів.

Караїми-тюрки - один з нечисленних народів України. У всьому світі їх налічується близько трьох тисяч. Згідно перепису 1989 р. в Україні проживає 1404 караїми, серед них у Криму - 800 чоловік, у Харкові їх близько 70, і рівно половина є членами національно-культурного товариства "Карай", яке очолює В.Г.Капон-Іванов. Основна мета Товариства - відродження нечисленного караїмського народу, його історії, культури, мистецтва, обрядів, звичаїв, релігії, мови.

У своїй книзі "Давня Русь й Великий степ" Л.М.Гумільов пише про те, що караїми-тюрки - це нащадки хазар і євреїв по батьківській лінії (якщо матір була єврейкою, то її діти вважалися чистими євреями). За мовою вони були тюрками, хоча алфавіт використовували давньоєврейський, за віросповіданням караїми - іудеї. Щоправда, пізніше вони внесли до своєї релігії деякі відмінні риси.

За визначенням того ж М. Гумільова, "син хазарина та єврейки мав усі права батька й можливості матері. Його навчали єврейські раввіни, члени громади допомагали робити кар'єру або займатися торгівлею, рід батька захищав його від ворогів і страхував, у випадку нещастя, від бідності. А син єврея і хазарки був для всіх чужим. Він не мав права на спадкоємність частки батька в родовому майні, навчатися Талмуду в духовній єврейській школі, не отримував підтримки ні в кого, окрім своїх батьків, але й ця допомога була обмежена родовими звичаями й релігійними єврейськими законами. Цим бідолахам не було місця в житті. Тому вони тулилися на околиці Хазарії - у Криму - і сповідали караїзм, який не потребував вивчення Талмуду. П'ятикнижжя їх навчили люблячі, але безсилі проти велінь закону, батьки. Їхні нащадки й склали крихітний етнос кримських караїмів, антропологічні риси яких поєднали тюркський і ближньосхідний типи".

Караїмам при народженні майже завжди давали єврейські імена. На початку нашої ери йшли безкінечні іудейські війни (наприклад, у 67-70 рр. та в 1932-1935 рр.) Євреї перемогли караїмів і в мусульманському, і в католицькому світі, і близько кінця VIII ст. караїми уціліли лише у візантійських володіннях у Криму як уламок громади хазаро-еврейських метисів. Хоча прийнято вважати, що як етнічна спільність караїми вийшли з Криму.

Зв'язок харківських караїмів із кримськими ніколи не переривався. У Криму знаходиться асоціація кримських караїмів "Крим Карайлар", до складу якої належить і харківське НКГ "Карай". Караїмський слід протягнувся з Ялти до Харкова в зв'язку з іменем А.П. Лехова: Ніна Олександрівна Пайова, бабуся харків'янина Ігоря Юрійовича Бухалова, який мешкає в Харкові, у першому шлюбі була замужем за Борисом Сінані, караїмом за національністю. Його дядя, Ісаак Абрамович Сінані, наприкінці 19 ст. мав у Ялті книжкову лавку й дружив із Чеховим. Дочки І.А. Сінані, Віра й Ганна, після 1917 р. мешкали в Харкові, у Класичному провулку, в будинку № 4. Він зберігся до нашого часу. Віра померла після Вітчизняної війни, Ганна - у 1962 р. Вони залишили рукописні спогади про свою дружбу з Чеховим і з його родиною. Зараз буфет, крісло й стіл, за яким сидів А.П. Чехов, дбайливо зберігаються в Харкові, у родині Бухалових.

Караїми з'явилися в Харкові в 1840-х роках, їх налічувалося тоді близько 10 родин. Вони одразу обжилися в цьому місті, і незабаром з'явилась потреба в храмі (кенасі) і цвинтарі. Для кенаси караїми найняли приміщення, виписали газзана (раввіна) і влаштували молільний будинок, який було затверджено урядом в 1873 р. Пізніше, коли караїмське товариство в Харкові налічувало вже 30 родин, караїми на свої кошти й на кошти своїх родичів з інших міст придбали землю й побудували собі храм на розі вулиці Кузнєчної та Подільського провулку (зараз вулиця Гамарника).

Будівлю кенаси було розпочато 18 серпня 1891 р., а 24 листопада 1893 р. - освячено. Архітектор храму, побудованого в русько - візантийському стилі, - Б.С.Покровський. У 1929 р. караїмська громада в Харкові була ліквідована, а в будинку кенаси влаштували кінотеатр, потім клуб атеїстів, автошколу... До речі, остання міститься тут і сьогодні. У 1997 р. караїмам повернено другий поверх їхнього культового спорудження.

Управління у справах кенаси знаходиться у трьох осіб: газзана, габая й шамаша. Газзан - це караїмський священник, який веде богослужіння в храмі. Церковна посада шамаша відповідає руському, дяку. Габай - церковний староста. Газзан і шамаш обираються на довільний термін і можуть залишити службу за власним бажанням. Габай же обирається на трьохрічний термін, на конкурсній основі.

У XIX ст. і ще на початку 20-го на околиці Харкова, у слободі Журавлівка, росли сади Габая. Із цих садів приносили до кенаси яблука і, за звичаєм, після молитви пригощали ними парафіян. Сади було посаджено навпроти теперішньої лікарні № 15 (вулиця Академіка Павлова). Зараз на тому місці, теж сад, але тільки дитячий.

Релігійна служба у караїмів здійснюється рідною мовою - тюркською. Бог у них зветься давньотюркським іменем Тенрі. Збереглася традиція вклонятися священним дубам, що зростають на давньому караїмському цвинтарі Балта Тиймез, який розташований близько трьох кілометрів від Бахчисараю, у горах, біля Джуфт-Кале, давньої караїмської фортеці, більш відомої під назвою Чуфут-Кале. Це єдиний у Європі караїмський храм просто неба.

Для кладовища в Харкові в середині 50-х років минулого століття караїми придбали місце на Холодній горі. Караїмське кладовище влаштували поруч із старим єврейським кладовищем. Це була територія поміж вулицею Всесвятською (зараз Соціалістична) і вулицею Валківською (Дмитра Клапцова); прилягала ділянка до вулиці Підлісної (тепер Лісна) і до провулку Сурікова. Частково караїмське кладовище було ліквідоване в 1936 - 1937 рр. У 1949 р. воно зруйноване цілком, а на тому місці побудовано піонерський парк. Сьогодні там сквер з дитячим майданчиком.

В останній третині XIX ст. біля караїмського кладовища виник провулок, де оселилося декілька караїмських родин. Провулок назвали Караїмським. З'єднував він дві вулиці: всесвятську та катериносдавську (зараз Полтавський шлях). 1970-х роках Караїмський провулок перейменовано в Леніногорський. Зараз провулка як такого нема, а на його місці поміж будинків створено прохід, що з'єднує вулиці Соціалістичну та Іллінську. Причиною появи караїмів у Харкові були великі ярмарки, відомі далеко за межами Харкова. За даними Д.І.Багалія, у Харкові влаштовувалися чотири ярмарки щороку: два - першого ступеню, тобто оптові, і ще два - середні, або другого ступеню. Це Хрещенський, Успенський, Троїцький і Покровський ярмарки. Як і на кримській батьківщині, більшість караїмів почали займатися в Харкові торгівлею.

Однак багато караїмів займалися й іншими справами. Наприклад, Стамболі, значний тютюновий магнат, що тримав фабрики по всій Росії, відкрив у Харкові вісім тютюнових фабрик (таких фабрик до появи караїмів у Харкові не було). Корпуси однієї з них до сьогодні використовуються за своїм прямим призначенням і розташовані на вулиці Нетечінській. Інші тютюнові фабрики (у районі вулиці Кузнєчної) належали караїмам Іліку та Кальфу. Кальфа - двоюрідний дідусь караїмки Леонтіна Робертівни Алксніс, яка зараз мешкає в Харкові.

У XIX ст. караїми користувалися рівними правами з християнами. Діти караїмів потрапляли до гімназій без конкурсів, за якими приймалися діти євреїв. По закінченні середніх закладів діти караїмів могли навчатися у вищих закладах. Відомим у Харкові дантистом був доктор медицини С.Г.Суруїтчі (до сих пір зберігся його будинок на вул. Садовій, 5 - зараз вул. Чубаря). А.В.Мангубі був присяжним повіреним. А майже всю харківську каналізацію побудував Д.С. Леркез. На вул. Греківській до сих пір служить людям каналізаційно-насосна станція, що збудована за його проектом. Почуття приємного здивовання й захоплення залишається після огляду цієї незвичайної будівлі з елементами східної архітектури, схожої, скоріше, на культову споруду або на східний палац, ніж на каналізацію. На вул. Гоголя, 3, на початку 20 ст. знаходиться Караїмське благодійне товариство. До його складу входили: Мангубі С.В. - голова правління, Капон Я.А. - секретар, Кальфа О.І. - скарбничий. Члени правління: Мангубі Ф.С., Ілік С.Д., Прік Ю.А., Авах М.І., Ілік Я.Д., Кокей С.Ї.

У наш час в Харкові часто проходять різноманітні заходи національно-культурного товариства "Карай". При кенасі організований караїмський музей, до експозиції якого зібрано караїмські народні костюми й рукоділля, література про караїмів, стенди з фотографіями. До п'ятирічного ювілею (у листопаді 1999 р.) Товариства музей отримав безцінний подарунок – п'ять акварелей із зображенням євпаторійської кенаси, виконаний архітектором-художником, харківським краєзнавцем О.Ю.Лейбфрейдом. Влаштовуються виставки живописних робіт художника Алли Кудленко (Прік), караїмки за національністю.

Член Спілки композиторів України В.Г.Капон-Їванов розробляє караїмську тему в музиці. Він написав багато пісень на вірші караїмських поетів; дві балади для голосу й фортепіано - "Джуфт-Кале" (вірші С.Щипачова) і "Каміння Джуфт-Калв" (вірші Ї.Єфетова); симфонічну поему "Гулюш – Тота". У Харкові мешкає поет-караїм Юрій Суров.

Маленький, але славнозвісний караїмський народ починає відчувати свою національну гідність і свідомість. Завдяки гуманній політиці в Україні заявилася надія на відродження цього народу, його культури, історії, мистецтва й релігії.

Шеремета О. В. (м. Київ)

ПОЧАТКИ ДУХОВНО – КУЛЬТУРНОГО ВІДРОДЖЕННЯ НАЦІОНАЛЬНИХ МЕНШИН УКРАЇНИ 20-Х РОКІВ XX СТ.: ПОШУКИ ІДЕЙ ТА ДЖЕРЕЛА.

Проблеми діяльності організацій і установ духовно – культурної сфери національних меншин викликає значний інтерес у науковців та широкого загалу дослідників рідного краю. Це не випадково, адже згадуваний комплекс питань характеризує палітру національно – культурної політики. В умовах незалежності України вона ґрунтується на засадах задоволення духовних запитів і потреб різних етносів. Нині на Україні, наприклад, функціонує близько 160 республіканських, регіональних та обласних культурно - національних товариств, до роботи у яких залучено близько 160 тис. чол. іноетнічного населення[1].

Серед культурно – національних товариств, що діють на рівні республіки – область 30 представляють інтереси євреїв, 19 – німців, по 15 росіян та поляків, по 8 болгар та вірмен, 6 – чехів і словаків, по 5 – греків і азербайджанців, по 4 – татар і корейців, по 3 – білорусів, румун, угорців. Мають такі товариства грузини, дагестанці, ассирійці, каракалпаки та ін.[2]

Це є свідченням того, що в умовах становлення української державності надзвичайно важливим є вивчення досвіду національно – культурного будівництва у минулому, питань міжнаціональних відносин, що є провідними у формуванні національної ідеї, у консолідації суспільства. 20 – 30-ті роки у цьому зв'язку являють собою ще не досить вивчений пласт, у якому збереглися як важливі кроки держави до ренесансу духовно – культурного розвитку чисельних народностей, що населяли Україну, так і негативні підходи, що дискредитували, звели нанівець спробу існуючої влади представити світові намагання у вирішенні національної політики. Все це спричинило критику більшовицької влади за подвійні стандарти в закордонній пресі, наукових видань щодо національно – культурної сфери.

Як справедливо зазначає Л.М. Новохатько, цьому сприяло і те, що у впродовж тривалого періоду, особливо 60 – 80-х рр., в українській історіографії національні відносини 20 – 30-х рр. висвітлювалися за зручною для політичного керівництва та владних структур схемою: критика буржуазного націоналізму, розвиток пролетарського інтернаціоналізму, дружба народів, зміцнення міжреспубліканських зв'язків у різних сферах, духовна єдність культур, формування єдиної спільності - радянський народ. Такий схематичний, спро-щений підхід не давав можливості побачити складність міжнаціональних стосунків, що яскраво продемонстрували початок 90-х років у період параду суверенітетів та появі на теренах колишнього Радянського Союзу незалежних держав.

У нинішні часи незалежності України вітчизняні історики зробили рішучий поворот у дослідженні процесів національно – культурного відродження та історії життєдіяльності національних меншин, проблем міжнаціональних, міжетнічних відносин. Серед їх числа концептуальними стали праці Чирка Б., Єременко Т., Калакури О[4]., Палієнко В.[5], Якубової Л.Л.[6], Рубльова О., Репринцева. В.[7], Місінкевича Л. А.[8] та ін.

Все ж, у переважній більшості сучасні дослідники, вивчаючи проблеми національних меншин 20-х – 30-х рр., надають перевагу питанням національно – економічного характеру, стану державного будівництва, зокрема, функціонування адміністративних одиниць: національних сільрад, районів, становлення національної освіти, характеру політичних репресій. Особливості ж становлення культури національних меншин, формування етноеліти, появу національних культурницьких організацій і структур залишають майже поза увагою.

Між тим, за переписом 1926 року на Україні проживало 6 млн. національних меншин. З них росіян – 2 677 166 або 9,2% по відношенню до загального населення України; євреїв – 1 574 391 або 5,4%; поляків – 476 435 або 1,6%; німців – 393 924 або 1,4% молдаван – 257 794 або 0,9%; греків – 104 666 або 0,3% болгар – 92078 або 0,3%; білорусів – 75 842 або 0,3%; Інші мало чисельні національності / чехи, вірмени, ассирійці, татари та ін складали 148 591, або 0,5%[9].

Наголосимо, що формулюючи підходи у сфері національної політики, більшовицька влада з перших своїх кроків визначила її як політику коренізації. В основі цієї політики мало бути використання рідної мови у різних сферах суспільного розвитку. Параметри її X з'їзду РКП(б) визначив як необхідність запровадити рідну мову в органах адміністративного управління, судової системи, господарських структур і націо-нально - культурницьких об'єднань.

Варто наголосити, що проблемам українізації за останні роки на Україні присвячено близько 20 дисертаційних робіт, фундаментальних монографій, низку журнальних статей. Зокрема, дану проблему активно розробляли такі відомі історики як С. В. Кульчицький, Г.В. Касьянов, В. М. Даниленко, В.О. Кондратюк, О.Ю.,Зайцев, Є.Ю.Петренко, Т.Д. Крамарчук, В.С. Лозицький. Вони окреслили вузлові питання цієї проблематики[10].

Треба підкреслити ту обставину, що останнім часом немало дослідників активно дискутує щодо справжніх причин введення політики коренізації в Україні. Остання була своєрідним маневром владних структур з меншою завоювання на свою сторону національно – свідомих із числа української інтелігенції[11].

По – друге, як свідчать джерела політика коренізації на початковому здійснювалася здебільшого адміністративними методами, як то запровадженням відповідних організаційних структур, введенням штатних одиниць, які не завжди справлялися з поставленими завданнями. Так, інформуючи вищестоячі органи Подільський губком КП(б)У відмічав у січні 1923 року, що з 21 виділеного штатного працівника, виділених для роботи серед польського населення можуть вести її тільки п'ять[12].

Серед адміністративних важелів, що їх використовувала влада і політичні структури в організації політики коренізації було проведення різноманітні конференцій. Скажімо, на серпень 1928 року в Україні відбулося чотири всеукраїнських конференції польських культпрацівників.[13] 27 – 30 листопада 1930 року у Харкові відбулася Всеукраїнська нарада з питань роботи серед національних меншин. Серед чотирьох пунктів порядку денного розглядалися проблеми культурно - освітньої роботи. З доповіддю по цьому питанню виступив заступник міністра освіти Гірчак.[14] Турботою про стан культурноосвітньої роботи була пронизана робота таких конференцій і на регіональному рівні.

2 – га губернська безпартійна конференція єврейських колоністів, що відбулася в Одесі наприкінці 1923 року в резолюції по доповіді зав. євсекцію ГУБВНО про євкультроботу в Одеській губернії наголошувала, що культосвітня робота, її мережа знаходиться в незадовільному стані через відсутність вчителів, наглядності, нестачу необхідних коштів. Серед першочергових завдань конференція запропонувала в терміновому порядку організувати роботу курсів, на яких провести інструктування працівників, розширити мережу кульосвітніх закладів на селі, відновити діяльність євсекцій при окрвно, перевести кульосвітню працю в євколоніях на рідну мову.[15]

Не менш гостро стояли питання посилення культосвітньої роботи на губернській конференції польських вчителів Поділля, котра пройшла у січні 1925 року і участь в якій взяло 32 делегати. В резолюції вони констатували низьку якість роботи серед польського населення Поділля і наголошували на необхідності посилення координації її, налагодити курсову перепідготовку кадрів. В першу чергу рекомендували звернути увагу на ліквідацію неграмотності[16].

По – третє, здійснюючи національно – культурні перетворення в рамках політики коренізації, владні структури на початковому її етапі враховували національні особливості, вікові традиції різних етнічних груп. Скажімо, серед німецького, польського населення у першу чергу велась активна робота по дискредитації релігії, що згодом переросла в переслідування її. Серед єврейського населення зусилля зосереджувалися на боротьбу з впливом націоналістичних партій та організацій; грецького – уніфікації мови.

Четверте. Вся робота серед національних меншин і особливо по розвитку культури, велася під ідеологічним пресом, тотальним контролем в усіх сферах життя національних меншин. З цією метою, наприклад, використовувався і такий метод, як позбавлення виборчих прав. У результаті цього, у містечку Златополь Шевченківської округи позбавленці у 1929 році складали серед єврейського населення 31%. В містечку Шаргород число їх було 975, Сквирі – 684[17].

У цілому більшість дослідників вважають, що політика коренізації за своєю кінцевою мешою мала принести вагомі результати. На певному етапі сприяла відродженню української нації, культури, мови, традицій народів, що її населяли[18].

Це особливо виявилося на прикладі організації роботи духовно – культурних закладів та установ національних меншин. Без всякого сумніву основою розвитку національної культури виступала національна школа. На початок 1932 року на рідній мові навчалося - серед росіян 81,1% учнів. Німецьких дітей навчалися на рідній мові 89,3%, рідній мові навчалося 84,9% болгарських дітей, молдавських 63,3%, єврейських – 53%, вірменських – 51,9%. На цей період в Україні діяло 2 978 шкіл І – го концентру з охопленням 318380 дітей національних меншин[19].

В системі національно – культурної роботи немало зусиль було затрачено на розвиток національних театрів. На 1937 рік державних театрів на Україні було 6[20]. З студії, наприклад, у якій польські робітники, службовці, учні знайомилися з театральною грамотою у 1930 році у Києві виникає І – й польський державний театр. У 1931 – 1932 роках він здійснює ряд оригінальних постановок серед яких можна назвати "Божественну комедію" Красинського, "Жеч громадська" Ясінського, "Диктатуру" Микитенка, "Сімнадцять" Миколюка , "Міщанин у дворянстві" Мольєра. Найближчими планами театр передбачав включити у свій репертуар п'єси Кіршона "Чудесний споав", Клейнера "В пошуках Батьківщини", Шояна "Тихвінська пустинь", Лопе де Вега "Фунта Овехуна", Мольєра "Скупий"[21].

В системі заходів, які сприяли розповсюдженню національної культури не меншу роль відігравали національні клуби, куточки, хати читальні, селянські будинки тощо. Вони на той період мали авторитет серед населення. Скажімо, у 1926 році серед польського населення України працювало 24 клуби та кутки, 80 хат – читалень, 36 полькутків при хатах – читальнях, 2 селянських будинки, 189 пунктів ліквідації неграмотності у яких навчалася 6282 учні[22].

У результаті вжитих заходів уже наприкінці 20-х рр. в Україні діяло 2463 національних політосвітніх одиниць, було більше 2000 радіоустановок. Радіогазети випускалися на єврейській мові у Харкові, Києві, Одесі; на польській – в Києві,

німецькій і болгарській - Одесі. Цю роботу пожвавив огляд культосвітніх закладів, який пройшов у 1930 році по всіх регіонах України[23].

Складовою частиною національно – культурної роботи була книговидавнича справа. З метою її розгортання у 1931 році було організоване Державне видавництво для національних меншостей УРСР, котре проіснувало до липня 1941 року. У його складі були філії у Києві, Харкові, Маріуполі та ін. містах. Видавництво друкувало суспільно – політичну , навчальну, художню літературу польською, єврейською, німецькою, болгарською, чеською, грецькою та ін. мовами[24]. Про розмах книгодрукування для національних меншостей України засвідчує видавничий план на 1931 рік. Ним передбачалося на єврейській мові видати 746 назв 2385 друкованих аркушів, на німецькій – 594 назви 1570 аркушів, польській – 458 назв 1020 аркушів, болгарській 267 назв 606 аркушів, російській 28 назв 92 аркуші, чеській – 16 назв 620 аркушів, грецькій 19 назв 60 аркушів. З цього числа підручники складали 1478 аркушів, масово – політична література 1356 аркушів, художня – 1021 аркуш, науково – популярна 417 аркушів, сількогосподарська 367 аркушів, марксистська – 338, різна – 693 аркуші[25].

Не менш активно розвивалася національна преса. На середину 30-х років в Україні на мовах національних меншин видавалося 9 центральних, більше 40 обласних та районних газет[26]. Тільки польський видавничий рух на кінець 20-х років мав такі польські видання як популярний тижневик "Серп", тижневик "Голос Молоді", тиражем 2000 примірників, місячник для дітей "Стандарт Піонера" з 2000 примірників[27].

У формуванні національної самосвідомості важливу роль відіграли музеї. У найбільш знаних відкривалися підвідділи національних меншин. Роботу по дослідженню національних меншин вели Житомирські Науково – Дослідний музей, Бердичівський округовий музей, Полтавський державний музей. Активно досліджував, грецьку меншину також Маріупольський музей краєзнавства. За ініціативою його завідувача І. Коваленка у 1925 році були розроблені програми дослідження приазовських греків, що охоплювала такі напрями як вивчення "економіки грецького населення", "соціально – політичних відносин", побуту, ідеології; збір відповідних матеріалів для експонування у музеї; видання словника грецької та татарської мов, а також збірника, присвяченого "всестороньому вивченню грецького населення Маріупольського округу та висвітлення всіх його особливостей".

Активним дослідником національної культури став музей єврейської культури, котрий відкрив свої двері наприкінці 20-х рр. в м. Одесі.

Поступово складається культурно – мистецька інтелігенція, появляються її творчі організації. Так, у квітні 1930 року в Харкові за участю головного редактора Всесоюзного видавництва "Дружба народів" Георга Луфта відбулася установча конференція німецьких письменників. Вона проголосила появу Асоціації німецьких пролетарських письменників – колективістів. Для керівництва роботою асоціації було обрано бюро та прийнято рішення про заснування письменницького часопису "Темпо", пізніше він виходив під назвою – "Штурм - Шрітт". Журнал проіснував п'ять років. За цей час членами його редколегії були відомі культурні діячі як Г. Завадський, Й. Келерман, Г.Луфт, Р. Міквіц, В. Шелленберг, А. Штрьом, С. Щупак та ін.

Цей журнал відіграв значну роль у становленні німецької літератури в Україні. За 1930 по 1933 рік літератури німецької національності підготовили 37 значних за розмірами творів: серед них 4 романи, низку повістей, збірок оповідань, поезій і пісень. З числа надрукованих величезний резонанс мав роман – трилогія "Спрагла земля" Д. Шелленберга, повість "349 чоловік – Р.Рабіча, збірки поезій " "Червоний промінь" Й. Буха, "Жовтневі іскри" Г.Луфта, фольклорна збірка оповідань Г. Рахманна "Колоністські історії"[28].

Крім громадських, формуються наукові інституції національних меншин. Так, в системі ВУАН ще у 1919 році виникла Жидівська історично – археографічна комісія (або гебраїстична). Її заснувала група єврейських істориків на чолі з Г.В. Галаном. Головною метою комісії був збір та вивчення документів, що торкалися історії єврейства. До кінця 20-х років Комісія віддрукувала 2 випуски своїх праць.

У січні 1927 року в системі ВУАН відкривається науково – дослідна кафедра, що у 1929 році була перетворена в Інститут єврейської пролетарської культури. Ними випускався журнал "Ді ідіше шпрах", було підготувлено ряд підручників з єврейської мови, низку монографій з історії та культури[29]. Якщо у 1927 – 1928 рр. було видано 866 друкованих аркушів наукових праць, то у 1928 – 1929 обсяг їх уже складав 1441[30].

Не менш плідно працювали Інститути польської культури, що був відкритий у червні 1931 року за рішенням Наркомосу України. Він у своєму складі мав літературний, філологічний, історичний та антирелігійний відділи[31]. Широку мережу кореспондентів із числа представників різних етносів мав Кабінет національних меншостей Етнографічної комісії ВУАН, котрий розпочав роботу у травні 1929 року[32]. Авторитетом користувалися Кабінет Нацмен- літератури Харківської ЦНБ, національні відділення в Одеському ІНО, Преславський болгарський, Маріупольський педтехнікуми та ін.

Підкреслимо, що у період незалежності України визначаються три наукових центри дослідження національних меншостей на Україні. Це Інститут історії України НАН України, колективом учених якого підготовлено ряд унікальних робіт з історії німецької, єврейської, грецької меншини. Зокрема, оригінальні ідеї містить праця Євтуха В.Б., Чирка Б. В. "Німці в Україні", що вийшла у світ в 1994 році.

Активним організатором історико – краєзнавчих досліджень національних меншин виступила

Всеукраїнська спілка краєзнавців. Серед проблем що підіймалися на наукових конференціях VIII та IX-ій, організованих Спілкою одними із важливих були питання культури національних меншин. Вони підіймалися Бутом О.М., Поповим Г.Д. про особливості етнічного складу населення Донецького регіону, Вітренко В.В. про становлення літератури німецького етносу, Ставицької Н.П. про діяльність ЦКНМ по дослідженню грецького наслення.

Вагомий внесок у дослідження національних меншин вносять учені регіональних університетів. Скажімо, історичні кафедри Волинського Університету спільно з обласною держадміністрацією започаткували проведення постійно діючих україно – польських семінарів. Результати досліджень грецької меншини учені Донецького національного університету уже протягом останніх п'яти років регулярно публікують у різних наукових збірниках. Учені Одеського національного університету зосередили свою увагу на досліджені молдавського населення регіону[33].

Таким чином, вітчизняні історики зробили немало для розгортання досліджень етносоціальних процесів в Україні, історії функціонування національних меншин. Це дозволить ліквідувати білі плями, зокрема, у вивченні проблем духовно – культурної сфери національних меншин, сприятиме виробленню практичних рекомендацій, котрі дозволять здійснювати національно – культурні перетворення на Україні з врахуванням історичного досвіду.

Примітки:

1. Мала енциклопедія Етнодержавознавства.- Київ: "Генеза", "Довіра", 1996.- С. 527
2. Там само
3. Новохатько Л. М. Соціально – економічні і культурні процеси в контексті національної політики радянської держави (20-ті – середина 30-х рр. XX ст.). Автореф. дис. докт. іст. наук.-Київ, 1999.- с.1
4. Чирко Б. В. Національні меншини на Україні в 20 – 30 ті роки //УІЖ.- 1990.- № 1.- С. 51 – 64; Його ж. Політичне тавро: спецпереселенці //Відродження – 1993.- № 10.- С. 72 – 75; Єременко Т., Чирко Б., Калакура О. Поляки в Україні //Віче.- 1993. – лютий – С. 119 – 170.
5. Палієнко В. Історичний досвід залучення національних меншин до розбудови Української держави // Державність – 1994.- № 1 – 2.- С. 54 – 55
6. Якубова Л. Л. Національно – культурне життя етнічних меншостей України (20 – 30 ті роки. Коренізація і денаціоналізація) // УІЖ.- 1998.- № 6- С. 22 – 36 1999.- № 1 .- С. 41 – 55 ;
7. Рубльов О., Репринцев В. Репресії проти поляків в Україні у 1930 роках // З архівів ВУЧК.- ГПУ – НКВД – КГБ.- 1995.- № 1 – 2.- С. 116 – 156
8. Місінкевич Л. Л. Коренізація національних меншин Поділля в 20 – 30 ті рр. XX ст. – Київ, 1999.- 76 с.
9. Гитлянський А. Ленинская национальная политика в действии (национальные меньшинства на Украине) // Революция и национальности. Москва.- 1931.- № 9. – С. 36
10. Сушко О. В. Політика коренізації серед українського населення Російської Феденації наприкінці 20-х рр. XX ст. // Історія України: маловідомі імена, події, факти. Зб. статей. Вип. 14.- Київ, 2001. – С. 115 – 116.
11. Шевчук Ж. А. Мовна політика в Україні у 60-х – початку 20-х рр. XX ст. – Київ: Рідний край, 2000.- С.8.
12. Державний архів Вінницької області (ДАВінО) – ф. П – 29, оп. 1, спр. 191.- Арк. 312
13. IV Всеукраинская конференция польских культработников // Просвещение национальностей. Москва. – 1929.- № 1.- С. 108 – 109.
14. Всеукраснское совещание по нацработе // Революция и национальности. Москва.- 1930.- № 8 – 9.- С. 149
15. Наша школа. Одеса.- 1924.- № 3.- С. 87 - 88
16. ДАВІнО - Ф.П – 33, оп. 1, спр.40.- Арк. 23. Ф.П. – 29, оп.1., спр. 191.- Арк.- 53 – 54
17. Гитлянський А. (цит. праця). – С. 36.
18. Шевчук Ж. А. (Цит. праця).- С. 8
19. Гитлянський А. (цит. праця).- С. 43
20. Революция и национальности.- 1935.- № 4. – С. 95
21. Клейнер Исидор Польський театр // Революция и национальности. – 1934. - № 11.- С. 96
22. ДАВінО. – Ф.П – 29, оп.1., спр.297.-Арк. 76.
23. Гитлянський А. (цит. праця).- С. 43
24. Українська літературна енциклопедія.- К, 1990.- С. 36.
25. Гитлянський А. (цит. праця).- С. 44.
26. Революция и национальности.- 1935.- № 4. – С. 95.
27. М. Ж. Поляки на радянській Україні в польському освітленні. (Рец) // Україна.- 1928.- кн. 5. – С. 182
28. Вітренко В. В. Харків як центр становлення літератури німецького етносу України у 20-ті - першій половині 30-х років // VIII Всеукр. наук. конфер. "Історичне краєзнавство і культура" (Наук. доп. та повід.) ч. II. – Харків, 1997.- С. 269 – 270.
29. Циганкова Елла Вивчення мови та культури ідиш в Українській академії наук // Київська старовина.- 2000.- № 3 – С. 72 – 73.
30. Євсилевський Л. І. До історії інституту єврейської культури // Культура України: історія і сучасність. Тези Республік. наук. теорет. конф. – Харків, 1992. – С.31
31. ЦДАВО України.- ф. 166, оп. 9, спр. 1421.- Арк.11.
32. Рихлік Є. Кабінет нацмен // Вісті ВУАН. – 1930.- № 2.- С. 39-41.
33. Місінкевич Л. Л. Дослідження історії та культури національних меншин як один з напрямків регіонально – історичних досліджень в Україні на сучасному етапі // VIII Васеукр. наук. конфер. "Історичне краєзнавство і культура". (Наук. доп. та повід.) ч. II. – Харків, 1997.- С. 347 - 349

Кротік Н.Л. (м. Кам'янець - Подільський)

ЄВРЕЙСЬКА НАЦІОНАЛЬНА ШКОЛА 20-Х – 30-Х РР. ХХ СТ.: ШЛЯХИ СТАНОВЛЕННЯ

У період незалежності України ведеться активний пошук шляхів і напрямів етносоціальної політики. І це закономірно, адже не урегульованість міжнаціональних відносин веде до появи конфліктів на етнічній основі. Україна багатонаціональна держава тому, очевидним є вивчення досвіду національно – культурного будівництва у минулому. 20-ті – 30-ті роки ХХ ст. у цьому ключі мають непересічне значення по досвіду вирішення міжнаціональних проблем на Україні. Серед інших, у цей період проходили активні процеси по формуванню шкільної освіти національних меншин у рамках політики коренізації, котра розгорнулася на теренах України згідно рішень державних та політичних органів.

Погляди дослідників політики коренізації (українізації), що була стрижним у міжнаціональних відносинах дещо полярні. Одні вважають її своєрідним маневром тодішньої влади, інші – українським ренесансом. Узагальнюючи їх погляди О.В. Сушко зазначає, що попри суперечності вона у цілому сприяла розвиткові національної самосвідомості, стимулювала потяг до вивчення рідної мови, історії, пошуку шляхів збереження вікових традицій[1]. У цей період, як зазначає Олександра Войналович, було досягнуто певних успіхів у розробці організаційних та науково – методичних засад навчально – виховного процесу в школах національних меншин, у забезпеченні їх відповідною літературою, підручниками, посібниками на рідній мові[2].

Проблема єврейської національної освіти ще нараховує малу кількість робіт як на всеукраїнському так і регіональному рівнях. Частково її торкався Суровий А. Ф. у статті "Освітні заклади національних меншин на Поділлі в 1920-х роках",[3] у якій здебільшого аналізуються статистичні дані. Такий же підхід спостерігається у праці Майбороди В. К. "Особливості розвитку системи вищої освіти в УРСР (1917 - 1914)". Найбільш ґрунтовною роботою останнього часу було дослідження О. Войналович. У ньому вона показала стан освіти національних меншин України у 20-х – 30-х рр., привнесла багато досі невідомих фактів, документів. В той же час, аналізуючи загальні процеси, розкриваючи загальні тенденції вона пройшла повз особливості освіти етнічних груп. Справедливості ради підкреслимо, що це і не було предметом її спеціального дослідження.

На підставі наявної монографічної літератури, документів архівів та інших джерел можна визначити найголовніші проблеми єврейської національної освіти у 20-х – 30-х рр. По – перше, складність у справі організації освіти, створенні матеріальної бази, що стримувала ріст числа шкіл, негативно позначалася на стані навчально – виховного процесу. По – друге, проблема учительських кадрів, яка так і не була вирішена впродовж досліджуваного періоду. По – третє, проблеми розвитку рідної мови, її співвідношення з іншими мовами у навчальному процесі. У останнє, питання політичних репресій, які стали інструментом згортання національної політики у цілому, національної освіти зокрема.

Зазначимо, що будівництво єврейської національної освіти, як ніякої іншої було зумовлено об'єктивними труднощами. Найперше наголосимо на тому, що вона як, підкреслює газета "Вісті ВУЦВКа" "після декількох років громадянської війни і погромів, а потім голоду припинила своє існування. Педперсонал покинув її, а шкільні будинки були поруйновані зовсім"[5]. Практично будівництво єврейської національної школи на початку 20-х років довелося розпочинати з нуля, вирішувати всі її питання відразу і одночасно.

Тому Раднацмен НКО, котрий був утворений у 1921 році, Центральне єврейське бюро, його відповідні структури при обласних та районних органах повели наполегливу роботу по розвитку мережі національних шкіл. Наслідком їх зусиль у 1921 – 1923 роках стало збільшення мережі єврейських національних шкіл. Якщо у 1921 році їх на Україні було 214 то у 1923 стало уже 227. Найбільше мережа шкіл для дітей єврейської національності виросла за цей час на Поділлі (збільшення відбулося у три рази) [6].

Росту єврейської початкової школи сприяли не тільки зусилля владних структур, але й ініціатива і наполегливість населення, на кошти якого на початку 20-х рр. існувала більшість шкіл.[7] Здебільшого населення брало участь у будівництві, ремонті шкіл, утриманні вчителів, придбанні інвентаря. І лише із середини 20-х років, з отриманням сталого фінансування держава розпочала переводити школи на держбюджет. На скільки гострим був матеріально – технічний стан національних шкіл на середину 20-х років засвідчує наявна статистика - кожна четверта школа не мала приміщення, кожна п'ята – вимагала ремонту.

Реалізуючи концепцію організації освітньої роботи серед національних меншин на основі обстеження, проведеного у середині 20-х років, органи влади визначають свої дії в організації освіти національних меншин у цілому і єврейської зокрема, вирішуючи такі завдання: розширення мережі національних шкіл на основі перепрофілювання російських і українських шкіл, збільшення охопленості дітей шкільного віку

загальною освітою, зміцнення матеріальної бази шкіл. Ці зусилля вплинули на динаміку росту єврейських шкіл. Якщо наприкінці 1924/1925 р. на Україні було 342 школи, у яких працював 1501 учитель і було 55394 учнів, то у 1925/1926 навчальному році шкіл стало 432, учителів 2148, з 70887 учнями[8] . І лише у 1931 – 1932 роках вдалося стабілізувати забезпечення єврейських шкіл приміщеннями. На Поділлі за цей час для єврейських шкіл, наприклад, було пристосовано 23 будинки і 2 школи будувалися[9].

Не менш гострою була проблема забезпечення педагогічними кадрами. Національна школа з однієї сторони взагалі відчувала нестачу кадрів, котрі б вели навчання на рідній мові, з іншої – вчителі, що працювали у переважній більшості не мали достатньої підготовки.

З метою зняття гостроти проблеми по забезпеченню професійної підготовки учительства для національних шкіл була розгорнута широка мережа, різноманітних курсів перепідготовки, яких на початку 20-х років за свідченнями Майбороди В. К. на Україні діяло близько 100 трирічних, понад 130 короткотермінових[10]. Такі заходи по розгортанню мережі підготовки учителів для єврейської школи дозволили підготовити на Україні на початок 30-х років понад 2000 вчителів. І все ж, проблема учителя для єврейської національної школи не вдалося повністю вирішити. Про це, зокрема, свідчить обстеження проведене у 1933 році у Вінницькій області. Як свідчать його результати із 127 вчителів єврейських шкіл Антонівського, Деражнянського, Летичівського, Проскурівського, Староконстантинівського, Ярмолинецького районів 83 чол. (65,3%) мали нижчу та середню освіту, кожен другий мав стаж практичної роботи до 2 років, і лише кожен п'ятий працював у школі більше п'яти років[11].

Поряд з цим, спрямовували зусилля і на вирішення питань упровадження мов національних меншин у навчальний процес. Зокрема, Наркомос України за 1925 – 1927 рік прийняв більше 100 рішень з найважливіших питань коренізації. Значне число їх стосувалося мовних проблем. Це, зокрема, "Про сітку шкіл нацмен" (21.12.1925 р.), "Про видавничий план ДВУ" (23.12.1925 р.), "про розширення сітки вселення переселенців" (15.01.1926 р.), " Про участь в роботі комісії по виправленню етнографічної карти УСРР" (28.01.1926 р.), " Про розширення і зміцнення культосвітньої роботи серед національних меншин" (3.01.26 р.)[12].

Розгортання єврейської національної освіти висунуло на порядок денний питання вдосконалення у сфері рідної мови. Про існування цієї проблеми засвідчила, наприклад, поява у 1919 році у системі ВУАН Жидівської історично – археографічної комісії, яка у літературі дістала назву гебраїстичної. Її заснувала група єврейських істориків на чолі з Г. В. Галантом. Комісія займалася вивченням документів писаних гебраїстичною мовою. За час існування вона зібрала велику колекцію стародруків. Однак проблем мови як іврит, так і ідиш не торкалася. У той же час ці проблеми були не простими у системі національної освіти.

Все, це вимагало створення відповідної наукової інституції. Про це, зокрема, йшлося і у доповідній записці поданої до Наркомосу. У ній підкреслювалося: "Зріст культосвітньої роботи єврейською мовою на Україні за останнє п'ятиріччя, утворення цілої системи євустанов всіх типів в галузях Соцвиху, Профосу та Політосвіти, утворення на підставі нацполітики Радвлади цілої сітки сіль – та містечкових рад, судових камер, що працюють євмовою, поступове пристосування державних, професійних, кооперативних та інших громадських організацій для обслуговування єврейського населення рідною мовою – все це викликає стихійний зріст єврейської мови... Крім того, розвиток сітки єврейських культосвітніх установ вищого типу, де в програмі включено вивчення літератури та історії громадських течій серед євреїв, викликає необхідність науково – дослідчої роботи в галузях єврейської літератури, історії взагалі та на Вкраїні зокрема.

Спроби науково – дослідчої роботи в вищезазначених галузях, особливо в галузі історії, що зроблені раніш, носять ідеалістичний, а часто і клерикальний характер, завдяки тому не можуть бути використовувані нами для радянських установ, які потребують витриманого марксистського підходу та освітлення. З початку світової війни наукова робота в зазначених галузях провадилась виключно за кордоном, де сконцентрувались значні маси кваліфікованих єврейських наукових сил.

В Берліні та Варшаві організований єврейський інститут, що проводить тепер велику роботу.

Але робота цих вчених не може бути нами використана через те, що ідеологія їх цілком чужа для наших працюючих мас" [13].

Попри всі об'єктивні та суб'єктивні труднощі: як-то опір ВУАН, котра вбачала відкриття кафедри в її системі як намагання влади із середини нанести удар по демократизму академії; політичну кон'юктуру владних структур у підборі членів кафедри за принципом партійності, кафедра все ж відкривається у січні 1927 року, як підрозділ ВУАН. Співробітниками кафедри Наркомосом України було затверджено: в/о завідуючого Н.І. Штіфа, керівником історичної секції О.І. Слуцького, секції літератури Н.Є.Ойслендера, науковим співробітником Й.І.Ліберберга. Одночасно при кафедрі було затверджено декілька аспірантів.

Що стосується мовних проблем, то при філологічній секції передбачалося створити фонетичну лабораторію, етнографічний кабінет, низку постійних комісій (гебраїстики та гебраїстичного письменства, етнографічну, бібліографічну, комісію для складання академічного єврейського словника).

Крім цих комісій планувалося створити тимчасові – для практичного російсько – єврейського словника, термінології та фразеології єврейських рад. Такі ж комісії мали функціонувати для державних структур: судових камер, міліції і т.ін[14].

Одним із вагомих надбань кафедри стало відкриття журналу "Ді ідіше шпрах" перше число якого вийшло у березні 1927. Редактором журналу був Штіф. Проіснував цей часопис до 1930. У семи його номерах підіймалися актуальні проблеми розвитку єврейської мови, давалися відповіді та консультації вчителям, працівникам культури на актуальні запити, визначалися подальші шляхи розвитку мовного процесу. Одночасно працівниками кафедри було підготовлено ряд оригінальних праць як з історії літератури, так і проблем мови.

У 1929 році рішенням Наркомосу України кафедра перетворюється в Інститут єврейської пролетарської культури, одним із вагомих досягнень якого стало створення бібліотеки, котра нараховувала 60 000 томів, і мала колекцію стародруків та рукописів. Інститутом також велася робота по створенню підручників мови та граматики, які вийшли в першій половині 30-х років.

Чимало для розвитку мови зробили інші єврейські учені, письменники, культурні діячі. Зокрема, у 1928 році. Винев видрукував монографію "Роль языкового фольклора в еврейской литературе". Цікаві думки, підсумкові матеріали з питань розвитку мови та літературного процесу в цілому, оприлюднив знаний філолог Гольшток у статті "15-летие Октябрьской революции и єврейский языковый фронт" [15]. Помітним явищем у дискусії про мовні проблеми стали праці А. Зарецького [16].

Однак, уже з кінця 20-х початку 30-х рр. офіційною владою розпочинається здійснюватися тиск на єврейських філологів і мовознавців. Проти них висуваються стандартне звинувачення у "нацдемовських позиціях". Прикладом такого підходу у шельмуванні єврейських національних кадрів, наприклад, стала стаття Л.Станкова у журналі "Просвещение национальностей", де звинувачувалися вищеназвані учені та їх праці. [17]

З початком тридцятих років політичне та державне керівництво відступає від політики українізації, що у свою чергу негативно позначається на стані освіти національних меншин. В Україні проходять масові політичні кампанії по боротьбі з націоналізмом, у які поступово втягується національна школа. Розпочинаються політичні репресії, пошук "ворогів народу". У 1933 році у системі народної освіти України органами ДПУ відмічається "засміченість класово – чужим елементом". Ними було виявлено 1531 чол. неблагонадійних.

Серед них-112 петлюрівців, білих офіцерів – 115, вихідців із куркулів – 145, раніше судимих за контрреволюцію – 44. До початку нового навчального року всі вони були замінені[18].

У цих умовах національна освіта починає згортатися. Найдовше проіснували єврейські школи на Поділлі. Показовим у цьому є інформація Кам'янець – Подільського обкому до ЦК КП(б)У датована 1 червня 1939 року "Про стан єврейських шкіл в Кам'янець – Подільській області". Згідно неї в області існувало 62 школи навчання у яких велося на єврейській мові. У цьому документі відмічається хронічні недобори учнів. У середньому на клас припадало, як свідчить цей документ до 10 учнів. Наголошується на тому, що батьки відмовляються здійснювати навчання своїх дітей на рідній мові (Меджибіж, Летичів), а в Чемирівцях, Кам'янець – Подільському уже в 1938/1939 році перевели навчання у євшколах на російську мову.[19]

Таким чином, у 20-х - початку 30-х років в Україні органами влади, політичним керівництвом вживалися енергійні заходи по налагодженню національної освіти взагалі, і єврейської зокрема. Головним виконавцем цієї політики виступив Наркомос України, який зіграв помітну роль у постановці національної освіти. Активно вівся пошук форм і методів здійснення єврейської освіти, удосконаленню мовно-літературного – процесу. Ця робота у різних регіонах мала свої особливості, одночасно базувалася і на загальних закономірностях. Внаслідок політичних репресій, звинувачень у націоналізмі національна освіта із середини 30 – х років починає згортатися і на початок 40-х років взагалі зникає.

Примітки:

1. Сушко О.В. Політика коренізації серед українського населення Російської Федерації наприкінці 20-х рр. XX ст. // Історія України: маловідомі імена, події, факти. Зб. статей. Вип.14.- Київ, 2001.- С. 126.
2. Войналович О. Організація шкільної освіти для національних меншин в Україні: 20-30 рр. – Київ : Полтава, 1992.
3. Там само.
4. Майборода В.К. Особливості розвитку системи вищої педагогічної освіти в УРСР (1917 – 1941) // Укр. іст. журн. – 1990.- № 11.- С. 61
5. Культробота в колоніях //Вісті ВУЦВК.- 1923.- 17 січня .- С. 3
6. Войналович О. (Цит.праця).- С. 142 – 144
7. Державний архів Хмельницької області (ДАХмО).- Ф. Р-5, оп. 1, спр. 1059.- Арк. 100
8. Там само.- Ф. Р- 3508, оп. 1, спр 30.- Арк. 24
9. Державний архів Вінницької області (ДАВінО) Ф.- П – 136, оп.6, спр. 503.- Арк. 54
10. Майборода В. К. (Цит. праця).- С. 67
11. ДАВінО.- Ф. П-136, оп.6,спр.503.-Арк. 33, 35
12. Итоги работы среди национальных меньшинств на Украине к 10 годовщине Октябрьской революции. По материалам ЦКНМ.- Харьков: Издание ЦК нацмен при ВУЦВК, 1927.- С. 108
13. Циганкова Елла Вивчення мови та культури ідиш у Українській академії наук // Київська старовина.- 2000 .- №5.- С. 69 – 70
14. Там само.- С. 72
15. Кацнельсон С. Єврейський литературный язык просле Октября. // Просвещения национальностей. Москва.- 1934.- №1.- С. 42
16. Зарецкий А. Еврейская орфография.// Просвещение национальностей.- 1930.- № 4 – 5. С. 99
17. Станков А. За решительный поворот в изучении еврейского языка. // Просвещения национальностей.- 1932.- № 2 – 3.- С. 70 - 73
18. Тертичка В. В. До питання про розвиток школи в умовах репресій 30-х років. // Всеукр. наук. конфер. з істор. краєзнавства. Тези доповідей і повідомлень - Кам'янець – Подільський, 1991.- С. 302
19. ДАХмО.- Ф.П-3, оп.2, спр.170.- Арк. 46 - 47

Сушко О. В. (м. Київ)

ПРОБЛЕМА ФУНКЦІОНУВАННЯ УКРАЇНСЬКОЇ ДІАСПОРИ РОСІЙСЬКОЇ ФЕДЕРАЦІЇ 20-Х – 30-Х РР. XX СТ. У ВІТЧИЗНЯНІЙ ІСТОРІОГРАФІЇ

Питання формування, функціонування в умовах іномовного оточення української діаспори за останній час займає чільне місце у дослідженнях як вітчизняних, так і зарубіжних дослідників. І це закономірно, адже українська діаспора у світах складає не менше 20 млн. чоловік. Тільки на останній III Всесвітній форум українців у Київ наприкінці серпня 2001 р. прибули делегати із 42 країн – США і Росії, Канади і Казахстану, Великобританії і Білорусії, Аргентини і Грузії , Польщі і Молдови. Ними були провідні громадські і політичні діячі, учені і письменники. Органічними доповненням до Всесвіт-нього форуму став фестиваль мистецтв, на якій з'їхалося 750 українців з "далекого" і "близького" зарубіжжя, що представляли "західну" та "східну" діаспори.[1] Це стало переконливою демонстрацією чисельності українства, його вікового устремління до збереження рідної мови, культури, потягу до життєдайних джерел альма – матері України.

Зауважимо, що серед багатьох робіт з проблем української діаспори, чимало присвячено східній діаспорі. Дослідження її розпочалися вже у другій половині XIX ст. і однією із перших була робота Ефименка П.О., що появилася у журналі "Основа" у 1861 р.[2] Про потяг до дослідження етнічних українців засвідчує робота Перетятковича Г.І., опублікована в працях VI Археологічного з'їзду, що проходив у 1884 в Одесі.[3] Немало сторінок присвячено українцям у роботі Ден В.Э., що вийшла у 1902 р.[4] Ці та ін. роботи істориків того часу в основному торкалися проблем колонізації, участі українського населення в освоєнні нових земель і територій Росії.

Період 20 – 30х рр. у дослідженні української діаспори Російської Федерації у першу чергу позначається працями сучасників: як істориків – фахівців, так і практичних працівників, державних діячів. Регіональна проблематика у дослідженні українців у різних регіонах присутня у працях

Г. Комісарова, що вивчав населення Башкірреспубліки[5], Ф.А. Фіельструпа, що досліджував етнічне населення Приуралля[6], С.Ф. Ташкіна, що дав характе-ристику народностям Приволжсько – Приуральського краю[7]. Окремо слід відзначити працю З. Островського, котрий у своїй роботі подав велику кількість фактичного матеріалу про стан українізації в Російській Федерації. Однак слід відзначити що у багатьох випадках на ній як і багатьох інших позначилися ідеологічні парадигми того часу.[8]

Пальма першості у дослідженні українського етнічної групи Російської Федерації у послідуючі роки належить російським історикам. Більш інтенсивно вони вивчали українську меншину наприкінці 70-х - початку 80-х рр. Ці дослідження у більшості торкалися етнографічних, демографічних проблем. Це насамперед праці Бежковича О.С,[9] Брянцевої Л.Й.,[10] Брука С.Й., Кабузина В. М.[11] Послідовно і ґрунтовно досліджував українську меншину Башкирії, наприклад, В.Я. Бабенко. З 1983 по 1994 він опублікував з цієї проблеми більше десятка робіт, захистив дисертацію кандидата історичних наук. Найбільш ґрунтовна з них вийшла у 1992 р[12].

Варто зазначити, що у роботах цього періоду спостерігаються підходи, котрі обходили гострі кути і були вигідні як державним так і політичним структурам. Характеристика міжнаціональних відносин здебільшого зводилася до кількох штампованих проблем, що ідеологічно обґрунтовували висунуті концепції, як то "радянський народ" і та ін. Як бачимо, замовчування існування проблем у міжнаціональних відносинах вибухнуло у 1991 році, появою незалеж-них держав на території СРСР.

По – іншому велися дослідження проблем української меншини Російської Федерації західними істориками. В абсолютній більшості їх пошуки зводилися до того, що офіційна влада, прикриваючись гаслами "пролетарського інтернаціоналізму", "єдності культур", веде політику русифікації, що згубно впливає на долю українського населення. Ця ідея пронизує, зокрема, праці В. Кубійовича[13], М. Марунчака[14], Ю. Левицького.[15]

Інтенсивність дослідження української діаспори вітчизняними ученими припадає на період незалежності України. Цій проблемі присвячені дисертаційні дослідження Л-І. В. Герват – Мараморощині (Румунія)[16] М.М. Горного – українській інтелігенції Холмщини та Підляшшя у XX ст. (Польща)[17], В.Б. Черватюк – українцям Франції[18]. Оригінальними і аргументованими вийшли публікації В. Сергійчука[19] І.Вінниченка[20], В. Євтуха[21], Ф. Заставного[22]. Все ж, попри свіжість висновків, оригінальність постановки проблем у цих працях розглядаються загальні тенденції здебільшого етнічно – демогра-фічного характеру, і лише окремі аспекти національно – культурного розвитку.

Проблеми і шляхи формування української діаспори у Росії в різний період колонізації

[illegible]ся у дослідженнях Т.Д.Крамарчук[23], [illegible] Є.Д. Петренка[25]. Антиукраїнській [illegible]ського самодержавства (1900 - 1914) [illegible]в дослідження А.Ц.Сініцький[26]. [illegible] взаємовідносин України з Росією у [illegible]національно – визвольних змагань [illegible] зняті О.Б. Кудлай у її дисертаційній [illegible]ень у 1997 р.[27]

[illegible] по іншому, у цей період, ставляться до [illegible] української діаспори учені Російської [illegible] де досі відсутні фундаментальні праці [illegible] питання, в той час, як іншим етносам [illegible] свої праці М.М. Колоткін, Т.П.Плохот- [illegible]Л.В. Кальвіна, О.В. Козлов, В.В. Щеглов. У [illegible] зокрема, йдеться мова про прибалтійські [illegible], німецьку, єврейську меншини тощо.[28]

Як бачимо, учені в цілому досить інтенсивно вивчають українську діаспору, однак, історіографія її 20-х – 30-х рр. ХХ ст. у Російської Федерації нараховує ще досить мало робіт. А між тим, період 20-х – 30-х років є унікальним для вивчення життя українців в Росії. На їх становище впливало декілька чинників. З однієї сторони, декларована політика коренізації (українізації) створювала передумови для національного та культурного розвитку. З іншої – її згортання є прикладом подвійних стандартів, трагедії великого народу у період сталінських репресій, які з особливою витонченістю велися проти українського населення.

Згідно перепису 1926 року у Російській Федерації проживало 7957,9 тис. українців. В т.ч. у Європейській частині - 5803,3 тис., в Азійській – 2000,5 тис. чол. Цілком природно, що на кінець 20 – х років число українців в Російській Федерації збільшилося. Якщо прийняти тільки середній коефіцієнт річного приросту населення в 2,4%, то загальне число їх на 1929 рік мало бути 8566 тис. чол. Зокрема, у Європейській частині РСФРР, мали б бути такі цифри (тис.чол..): Північний Кавказ – 3337,3, Центрально – Чорноземна область – 1773,6, Нижня Волга – 472,2, Середня Волга – 217,9, Башкирія – 83,1, Крим – 83,1, Урал – 51,1, Північ – 0,81, В'ятка – 0,72.[29]

На 1926 рік динаміка розселення українців у найбільш чисельному регіоні їх компактного проживання – Північному Кавказі, виглядала такою: Кубанський округ – 915402 чол. або 61,5% від загального числа населення, Донський – 498287 (44%), Армавірський – 305126 (32,1%), Ставропольський – 245753 (38,8%), Сальський – 207195 (43,9%), Північно – Донецький – 206520 (55,1%), Терський – 194093 (30,2%), Таганрозький – 191771 (71%), Чорноморський – 103991 (35,7), Майкопський – 94301 (28,6), Шахтинський – 70786 (13,1%), Сунженський – 2522 (72%)[30].

Не менш цікавою була статистика розселення українців у Центрально – Чорноземній області, де вони складали 14,63%. З цього числа основна їх маса проживала у п'яти округах – Россошанський – 680609 або 89.1% від всього населення округу, Острогоський – 381700 (49,9%), Бєлгородський – 315360 (36,0%), Льговський – 144900 (14,76%), Борисоглебський – 107500 (12,3%)[31]. На Нижній Волзі (без Республіки німців) українці складали 10% населення краю. Основна їх маса розподілялася у трьох округах – Камишинський, Астраханський, Балашевський[32].

Як свідчить статистика, компактність проживання українського населення у різних регіонах Російської Федерації створювала умови і одночасно висувала вимогу національно – культурних перетворень, про які наголошувалося на Х з'їзді РКП(б).

Які ж причини послужили поштовхом запровадження політики коренізації? Введення її, насамперед, було викликано зростанням національної самосвідомості народів у період бурхливого часу революції та громадянського протистояння у різних регіонах Росії. Це значно каталізувало національні процеси, що активно почали протікати на теренах царської Росії, а згодом СРСР.

Визначаючи один з головних аспектів національної політики: політику коренізації – Х з'їзд РКП(б) наголошував, що завдання полягають у тому, аби допомогти масам не великоруських народів наздогнати у суспільно – економічному розвитку Центральну Росію, сприяти їм: а) розвивати і зміцнювати у себе радянську державність у формах, що відповідають їх національно – побутовим умовам, традиціям цих народів; б) розвивати і зміцнювати у себе на рідній мові діяльність суду, державної адміністрації та самоврядування, органи господарювання, комплектуючи їх людьми місцевими, що знають побут і психологію населення даного регіону; в) розвивати у себе пресу, школу, театр, клубну справу і взагалі культурно – освітні установи на рідній мові; г)створити і розвивати широку мережу курсів і шкіл як загальноосвітніх, так і професійно – технічних на рідній мові.[33]

Висунуті положення політики коренізації конкретизувалися у рішення XII з'їзду РКП(б), в яких зверталася увага на необхідності прийняття спеціальних законів, котрі забезпечували б вживання рідної мови у всіх державних органах, законів, які б переслідували і карали б зі всією революційною суворістю порушників національних прав, особливо прав національних меншин.[34]

Реалізуючи такі політичні підходи, III з'їзд Рад Союзу РСР у резолюції з питань радянського будівництва доручив Центральному виконавчому комітету Союзу РСР ввести у всі виборні органи представників національних меншин, а у випадках значного числа представників національних меншин у регіоні, створювати окремі Ра[illegible] вживанням мов цих національностей, орган[illegible]вувати там школи і суди на рідній мові тощо

Все це вселяло сподівання, що вище [illegible] та державне керівництво твердо [illegible] національній політиці не на аси[illegible] повільну інтеграцію націй в нове [illegible] утворення. Зауважимо, що такий курс [illegible] 20-х років приніс перші позитивні [illegible] 23 автономних об'єднаннях із 12140 [illegible] 6661 або 54,8% були однорідними [illegible] націо-нальностей, 4655 - націона[illegible]

інших національностей, 824 - національно змішаними. Зрушення намітилися також і у постановці національної освіти та розвитку національної культури. За даними шкільного перепису, проведеного у 1927 році по РСФРР охоплення дітей школами по регіонах складав від 53 до 70%. Одночасно перепис показав, що у національних областях та районах охопленість школами зростала значно швидшими темпами. Якщо по СРСР охопленість школами II ступеню виросла з 82,3 до 90,9 на тисячу чол. населення то в Дагестані з 43,3 до 68.3, по Чувашії - з 85,7 до 107,6, по Туркменії — з 36,3 до 41,9.

Позитивно виглядає ситуація з національною книгою. Із 54 мов, якими була видана література у 1927 році, більше половини не були зовсім представлені в книжковій продукції царської Росії. З тих мов, що мали писемність у 1913 році, темпи росту складали: білоруської - в 55 разів, осетинської - 22, тюркських -16, якутських - 37 разів, узбецьких - в 24 рази, казахських — в 11 разів.

На цьому фоні контрастно виглядають результати політики коренізації на цей період по відношенню до українського населення як у Російській Федерації, так і на Україні. Якщо кількість учнів, що навчалися на рідній мові у грузин була 98,1%, узбеків – 96,9%, тюрків - 95,5%, татар в Татарській республіці - до 95,7%, то українців по Україні - 93,9%[36].У порівнянні з білоруською (55 разів проти 1913 року) тираж української книж-ки виріс у 37 разів.

У цьому проявилася непослідовність вищого політичного і державного керівництва у здійсненні політики коренізації серед українського населення. Це особливо ілюструється станом національна освіти українців у Російській Федерації. Скажімо у Казахстані (на той час автономній республіці РСФРР) на середину 20-х років українське населення в цілому складало 12,8%, а шкіл I-го ступеню на українській мові було лише дві, якими охоплено лише 0,02% дітей. У той же час, коли татар проживало у цій республіці 2,7%, а шкіл першої ступені вони мали 34, з охопленням 20% дітей [37].

Не кращими справи були і в інших регіонах, зокре-ма Туркестані, де було пріоритетне ставлення до розвитку культури, мови корінної нації. Про стан українського життя у цьому регіоні "Вісті ВУЦВКа" писали так: "Український комітет засновано у 1918 році. Була своя рідна хата — школа, клуб із залою для вистав та кімнатами для гурткової роботи. Обрали Раду з 37 чоловік. Зорганізували бібліотеку. Навіть свій кооператив був при клубі. Проте у 1922 році було скасовано інститут представника української меншості при Раді національностей. Клуб забрано від комітету. З цього ж року школу перетворено з української у залізничну. Нині в 9-ти річці з 569 учнів 312 українців. І це коли у самому Ташкенті 8 тис. українців, а у Туркестані 500 тис.[38]

Не краще складалася ситуація із реалізацією політики коренізації серед українців і в інших регіонах Російської Федерації. Причина такого стану, на думку тогочасних керівників крилася в тому, що на практиці ще "тяжіє тем-на спадщина" минулого, котра знаходить свій вияв у пережитках велико державного шовінізму, що є наслідком привілейованого становища великоросів. Ці пережитки живуть ще в головах радянських працівників як цен-тральних, так і місцевих. Вони отримують підтримку у вигляді нових великоруських явищ, які проявляються у зв'язку з політикою НЕПу.

29—30 квітня 1925 року у Москві Раднацменом РСФРР була проведена нарада з питань українізації. Про ставлення до цієї наради свідчить те, що на неї не прибули запрошені організатори виконання політики коренізації з більшості регіонів проживання українців. І все ж, нарада відбулася і у ній взяли участь керівні працівники Раднацмену, українського центрального бюро, обласних відділів освіти Кубані, Гомелю, Смоленська, представники комісаріатів освіти України, Білорусії. Найперше на засіданні наголошувалося на тому, що, хоча пройшло уже сім років після революції, українсько-білоруське питання до цих пір не вирішено. Підкреслювалося, що ряд облвно просто не бажає займатися цією важливою справою, а щоб виправдати свою бездіяльність, посилається на те, що населення, нібито, не бажає переводу шкіл на рідну українську мову[39]. В результаті на 7-мільйонне українське населення Російської Федерації є всього 293 школи (повних і неповних 4-річок) та декілька семирічок і шкіл II ступеню.

Одночасно підкреслювалося, що не дивлячись на таку нерозвинуту мережу освітніх закладів, в останній час спостерігається і її скорочення, як сталося, наприклад, в Омській губернії, де замість 35 шкіл у 1924 році, у 1925 році стало 13. Деяка робота ведеться у Воронезькій губернії. Курська губернія все ще роздумує, а на Далекому Сході і досі ще не вирішено чи є у них взагалі українці[40].

Оцінюючи причини такого стану, заступник голови Раднацмену РСФРР Давидов на нараді наголошував, що відставання з українською роботою викликане насамперед, тим, що не було сильного поштовху з боку центральних радянських та партійних структур.

Документи багатьох центральних і місцевих державних установ Російської Федерації засвідчують, що корінного перелому у здійсненні політики коренізації тут наприкінці 20-х років не відбулося. Зокрема, у доповіді комісії з коренізації, підготовленій на початок лютого 1930 року, підкреслювалося, що, незважаючи на велике число директив та організаційно-методичних вказівок, зрушення у справі українізації не відбулося. Наголошувалося на тому, що завершенню українізації в усіх областях Російської Федерації перешкоджає відсутність кваліфікованих педагогічних кадрів[41].

Негативна оцінка стану українізації висловлюється у доповіді Держплану РСФРР та співдоповіді Народного комісаріату робсільінспекції РСФРР і відділу нацмен-шин при Президії ВЦВКу 10 лютого 1931 року. Зокрема, вказувалося на відсутність системного обліку виконання директив уряду по задоволенню потреб національних меншин, а також результатів діяльності народних

комісаріатів і місцевих органів влади у цій сфері, вкрай недостатній вияв ініціативності та наполегливості при здійсненні українізації, відсутність організаційно-технічного забезпечення з боку Вищої Ради народного господарства, наркоматів фінансів, праці, соцбезу[42].

Як переконуємося, крім інертності, пасивності у проведенні українізації, об'єктивною трудністю її була відсутність необхідних педагогічних кадрів, кадрів працівників культури та національних державних структур. Газета "Вісті ВУЦВКа" у червні 1927 року відмічала: "Останнє розпорядження Наркомосу РСФРР про надання освітній роботі серед українського населення більшої плановості та поступовості... висуває нагальну потребу підготувати нові кадри українських учителів для шкіл, що мають українізуватися чи відкриватися заново за планом загального навчання. Звичайно ті 25—30 чол. нових педагогів, що щороку випускає Полтавський Педтехнікум, будуть для Північного Кавказу (Кубань — авт.) краплею у морі. Кількість нових українських педагогів треба збільшити в два-три рази"[43].

Нестача педагогічних кадрів для українських шкіл в РСФРР пояснювалася, насамперед, відсутністю українських педвузів у найбільших регіонах проживання українців. Вагомо не мала змоги допомогти учительськими кадрами і Україна. У неї на той час також не вистачало близько 6000 учителів для молодшої школи[44].

У багатьох офіційних документах 20-х років однією із обставин, що негативно впливала на українізацію, називалося пасивне ставлення до неї українського населення. Нібито не бажали українці відкривати школи на рідній мові, себто малося на увазі слабке прагнення українців до самоідентифікації. Справді, певна частина українського населення в умовах співжиття з панівною нацією піддавалася асиміляції. Однак небажання відкривати школу з навчанням на рідній мові на практиці пояснювалася іншими обставинами. Про одну із вагомих причин цього явища йшлося на Першому українському учительському з'їзді, який відбувся у травні 1925 року на Кубані. На ньому підкреслювалося, що "населення збите з пантелику через зміну мови викладання у школі... Були школи українські, переведено їх на російську мову, а тепер знову вживаються заходи до їхньої українізації"[45]. Один українець з Кубані, як наводилося на нараді з пи-тань українізації 29—30 квітня 1925 року, оцінював ситуацію з політикою коренізації так: "При царе нам недавали ходу, теперь тоже самое. Буде вам дурить"[46].

Здебільшого негативне ставлення українського населення до відкриття початкових шкіл на рідній мові, як першооснови українізації, визначалося відсутністю перспективи подальшого продовження навчання дітей на рідній мові: шкіл II ступеню було одиниця, а українські вузи — відсутні. Що стосується ставлення населення до визначення національної приналежності, тобто національної самоідентифікації, то воно прагнення до неї висловлювало у при визна-ченні рідної мови при переписах та обстеженнях. На Далекому Сході, наприклад, 51,5% українців у час перепису 1926 року визнали за рідну мову - українську. На Нижній Волзі — 71,5%, Сибіру — 56,5%, на Північному Кавказі це ставлення визначалося так: Кубанська округа — 85%, Донська — 51%, Армавірська — 24%, Ставропольська — 34,7%, Сальська - 80,6%, Північно-Донецька — 94,0%, Терська — 49,1%. Чорноморська — 50,0%, Майкопська — 36,6%, Шахтинська — 58,2%[47].

Про приналежність до українства, потяг до рідної мови і культури засвідчує поява та діяльність різноманітних українських товариств на терені РСФРР. Так, у Москві у середині 20-х років розпочало діяти земляцтво пролетарського студентства, яке уже в 1927 році нараховувало у своєму складі 1400 членів[48]. У цей же час у Ленінграді активністю відзначалася діяльність Товариства дослідників української історії, письменства та мови, на чолі якого стояв відомий учений, невтомний поборник і дослідник української культури В.М.Перетц[22]. При Ленінградському географічному інституті К.Г.Черв'як организував етнографічну секцію, у яку ввійшли студенти вузів, інші поціновувачі української культури у Ленінграді. Крім регулярних занять, з метою самопідготовки, секція влаштовувала засідання, на яких заслуховувалися доповіді з проблем української культури, історії, проводилися культурно-етнографічні вечори, як ось української музики та пісні тощо[49].

Одним із вагомих чинників, що також впливав на поглиблення політики коренізації серед українського населення Російської Федерації, була всебічна допомога України. Її здійснювали різні державні структури і найбільше Наркомат освіти УСРР. Наприкінці 20-х років НКО УСРР в реалізації цих завдань нагромадив чи-малий досвід. Він вилився у широку програму, узагальнену у постанові НКО УСРР від 25 лютого 1929 року "Про роботу НКО УСРР у справі задоволення культосвітніх потреб українського населення, що живе на терені РСФРР та інших Союзних Республік". Ця програма мала здійснюватися такими шляхами:

1) у галузі соціального виховання сприяти забезпеченню українських шкіл в інших радянських республіках відповідними вчителями; постачанню трудшкіл підручниками; використовувати Всеукраїнський заочний Інститут на-родної освіти для підвищення кваліфікації учителів українських шкіл поза межами УСРР.

2) У галузі професійної освіти — встановити певну кількість місць у вузах УСРР усіх типів для українців із інших республік Союзу, вживаючи заходів для забезпечення цих слухачів стипендіями.

3) В галузі політичної освіти — відряджати для роботи серед українського населення інших радянських республік певну кількість робітників, котрі закінчують факультет політосвіти Харківського ІНО; виділити на факультеті політосвіти місця для підготовки працівників з місцевих українців, яких командирують органи народної освіти Союзних

республік; здійснювати консультування в питаннях методичних та видавничих (щодо літератури в галузі політосвіти); за рахунок місцевих органів народної освіти РСФРР та інших республік командиру-вати лекторів на курси підготовки та перепідготовки політосвітніх працівників; відповідним органам Союзних республік сприяти у комплектуванні бібліотек українською літературою.

Ставилися також конкретні завдання у галузі мистецтва, кіно, науково-дослідної роботи, книгодрукування тощо[50].

Отже, як свідчать архівні джерела та праці дослідників, наприкінці 20-х років здійснення політики коренізації українського населення Російської Федерації диктувалося рядом об'єктивних та суб'єктивних чинників. Найпершим і найголовнішим її результатом у цей період було те, що коренізація у регіонах компактного проживання українського населення сприяла розвиткові національної самосвідомості, стимулювала потяг до вивчення рідної мови, історії, пошуку шляхів збереження вікових традицій. Вона поступово охоплювала усі регіони проживання українства. У той же час у її проведенні спостерігалися подвійні підходи зі сторони політичних та державних керівних структур.

З одного боку, владні структури та органи політичного керівництва здебільшого багато чисельними рішеннями декларували пріоритетність українізації, з іншого — свідомо гальмувати її ведення, прикриваючись фразеологією про консервативність українського населення у справі відкриття національних шкіл тощо. Владні структури країв, губерній, областей іноді відкрито чинили опір українізації, в основному зосереджували свої зусилля на другорядних питаннях, у багатьох випадках залишали поза увагою такі принципові питання як підготовку відповідних кадрів, відкриття національних українських вузів, газет, журналів, формування національних районів, сільрад, підтримку національних культурницьких організацій українців тощо. Все це стало результатом того, що політика коренізації серед українського населення РСФРР наприкінці 20-х років йшла значно повільнішими темпами, ніж серед інших національностей.

Отже, аналіз опублікованої монографічної літератури, наявної документальної бази в архівах дозволяє стверджувати, що на сьогодні відсутня комплексна праця з проблем функціонування української меншини в Російській Федерації у 20-х - 30-х рр. XX ст. Її підготовка і публікація надасть можливість підготовити і вробити необхідні рекомендації, що сприяли б розвитку українського національно – культурного життя на теренах Російської Федерації.

Примітки

1. Зібралося українство з усього світу //Сільські вісті. Газета захисту інтересів селян України.- Київ.- 2001.- 21 серпня.- с.1.
2. Єфименко П.О. О малороссиянах в Оренбургской губернии //Основа .- 1861.- № 9.- С.189 - 192
3. Перетяшкович Г. И. Малороссияне в Оренбургском крае при начале его заселения: По рукописным документам Архива Министерства юстиции // Труди VI Археологического съезда в Одессе. – Одесса, 1888.- Т.2.-С.373 – 397
4. Ден В. Э. Население России по пятой ревизии: Подушная подать в XVIII веке. В 2-х т.- М.: Университетская типография, 1902.- 377 с, 319с.
5. Комиссаров Г. Население Башреспублики в историко – этнографическом отношении: Материалы общества по изучении Башкирии.- 1928.- № 6 – 7.-С.73 – 85
6. Фиельструп Ф. А. Этнический состав населения Приуралья.- Л.: Изд – во АН СССР, 1928.-38 с.
7. Ташкин С.Ф. Иногородцы Приволжско – Приуральского края и Сибири. Вып. 1 – Оренбург, 1921.- 249с.
8. Островский З. Проблемы украинизации и белоруссизации в РСФСР.- М., 1931
9. Бежкович А.С. Этнические особенности земледелия у народов Башкирии.- Уфа, 1973.- Т. 5.- С. 61 – 93
10. Брянцева Л.И. Украинские песни в Башкирии //Фольклор народов РСФСР: межвузовский сборник Уфа, 1980.- С. 28 – 36
11. Брук С.И., Кабузин В. М. Численность и расселение украинского этноса в XVIII – нач. XX в.// СЭ.- 1981.- № 5 .- С. 15 - 31
12. Бабенко В.Я. Украинцы Башкирской ССР: поведение малой этнической группы в полиэтничной среде.- Уфа, 1992.- 260 с.
13. Кубійович В. Українська діаспора в СРСР у світлі переписів населення – Мюнхен, 1979; - 98с.
14. Марунчак М. Українці в СРСР поза позакордоном УССР.- Вінніпег, 1974.- 248 с.
15. Левицький Ю. Українці в Російській Федерації //Визвольний шлях.- 1999.- № 1 – С. 35 – 41
16. Горват Любов – Ірина Василівна Соціально – економічний і політичний розвиток українців Мараморощини (Румунія) в 1918 – 1945 рр. Автореф. дис. канд. іст. наук. – Київ, 1999. – 17 с.
17. Горний Михайло Михайлович Українська інтелігенція Холмщини і Підляшшя у XX ст. Автореф. дис. канд. іст. наук.- Київ, 1999.- 17 с.
18. Черватюк Вікторія Богданівна Громадська культурно – освітня та наукова діяльність українських емігрантів у Франції в 20 – 30 ті роки XX століття. Автореф. дис. канд. іст. наук. – Київ, 1996 – 22с.
19. Сергійчук В. Східна діаспора. Українці за рубежем. // Наука і суспільство.- 1996.- № 3 – 4 – С.12 – 16; Українці в імперії.- К.: МП "Фотовідеосервіс", 1992.- 92 с.

20. Винниченко І. Нашого цвіту по всьому світі (Українці в Росії, Молдові, Казахстані) – К., 1992; Українці в державах колишнього СРСР: історико – географічний нарис.- Житомир: Льонок, 1992. – 164 с.
21. Євтух В.Б. Українська діаспора: шляхи формування та сучасні процеси // Український географічний журнал.- 1993.- 151.- С. 53 – 57.
22. Заставний Ф, Д. Східна українська діаспора.- Львів: Світ, 1992. – 172 с.
23. Крамарчук Тетяна Дмитрівна Українська діаспора республіки Башкорстан: історія формування та особливості існування в іншомовному середовищі. Автореф. дис. канд. іст. наук.- Донецьк, 2000.- 19 с.
24. Мазука Людмила Іванівна. Формування української меншини в Казахстані (80 р XIXст - поч. 30-х рр. XX ст.) Автореф. дис. канд. іст. наук.- Київ, 1996.- 25 с.
25. Петренко Євген Дем'янович Переселення козаків і селян України на Кубані (1792 – 1917) роки. Дис. канд. іст. наук. – Київ, 1997.- 206с.
26. Сініцький Андрій Цезарович Антиукраїнська політика Російського самодержавства (1900 – 1914 рр.) Автореф. дис. канд. іст. наук. – Київ, 1997 – 22с.
27. Кудлай Олександра Борисівна Центральна Рада і Тимчасовий Уряд: боротьба за автономію (березень – жовтень 1917 р). Автореф. дис. канд. іст. наук.- Київ, 1997.- 18 с.
28. Колоткин М.Н. Балтийские диаспоры: социально – политический аспект (1917 – середина 30-х гг.): Дисс... докт. ист. наук. – Томск, 1997.- 385 с.; Плохотнюк Т. Н. Немецкое население Северного Кавказа: социально – економическая, политическая и религиозная жизнь (конец – XVIII – середина XX ст.): Дисс... канд. іст. наук. – Ставрополь, 1995. – 308 с.; Кальмина Л. В. Еврейская община Западного Забайкалья (60-е годы XIX века – февраль 1917): Дисс...канд. ист. наук. – Улан – Уде, 1998. 174 с.; Козлов А. В. Советская печать о проблемах национальных отношений в период образования СССР. Дисс... канд. ист. наук.- СПб., 1992. - 205 с.; Щеглов В.В. Эволюция государственной политики формирования населения Сахалинской области (1925 - 1999): Дисс... канд. ист. наук. – Южно – Сахалинск, 1999.- 200с.
29. Островский З. Проблема украинизации и белоруссизации в РСФСР.- М., 1931.- С. 18.
30. Там само.
31. Там само. – С. 19.
32. Там само. – С. 20 – 21.
33. Там само.
34. КПСС в резолюциях и решениях съездов, конференций и прленумо ЦК. Ч. І. Изд. 7-е – М., 1953. – С. 458 – 459.
35. Там само.
36. Там само.
37. Неукраїнські українці // Вісті ВУЦВКа. Харків, 1927. – 15 жовтня.- С. 3
38. Шейко М. Українці у Ташкенті // Там само. – 28 жовтня.- С. 3
39. Центральний державний архів вищих органів державної влади України (далі – ЦДАВО України). – Ф. 166, оп. 5, спр. 16. – Арк. 2.
40. Там само. – Арк. 12.
41. Державний архів Російської Федерації. (ДАРФ) – Ф. А-2307, оп. 16, спр. 4. – Арк. 61 зв.
42. Там само. – Спр. 6. – Арк. 21, 21 зв.
43. Леміш Петро. Не український відділ, а Кубанський український т ехнікум // Вісті ВУЦВКа.- 1927. – 23 червня.- С. 3
44. Бюллетень НКО УСРР. – 1929. - № 11. – С. 143.
45. Антонов В. Україниький учитель у РСФРР // Радянська освіта.- 1926. - № 7 – 8. – С. 93
46. ЦДАВО України.- Ф. 166, оп. 5, спр. 16. – Арк. 12.
47. Л-он. Українське студентство у Москві (землягцтво пролетарського студентства України в Москві) // Вісті ВУЦВКа.- 1927. – 26 липня.- С. 3
48. Копержинський Кость. Діяльність "Т – ва дослідників української історії, письменства та мови в Ленінграді" // Шлях освіти. – 1926. - № 5 – 6. – С. 255 – 258.
49. Українська етнографічна секція при географічному інституті // Червоний шлях. – 1924. - № 3. - С. 279.
50. Про роботу НКО УСРР у справі задоволення культосвітніх потреб українського населення, що живе на терені РСФРР та інших Союзних Республік // Бюлетень НКО. – 1929. - № 11. – С. 143 – 146.

VII

АГРАРНА ІСТОРІЯ У ДОСЛІДЖЕННЯХ КРАЄЗНАВЦІВ

Рибак І.В. (м. Кам'янець-Подільський)

ЖИТЛО ДОКОЛГОСПНОГО СЕЛА: РЕГІОНАЛЬНИЙ АСПЕКТ ЕВОЛЮЦІЇ

Житло є найважливішою частиною поселенського середовища, його соціально-побутової сфери, від якої залежало здоров'я, побут, відпочинок та дозвілля його мешканців. Уявлення про його стан дають матеріали санітарно-демографічного обстеження, здійсненого в 1923-1924 рр., в ході якого було вивчено житлово-побутові умови 86156 селянських дворів у 214 селах України.[1] Виявилось, що 15,1% обстежених селянських хат побудовані до 1880 року, 10,6% - у 1881-1890рр., 19,2% - 1891-1900рр., 25,0% - 1901-1910рр., 20,6% - 1911-1920рр і лише 9,5% у 1921-1924 роках.[2] Таким чином, війна, розруха негативно вплинули на темпи житлового будівництва на селі. Фонд житла був застарілим. Низькою залишалась якість селянських осель. Про це свідчать дані щодо матеріалів, з яких зведено селянські хати (в %):[3]

Аналіз наведених даних свідчить, що не дивлячись на регіональні особливості, матеріали, з яких зводились стіни, як правило, залишались малоякісними. Лише незначна кількість селянських хат будувалась із цегли, каміння, саману. Найгіршими із санітарно-технічного боку були хати, зведені з хворосту, основу яких складав пліт, обмазаний зовні та зсередини глиною, а також глинобитні (мазанки). Ці хати досить легко промерзали взимку і робили помешкання холодним та вогким.

Назва губернії	Матеріали, з яких побудовано стіни хати						
	дерево	каміння	цегла	глина	хворост	саман	інші
Волинська	93.6	—	0,1	6,3	—	—	—
Донецька	17,5	31,8	0,8	1,6	2,8	45,2	0,3
Катеринославська	1,3	1,2	1,0	33,8	33,5	27,4	1,8
Київська	76,0	0,05	—	21,0	2,2	0,05	0,7
Одеська	3,3	23,0	0,7	56,0	9,4	3,8	3,8
Подільська	45,0	4,6	1,25	44,5	0,25	0,9	4,5
Полтавська	43,0	2,3	—	26,0	22,4	4,3	2,0
Харківська	85,2	0,2	0,4	4,3	9,4	0,4	0,3
Чернігівська	98,2	—	0,2	0,6	0,6	0,2	0,2
В середньому в Україні	49,7	6,3	0,4	24,9	9,4	7,6	1,7

За даними Укрдержстраху у 1925 році у 8 округах України такі хати складали більше 50% наявного житлового фонду, у 8-ми між 25-50%, 9-ти - 10-25%, у решті округів менше 10%. Дерев"яні в 20-ти округах складали більше 50%, в 10-ти - між 25-50%, в 3-х - 10-29%, у решті округів менше 10%.[4] Дерев'яні оселі були вкрай вогненебезпечними. У 20-ті роки від пожеж постраждало 0,5% селянських господарств. Малоякісними залишались будівельні матеріали, якими вкривались селянські хати (в %):[5]

Назва губернії	Матеріали, якими вкрито хати				
	очерет солома	черепиця	залізо	дерево	інші
Волинська	85,5	7,4	1,6	5,5	—
Донецька	51,0	39,9	5,6	3,5	—
Катеринославська	61,3	33,5	1,4	1,6	2,2
Київська	98,1	1,0	9,9	1,0	—
Одеська	78,0	10,0	6,0	0,3	5,7
Подільська	91,3	0,8	7,6	0,3	—
Полтавська	92,3	1,0	6,7	—	—
Харківська	82,4	3,3	14,3	—	—
Чернігівська	95,0	0,2	4,5	0,2	—
В середньому в Україні	81,4	9,4	6,8	1,2	1,2

Переважна більшість селянських осель, як свідчать дані обстеження, вкривалась вогненебезпечними матеріалами. Матеріали обстеження доповнюють дані про влаштування долівки сільських хат (в %):[6]

Назва губернії	Матеріал, з якого виконано долівку		
	земляний дерев'яний	цегельний	глиняний
Волинська	90,4	9,7	0,1
Донецька	84,8	14,8	0,4
Катеринославська	95,1	4,4	0,5
Київська	96,3	3,7	—
Одеська	98,4	1,4	—
Подільська	97,4	2,6	—
Полтавська	99,2	0,8	—
Харківська	98,0	2,0	—
Чернігівська	82,6	17,4	—
В середньому по Україні	94,8	5,1	0,1

Головний факт, який встановлюється цими цифрами полягає в тому, що повсюдно в українських селах домінувала глиняна або земляна долівка, саме у цьому була особливість української хати та її найбільший гігієнічно-побутовий недолік.

Надзвичайно важливими є дані обстеження про розподіл селянського житла за кількістю кімнат (в %):[7]

Назва губернії	Селянські хати, які складалися з кімнат:		
	1	2	3
Волинська	82,6	16,3	1,1
Донецька	13,1	68,5	18,4
Катеринославська	39,0	45,2	15,8
Київська	72,8	23,3	4,0
Одеська	75,0	22,7	2,3
Подільська	75,5	22,3	2,2
Полтавська	51,0	43,7	5,3
Харківська	86,0	10,1	3,1
Чернігівська	49,1	44,5	6,4
В середньому по Україні	61,7	32,1	6,2

Наведена таблиця переконливо свідчить, що майже дві третини селянських хат в українському селі складалися з однієї кімнати-кухні. В цій єдиній кімнаті мільйони селян проводили більшу частину дня. В ній спали, працювали, готували і споживали їжу, прали білизну і нерідко тримали худобу.

Так, у 17,8% обстежених хат під одним дахом знаходились конюшні[8], у 9,2% - хліви[9]. Недостатність та зіпсованість повітря в сільських хатах, особливо взимку, робили ці житла нездоровими, спричиняли серед сільського населення ряд важких захворювань соціально-побутового характеру.

Матеріали обстеження однозначно свідчать про вкрай важкі житлово-побутові умови тогочасного селянства. Типовою для українського села на початку 20-х років була невеличка глинобитна або дерев'яна хатина, під солом'яною або очеретяною покрівлею, з глиняною або земляною долівкою. Про це свідчать матеріали обстеження житлово-побутових умов жителів сіл Харківської округи, здійснені наркоматом охорони здоров'я УРСР у 1925 році. Зокрема встановлено, що на одного мешканця селянської хати припадало всього 6 кубічних саженів повітря замість 15 за нормою. Вогкість виявлено у половини обстежених хат. 91% бідняцьких та 78% середняцьких осель вкрито соломою або очеретом. У 65% обстежених хат виявлено під одним дахом стайні та хліви, 71% не мали вбиралень у дворі[10].

Все ж заслуговує на увагу висновок С.В.Кульчицького, С.Р.Ляха, В.І.Марочко про те, що попри економічні труднощі селянством України вівся інтенсивний пошук більш досконалих типів житлових будинків. Традиційне селянське житло типу хата-сіни поступово перетворювалося в оселю, яка складалася з двох частин: хата - сіни - хата[11]. У зв'язку із збільшенням житлових кімнат зникає старе внутрішнє планування. В деяких хатах заможного та середнього селянства простежується диференціація приміщень: сім'я намагалась відокремити спальний та кухонний кутки, перетворюючи їх в окремі невеликі кімнати[12]. Деяке поліпшення житлово-побутових умов селянства у другій половині 20-х років знайшло відображення і в інших характеристиках нової сільської хати - відсутності вогкості, використання більш якісних матеріалів при зведенні стін, покрівлі тощо[13]. Цей висновок у певній степені підтверджують матеріали вибіркового обстеження селянських осель Шепетівського округу, проведеного Всеукраїнською Академією наук у 1927 році. Мета його - виявити кількісні та якісні зміни у житловому будівництві на основі порівняльного аналізу з результатами аналогічного обстеження, яке було здійснене в Україні і, зокрема, у Волинській губернії у 1923-1924рр. Обстеження дало такі результати. Матеріалом для будівництва стін слугували (у %):[14]

Назва регіону	Вид матеріалу			
	дерево	цегла	глина	інші
Шепетівщина	81,4	3,6	18	—
Волинська губернія у 1923-1924 рр.	93,6	0,1	6,3	—
Україна 1923-1924рр.	93,6	0,1	6,3	—

Для покриття селянських осель використовувались такі матеріали (у %):[15]

Назва регіону	Покрівельні матеріали			
	солома	дерево	дахівка	залізо
Шепетівщина	76,9	1,9	17,5	0,6
Волинська губернія	85,5	5,5	7,4	1,6
Україна	81,4	6,8	9,4	1,2

Результати обстеження засвідчили про більш ширше використання якісних будівельних матеріалів при спорудженні будинків на селі у другій половині 20-х років. Це знайшло вияв у збільшенні кількості цегляних хат, вкритих більш вогнестійкими матеріалами. Підставою для більш якісної характеристики селянської оселі в розглядуваний період є дані про долівку, внутрішнє планування хати. В ході обстеження з'ясувалось, що матеріалом долівки слугували (у %):[16]

Назва регіону	Характеристика матеріалу долівки		
	глиняний або земляний	цегляний	дерев'яний
Шепетівщина	88,7	0,6	10,7
Волинська губернія	90,4	0,1	9,5
Україна	94,8	1,1	5,1

Результати обстеження виявили таку картину внутрішнього планування тодішньої селянської хати (у %):[17]

Назва регіону	Сільські оселі, які складалися з кімнат:			
	кімната-кухня	1 з кухнею	2 з кухнею	3 з кухнею
Шепетівщина	39,7	41,8	18,5	-
Волинська губернія	82,6	16,3	1,1	-
Україна	61,7	32,7	6,2	-

Матеріали обстеження зафіксували деяке поліпшення житлово-побутових умов жителів сіл у доколгоспний період. Насамперед це виявилось у зменшенні питомої ваги хат із земляною або глиняною долівкою, що було одним із головних санітарно-гігієнічних недоліків тодішньої селянської хати. До того ж дещо скоротилася кількість традиційних однокімнатних хат. Деякі якісні зміни у селянському житті засвідчив динамічний сільськогосподарськький перепис 1927 року. Згідно з отриманими даними 52,1% селянських хат у республіці були дерев'яними. При цьому на Поліссі таких хат було 97,7%, на Правобережжі- 62,1%, на Лівобережжі - 67,6%, у Степу - 13,3%. З глини (включаючи в цю рубрику хати з лампачу і мазанки) було збудовано 33% селянських жител в Україні, а саме у Степу - 44%, на Правобережжі - 30,3%, на Лівобережжі - 21,6%, на Поліссі - 0,3%. Цегляні будинки, включаючи в це число і муровані з каменю, складали 7,3% селянських осель в Україні. Найбільше їх було у Степу - 29%, на Правобережжі - 4,7%, на Лівобережжі - 0,1%, і зовсім відсутні на Поліссі.[18] Під соломою в 1927 році нараховувалось 72,2% жител в Україні, разом з оселями під очеретом - 80%. Зокрема на Правобережжі - 89,3%, на Поліссі - 87,4%, на Лівобережжі - 83,1%, у Степу - 62,3%. Селянські оселі в Україні, криті бляхою, становили 6,2%, черепицею - 8,0%, шифером - 4,0%, дранкою (гонтою) - 1,0%[19]. Отже, у розглядуваний період дещо зросла питома вага хат, збудованих з каменя, цегли, вкритих бляхою, шифером, черепицею, хоча такі будівлі залишалися великою рідкістю на селі і були ознакою великої заможності господаря.

Деяке економічне піднесення, яке мало місце в період непу, позитивно відбилося на еволюції селянського житла. Зокрема це підтвердили дані обстеження житлово-побутових умов жителів Шепетівщини у 1927 році на фоні всеукраїнських та губернських показників у 1923-1924 рр., а також сільськогосподарського перепису у 1927 році.

Все ж не слід перебільшувати позитивні зміни в сільському житловому будівництві. У цей період не вдалося переломити традиційну тенденцію залишкового принципу фінансування житла. Кошти селянством у цей період використовувались насамперед, на придбання худоби, реманенту, тягла, спорудження господарських будівель. В.В.Калініченко вдалось встановити закономірність: із збільшенням посіву у господарстві паралельно зростала питома вага господарських споруд у порівнянні з житловими. Так, у групі з посівом до 2 десятин на двір господарсько-промислові будівлі становили 28% вартості всіх споруд, у посівній групі 2,1-4 десятин на двір - 38,1%, у господарстві, що мали посіву від 4,1 до 6 десятин - 41,1%, у групі з посівом до 9 десятин - 44,5% і у господарствах з посівом понад 15 десятин на двір - 6,4%. Тобто, чим більший посів у господарстві, тим вагомішими були витрати на господарське будівництво у порівнянні із житловим, що свідчило про розширене виробництво у цих господарствах.[20] Внаслідок цього поліпшенню житлово-побутових умов мешканцями сіл надавалось другорядне значення.

У спостереженнях сучасників констатувалося, що «селяни живуть у малих, вогких помешканнях. Самі помешкання не влаштовані як слід - холодно, вогко, невигідно, і це не лише тому, що немає будівельних матеріалів, з яких можна було б збудувати як слід помешкання, а й тому, що ми будуємо некультурно. Селянство, будуючи свої хати, при цьому не зважає навіть на найпростіші будівельні й санітарні правила і до того ж неправильно використовує приміщення. Тут і пічки, з яких фактично тепло вилітає в комин, тут і те, що приміщення не вентилюється, що в цьому приміщенні і живуть, і білизну сушать. Тут і дітей купають і тут часто-густо разом з родиною тримають вівці та телята».[21]

Глибокі історичні корені невлаштованості селянських осель, згортання непу не дозволили істотно поліпшити якісні характеристики української хати у 20-ті роки, досягти докорінного поліпшення житлово-побутових умов життя сіл у доколгоспний період.

Примітки:

1. Марзеев А.Н. Жилище и санитарный быт сельского населения Украины. Харьков, 1927. - С.15
2. Там само. - С.18
3. Там само. - С.23
4. Калініченко В.В. Селянське господарство України в період НЕПу.- Харків: Основа, 1988 . - С.385
5. Марзєєв А.Н. Вказ.праця.. - С.27
6. Там само. . - С.31
7. Там само. - С.36
8. Там само. - С.57
9. Там само. - С.58
10. Вісті, 1926, 30 січня
11. Гребінь І.Ф. Розвиток народного житла молдавського населення України за роки Радянської влади // Народна творчість та етнографія. - 1984. - N3. - С.57
12. Нечитайло В.В. Еволюція житлового будівництва за роки Радянської влади в селі Глушківцях на Поділлі / /Народна творчість та етнографія. - 1972. - N1. - С.37
13. Данилов В.П. К изучению культуры и быта советской доколхозной деревни. В кн. - Советская культура. История и современность. М: 1983. - С.378
14. Куліковський М.С. Характеристика селянського житлового будівництва на Шепетівщині. Шепетівка, 1929. - С.1-4
15. Там само. - С.10
16. Там само. - С.12
17. Там само. - С.14
18. Вологодцев І. Селянське будівництво (за даними сільськогосподарського динамічного перепису 1927 р.) // Вісник статистики України. - 1929. - N1. - С.141
19. Там само
20. Калініченко В.В. (Цит. праця). - С.195
21. Полоцький О. Культурне будівництво на селі. - Харків, 1929, с.52

VIII

КРАЄЗНАВСТВО В ОСОБАХ

Стеценко Н. (с. Березова Рудка Полтавської обл.)

ТАРАС ШЕВЧЕНКО І БЕРЕЗОВА РУДКА

Близько трьох століть стоїть серед степу широкого, в дібровах і гаях чарівна будь-якої пори року, пісенна і урочиста Березова Рудка. Її славна біографія, документи, реліквії, спогади, що передаються із покоління в покоління про неодноразові гостини в селі великого співця і провісника української волі Тараса Шевченка, любовно зібрані, експонуються і дбайливо зберігаються у місцевому народному історико-краєзнавчому музеї – святині і гордості березоворудчан.

Перший рік третього тисячоліття, як відомо, пройде в Україні під знаком Кобзаря: 140-річчя з дня його смерті і 40-річчя заснування найвищої Національної премії імені Т.Г.Шевченка. Хочу і я відгукнутися на цю подію. На основі матеріалів, що є в нашому сільському музеї та письмових і усних спогадів, що живуть серед людей нашого краю, розповім про історію трудової Березової Рудки, кількаразові відвідини села великим поетом і художником.

У період російсько-шведської війни 1700-1721 рр. нинішня полтавська земля була місцем вирішальних боїв з поневолювачами. Жителі Пирятина у грудні 1708 р. мужньо відбили всі атаки війська Карла XII, завдали великої шкоди шведам, відстояли своє місто, за що були відзначені царською грамотою. В ці роки в архівах уперше згадується с.Березова Рудка, що лежить за 30 км. від районного центра Пирятин і за 210 км. від Полтави та в 130 км. від Києва. "Слободку Березовую Рудку, в прошлом 1717 году основаль гетмань Скоропадский, купивши в сотне Пирятинской грунта и осадив при оных грунтах на сотенном Пирятинском степу людми тоей же сотни и прочими. Нынче же тоей слободкой владеет дочер его гетманская пане Толстая...".[1] Та на землях навколо села, задовго до архівних повідомлень, жили скіфи, одна з могил, яких між селами Крячківка і Березова Рудка, була досліджена і описана, а знайдені скіфську вазу, наконечники стріл та інше передано в Полтавський історико-краєзнавчий музей. (Опис зберігається в Березоворудському історико-краєзнавчому музеї).

За Березовою Рудкою, у полі над долиною річки Перевод, на площі в 10 га. розкинувся слов'янський могильник XI-XIII ст., що в народі називається почесним слов'янським цвинтарем. На початку XIX ст. нараховувалося 110 могил, які вивчали вчені-археологи В.Г.Ляскоронський, В.А.Городцов та член науково-методичної ради при Уманському краєзнавчому музеї В.А.Стефанович. Розкопки і дослідження цих поховань проводилися у 1900, 1908, 1909, 1913 роках. У 1908 р. Посульська розвідувальна група під керівництвом Ю.Ю. Моргунова провела археологічні розкопки двох могил і підтвердила, що це давньоруський слов'янський могильник. Тут встановлено пам'ятний знак, що свідчить про охорону курган-могильника державою.

Вірогідно, що назва села походить від назви річки Рудка, що колись петляла через віковічні березові і дубові гаї. Селяни, крім хліборобства і скотарства, займалися виготовленням дьогтю та селітри. Це засвідчують архівні джерела, перекази старожилів молодшому поколінню, наочні речові доводи: бурти і ділянки жужелиці, що й понині підлягають рекультивації.

16 грудня 1749 р. імператриця Єлизавета Петрівна призначила гетьманом України Кирила Разумовського. Його сестра Ганна була одружена з генеральним бунчужним війська запорізького Йосипом Лук'яновичем Закревським.[2] Закревські довгий час володіли Березовою Рудкою та навколишніми селами і землями. Вони придбали 19 тис. десятин землі, з 5 тис. десятин березоворудських сільгоспугідь. На лівому березі р. Рудка побудували два подібних флігелі з елементами класицизму. У 1838 р. було завершено спорудження двповерхового палацу в стилі барокко за архітектурним планом Є.І.Червинського (учня відомого архітектора К.Тона). Річку, що місцями часто пересихала, руками кріпаків було перегороджено 4 греблями і створено 5 ставків загальною площею 42,1 га. Навколишній ліс, поруч з маєтком, упорядковано під парк з 5 кам'яними альтанками. Одна з них, вписана в кам'яну огорожу, що відділяла панську садибу від приземкуватих хатинок кріпаків, збереглася, як і парк, що має і понині, чіткі квадрати фруктового саду з мереживом широких алей: березових, каштанових, горіхових, липових, соснових, ясенових та ін. Один із ставків мав фонтан і насипані островки, які з'єднувалися місточками з парком. Залишки всього цього є і досі.

Внуки Йосипа Лук'яновича Олексій і Василь (діти Григорія Закревського) збудували дерев'яну церкву (1801 р.). Як свідчать архіви, у 1846р. в селі було відкрито церковно-приходську школу з низенькими дерев'яними лавочками, де навчалося 12 дітей з 1360 чоловік населення.

Довідка про маєтність за 1859 р. розповідає, що в с.Березова Рудка Пирятинського повіту було 175 дворів, і церква, 6 заводів (2 селітрових, ливарний, винокурний, цегельний, кінний), 1359 жителів, з них 652 чоловічої статі.

За поглядами, характерами, вдачею різними буди поміщики Закревські. Власник Березової Рудки Платон Закревський, полковник у відставці, відзначався грубістю і жорстокістю, власноруч міг карати кріпаків за будь-яку провину. Його дружина красуня Ганна Закревська-Заславська, дочка сотенного осаула, на 21 рік молодша свого чоловіка, була доброзичлива, ніжна, спокійна. Прожила всього 35 років. Подружжя мало сина Ігната і двох дочок

Ольгу та Марію. Ігнат Платонович (1839-1906) - таємний радник царя, юрист, служив у Сенаті, посол у Каїрі, де й помер. Похований у Березовій Рудці. У центрі Б.Рудки і донині височить кам'яна часовня - піраміда, побудована на замовлення Ігната Платоновича в 1899 р., де поховані Закревські. Ігнат мав четверо дітей: син Платон (1880-1912) працював секретарем російського посольства в Японії, Англії, Німеччині; дві дочки - близнючки Алла і Ванна та Марія (Мура). Марія Ігнатівна (1892-1974) була одружена з І.О.Бенкендорфом, мала маєток в Естонії. Після загибелі чоловіка була дружиною барона Будберта. 12 років працювала секретарем Горького, який присвятив їй свій твір "Життя Клима Самгіна". Про неї написана книга Н.М.Берберової "Залізна жінка".

Брат Платона Олексійовича, Віктор (1807-1858), ротмістр у відставці, був дуже доброю, веселою і розумною людиною, мав цікаве передове товариство. Жив на хуторі Вікторівці та у Лемешівці за 18 км. від Березової Рудки. Віктор і його брат Михайло перебували від жандармським наглядом, арештовувались. Сестри Олександра-Софія Ракревська – відомий літератор, автор багатьох творів; Марія – піаністка-віртуоз, не раз виконувала твори Шопена для Т.Г.Шевченка. Березову Рудку, маєток Закревських, не раз відвідував Тарас Шевченко. Вперше він тут побував 4 липня 1843 р. Поета і художника дуже вабила ця земля. Сама доля вела великого Кобзаря на Полтавщину і, зокрема, на Пирятинщину. Адже так склалося в його житті, що кучка славетних полтавців, а точніше пирятинців: відомий письменник Євген Гребінка, який відкрив у особі молодого кріпака поета, мистецтвознавець Василь Григорович, художник Аполлон Мокрицький, його брат літератор П.Е.Таволга - Мокрицький відіграли чи не найбільшу у викупі 22 квітня 1838 р. Тараса Шевченка з кріпацтва. Познайомив Т.Шевченка з В.Григоровичем знаний художник І.Сошенко, що помітив у обдарованого юнака із Звенигородщини неабиякий талант живописця. Нові друзі також сприяли підвищенню освіти, допомогли Тарасу стати учнем Академії мистецтв, постійним учасником літературних вечорів, що відбувалися на квартирі уже відомого українського байкаря Є.П.Гребінки. Та було всіляко. У лютому 1842 р., скориставшись відсутністю В.Григоровича, казначей Товариства заохочення художників Сапожников відрахував Шевченка з числа пансіонерів і Тарас залишився без основної матеріальної підтримки. А тим часом Т.Шевченко писав поему "Гайдамаки", яку присвятив "щирому батькові" В.І.Григоровичу, інші твори: "Мар'яна-черниця", "Слепая", "Гамалія", "Утоплена". У листі до Я.Г.Кухаренка він бідкався: "Обсіли мене злидні. Холодно. 10 градусів, а кожуха нема, чорти б убили його батька, - купила нема".

Аполлон Мокрицький запропонував здійснити давню мрію Шевченка, відправитись на рідну Україну. Тарас тоді писав:

"Та хоч крізь сон подивлюся на ту Україну,
Де ходили гайдамаки з святими ножами,
На ті шляхи, що я міряв босими ногами".

Отож 11 травня 1843 р. із земляком, вчителем російської мови кадетського корпусу Є.П.Гребінкою і його сестрою Людмилою Тарас виїхав на Україну білоруським трактом. Їхали через Чернігів. Ніжин, заїздили у Качанівку до Тарновських, потім у Прилуки, Пирятин, хутір Убіжище (Мар'янівка), Київ. 27 червня були в Убіжищі (батьківщина Є.Гребінки), а 29 червня Шевченко з Гребінкою були у Мойсівці (тепер Черкаської обл.) у поміщиці Т.Г.Волховської. Тут натовп радо зустрічав гостей.

— Звідкіля? Прямо з Петербурга чи з хутора?

— Кого до нас в гості привіз?

— Ми з Мар'янівки з Тарасом Григоровичем, художником і поетом, - весело доповідав своїм знайомим Є.П.Гребінка.

О.С.Афанасьєв-Чужбинський (1816-1875) першим кинувся обіймати Шевченка. Вітали гостя і тисли руки Лукашевич, Забіла, Кейпратов, Тарновський. Тут Тарас познайомився з Я.де Бальненом, О.Капністом, Закревськими. Дружина П.Закревського красуня Ганна Іванівна гаряче тиснула руку поета й говорила:

— Приємно зустріти автора "Кобзаря". Я п'янію від Ваших віршів і хочу познайомити вас з прихильницями вашого таланту, сестрами мого чоловіка Софією і Марією. Тарас низько вклонився всій родині Закревських і з задоволенням прийняв запрошення побувати у Березовій Рудці.

Всі три дні у Волховської Тарас був предметом загальної уваги і поваги: читав свої вірші, а Ганна Закревська, що напам'ять знала чимало його творів, декламувала "Катерину". Для знаті він був новинкою.

Після балу майже всі запрошували художника до себе. Та О.Капніст переконав Шевченка поїхати в Яготин, до Рєпніних.

У липні 1843 р. Тарас вперше прибув у Березову Рудку до Закревських, за переказами старожилів, Шевченко був у вишитій українській сорочці, сірих штанях і в брилі. Насамперед він здружився з придворним художником-богомазом Андрієм Третячевським, купленим у Польщі, любив спілкуватися з придворними та селянами, чим міг допомагав знедоленим, бавився з дітьми, відпочивав у парку, писав вірші.

Вдруге Тарас Григорович прибув у Березову Рудку в грудні 1843 р. Задовго до приїзду в гості до В.О.Закревського, якого вважав за кращого друга, поет писав: "... А Ганні скажи, що як вичуняю та дошию кожуха, то приїду з пензлями і фарбою — надовго". Цього разу, перебуваючи у Березовій Рудці, написав портрети Віктора, Платона і Ганнусі Закревських. У сільському історико - краєзнавчому музеї експонується репродукції цих портретів, а оригінали зберігаються в Київському музеї Т.Г.Шевченка. Водночас Тарас допоміг А.М.Третячевському намалювати портрет Мадонни, який довго служив за ікону нащадкам придворного художника. А потім цю картину нібито придбала Марієта Шагінян, яка в передвоєнні роки збирала спогади про Шевченка в людей, що служили в Закревських. Чимало цікавих оповідок про той час

слухав й дещо занотував автор цього опису. Ось хотя би й такий. У травні 1845 р., коли гостював Т.Г.Шевченко у Закревських, кріпак Кіндрат Нагорний зрубав у панському лісі дуба для будівництва власної хати. Довідавшись про це, Платон Олексійович наказав, щоб кріпак приніс дуба у панський двір. Почалася екзикуція. Люди поскаржились Тарасу. Поет і Ганнуся пішли до конюшні, звеліли відпустити потерпілого і відвезли йому злополучного дуба. Відтоді люди знали, що коли в селі Шевченко, то він завжди заступиться за них. (З переказів П.Д.Тараненка та прадіда Чабаси).

Тоді ж, у травні 1845 р. Г.І.Закревська подарувала Тарасу його "Кобзар", переписаний латиною і від душі оформлений художниками Яковом де Бальменом та М.С.Башиловим. У жовтні того ж року Тарас Шевченко знову радо поспішав у Березову Рудку до Віктора Закревського з надією зустрілися з друзями, зокрема, братами Яковом та Сергієм де Бальменами (графська родина із сусіднього села Линовиця, що колись емігрувала із Франції). Та тут його чекало гірке розчарування: Тарас довідався про смерть Якова де Бальмена, висланого царем на Кавказ за вільнодумство. Втрата палкого волелюбця, художника, щирого приятеля посіяла глибокі роздуми про загарбницькі війни царської Росії. І Шевченко в парку під улюбленим дубом почав писати поему "Кавказ" з посвятою Я. де Бальмену.

Востаннє Т.Г.Шевченко гостював у Б.Рудці в січні 1846 р. Про цю поїздку в селі збереглися такі спогади. Тарас Шевченко і Віктор Закревський були запрошені сусідом князем Михайлом Долгоруким у Теплівку. В передній слуга забарився з відкриттям дверей і господар в присутності гостей вдарив невдаху в обличчя. Тарас почервонів, одягнув шапку і, не зважаючи на умовляння, повернувся у Б.Рудку. Ці роки були самими щасливими для Т.Г. Шевченка, про що свідчать числені документи про його мандрівку по Україні. Про це він не раз згадував у далекому Кос-Аралі:

"Немає гірше, як в неволі
Про волю згадувати..."

Любовно зберігають березоворудчани пам'ять про великого борця за волю, незалежну Україну. У 1961 р. при активній допомозі Полтавського історико-краєзнавчого музею в флігелі Закревських, де бував Тарас, відкрито музей, який збагачено цікавими експонатами. На фасаді колишнього палацу Закревських установлено меморіальна дошку з написом: "У цьому будинку в 1843, 1845, 1846 роках бував великий український народний поет Т.Г.Шевченко". За даними письменника, краєзнавця полтавця Петра Рогача Шевченко був у Березовій Рудці ще і взимку 1844 р.

З покоління в покоління передаються перекази, подробиці про перебування Тараса Григоровича у Березовій Рудці. Старожили зберігали окремі речі, реліквії, пов'язані з ім'ям Кобзаря, якими він користувався і охоче передали їх у місцевий музей, який нині займає 6 кімнат і має понад 4000 експонатів. В ньому рідкісні видання "Кобзаря", портрети поета і художника, карта із зазначенням міст і сіл, де перебував Т.Шевченко на Полтавщині. Майже в кожній сім'ї березоворудчан настільною книгою є "Кобзар", інші твори, портрет Пророка нації. А ось придбати оце все тепер чомусь не дуже вдається.

Тарас Шевченко тричі відвідував Пирятин (1843, 1845, 1859). Ці відвідини засвідчує меморіальна дошка, встановлена на фасаді районного будинку дитячої і юнацької творчості. У вересні 1993 р. поруч із недавно заснованим Пирятинським ліцеєм, встановлено пам'ятник Т.Г.Шевченку із світло-сірого граніту висотою 3,7 м. (скульптор М.Н.Баланчук).

На родючому грунті поезії Великого Тараса проросла і розквітла буйним врожаєм поезія березоворудчанина Дмитра Омеляновича Луценка (1921-1989), автора 14 поетичних збірок, який ще маленьким читав у голос своїм батькам "Кобзаря". У 1976 р. Дмитро Луценко став лауреатом Державної премії УРСР імені Т.Г.Шевченка.

Я вже згадувала, що у викупі Тараса з кріпацтва визначну роль відіграли славетні полтавці. До цього хочеться донати: символічно, що серед перших трьох лауреатів літературно-мистецької нагороди імені Т.Г.Шевченка теж є два відомих полтавчанена: письменник Олесь Гончар і композитор Платон Майборода.

... Чимало літ перевернулось, води чимало утекло. (Т.Шевченко). Село, де так любив бувати молодий Тарас, невпізнано змінилось. У маєтку Закревських була спочатку семирічна школа, а після реставрації будівель 1929 року - сільськогосподарський технікум, який вже підготував для села понад 20 тисяч молодих спеціалістів: агрономів, зоотехніків, техніків-механіків. З'являються два і більше поверхові приміщення, село переростає в селище.

Люблять пісні у селі. Завжди багатолюдно у будинку культури, коли виступають сільський народний хор, колективи художньої самодіяльності технікуму і школи. Щорічно весною урочисто відзначаються шевченківські свята, восени луценківське свято "Осіннє золото", в якому беруть участь митці з Києва, Полтави, Черкас, день села, врожаю, квітів, влаштовуються кінні перегони, спортивні змагання на місцевих іподромі і стадіоні. Березоворудчани, студенти, їхні батьки, учні, гості нашого краю часто відвідують місцевий історико-краєзнавчий музей, знайомляться з історією Березової Рудки, діяльністю письменників Тараса Шевченка, Дмитра Луценка. В музеї проводяться заняття учнів навколишніх шкіл з історії, народознавства, краєзнавства, української мови і літератури, де вивчається творчість Великого Кобзаря і поета-пісняра Дмитра Луценка, які є гордістю нашої вільної України.

Примітки:

1. Украинский архив. Т.4. От.29,48. Генеральне слідство про маєтності Лубенського полку.- Київ: Археографічна комісія Всеукраїнської АН, 1931
2. История Малой России со времен присоединения оной к Российскому государству при Алексее Михайловичу. Часть IV. печатана иждевением С.Саливанского. -Москва. 1822

Бажан О.Г. (м.Київ)

П.В. РУБАН В ІСТОРІЇ УКРАЇНСЬКОГО НАЦІОНАЛЬНО-ВИЗВОЛЬНОГО РУХУ 60-80-Х РОКІВ XX ст.

Протягом тривалого часу, незважаючи на численні публікації за кордоном, навіть згадка про Петра Васильовича Рубана була неможливою на його батьківщині. Політична цензура безжалісно викреслювала його ім'я з газетних публікацій, а відповідні спецслужби брали під неослабний контроль всіх, хто виявляв до нього інтерес. Внаслідок цього про П.В.Рубана складалися далекі від об'єктивної дійсності уявлення, які не дозволяють розкрити справжню роль цієї складної, суперечливої, неоднозначної та все ж непересічної особи в історії українського національно-визвольного правозахисного руху 60-80-х років, українського дисидентства в цілому.

З'ясувати згаданий комплекс питань стало можливим лише на основі аналізу раніше закритих архівів Служби безпеки України (Донецького, Чернігівського, Сумського управлінь), матеріалів самвидаву та ін. джерел. Вони дозволили відтворити окремі факти біографії П.В.Рубана, дізнатися про деякі найбільш важливі політичні акції, довідатися про його місце в українському національно-визвольному правозахисному русі.

Народився Петро Васильович Рубан в м.Конотопі Сумської області. Дитинство відомого українського художника та майбутнього правозахисника мало чим відрізнялося від багатьох інших однолітків повоєнної пори. Біль втрат, постійні матеріальні нестатки, породжені ними сімейні конфлікти наклали свій відбиток на формування юнака.

Навчався П.Рубан в школі непогано. Виявляв здібності як до точних, так і до гуманітарних наук, хоча, на думку вчителів, міг би вчитися, зважаючи на його природні здібності, значно краще. Після закінчення школи, на відміну від багатьох своїх однокласників, які продовжували навчання в інститутах та технікумах, П.рубан поїхав на ударну комсомольську будову в Маріуполь, де, отримавши розряд столяра, зводив каркаси доменних печей.

Прагнення забезпечити своє матеріальне існування, а також необхідність допомагати брату і сестрі, що залишились у Конотопі, спонукали П.Рубана податися в Донбас, спробувати влаштуватися на шахту. Однак, на підземні роботи через слабке здоров'я та відсутність відповідних навичок його не взяли. Отже, довелося задовольнитися мало привабливою роботою і, як наслідок, низьким заробітком.

Відірваний від дому, шукаючи спілкування з людьми, П.Рубан підпав під негативний вплив компанії легковажної молоді. Не задумуючись про наслідки своїх вчинків, разом з групою осіб здійснив спробу пограбувати касу шахткому, завдав тілесних ушкоджень сторожу колгоспної автобази. За скоєний злочин Олександрівським народним судом Донецької області засуджений до 8 років позбавлення волі. Пізніше, як в зарубіжній, так і в українській публіцистиці, той вчинок Рубана трактуватиметься як спроби здобути кошти для діяльності антирадянської націоналістичної організації, однак, на наш погляд, подібні трактування не мають під собою реальних підстав, а лише штучно підтягуються до всієї подальшої біографії українського правозахисника.

Відбуваючи покарання в Житомирській колонії № 4, побачивши на власні очі найгірші сторони кримінального світу (наркоманія, алкоголізм, презирливе ставлення до життя), П.Рубан рішуче засудив вчинений ним злочин, знайшов у собі сили зберегти людське обличчя, намагався відшукати своє місце в суспільному процесі. В таборі він активно займався самоосвітою, опрацьовував найбільш визначні роботи з історії, філософії, політекономії. Навіть на ті мізерні кошти, що видавалися засудженим, замовляв літературу у магазині "Книга - поштою", виписував періодику. В табірних характеристиках П.Рубана відзначався його високий інтелект, ерудиція, широкі пізнання в різних галузях знань.

Проробляючи раніш невідому для нього літературу, конспектуючи і співставляючи ряд найважливіших положень, П.Рубан помітив явну невідповідність між теорією і практикою соціалізму, проголошеними гаслами і їх реальним втіленням в життя.

В колі своїх однодумців він часто обговорював найбільш болючі питання історії України, зокрема, пробував зрозуміти справжні причини голоду 1932-1933 років, масових незаконних репресій другої половини 30-х років, які завдали українському суспільству непоправної шкоди. Не пройшли поза увагою П.Рубана і питання русифікації України. Скорочення чисельності українських шкіл, звуження вжитку рідної мови, занепад національної культури розглядалися ним не як природні процеси, а як наслідок шовіністичної політики союзного керівництва. Не виправдувала, на думку П.Рубана, сподівань української громади Комуністична партія України, яка протягом усієї історії залишалася слухняним виконавцем волі московського керівництва.

В процесі обговорення питань історії і сьогодення, перспектив подальшого розвитку України в житомирському виправно-трудовому таборі № 4 склався своєрідний політичний "гурток", що прагнув не лише осмислити коло

назрілих проблем, а й зробити свій внесок в їх розв'язання. Його учасники все більше замислювались над необхідністю створення якоїсь організації (можливо, партії), яка взяла б на себе проведення просвітницької роботи серед населення, формування відповідної громадської думки. На засіданні "гуртка" була вироблена в загальних рисах і програма організації. Вона включала в себе цілий ряд політичних і економічних вимог. В числі перших ставилася вимога державної незалежності України, яка мала стати гарантом вільного розвитку української нації, піднесення економіки і культури.

Заслуговують на увагу, незважаючи на певну недосконаліть, незавершеність, ряд економічних вимог. Зокрема, введення господарської самостійності промислових підприємств, забезпечення права робітників самостійно розпоряджатися результатами своєї праці, підтримка всіх форм сільськогосподарського виробництва, виборність керівників всіх ланок, тощо. Цікавим, на нашу думку, є обгрунтування членами згаданого "гуртка" доцільності побудови майбутньої української держави як федеративної республіки з президентською формою правління.

Захоплення П.Рубана питаннями історії і політики, зростання його людської і національної гідності не могли пройти поза увагою керівництва колонії, викликали в останнього недовіру і стурбованість. Простежити це можна на основі табірних характеристик Рубана. Якщо в 1965 році керівництво табору відзначало його зразкову поведінку, сумлінне ставлення до праці (мав 9 подяк і одну почесну грамоту) і вважало за можливе застосувати до нього акт помилування, то в 1969 році воно вже характеризувало Рубана як злісного порушника режиму, якого після звільнення рекомендувалося поставити під адміністративний нагляд.

Таким чином, після звільнення в 1967 році П.Рубан опинився під постійним наглядом правоохоронних органів, і кожний необережний вчинок загрожував йому новим покаранням. Відбувши термін ув'язнення, П.Рубан повернувся до рідного Конотопа, влаштувався художником АТП-18012, одружився. Не залишав він надії вступити до інституту, однак, знову життя розпорядилося по-іншому. Уважно слідкуючи за своїм підопічним, правоохоронні органи виявили у Рубана тротилову шашку, 70 см. бікфордового шнура, дрібнокаліберні патрони, випадково передані йому на зберігання братом А.Байрачним. Незважаючи на те, що провина Рубана була незначною, його штучно підтягнули до справи А.Байрачного та М.Федоренка, що здійснили кримінальний злочин. На основі цього рішенням народного суду М.Конотопа визначили черговий річний термін покарання.

Причини такої прискіпливої уваги стають зрозумілими в процесі аналізу матеріалів, пов'язаних з третьою судимістю П.В.Рубана. Вже через місяць після винесення вироку Конотопським народним судом проти нього і його товариша Голумбеєвського М.Ф. була порушена нова кримінальна справа. Тільки тепер вже крім відомої статті 222 (незаконне зберігання зброї) в звинуваченні фігурувала сумнозвісна 62 політична стаття. Виявилось, що, відбуваючи покарання в Житомирській колонії № 4, П.В.Рубан проводив антирадянську агітацію і пропаганду з метою створення організації спрямованої на підрив державного ладу.

Отже, критичне ставлення П.В.Рубана до існуючої системи, прагнення розібратися в породжених нею деформаціях змусило політичне керівництво, спецслужби розворушити минулі огріхи, щоб обмежити його діяльність, змусити врешті-решт зректися власних поглядів і перконань.

Незважаючи на традиційне в таких випадках закрите засідання Сумського народного суду, що відбулося в лютому 1970 року, справа П.Рубана та М.Голумбеєвського розпадалася буквально на очах. Свідки в судовому засіданні відмовились від своїх показань на попередньому слідстві, нічим не доводилось звинувачення М.Голумбеєвського у скоєнні тяжкого державного злочину (по ст. 62 ч. і він був виправданий). Досить хиткими були звинувачення і проти Рубана. І все ж, це не завадило суду за сукупністю статей 222 та 62 ч.І засудити його до 5 років ув'язнення, визнавши за ст. 26 Кримінального Кодексу УРСР особливо небезпечним рецидивістом.

Відбуваючи визначений Сумським народним судом термін покарання, П.В.Рубан не відступив від своїх поглядів, відкрито висловлював свої судження, які здебільшого розходились з офіційною точкою зору. Зібрані воєдино, вони згодом дадуть компрометуючий матеріал для нових справ проти П.В.Рубана. Водночас, перебуваючи в ув'язненні, Петро Рубан захопився інтарсією, вид інкрустації, виконаної на дерев'яних предметах з кусочків дерева інших порід), виявив на цьому терені неабиякий талант, який відразу вивів його в число найвизначніших інтарксистів світу. Тому, повернувшись додому, П.Рубан, не задумуючись, пішов працювати на Прилуцький меблевий комбінат, де за короткий період налагодив виробництво унікальних сувенірів з дерев'яних відходів.

Серія робіт майстра "Чернігівське полісся", "Шахова книга" та "Тарас Бульба" були визнані кращими сувенірами 1974-75 рр. і рекомендовані до випуску підприємствам республіки. Ряд високохудожніх творів закуповувалися іноземними фірмами, виставлялися на ВДНГ УРСР. Характерно, що саме йому, багаторічному політв'язню, а не комусь іншому, доручалось виконання таких "важливих" з точки зору ідеологічного керівництва, завдань, як виготовлення сувенірів делегатам XXV з'їзду Компартії України, а також оформлення ювілейної папки-адреси з нагоди 60-річчя Голови Ради Міністрів УРСР О.П.Ляшка.

Здавалося б до П.Рубана прийшло визнання, а з ним необхідний спокій і добробут. Однак, змиритися з існуючими недоліками, відмовитись від їх гласної критики було не в характері П.Рубана.

Його висловлювання скрупульозно підшивалися до справи і кожна його дія діставала відповідну оцінку з боку органів КДБ. Останньою краплею, що переповнила чашу терпіння зазначених правоохоронних структур стало бажання П.Рубана виготовити подарунок - папку з зображенням статуї Свободи Президенту США у зв'язку з 200-річчям незалежності Америки. Вручення такого незвичного сувеніра з боку багаторічного політв'язня мало б, на думку політичного керівництва, широкий резонанс у світі, привернуло б увагу міжнародної громадськості до проблем правозахисного руху в СРСР. У зв'язку з цим був розроблений комплекс заходів, який ставив за мету нейтралізувати дії П.Рубана, ізолювати його від навколишнього світу. Всі подальші події нагадували більше детективну історію, деякі обставини якої і досі залишаються нез'ясованими. По-перше: група невідомих осіб вдерлася до майстерні художника і викрала лише одну його роботу - вищезгаданий сувенір Президенту США. Причому, майстерність, з якою проведено викрадення і художні смаки злодіїв переконливо свідчать про їх приналежність до спецслужб. По-друге, проти Рубана була знову порушена кримінальна справа. В даному випадку його звинуватили в приватнопідприємницькій діяльності та розкраданні державного майна. Приватнопідприємницька діяльність полягала в тому, що він начебто в робочий час на меблевій фабриці виготовляв сувеніри, за які отримував прибутки у Київському художньому салоні. Розкрадання ж державного майна (на 72 крб. 10 копійок) виявилось нібито в привласненні дерев'яного шпону, який, до речі, сам Рубан і доставляв на меблеву фабрику.

Незважаючи на хиткість звинувачень. Прилуцький народний суд Чернігівської області 28 грудня 1976 року засудив П.Рубана до 8 років позбавлення волі у виправно-трудових таборах і 5 років заслання. Та, покаравши П.Рубана, влада, очевидно, не чекала бурхливої реакції з боку світової громадськості. На захист Рубана стали лідери радянського і міжнародного правозахисного руху, лауреат Нобелівської премії миру академік А.Д.Сахаров звернувся з відкритим листом до Президента США Д.Картера з проханням докласти зусиль для звільнення українського інакодумця. Інший Нобелівський лауреат, письменник С.Солженіцин порушив аналогічне питання перед американським Конгресом. Не залишилась осторонь справи на П.В.Рубана і організація "Міжнародна амністія".

Моральну та матеріальну підтримку надавали відомі українські правозахисники Л.Лук'яненко, І.Калинець, Н.Світлична. Зокрема, Левко Григорович Лук'яненко надіслав лист-протест до журналу "Народна творчість та етнографія", в якому просив науковий і культурний світ підтримати митця, чий талант є предметом національної гордості українського народу.[12]

Подібна реакція змусила владу дещо відступити. Але, як з'ясувалося надалі, цей відступ був необхідний їй для з'ясування позицій та перегрупування сил. П.Рубана неодноразово викликали до КДБ, пропонували прилюдно визнати правочинність суду, виступити з заявами про відмову від своєї правозахисної діяльності, обіцяли закрити справу. Попри жорстокий тиск П.Рубан не прийняв жодну з запропонованих йому пропозицій, знову наголосив, що судять його не за злочин, який він ніколи не чинив, а за переконання, які не вписуються в усталені радянські ідеологічні схеми.

Після цього справа П.Рубана була передана на розгляд Чернігівського обласного суду, який відмінивши рішення Прилуцького народного суду сформулював нові звинувачення проти інакодумця.

Зокрема, до вже раніше висунутих додалось звинувачення у розповсюдженні наклепницьких відомостей, що порочать радянський та державний суспільний устрій. Вирок суду - 6 років ув'язнення і 3 роки заслання переконливо довів, до радянські владні структури не збираються рахуватися з світовою громадською думкою.

Суворе покарання не тільки не припинило, а й активізувало правозахисну діяльність П.В. Рубана. Тільки за 1979-1985 рр. він написав понад 100 різноманітних документів, заяв, скарг у вищі органи політичного керівництва країною, у міжнародні правозахисні організації, в яких таврував антигуманну за своєю сутністю радянську тоталітарну систему. Остання, за його словами, скомпрометувала себе на міжнародній арені вторгненням в Афганістан, підтримкою маріонеткових режимів в Африці, Азії, Латинській Америці, своєю позицією в справах роззброєння, роздмухуванням жупелу ненависті між народами.

В документах, написаних П.В.Рубаном, аргументовано критикувалася внутрішня політика КПРС і Радянської держави, яка йшла здебільшого врозріз не лише з міжнародними правовими нормами, а й прийнятою Конституцією СРСР. Така правозахисна діяльність П.В.Рубана в листопаді 1985 року знову привела його на лаву підсудних. Його чекав новий вирок за ст.62 ч. II - 9 років позбавлення волі в колонії особливого режиму і 4 років заслання.

Та лише проголошена М.Горбачовим перебудова і демократизація радянського суспільства, спроби створити більш привабливий "імідж" СРСР у світі звільнили його від відбуття повного терміну покарання, відкрила можливість для виїзду в 1985 році з сім'єю до Сполучених Штатів Америки.

Життєвий шлях Петра Васильовича Рубана, який пройшов здебільшого в радянських в'язницях і таборах, позиція його оточення яскраво засвідчили наявність рішучого опору в усіх регіонах України. Своїми діями він і йому подібні активно формували громадську думку, сприяли становленню і розвитку демократичних тенденцій в Україні.

Шевченко Л.В. (м.Київ)

ГУМАНІЗМ М.І. ПИРОГОВА В НАЦІОНАЛЬНОМУ ПИТАННІ

Микола Іванович Пирогов, видатний російський хірург-патологоанатом, значна частина життя якого пройшла на Україні, був високоосвіченою людиною. Освіту він отримав, окрім Московського університету, в Дерпті, де викладачами були переважно німці, навчання велося німецькою мовою. Дисертацію, до речі, він також писав та захищав на німецькій мові. Часто бував за кордоном: в 1862-1866 рр. керував професорським інститутом молодих російських вчених в Гейдельберзі (Німеччина); у жовтні 1862 р. виїжджав до Спеції (Італія), щоб оглянути пораненого Джузеппе Гарібальді; в 1870, 1877-1878 рр. за дорученням уряду оглядав військові лазарети на фронтах російсько-турецької війни. Він спілкувався з багатьма видатними людьми, педагогами, вченими різних країн і всі вони відзначали його високий розум, освіченість, гуманізм у відношенні до людей, особливо це стосувалось зовсім простих людей.

У своїй педагогічній діяльності на посту попечителя Одеського (1856-1858 рр.) та Київського навчального округів (1858-1861 рр.), у відношенні до студентів він керувався таким принципом: «У святій справі науки та правди... я ніколи не робив різниці між студентами-росіянами, поляками, німцями та євреями. Я вірив в те, що в університеті наукові прагнення переважають національні».[1]

М.І.Пирогов зважав на те, що йому, як представникові влади, довелось працювати в багатонаціональному краї. Він дуже чуттєво, іншими словами (за висловом сучасника, майбутнього президента АН України О.Левицького), «толерантно»[2] ставився до національних питань, щоб не викликати перевищення влади. В одній з своїх прощальних промов у Києві М.І.Пирогов з цього приводу сказав: «В краї, де постійно треба погоджуватись із різницею національностей, я не міг не бути рівним та однаковим з усіма та суворо неупередженим, бажаючи добра та правди всім без різниці».[3] Про це яскраво свідчить його відношення до студентів-росіян, українців, поляків, євреїв. Коли студенти-поляки, протестуючи проти звільнення їх однокурсника, учинили збори, він намагався вирішити це питання мирним шляхом, звернувшись до них із відозвою «Панам студентам-полякам університета св.Володимира», де закликав їх більше приділяти уваги науковим заняттям, тому, заради чого вони навчались в університеті.[4]

В Києві він підтримував прагнення вчителів недільних шкіл вчити учнів рідною мовою, всіляко сприяв організації українських, єврейських шкіл. Це викликало роздратування офіційних органів і було однією з причин звільнення його з поста попечителя навчального округу. У своїй статті «Про недільні школи», яку М.І.Пирогов написав в 1863 р. вже після закриття шкіл, він зазначав: «Для мене було досить знаменним, що у вчителі пропонували себе лише справжні малороси», «ревні шанувальники Куліша та Шевченка, кращі з кращих учнів професора Павлова».[5] Українська газета демократичного спрямування «Рада» віддала належне його ролі в освітянському русі України, вказавши: «І цей великорос зрозумів культурні потреби нашого народу й щиро підтримав ідею заснування недільних шкіл для простого народу, що конав у темряві».[6] Недільна школа була створена і у Вінниці. В ній також переважали українці - 121 чол., в той час як росіян було 21, поляків 5, німців - 1 чол.[7]

Під час попечительства в Одеському навчальному окрузі, опікуючись становищем навчальних закладів округу, М.І.Пирогов видає циркуляри про наближення закладів освіти до потреб краю. Він мав на увазі участь вчителів в роботі Одеського товариства історії та старожитностей в тому напрямку, щоб вони збирали відомості про сучасний стан краю «стосовно географії та статистики», вивчали місцеву історію. Одними з перших відгукнулись на запрошення вчителі національних татарських шкіл Криму. В Одеському державному архіві зберігся лист завідувача татарським відділенням сімферопольської гімназії А.Крим-Ховаджі від 28 квітня 1857 р., яким він сповіщав М.І.Пирогова про підготовку для Товариства статті про місцеві татарські школи.[8]

Справжня дискусія розгорнулась на сторінках газети «Одесский вестник» після публікації в ній статті М.І.Пирогова «Одеська Талмуд-Тора», в якій він високо оцінював існуючі в Одесі єврейські школи, звертав увагу на їх підтримку з боку заможного єврейського населення. Цю обставину він ставив як приклад для наслідування інших шкіл округу. В 1857 р. в «Доповідній записці відносно освіти євреїв», опублікованій на сторінках цієї ж газети, М.І.Пирогов знову ставить питання про реформування єврейських шкіл, підкреслюючи, що «рівноправність євреїв в розумінні громадянському та освіти наблизить єврейство до корінного населення краю».[9]

Гуманне відношення М.І.Пирогова до відкриття національних татарських та єврейських шкіл викликало серйозне невдоволення влади та чорносотенців. Газета «Одесский вестник», яка завдяки М.І.Пирогову деякий час знаходилась у віданні Рішельєвського ліцею і внесла свіжий струмінь у тогочасне провінційне життя, була закрита, пізніше передана знову у відання генерал-губернатора.

Також в Одесі М.І.Пирогов спромігся дозволення вищих органів влади про видання

першого єврейського журналу російською мовою, а не німецькою, як було раніше. Це також зближувало єврейське населення з місцевим. Відомий випадок, коли М.І.Пирогов, як попечитель навчального округу, довідався про те, що одного з вчителів суботньої школи в Бердичеві запідозрили у поширенні герценівського «Колокола» і в нього мав відбутися обшук. Він завчасно попередив вчителів і справу було улагоджено. Про цей випадок писав у своїх спогадах С.Штрайх.

Шанобливому ставленню єврейського населення до М.І.Пирогова присвячені наукові розробки І.В.Бертенсона (лейб-медика, з яким М.І.Пирогов познайомився під час інспекційної подорожі по військових лазаретах на фронтах франко-пруської (1870) та російсько-турецької (1877-1878) воєн, та підтримував листування до кінця життя), С.Я.Штрайха та ін.[10]

В 1861 р. видана брошура «Прощание Бердичевского общества с Н.И.Пироговым в Бердичеве 16 апреля 1861 г.».

Після відставки М.І.Пирогова 13 березня 1861 р. з посади попечителя Київського навчального округу громадськістю Києва та університету св.Володимира були влаштовані урочисті проводи, на яких проголошувались промови професорів університету, вчителів гімназій, громадських діячів, студентів. Особливо зворушливими, як відзначали сучасники, були слова, виголошені студентом історико-філологічного факультету М.П.Драгомановим. Він говорив про той моральний вплив, що мав Пирогов на студентів та учнів гімназій. Єдиним його недоліком, відзначав він, було те, що Пирогов був «занадто гуманним». «Можна тільки пожалкувати, - продовжував Драгоманов, - про те суспільство, де гуманність буває зайвою».[11]

15 квітня 1861 р. М.І.Пирогов у супроводі 200-300 своїх шанувальників вирушив з Києва до села Вишня біля Вінниці, де він заздалегідь придбав маєток. Найбільш вірні прибічники вченого, і серед них студент М.П.Драгоманов, поміщик Л.Кисловський, доглядач єврейських училищ Бердичіва Н.Горенберг, супроводжували М.І.Пирогова до Бердичіва, де на прохання громадськості міста було зроблено короткочасну зупинку. На урочистому вечорі з теплими словами до М.І.Пирогова звернулись представники інтелігенції Бердичіва, в тому числі вчителі та лікарі. У виступах відзначалось, що «заслуга Пирогова у відношенні до євреїв тутешнього краю не в тому тільки, що він як попечитель, значно підвищив рівень виховання та навчання в єврейських училищах округу, але й в тому, що поважаючи в євреї людину, зблизив росіян з євреями».[12]

У прощальному виступі М.І.Пирогов сказав: «Ви, вельмишановні панове, висловлюєте мені співчуття в тому, що я співчував єврейській нації. Але це не заслуга, це було в моїй натурі: я не міг діяти проти себе. З того часу, як я вступив на терен громадянськості, шляхом науки, мені найбільш огидними були станові упередження, і я мимоволі переніс цей погляд на відмінності національностей. Як в науці, так і в житті... я ніколи не думав робити різницю в дусі становому чи антинаціональному. Ці переконання я переніс на євреїв, коли за обставинами життя та служби вступив у стосунки з їх товариством. Ці переконання... стали для мене вже другою натурою і не залишать мене до кінця життя».[13]

Гуманне ставлення М.І.Пирогова до людей різних національностей - українців, росіян, поляків, євреїв, татар, німців та ін. свідчило про його глибоку повагу до людини взагалі. І саме ім'я М.І.Пирогова відноситься до найбільш шанованих народом імен діячів вітчизняної науки та культури. Інший видатний вчений-хірург, наш земляк М.В.Скліфосовський написав у некролозі, що «ім'я Пирогова належить тепер історії... його ім'я поставлять високо поряд з іменами кращих діячів, поряд з іменами діячів, поряд з іменами друзів людства».[14]

Примітки:

1. Русская школа, 1916.-№1.-С. 33.
2. Левицький О. Пирогов у Києві і його проводи//Літературно-науковий вісник.-1909.-Кн. 5.-С. 284.
3. Чалый М. Вторая киевская гимназия. Попечительство Н.И.Пирогова//Русская старина.-1900.-№6-7.-С. 66.
4. Русская школа.-1916.-№1.-С. 33.
5. Пирогов Н.И. Сочинения: в 2-х т.-К., 1910.-Т. 1.-С. 280-281.
6. Дорош С. Пам'яті гуманіста й педагога//Рада.-1910.-13(26) листопада.-№258.
7. Основа.-1861.-№6.-С. 90.
8. Державний архів Одеської області.-Ф. 93,оп. 1,-спр. 20.-Арк. 117.
9. ЦДІА України.-Ф. 385,оп. 1,-спр. 2556.-Арк. 52.
10. Бертенсон И.В. Николай Иванович Пирогов. Очерк его общественной деятельности как профессора, врача-хирурга, писателя и педагога с 24 мая 1831 по 24 мая 1881 г.// Русская старина.-1881.-№3; Штрайх С.Я. Н.И.Пирогов.-М.: Воениздат, 1949.
11. Прощание Киевского учебного округа с Н.И.Пироговым.-К., 1861.-С. 15.
12. Прощание Бердичевского общества с Н.И.Пироговым в Бердичеве 16 апреля 1861 г.-К., 1861.-С. 15-16.
13. Там само.-С. 15.
14. Кованов В.В. Н.В.Склифосовский (1836-1904).-М., 1953.-С. 48.

Завальнюк О.М. (м.Кам'янець-Подільський)

Д.І ДОРОШЕНКО: 75 ДНІВ У КАМ'ЯНЦІ-ПОДІЛЬСЬКОМУ

Відомий український історик, державний і громадський діяч Дмитро Іванович Дорошенко (1882-1951) певний час (з 26 січня по 10 квітня 1919 року) жив і працював у Кам'янці-Подільському. Його появу у далекому від столиці подільському місті можна вважати цілком випадковою. Він після падіння гетьманату, у якому обіймав посаду міністра закордонних справ, в середині грудня 1918 року залишився, по суті, безробітним: новий режим не залучав "гетьманців" до співробітництва, більше того, всіляко перевіряв їх на лояльність, частину із них репресував. Для них були закриті двері до різних установ.

У середині січня 1919 року професор В.О. Біднов, який працював у Кам'янець-Подільському державному українському університеті і добре знав Дмитра Івановича по роботі в Катеринославі, поінформував його про складну кадрову ситуацію у навчальному закладі і можливість посісти у ньому посаду приват-доцента по кафедрі історії України. З відповідним проханням Д.І.Дорошенко і звернувся до Міністерства освіти УНР, яке тоді очолював професор І.І.Огієнко, що по сумісництву був ще й ректором того ж університету. "Я пішов до Огієнка, - згадував Дмитро Іванович. – Він зустрів мене дуже привітно, і за якусь годину справа була полагоджена. Моє призначення було підписане...»[1]

І.І. Огієнко знав Д.І.Дорошенка не заочно. Ще у 20-х числах вересня 1918 року він просив аудієнції у міністра закордонних справ Української держави і отримав її. Мова йшла про відправлення через дипломатичні канали запрошення на свято відкриття Кам'янецього університету ректорам зарубіжних університетів – Паризького, Берлінського, Лондонського, Кембріджського, Римського, Львівського, Краківського, Чернівецького, Варшавського та ін. Прохання було виконано[2].

Міністру було відомо, що кандидат у викладачі у липні 1918 року підтримав законопроект про заснування Кам'янець-Подільського державного українського університету[3]. У свій час Дмитро Іванович навчався у Варшавському і Петербурзькому університетах, а у 1909 році завершив вищу історичну освіту на історико-філологічному факультеті університету св.Володимира у Києві. У 1909-1914 рр. він викладав історію спочатку у Катеринославській, а згодом у Київській комерційних школах; у 1918 році очолював зовнішньополітичне відомство Української держави, був відомий як автор кількох джерелознавчих та історіографічних наукових робіт, ряду статей[4].

До Кам'янця-Подільського Д.І.Дорошенко прибув 26 січня 1919 року. Поїздка з Києва далася дуже важко. Дмитро Іванович так описує її: "... тільки що від'їхали з Козятина, як у нашому вагоні почала горіти вісь. У Вінниці вагон відчепили, нас (разом з Дмитром Івановичем до Кам'янця їхали кілька викладачів із сім'ями – авт.) висадили з нього, поїзд рушив далі, і ми з нашими бебехами опинились на платформі. Стояла морозна ніч... Ледве ублагали начальника станції, щоб дозволив розташуватись у якомусь порожньому товарному вагоні. З великими труднощами підтягли туди наші речі, паки з книжками; у вагоні було холодно, як надворі. Добули десь дрова, й почали палити грубку, що стояла серед вагону.

...Помалу добрались до Проскурова, а звідти й до Гречан, де починається Кам'янецька вітка. Але тут знову захрясли: не було дров, чим нагріти паровозу,й ми постояли цілі дві доби на тих Гречанах... Ходили добувати десь трісок, щоб напалити залізну грубку. Одної ночі поїзд рушив і ранком привіз нас до Кам'янця"[5].

Облаштувавшись на квартирі І.І.Огієнка, Д.І.Дорошенко почав знайомитись з містом, його мешканцями, університетом. Йому кинулось у вічі, що "університет мало був популярний серед місцевого російсько-жидівського громадянства в Кам'янці: воно ставилось до університету доволі холодно. ...Складалось на те, що український університет прийшов до Кам'янця мов на порожнє місце і сам мусів зробитись для нього культурним осередком, але для цього треба було трохи більше часу і спокійніших обставин"[6]. "В самім Кам'янці властиво й не було якогось спільного духовного громадського життя... Кам'янець, як і кожне губернське місто, в старій Росії, був перш за все містом чиновників, а вони переважно були зайди-росіяни. Поляки трималися окремо, як за Росії, так і за України. Жиди липнули до російського культурного життя. Українці ж були тут переважно дрібні міщани з передмість Кам'янця. Національні українські кола були, як і скрізь у нас, дуже нечисленні, хоч спеціально в Кам'янці вони відзначались доволі великою рухливістю"[7].

У лютому 1919 р. розпочався весняний семестр. За традицією, започаткованою ще у російських університетах, кожний викладач, приступаючи до праці, повинен був прочитати відкриту, або як її називали, вступну лекцію. З цього розпочав свою доцентську роботу і Дмитро Іванович. (Нам не вдалося відшукати теми його першої лекції). Рішенням Ради фізико-математичного факультету йому було доручено викладати історію України для студентів двох відділів – природничого і математичного фізико-математичного факультету (по 2 години лекційних занять щотижня на кожному з них)[8]. Про своїх студентів Д.І.Дорошенко згодом

писав: “Молодь з живим інтересом ставилась до викладачів, видно вона цінила й те, що Кам'янецький університет являється національною науковою інституцією”[9]. Крім роботи зі студентами, він займався популяризацією історичних знань про Україну серед різних професійних груп місцевих жителів. Так, зокрема, його лекції слухали урядовці поштово-телеграфної округи, народні вчителі, які навчалися на спеціальних курсах. “І тут, і там була дуже вдячна авдиторія, і читати було приємно”[10].

Зважаючи на великий досвід редакторської роботи в попередній період, Рада професорів університету доручила Д.І.Дорошенку редагувати “Записки Кам'янець-Подільського державного українського університету”. Роботу довелося вести у різних напрямах, адже відразу йшла підготовка кількох томів. Один із них мав бути присвячений відкриттю університету, що мало місце 22 жовтня 1918 року. Саме для цього тому вдалося зібрати і підготувати до друку ряд машинописних матеріалів, які зберігаються нині у Кам'янець-Подільському міському державному архіві. Це – “Готуються до свята”[11], “Святкування відкриття Кам'янець-Подільського державного українського університету школами”[12], “Перед університетом. Враження”[13], “Безплатні концерт-вистава для учнів всіх шкіл м.Кам'янця, улаштовані Кам'янець-Подільським товариством “Просвіта” 21 жовтня 1918 р., напередодні відкриття Університету”[14], “Українське студентство і відкриття Кам'янець-Подільського державного українського університету»”[15], про прикрашування університетського будинку[16] (всі – без авторства), “Церковні торжества 22 жовтня” Ю.Й.Сіцінського[17], “Участь національних хорів у святі відкриття Кам'янець-Подільського Державного Українського Університету»”П.Бутовського[18] Дмитро Іванович не був учасником свята відкриття закладу, тому йому було важко щось змінювати у поданих текстах. Проте навіть літературної обробки було достатньо, аби залишити свій слід у підготовці матеріалів до друку (том так і не побачив світ). Можна вважати, що ця праця не пропала даром. У другому томі своєї “Історії України” Д.І.Дорошенко коротко передав сценарій свята відкриття закладу[19].

Знайомлячись з містом, Дмитро Іванович звернув увагу на величні пам'ятки історії і архітектури, якими славився древній Кам'янець. До послуг історика були місцеві архіви, цінні бібліотечні колекції. Очевидно, блукаючи вузькими вуличками середньовічного міста, у ньому народився задум написати роботу про багатющу історичну спадщину подільського краю. Вже 20 лютого 1919 року, тобто через 25 днів після приїзду до Кам'янця-Подільського, він завершив рукопис брошури “Про минулі часи на Поділлю. (Коротка історія краю)” обсягом 2,5 друкованого аркуша. Порівняно невеликий обсяг праці не надає їй характеру грунтовного дослідження, але й не знижує вартості виконаної роботи, хронологічно доведеної до 1919 року[20]. Вона прислужилася справі національного відродження, зацікавила студентів, гімназистів, учителів, просвітян, вояків армії УНР та інших. Значення брошури оцінили студенти історико-філологічного факультету, які з середини березня 1919 року розпочали слухання лекцій приват-доцента Ю.Й.Сіцінського з історії Подільського краю[21].

Приїзд колишнього крайового комісара Галичини і Буковини, міністра закордонних справ, людини знаної за межами України до адміністративного центру Поділля не міг бути не помічений новою владою. Подільський губернський комісар Г.Степура наніс гостеві, своєму давньому знайомому, дружній візит, під час якого запропонував “узяти участь в комісії для налагодження конфліктів, які виникли на українсько-румунському кордоні”. Тоді ж Д.І.Дорошенко отримав з Києва телеграму від голови Ради народних міністрів і водночас міністра закордонних справ УНР В.М.Чехівського, де вимагалося “негайно скласти комісію по ліквідації прикордонних конфліктів, стати на її чолі, розслідувати справу й суворо покарати винних у заколоті на кордоні”[22].

Вказаному розпорядженню передували такі важливі події. Анексія Бессарабії Румунією супроводжувалася запровадженням суворого окупаційного режиму, безцеремонним пограбуванням краю. В зв'язку з цим у січні 1919 року вибухнуло велике Хотинське повстання проти румунських окупантів. Повсталі оголосили незаконним приєднання Хотинщини до Румунії, створили свою армію, що складалася із трьох полків, кавалерійського ескадрону і артилерійського дивізіону. Діяло чимало автономних селянських збройних загонів. Усього в рядах повсталих було понад 30 тисяч чоловік. Повстання охопило понад 100 населених пунктів Хотинського і частини Сорокського повітів Бессарабії[23]. Однак протистояти регулярній армії погано озброєні і не підготовлені повстанці не змогли. 30-31 січня 1919 року понад 4 тисячі повстанців і 50 тисяч біженців з Хотинщини, врятуючись від репресій, перейшли Дністер і опинилися на території УНР[24]. Основна частина їх опинилася в придністровських селах, де можна було знайти якісь засоби для існування. Чимало повстанців невеликими групами таємно пробиралися назад, робили диверсійні акти, забирали з собою частину майна. Це супроводжувалося десятками збройних сутичок. Румунська артилерія обстрілювала лівобережну частину Подністров'я, де тимчасово проживали бессарабці. Прикордонна територія зазнавала від таких дій великих руйнувань і збитків. Гинули безневинні люди. З української території повстанці відповідали вогнем. Їм допомагали місцеві жителі. Румунські офіційні чини у всьому звинувачували повстанців і українську владу, яка прийняла їх на свой території.

З'ясувавши ці обставини, Д.І.Дорошенко взявся за створення комісії для врегулювання конфлікту. Крім нього самого, сюди увійшли: приват-доцент університету Л.Т.Білецький, помічник Подільського губернського комісара Куриленко, два військових чини, два колишніх судових слідчих з Хотинського повіту, а також урядовець із губернського комісаріату, якому було доручено функції секретаря. Комісія отримала державні кошти, окреме приміщення[25].

Відразу після сформування комісії і повідомлення про неї у місцевій пресі сюди потягнулися хотинці. Їх розміщували у вільних будинках, давали харчі[26].

Допомагаючи біженцям, Д.І.Дорошенко не забував про своє головне завдання. З метою налагодження контактів з румунською стороною він звернувся листом до генерала Давидоглу, командуючого групою румунських військ, де просив припинити обстріл Поділля і повідомляв про створення українською стороною спеціальної комісії та її завдання. У листі-відповіді командуючий висловив сподівання, що Д.І.Дорошенко і члени очолюваної ним комісії доведуть доручену їм справу до логічного завершення і зачинщики повстання, що знаходились на лівобережжі, будуть заслужено покарані[27].

Діяльність комісії викликала пильну увагу і навіть стурбованість певних українських політичних сил. І не випадково, адже слідчим стали відомі факти про причетність до повстання діячів Національного союзу, губернської народної управи і навіть комісаріату Поділля[28]. Зрештою, такий напрям роботи і його гласність не могли задовольнити і саму комісію, адже її головне завдання бачилося в іншому – виявленні фактів румунських репресій на Хотинщині, порушення Румунією норм міжнародного права щодо України. Щоб зняти напруження і певний громадський резонанс, Д.І.Дорошенко прибув на збори місцевої організації Національного союзу і доповів про цілі очолюваної ним комісії. Потребу нормалізації відносин з Румунією він обгрунтував тим, що після проголошення у березні 1919 року Угорської Радянської Республіки Румунія залишається чи не єдиним "вікном у Європу" для України. Було запевнено, що зібрані матеріали мають виключно конфіденційний характер і будуть передані лише уряду УНР. На думку Д.І.Дорошенка, їх політичне значення полягало в тому, що факти про матеріальні збитки, заподіяні артобстрілом української території, можуть бути пред'явлені румунській стороні у тому разі, якщо вона висуватиме якість претензії до України[29].

У березні 1919 року в с.Атаках Хотинського повіту, поруч із кордоном, відбувалася зустріч Д.І.Дорошенка і повноважного румунського полковника, надісланого Давидоглу. Цій події передувало офіційне листування сторін. Румунські власті вимагали видати їм 15 головних зачинщиків повстання, не допускати можливості, щоб "більшовицькі банди" (так називали загони повстанців, які опинилися на Поділлі) обстрілювали бессарабський берег, і щоб над Дністром не скупчувалися натовпи озброєних людей[30]. В ході зустрічі румунська делегація наполягала на задоволенні раніш поданих вимог. Намагаючись зняти гостроту у відносинах, Д.І.Дорошенко заявив, що українська влада розглядає всіх прибулих з Хотинщини як політичних біженців, а тому не має наміру депортувати керівників повстання. Разом з тим він наголосив: коли румуни доведуть, що ці особи скоїли карні вчинки, уряд УНР віддасть їх до українського суду, який буде судити за своїми законами. Заяву голови комісії сприйняли із розумінням. Сторони домовилися, що з правого берега Дністра обстріли Поділля більше не повторяться, а на лівому власті зроблять все можливе, аби не допустити незаконні переходи кордону озброєних груп. З метою допомоги біженцям, які надзвичайно страждали від невлаштованості, безробіття, хвороб, голодування і т.п., Д.І.Дорошенко запропонував румунській владі оголосити амністію, якщо не всім, то хоча б жінкам і дітям, і дозволити їм повернутися додому[31].

У той час, коли слідча комісія продовжувала свою копітку працю, неофіційно, під керівництвом українських військовиків формувалися з числа бессарабців полки. Один із них створювався на очах румунів, у с.Ісаківці Кам'янецького повіту, про що добре було відомо і на правому березі. Ці факти, а також продовження набігів з Поділля на Хотинщину, під час яких вбивали румунську варту, грабували склади і місцевих обивателів, дали підставу черговим протестам, адресованих комісії. Пояснюючи останнє, Д.І.Дорошенко наголошував, що "наша адміністрація взагалі була безсила на місцях, і хоч би й хотіла, не могла нічого вдіяти". Румуни у відповідь відновили обстріли лівобережжя, зокрема містечка Жванця, інших населених пунктів[32]. Разом з тим, румунські власті виконали взяте на себе зобов'язання і оголосили амністію як жінкам і дітям, так і чоловікам похилого віку. Цей захід спричинив до міграції на батьківщину значної частини біженців[33].

Тоді ж, з ініціативи Дмитра Івановича, відбулася ще одна зустріч делегацій в Атаках. На цей раз переговори виявилися набагато складнішими, супроводжувалися різкістю суджень румунів (наприклад, військові частини УНР – це "більшовицькі банди", "українське населення в Придністров'ї – ті ж самі більшовики"), категоричністю вимог щодо керівників повстання, при цьому точно вказувалися їх кам'янецькі адреси. У підсумку домовитися до чогось конкретного не вдалося[34].

Нові спроби врегулювати конфлікт не мали успіху. В офіційних колах кожна із сторін намагалася перекласти вину на іншу. Так продовжувалося до середини квітня 1919 року, коли Кам'янець-Подільський захопили червоні війська, а установи УНР змушені були покинути місто. Припинила свою роботу і слідча комісія[35].

Д.І.Дорошенко взяв участь у вирішенні питання про придбання обладнання для університетської друкарні. Коли уряд виділив на цей проект кошти, з'ясувалося, що на території, яку УНР утримувала на початку квітня 1919 року, придбати його неможливо (ставилося завдання придбати різні шрифти, у т.ч. старослов'янський і латинський). Залишався інший шлях – їхати у Галичину, Європу. Кандидатами на відрядження обрали Д.І.Дорошенка і його колегу М.А.Чайковського, які не раз бували у європейських країнах. З'ясувавши, що ні в Тернополі, ні в Станіславові

виконати доручення немає змоги, вони відбули спочатку до Чехії, а потім до Австрії. На жаль, справи складалися не так, як хотілося (обміняти гривні на тверду валюту не вдалося), і оба посланці вкластися у три відведені тижні відрядження не змогли, затримавшись на невизначений час. 8 жовтня 1919 року Д.І.Дорошенко направив з Відня лист ректору І.І.Огієнку, у якому повідомляв, що наприкінці липня, коли не було ясності з поверненням на батьківщину, він "прийняв посаду уповноваженого Укр.Ч.Х. (Червоного Хреста – авт.) Тепер цю роботу я не можу перервати, бо такі обставини, що треба доводити до краю діло, за яке взявся. Отже, цей семестр уже страчений для мене, я прошу Вас уважити мене у відпустці без платні до кінця 1919 р. Думаю, що нового року або ми переправимо полонених додому, або спиниться всяка наша робота.

Друкарні, як Вам звісно, я не купив, бо досі нема змоги перевозити; гроші цілі, лежать у сейфі...

Я склав підручник Української історії і вже приступив до друку. Це також мене затримує тут, бо мушу доглянути друк на першій порі"[36].

Але до початку весняного семестру 1919-1920 навчального року Д.І.Дорошенко не повернувся. Згідно чинного в українських університетах російського університетського статуту 1884 року він змушений був позбутися посади приват-доцента. Це і сталося 1 лютого 1920 року, коли питання про відсутніх викладачів було винесено на засідання Ради професорів Кам'янець-Подільського державного українського університету[37].

Таким чином, кам'янецька сторінка біографії Дмитра Івановича Дорошенка була насичена важливими подіями, серед яких найбільш помітною була робота в комісії по врегулюванню румунсько-українського прикордонного конфлікту. І хоч останній у підсумку так і не було залагоджено, український уряд отримав цінний фактичний матеріал про природу і джерела живлення конфлікту. Історичному минулому Поділля дослідник присвятив змістовну брошуру, яка викликала інтерес у різних українських кіл міста. Менше, ніж можна було очікувати, досвід Дмитра Івановича прислужився університетові. Але якби на Д.І.Дорошенка не випав вибір організувати придбання друкарського устаткування, то навряд чи він зміг би більше попрацювати в університеті, адже з 15 квітня 1919 року місто перейшло під радянський контроль і зазнало першої хвилі більшовицьких репресій. Не віриться, що така "одіозна" фігура, як колишній міністр уряду П.П.Скоропадського, не зацікавила б ЧК.

Важливим джерелом вивчення історії Кам'янецького університету є розділ мемуарів Д.І.Дорошенка "Мої спомини про недавнє минуле".

Примітки:

1. Дорошенко Д. Мої спомини про недавнє минуле. Вид.2-е. – Мюнхен, 1968. – С.402.
2. Завальнюк О.М. І.І.Огієнко і національно-культурне відродження на Поділлі: хроніка діяльності (1918 р.) // Матеріали X Подільської історико-краєзнавчої конференції. – Кам'янець-Подільський, 2000. – С.347.
3. Дорошенко Д. Вказана праця. – С.413.
4. Центральний державний архів вищих органів влади і управління України. – Ф.2582, оп.1, спр.182. – Арк.32.
5. Дорошенко Д. Вказана праця. – С.410-411.
6. Там само. – С.414, 417.
7. Там само. – С.417.
8. Кам'янець-Подільський міський державний архів (далі – КПМДА). – Ф.Р.302, оп.1, спр.49. – Арк.32.
9. Дорошенко Д. Вказана праця. – С.417.
10. Там само. – С.435.
11. КПМДА. – Ф.Р.582, оп.1, спр.4. – Арк.88-92.
12. Там само. – Арк.54-58.
13. Там само. – Арк.80.
14. Там само. – Арк.94-95.
15. Там само. – Арк.120, 124, 125.
16. Там само. – Арк.126, 129.
17. Там само. – Арк.109-110.
18. Там само. – Арк.113, 116-118.
19. Дорошенко Д. Історія України 1917-1923 рр. – Т.II. – Нью-Йорк, 1954. – С.359-360.
20. Див.: Дорошенко Д. Про минулі часи на Поділлю. (Коротка історія краю). – Кам'янець на Поділлю, 1919. – 40 с.
21. Завальнюк О.М. Ю.Й.Сіцінський і Кам'янець-Подільський державний український університет (1918-1921) // Духовні витоки Поділля: творці історії краю: Матеріали міжнародної науково-практичної конференції. – Ч.І. – Хмельницький, 1994. – С.63.
22. Дорошенко Д. Мої спомини про недавнє минуле. – С.419.
23. Історія Української РСР. У восьми томах, десяти книгах. – Т.5. – К., 1997. – С.527.
24. Там само.
25. Дорошенко Д. Мої спомини про недавнє минуле. – С.419.
26. Там само. – С.421.
27. Там само.
28. Там само.
29. Там само. – С.428.
30. Там само.
31. Там само. – С.424-425.
32. Там само. – С.426.
33. Там само. – С.427.
34. Там само. – С.427-428.
35. Там само. – С.428.
36. КПМДА. – Ф.Р.582, оп.2, спр.153. – Арк. 1–1зв.
37. Там само. – Оп.1, спр.145. – Арк. 13.

IX
АКТУАЛЬНИЙ АРХІВ

Мицик Ю.А. (м. Київ)

УМАНСЬКИЙ ПОЛК В ПОЧАТКОВІ РОКИ РУЇНИ (1659-1665 РР.)

Поразка України у російсько-українській війні 1658-1659 р. призвела до вимушеного підписання Переяславського договору 1659 р, котрий іноді називається дослідниками «Переяславом -2». На відміну від попереднього договору (Переяславсько -Московського), що мав рівноправний характер, цей таким не був. Україна на його підставі робилася автономною одиницею у складі Російської імперії. Зокрема, згідно із ст.5 договору («Про воєвод по містах задля оборони») в ряді українських міст (Переяслав, Ніжин, Чернігів, Брацлав, Умань) мали стояти московські гарнізони. Але Москві йшлося насамперед про зміцнення своїх позицій на Україні, а не про допомогу українському народу у боротьбі проти Речі Посполитої та ординців. Характерно, що перші царські воєводи стали крім Києва у тилових містах (Переяслав, Ніжин, Чернігів), а що стосується прикордонних з Річчю Посполитою та ординцями (Брацлав, Умань), то вони там навіть не були призначені. Коли ж довелося присягати на вірність Переяславському договору 1659 р., то в числі перших був уже згадуваний Іван Безпалий (як наказний гетьман), хоча за нього «приложил руку» ігумен канівського монастиря Ієв Зайончковський. Уманського полковника і навіть когось із полкової старшини тут не було, всі вони нібито стояли на кордоні проти поляків і ординців. Тому замість уманського полковника М. Ханенка підписався сам новообраний гетьман Юрій Хмельницький. У всі полки було вирішено знову посилати для присяги цареві Олексію царських представників, в т.ч. в Уманський полк Микиту Остафьєвича Анісімова, але судячи з усього цей намір так і не був втілений у життя (Акти ЮЗР.- Т.4.- С.272-274).

Розрив із Польщею та укладення нового договору з Росією знову поставило Уманський полк у складне становище, він знову опиняється на головному театрі воєнних дій. Зберігся лист І.Виговського від 15.01.1660 р., адресований королеві Яну-Казимиру. Тут Виговський інформував короля про те, що Юрій Хмельницький послав проти нього наказного гетьмана М.Ханенка на чолі шести полків (Уманський, Паволоцький, Кальницький, Подністровський, Брацлавський, Задніпровський), котрими командували відповідно сам М.Ханенко, І.Богун, І.Сірко, О.Гоголь, М.Зеленський, Багно. Ці сили вдарили на Бар і оволоділи ним і лише в замку укрилися вірні Виговському люди. В цей же час одна з двох орд, що стояли на кордонах Гетьманщини напала на Правобережжя, дійшла аж до Умані, Корсуня й Богуслава. (Бібліотека Чарторийських.-ВР.-№ 402.-Арк.365.). Напруга в регіоні не спадала... Довелося вжити енергійних дипломатичних заходів. Під тим же Баром відбулася зустріч Ханенка з дипломатом Речі Посполитої Селецьким і наказний гетьман від імені Ю.Хмельницькиого запевнив послав у мирних намірах. Вдоволені миром козаки розійшлися по домівках. В цей час у Чигирині Ю.Хмельницький разом із своєю правою рукою, генеральним писарем Ковалевським обдумував свої подальші кроки. Ковалевський тяжів дло Москви і схиляв гетьмана до спільного з нею походу проти Речі Посполитої: «коли підемо на ляхів у їхню землю і собака на нас не забреше, бо вони війська не мають». Однак невдовзі після цього до Чигирина привезли тіло закатованого московитами полковника Данила Виговського, одруженого на дочці Богдана Хмельницького і сестрі Юрія Хмельницького. Страшний вид понівеченого тіла ледве не призвів до вибуху збройного виступу чигиринців проти Москви і гетьман вирішив не псувати в такий час відносини з Річчю Посполитою. Дещо пізніше польський посол виїхав з Чигирина, переконаний у мирних намірах гетьмана. Його шлях лежав на Умань. З послом виїхав і полковник Григорій Лісницький, котрий разом з Ханенком влаштував для посла бенкет в Умані. Посол із вдоволенням відзначав: «взагалі уманці дивляться на нашу потугу і готові до нас йти до нас». Посол пробув в Умані три дні, потім вирушив далі на захід, повізши з собою приязного листа від Ханенка та усні запевнення у добрих намірів щодо Польщі іншої уманської старшини. (Rawita-Gawrocski F. Ostatni Chmielniczenko.- Poznac, 1919.-С.165-166.)

Водночас, у січні 1660 року українські посли до Москви добивалися там присилки до Умані військ для протидії можливому польському наступу. Їм було обіцяно поставити у квітні царського воєводу в Умані, само собою зрозуміло, що з військом. (Акти ЮЗР.-Т.5.-СПб., 1867.-С.8.). Але тут Москва опізнилася. У лютому 1660 р. уманський полковник М.Ханенко, що продовжував бути наказним гетьманом, пише листа до царського київського воєводи Василя Шереметєва тривожного листа. Йому написали перед тим з Могилева - Подільського подільський полковник Остафій Гоголь, миргородський полковник Кирило Андрійович та Кальницький Іван Федорович, тобто Богун, про наступ на це місто коронних військ на чолі з Станіславом Потоцьким- «Реверою». Якщо їм вдасться взяти Могилів, тоді вони без сумніву підуть на Умань. Ханенко відзначав, що він уже рушив із своїм полком під Могилів і знаходиться в Кубличі (потім він просунувся до Ладижина), однак, якщо не підійдуть царські війська на підмогу, йому доведеться вертатися в Умань і

готуватися там до оборони міста. Лист вплинув на адресата. Шереметєв негайно дав наказ воєводі князю Григорію Козловському йти з військом до Умані і дав йому у підмогу людей свого полку на чолі з В.Зубовим. Ця підмога виступила з Білої Церкви 24 лютого, а вже 29-о числа - до Умані, потім пішло на Кублич. На шляху до обложеного поляками Могилева - Подільського воно дало битву армії Потоцького, до котрого прибув колишній гетьман І. Виговський (як бачимо громадянська війна в Україні тільки пригасла, щоб спалахнути через деякий час з новою силою). Битва закінчилася перемогою російських військ, які повернулися у Кублич. Через якийсь час сюди прибув з Ладижина М.Ханенко із своїм полком, а також три згаданих полковники з Могилева - Подільського, який щасливо витримав ворожу облогу. Було приведено до Кублича і відомого сподвижника Богдана Хмельницького та Івана Виговського колишнього київського полковника Антона Ждановича, котрий тепер був із Виговським на польському боці. Уманський полк на чолі з М. Ханенком та царські війска Г. Козловського прибули після цього до Умані 9 березня 1660р. (Акти ЮЗР.-Т.7.- С. 318-319.). Настав короткотривалий мирний перепочинок...

Але невдовзі він був перерваний спочатку ординським нападом (кінець травня) на околиці Кам»янки, яку боронив кальницький полковник Іван Сірко із загоном, у складі якого було чимало уманців.13(3).06.1660 р. Сірко розбив за Бугом татарський чамбул, тут полягло 300 ординців, а 20 потрапило в полон.Козаки звільнили ясир, взяли велику здобич. Сім полонених Сірко направив до уманського полковника М.Ханенка, а двох - до Шереметєва.

Влітку 1660 р. Москва вирішила розпочати нову воєнну кампанію на Україні. 17 серпня київський воєвода і водночас головнокомандуючий російськими військами Василь Шереметєв, або як його звали в Україні. «Шеремет» виступив у похід. Шеремет діяв самовпевнено, пишаючися величезною потугою своїх військ. До нього прибуло також з Умані згадане вище царське військо на чолі з князем Г. Козловським. Перед походом Шереметєв навіть погрожував Богу, стоячи перед іконою Спасителя, якщо йому не буде дано перемоги над польськими військами. Наслідки ж даного походу виявилися сумними не тільки для Шереметєва і його армії, але також і для української...

Головні сили Уманського полку стояли тоді під Баром. 22(12).09.1660 р., вже в під час походу Шереметєв отримав у Чуднові листа від українських полковників:уманського М.Ханенка , брацлавського (М.Зеленського), подільського О.Гоголя), кальницького (І.Вертелишського) з проханням про інструкції. Вони мали йти до Шереметєва 15-16 вересня, але і 21 числа вони ще не прибули. Видно уманці вирішили йти не до Шереметєва, а до головних сил української армії на чолі з гетьманом Ю.Хмельницьким. Такі дії Ханенка не були випадковими, оскільки цей полковник опирався на потужне угрупування козаків Уманського полку, які не прагнули проливати кров за Московську державу, а частина з них відверто стала орієнтуватися на Річ Посполиту. Варто нагадати, що сам Ханенко за постановою сейму Речі Посполитої 1659 р. був нобілітований і став повноправним шляхтичем. Близький до цього полковника уманець Остафій Гвовський отримав у власність Чорну Кам'янку. Але кілька тисяч уманців та козаків інших правобережних полків таки прийшло до Шереметєва, точніше до корпусу полковника Тимоша Цецюри, здійснивши це без відома гетьмана. Невдовзі сили Шереметєва і Цецюри потрапили у кільце польсько - татарських військ, а також і деяких українських частин на чолі з Іваном Виговським (знову яскраво виявився трагізм Руїни!) під Любаром (14-25 вересня 1660 р.), потім під Чудновим (27 вересня - 5 жовтня 1660 р.). Надійно обложивши Шереметєва, поляки кинули майже всю силу проти української армії Юрія Хмельницького, котра поспішала на допомогу, але сама опинилася під раптовим і тяжким ударом польсько - татарських військ. В ході битви під Слободищами (14.Х.1660 р.), в якій брав участь і Уманський полк, українська армія зазнала поразки і теж була обложена. За таких умов все сильніше лунали голоси про мир з Річчю Посполитою, пригадувалися всі кривди і жорстокості, що їх чинила Москва Україні. 17 жовтня 1660 р. гетьман Юрій Хмельницький підписав Слободищенську угоду, на підставі якої Україна верталася до складу Речі Посполитої. Під цим договором стояв між іншим і підпис М.Ханенка як уманського полковника і «комісара», тобто одного з кількох українських дипломатів, що від імені Гетьманщини провадили ці тяжкі переговори. Серед тих, хто підписував значаться і ряд старшин Уманського полку: Федір Хрептик, уманський сотник, Григорій Білогруд, бабанський сотник, Костянтин Гащина, кублицький сотник, Павло Крусняк, вербицький сотник, Семен Гроденко, кусковський сотник, Максим Бубиха, бершадський сотник, Степан Накстало, осавул Уманського полку, Писати вони не вміли або не хотіли підписуватися і тому від їхнього імені розписався Гарасим Камінський. (Оригінал даного договору зберігається у відділі рукописів Бібліотеки Чарторийських у Кракові під № 402 на арк.351-353. Див. також: Rawita-Gawrocski F. Ostatni Chmielniczenko—Poznac,1919.-С.156.). Однак про рівноправність Української держави і Польщі у цьому договорі вже, на жаль, не йшлося. Уже поляки диктували умови замирення з позиції сили і Гетьманщина ставала автономною одиницею у складі Речі Посполитої...

Біда приходить не одна. У відповідь на Слободищенську угоду ряд полків Лівобережної України під тиском Москви заявили про свою відмову коритися гетьманові Юрію Хмельницькому, а замість нього висувають гетьманом (поки що наказним) переяславського полковника Якима Сомка, котрий був за іронією долі рідним дядьком Юрія Хмельницького, братом першої дружини Богдана Хмельницького Ганни Сомко. Між ними майже одразу розгорнулося збройне протистояння, Руїна набирає в Україні нового розмаху.

Додамо, що факт чергового розриву України з Москвою визнавав і командуючий московськими військами Шереметєв, котрий потрапив у полон, але цар Олексій поспішив дезавуювати цю заяву свого боярина. Разом з Шереметєвим, котрий пішов у кримський полон, де й провів 20 подальших років свого життя (цар не міг пробачити йому заяви щодо України), у неволі опинилося маса російських вояків. Ряд з них врятувалося потім втечею або ж були визволені вождем запорожців Іваном Сірком. Як відзначали посланці до Москви наказного гетьмана Якима Сомка яготинський сотник Петро Челюстка і його товариші, чимало царських вояків і українських козаків видосталися на волю і прибули насамперед до Умані, де їх приймав Іван Безпалий, годував і поїв. (Акти ЮЗР.- Т.5.- С.49). І. Безпалий вже не відігравав якоїсь серйозної ролі в політичному житті України і видно повернувся в рідне місто доживати свого віку. Про його перебування в Умані згадується в документах і наступного, 1661 року. Однак у 1662 р. (не пізніше лютого), його разом з іншими трьома полковниками, один з котрих мав прізвище Макуха, Юрій Хмельницький звелів розстріляти в Чигирині (Акти ЮЗР.-Т.5.-С.57,97.). Про подальші події на території Уманського полку відомо поки що дуже мало. Деяка інформація щодо них з'являється на сторінках джерел у зв'язку з молдавськими подіями.

Юрій Хмельницький давно вже намірявся відгукнутися на волання про допомогу молдавського господаря Костянтина Щербана, проти котрого виступила збройна опозиція. Тим самим гетьман прагнув продовжити молдавську політику свого батька й старшого брата і звичайно ж залучити до задуманого походу козаків Уманського полку. Через несприятливі обставини в самій Україні цей похід на чолі з гетьманом так і не відбувся. Але на допомогу молдавському господареві вирушили значні загони правобережних козаків-добровольців, тим більше,що він сам звертався з таким проханням безпосередньо до Умані, про що свідчить його лист до М.Ханенка. Уманський полковник не забарився з відповіддю, котра була дана 31 грудня 1660 року:

«Ясневелможний милостивий господару земль молдавских, мні велце милостивий пане й добродію.

Не могучи никого иншого свідком поставити, кром единого во Троици Бога, Который Сам сумління мое видит, жебим рад з дорогою душею моею великой вашой господарской милости, як найліпшей при щирости моей услужити. Тилко ж можность моя, на якую би годину того потреба, не может вистатчити. З яких мір, так розумію, же пан Остафій Астоматій вашой государской милости во всем статечне юж виповідил. Еднак я, не устаючи в моей зичливости, стараючися о добром вашой государской милости, виправилем его милость пана Лесницкого до Чигирина, упросивши его, аби счирого старання около того приложил, где и сам не на забавне, дай Бог, на завтрий ден Рождества Христова не к воли чому иншому, але к воли тому самому, жебим могл що добре вашой милости пану, справити. Побегу спішне до его милости пана гетмана, с которим иле ми способов будет ставати и сил, буду о потребах великой вашей господарской милости умовляти. Поволност при том щирих услуг моих в милостивую ласку вашей милости, моего милостивого пана, яко найпилней залецаю.

Дан в Умани 21 декаврия 1660 року.

Велможности вашей государской милости всего добра зичливий приятел иноволний слуга Михайло Ханенко, полковник его королевской милости Войск Запорозких уманский. (Архів головний актів давніх у Варшаві. -Ф.- « Архів коронний у Варшаві».-Відділ козацький-_ 42 / 77. Оригінал, завірений печаткою. Адреса: « Ясне велможному а мні велце милостивому пану и добродіеви его милости пану господину Костянтину Щербанови, воеводі и господарови земль молдавских пилко належит ». Перша публікація даного документу була здійснена нами: Мицик Ю. З джерел архіву Замойських до історії України і Молдавії XVI-XVII ст. // Національний університет «Києво-Могилянська Академія». Наукові записки. Т. 3. Історія.- К., 1998.- С.86.).

Цікаво, що лист Ханенка стверджує також факт перебування в Умані того часу колишнього миргородського полковника Григорія Лісницького, а також ще одного сподвижника Богдана Хмельницького Остафія Астаматія (Астаматі), грека за походженням, котрий відав митною службою в Гетьманщині. Перебування останнього в Умані зайвий раз засвідчує видатну роль цього міста в торгівельно - економічному житті Української козацької держави. Повертаючися до Костянтина Щербана, відзначимо, що йому з допомогою українських козаків, в т.ч. й уманців, вдалося повернути собі престол взимку 1660-1661 рр., хоча й ненадовго. Стривожені турки кинули свої війська і ординців на Молдавію і Костянтин мав тікати. Козаки повернулися додому, але подумували про подальшу підтримку Костянтина. Тоді Юрій Хмельницький під тиском польських представників видав універсал до брацлавського, подільського та уманського полковників, бо саме з цих полків виходили козаки-добровольці, щоб підтримати молдавського господаря Костянтина. Гетьман заборонив цим універсалом втручатися козакам у молдавські справи. Про це писав на своїх сторінках перша польська друкована газета «Польський Меркурій» від 23-30.03.1661 р.

Розкол України на дві частини, Правобережну і Лівобережну Гетьманщини, засвідчив той факт, що громадянська війна на Україні замість того, щоб пригаснути,спалахнула з новою силою. Це у свою чергу потягло нестабільність в життя конкретних полків, зміни їхнього керівництва. Був зміщений і Михайло Ханенко, котрий очевидно подався на Січ. На його місце було обрано Івана Лизогуба (був уманським полковником у 1661-1663 рр.). У спробі Ю.Хмельницького повернути собі Лівобережну Україну брав активну участь і Уманський полк. На початку літа 1661 р. він разом

з Чигиринським полком спробував взяти Кременчук. Однак це не вдалося зробити. Між тим, пішли чутки, що з Криму вийшла орда під керівництвом Шан - Гірея та « Севгута » і йде під Умань, щоб з'єднатися там з польським військом. Хоча тепер татари були союзниками, однак це очевидно стривожило Уманський полк і той повернув з-під Чигирина додому. (Акти ЮЗР.- Т.5.- С.84.). Власне і сам Ю.Хмельницький закликав ординців собі на допомогу, що нерідко супроводжувалося грабежами й насильством над мирним населенням. Не відставала у цьому відношенні і польська вояччина. У першій половині серпня на територію Уманського полку прибув уже сам хан Мухамед - Гірей IV. (Акти ЮЗР.- Т.5.- С.91,93.). Невдовзі розпочалися грабунки і спустошення, які чинили ординці. Ю.Хмельницький був змушений звернутися до Яна-Казимира з тим, щоб король відправив на Правобережну україну королівське військо для захисту від цих ворогів.

У ході нового етапу громадянської війни обидві сторони прагнули збільшити свою соціальну базу, залучити на свій бік цілі полки. Царський слуга Іван Пєсков після листопада 1661 р. сповіщав з України про новини військово - політичного життя московський уряд і при цьому відзначив, що Юрій Хмельницький наказав уманському полковнику Івану Лизогубу агітувати за нього в лівобічних полках, але Лизогуба було затримано і Піщаному, передано наказному гетьманові Якиму Сомку у Переяслав і той наказав кинути емісара у в'язницю. (Акти ЮЗР.-Т.7.-С.332-333.). Ця звістка містить у собі певну плутанину, або ж Лизогубу якимось чином швидко вдалося вийти на волю. Боротьба між двома гетьманами, котрі все більше ставали іграшкою в руках сусідніх держав, продовжувалася. Обидві сторони прагнули укріпитися на протилежному боці Дніпра, тому головною ареною протистояння стали Переяслав і Канів, відділені між собою Дніпром. У травні 1662 р. Ю.Хмельницький став посилено готуватися до нового форсування Дніпра, особливу надію покладаючи на Чигиринський, Уманський і Корсунський полки, куди послав спеціальні універсали про підготовку до походу. Цей похід був нещасливим, як і майже всі походи Юрія Хмельницького. 2 серпня (23 липня) 1662 р. війська Сомка,котрого підтримали московські сили на чолі з князем Г. Ромодановським зазнали нищівної поразки, чимало з них при відступі потонуло у Дніпрі. Без сумніву у цій безславній війні полягло й чимало уманців...

Поразки Юрія Хмельницького викликали різке зростання невдоволення ним і він мусив скласти гетьманську булаву, після чого з власної ініціативи постригся у ченці. На його місце гетьманом (тепер уже тільки Правобережної України) було обрано Павла Тетерю. Колишній переяславський полковник, а потім генеральний писар Павло Тетеря притримувався у той час відвертої орієнтації на Річ Посполиту, тому дав згоду підтримати всіма силами похід військ Речі Посполитої на чолі з самим королем на Лівобічну Україну. Там тоді гетьманом став Іван Брюховецький, що безоглядно поставив на Москву. Власне, Тетері й Брюховецького в першу чергу стосуються нищівно-саркастичні слова Тараса Шевченка: «варшавське сміття, грязь Москви...» Коли ж Ян-Казимир виступив у похід проти Лівобережної Гетьманщини (кінець 1663 - початок 1664 рр.), то з ним вирушило й українське військо Павла Тетері, в т.ч. й Уманський. Хоча правобічні гетьманці й не брали активної участі в боях, однак сам факт походу проти українців у союзі з недавніми супротивниками (Річчю Посполитою та Кримським ханом), перебування котрих в Україні добре давалося взнаки мирним жителям, викликало зростання опозиційних настроїв. Розпочалися таємні переговори деяких правобережних полковників з лівобережними гетьманцями. Про це стало відомо королеві і його оточенню і як наслідок - арешт і розстріл під Новгород-Сіверським славного полковника Івана Богуна. Це викликало ще більше невдоволення Річчю Посполитою. Зазнавши невдачі на Лівібережжі, польська влада посилювала репресії на Правобережній Україні, знов починає повертати на старе, утискувати Православну Церкву. У відповідь вибухло антипольське повстання на Правобережній Україні, яке спочатку очолив торговицький козак Дмитро Сулимка. У ньому взяла участь і досить значна група козаків Уманського полку. Досить сказати, що серед найближчих сподвижників Сулимки були Гарасим Коломийченко з Буків та Павло Мотовиленко з Бабанів. (Крикун М. Інструкція послам Війська Запорозького на Варшавський сейм 1664 року) Україна модерна. -Львів, 2000.-№ 4-5.-С.409; Rawita-Gawrocski F. Ostatni Chmielniczenko.-С.167-168.). Однак це повстання було придушене. Схоплений поляками Сулимка, на допиті вказав на Виговського, як на організатора виступу. Негайно з наказу польського воєначалчника Себастіяна Маховського та гетьмана Павла Тетері (вони, до речі, були кумами) Виговського було арештовано і без суду і слідства розстріляно у березні 1664 р. Але це лише підлило масла у вогонь! Тоді на придушення повстання було кинуто Чарнецького і той із своїми карателями знищив чимало повстанців, в т.ч. і в Уманському полку. Але й це не допомогло і сам Чарнецький був тяжко поранений при облозі Ставищ (від цієї рани він і помер через деякий час). Повстанці ж отримали допомогу з Лівобічної України та Січі, прибули на правий бік Дніпра і московські війська, хоч і відносно нечисельні. Розгорталися нові битви на правому боці Дніпра за участю лівобічного гетьмана Брюховецького та кошового отамана Івана Сірка. Саме Сірку піддалися міста від Дніпра до Дністра, насамперед Уманський, Брацлавський, Кальницький, Подністровський полки. До Умані Сірка тягла також і можливість дістати скарби Тетері, який таки й здобув, хоча й не в Умані, а в Брацлаві. (Літопис Самовидця...С.96-97.). У березні 1664 р. Сірко вже стояв в Умані і 23 (3) березня писав звідси до царя, доповідаючи про успіхи. Але видно Сірку не довелося довго стояти в Умані, бо місцеві жителі віддали перевагу М.Ханенку. Тоді Брюховецький послав сюди підмогу. Він вчинив своїм піхотним

полковником козака Андрія Богомаза (уродженця с. Мигайлово Городище під містечком Биковим Березницької сотні Ніжинського полку) та іншого піхотного полковника Івана Чепеля і послав з їхніми військами на Умань. Цей похід був успішним. М.Ханенко та вірні йому полковники Григорій Лісницький (був миргородським полковником у 1654-1658 рр.), Максим Ґрозденко, Ништало та інші втекли, покинувши прапори. Втекли й союзні їм татари. Жителі Умані здали місто Богомазу й Чепелю і приєдналися до них, обравши своїм полковником Григорія Білогруда. Були звільнені із ув'язнення полонені запорожці та царські ратники. Потім ці полки пішли на Кальник, а звідти на Кисляк. У Кисляку їх обложив Тетеря з своїми козаками і польські війська. Кисляк впав після тривалої облоги, після чого Богомаз потрапив у полон, з котрого видостався лише на початку 1667 р. (Акти ЮЗР.-Т.6.- С. 169-170).

У травні - червні 1664 р. до Умані прибув новий кошовий отаман, побратим Сірка Сацько Туровець (Яцько Торський). Як тільки він став в Умані, до нього почав писати Тетеря, переманюючи на свій бік, але безуспішно. Разом із запорожцями до Умані прийшли московські стрільці майора Михаїла Свиньїна. Сюди ж став пробиватися і начальник майора - воєвода Григорій Косагов із своїм невеликим загоном у 180 душ. (Акти ЮЗР.-Т.5.-С.155). Йому це вдалося і з Умані він послав до Москви гінця з листом - місцевого козака Опанаса Гребельника. Але на той час повстання стало стихати, бо й московська рука виявилася не легшою, ніж польська. Москва втрачає ініціативу і відступає до Канева, котрий був потужним плацдармом для нового наступу на Правобережну Україну. Туди відійшов і Косагов, залишивши в Умані свій гарнізон на чолі із згаданим Свиньїним (всього 170 вояків), в т.ч. й донські козаки. Але варто було Косагову покинути Умань, як з його уманського гарнізону почалися втечі (липень - серпень 1664р.). Ситуацію для Москви і лівобічних гетьманців врятувало те, що подністровський полковник Остап (Остафій) Гоголь з усім Подністров'ям перейшов на бік Брюховецького і царя. Тоді йому на підмогу пішли війська на чолі з Сірком, Туровцем і Косаговим, щоб, зібравши під своїм керівництвом Уманський, Брацлавський і Кальницький полки, йти разом з Гоголем проти польських військ. Отже, запорожці знову стали в Умані і їх очолив Туровець (Акти ЮЗР.-Т.5.-С.203). До них підтяглися й сили наказного гетьмана лівібережців Федяєнка. Але й цього було замало,тому Туровець і Федяєнко писали 12(2) вересня з Умані до Брюховецького,прохаючи про підмогу, бо інакше Умань може виступити проти Москви й Брюховецького. З цим листом прибув до Брюховецького козак Гаркуша з товаришами. Одночасно писав і Свиньїн,вказуючи на зростання дезертирства серед козаків («зело малолюдно в Умани»). Московського ж війська із ним було всього 100 душ. (Акти ЮЗР.-Т.5.-С.160). 20 (10) вересня Свиньїн писав про погіршення ситуації і про те зокрема, що брацлавський полковник Остап Гоголь знову перейшов із всім містом і полком на польський бік, що Туровець отримує тривожні листи. Ставища знаходиться в облозі,звідти прийшов козак з проханням про допомогу, але туди немає кого посилати, уманці все більше виявляють невдоволення московською присутністю. Не було кого послати і до Кальника, до котрого підбиралися польські війська. Вони ж стали наближатися й до Умані. У одному з боїв під Уманню у полон до ординців потрапив рейтарський прапорщик Самійло Кис (очевидно з числа слобідських козаків). Його привезли до Ставищ,де було допитано,але через 4 тижні (23(13) вересня) йому вдалося втекти. Він знову дістався до Умані і приніс дані про неприятельські сили. 24(14) вересня з Умані до Канева приїхав запорозький козак Хома Козиревський і приніс Косагову звістку про перехід на польський бік всього Брацлавського полку, причому назвав міста,котрі раніше входили до складу полку Уманського (Ладижин,Бершадь). З самої Умані постійно йшли прохання від Туровця і Свиньїна посилити гарнізон свіжими людьми,бо під самим містом постійно йшли бої з поляками й ординцями.Брюховецький же не міг послати,бо самому бракувало,а Косагов не мав з Москви наказу,та й посилати не було кого,бо значно зросло дезертирство. (Акти ЮЗР.-Т.5.-С.164). Ці бої на дали рішучої переваги жодній із сторін. Чарнецький втратив тут, під стінами Умані чимало людей,тому пішов під Лисянку й Медвин,але й там не мав щастя. 26 жовтня з-під Умані вирушила додому й орда на чолі з Ширим-беєм.

У зв'язку з тяжкою ситуацією на Україні у головах її тодішніх керівників народжувалися різноманітні плани виходу з кризи і встановлення миру.Більшість з цих планів явно поступалися політичній програмі Богдана Хмельницького, навіть несуть на собі печать деградації. Так, у липні 1661 р. наказний гетьман Яким Сомко радив московському уряду, що той має чинити в Україні. Коли наприклад Юрій Хмельницький знову візьме сторону Москви, тоді треба посилати 20 тис. царського війська і зайняти 6 міст на Правобережній Україні (Чигирин, Корсунь, Умань, Канів, Брацлав, Білу Церкву й Київ), а жителів тих міст переселити на лівий берег Дніпра. Тоді правий берег можна було б віддати Яну-Казимиру без людей.

Тяжка боротьба проти польських загарбників продовжувалася. Гетьман Павло Тетеря,котрий в той час притримувався пропольської орієнтації (так само, як і уманський полковник Михайло Ханенко) увійшов до Брацлава. Брацлавський полковник Іван Сербин мусив відступати до Умані, де й укріпився. У його війську було чимало сербів (до 20 000) і молдаван (10 000). Сербин привернув до себе деякі сусідні міста,наприклад Торговицю і оголосив себе прихильником лівобічного гетьмана Івана Брюховецького і просив у нього допомоги. Він же у своєму листі до цього гетьмана від 30(20).12.1664 р. з Умані подав деякі важливі відомості про хід антиполь ської боротьби. Так, він писав про постійні бої довкола Умані. 26 (16) грудня козаки в ході бою у Цимерманівці знищили

кілька десятків ворогів, а одного значного полонили. Того ж дня під Псарівкою теж була перемога, кілька десятків ворожого трупу відвезли ховати в «Бабинов» (Бабанку()., а інших знаходили у ямах та погребах. Було нараховано до 200 забитими, багатьох ворогів полонили. Умань і ще декілька міст Правобережної України тримали міцну оборону проти польсько-татарських військ, про що згадував і Маметча-мурза у листі до свого родича у грудні 1664 р. (Акти ЮЗР.-Т.5.-С.228,231). У січні 1665 р. Сербин розвинув успіх і,вийшовши з Умані,вибив ляхів з Бабанів, Косенівки й Кисляка,а потім з тріумфом повернувся до Умані.Вороги хотіли взяти реванш і прийшли під стіни Умані, але й тут зазнали невдачі. Їх полягло тут 120 вояків,а чимало потрапило в полон до Сербина. (Акти ЮЗР.-Т.5.-С.248). Але тримати цю оборону ставало все важче. Це розумів і сам Брюховецький і тому він, укріпившися в Каневі, дав підмогу Умані, Лисянці, Кальнику та ін. Такі дії посприяли подальшим успіхам Сербина.15(5) лютого він знову вчинив успішний похід з Умані, взявши Христинівку, Кисляк, Бобани, Косенівку, Улимер та Бородянку. Він в ході боїв перебив там багатьох поляків, а значних полонених прислав у Канів до Брюховецького. (Акти ЮЗР.-Т.5.-С.258). Прагнучи помсти, польські війська стали під Уманню, але Сербин вчинив вилазку і поклав 120 ворогів на місці, а багатьох інших,загнав,наче овець, до міста. (Соловьев С.М. История России с древнейших времен. М.,1963.-Кн.6.-С.139). Ситуація ускладнювалася тим, що війна велася не лише проти польських загарбників, але і своїх же братів - українців. Проти Сербина виступив Ханенко,але зазнав невдачі і був обложений у одному з безводних містечок. В Умані продовжував міцно сидіти Сербин. При його боці став і Василь Дрозденко (Дрозд, Дроздецький). Цей спочатку з'являється на Ніженщині (1654 р.), у 1656 р. був сотником у полку білоруського полковника Івана Нечая, брата знаменитого брацлавського полковника Данила Нечая, потім перейшов на Подністров'є. Дрозденко, як і деякі його однодумці-полковники (серб Родіон Димітрашку або Димітрашку Райча, грек Костянтин Мигалевський) був одним з типових політичних авантюристів доби Руїни, котрих тоді на жаль,не бракувало. Саме він між іншим завдав остаточної поразки Тетері (14(4).04.1665 р.), після чого той мусив рятуватися в Речі Посполитій. Дрозденко став уже подумувати про гетьманську булаву, але претентентів і без нього вистачало. Брюховецький прагнув поширити свою владу і на правий берег Дніпра,у чому його підтримувала Москва як свого слугу. У Медведівці об'явився Степан Опара,що поставив на ординців. Нарешті, з'являється на повний зріст могутня постать Петра Дорошенка, прозваного українськими історіками «Сонцем Руїни». Онук гетьмана Війська Запорізького (у 1622-1627 рр., з перервами) Михайла Дорошенка, оспіваного поруч із Сагайдачним у народних українських піснях,син козацького полковника Дорофія і сам полковник, що належав до числа наймолодшої генерації сподвижників Богдана Хмельницького, він хотів продовжити справу Великого Богдана і, об'єднавши обидва боки Дніпра в єдиній Українській державі, зробити її знову самостійною. В той час,коли Дорошенко все більше зміцнював свої позиції,Сербин в Умані і Дрозденко все більше схилялися на бік Москви і Брюховецького. Саме на цей час припадає ганебна сторінка в житті Дрозденка. У березні 1665 р. він зайняв Рашків, перехопивши листи Роксанди-удови Тимоша Хмельницького, котра там проживала.Нещасна вдова просила в листах поляків, щоб вони вивезли її з охопленого війною краю. Дрозденко ж пограбував все майно Роксанди, ще й звелів її побити. Між тим, Сербин заходився укріплювати Умань, готуючися до вирішальних боїв із Дорошенком. Останній уже завдав відчутних ударів Опарі і став тіснити московські війська розом із гетьманцями Брюховецького. Взявши Умань, Дорошенко ставав практично одноосібним гетьманом Правобережної України. Стривожений Сербин просив Брюховецького про підкріплення, бо хоч як не зміцнюй стіни і вали, але не вони, а люди мають воювати («стіни й вал битися не будуть»). Писав Сербин листи до полковників Гоголя й Дрозденка, навіть до Ханенка й уманських жителів розіслав свої універсали. Обнадійливі звістки він отримав з Кальника, Рахнів і Дашева, де повстали місцеві жителі й вибили звідти польські гарнізони. В той же час було неспокійно в самій Умані, де все відчутніше тиснула місцевих жителів московська рука в особі командуючих царськими загонами Козирева та Федяєва. Останні при відсутності Сербина так допекли старшинам, котрі не корилися Москві,що ті втекли з Умані. Внаслідок цього у місті виникла гостра криза, яку насилу вдалося розв'язати лише внаслідок оперативного втручання Сербина, а то б за його власними словами «мало що залишилося б в Умані, бо одних би вирізали..., а інших би вирубали...» (Акти ЮЗР.-Т.5.-С.264. Лист Сербина з Умані від 27(17).03.1665 р.). Тим не менш пішли поголоски про можливу здачу Умані полякам. Останні на той час втратили свого полководця Стефана Чарнецького, а новий їхній командуючий Станіслав Яблоновський прагнув знову приборкати Правобережну Гетьманщину. Щоправда поки що він зазнав поразок у боях під Торговицею, Лисянкою та іншими містами, котрі знаходилися поблизу Умані,але потроху наближався до останньої. Справа дійшла і до тяжких боїв під Уманню у березні-квітні 1665 р., у ході яких поліг від ворожої кулі і сам Сербин. Брюховецький у своєму листі від 27(17).04.1665 р. повідомляв про це царя Олексія і направляв до Москви осиротілого сина полковника заради «милости и отеческого призрения» (Акти ЮЗР.-Т.5.-С.270). По загибелі Івана Сербина у короткому часі брацлавським полковником став Василь Дрозденко, що перед тим згадуваний був у джерелах як «запорозький полковник».

Яблоновський, не змігши взяти Умань, спробував її блокувати. Ставши разом з Тетерею

під Лисянкою,він хотів перервати її зв'язок з Каневом, де була тоді правобережна ставка Брюховецького, а також не дати змоги місцевому населенню засіяти поля. Але й це на вдалося польському війську... Якраз тоді поблизу Умані з'явився претендент на гетьманство Степан Опара. 21(11) червня 1665 р. він підійшов до самої Умані, маючи при своєму боці кінний і піший українські полки,а також загін ординців. Опара пригрозив місту тажкою облогою,коли воно не піддасться йому,вказав,що вже два ординських солтани йдуть із своїми силами на Умань. Жителі опинилися перед складною проблемою. Московський гарнізон майора Михаїла Свиньїна був нечисельний, але встиг уже датися взнаки уманцям своїми здирствами. Стояти в облозі проти козаків Опари було тяжко,а боронити царську протекцію уманці не рвалися, так само, як і у 1654 р. Тоді вони зважилися повстати проти московитів. Більшість із них на чолі із Свиньїним була арештована,декого при опорі вбили, дехто, як от охтирський пушкар Василь Тихонів та 6 його однополчан спромоглися втекти з Умані до Лисянки. Потім Умань відкрила брами перед Опарою. Але Опара недовго втішався успіхом. Йому не було чим платити орді, козаки його слабо подтримували. Як наслідок, ординці самі стали шукати собі платні, забираючи майно, а часто і самих жителів Уманського та Канівського полку. Опара став подумувати про зближення з полковниками Брюховецького (Дрозденком, Райчею, Могилевським), посилав до Дрозденка полковника Апостола (про це свідчив наприклад переяславський козак Матвій,що певний час знаходився в Умані, але про це довідалися ординці. 28(18) серпня ординці арештували його і повезли в кайданах до Білої Церкви. Очевидно у цей час в Умані укріпився М.Ханенко, котрий знову став уманським полковником (1664-1669 рр.). Ймовірно з ним були і якісь польські частини,що про них згадує російський історик Соловйов (Соловьев С.М.История России с древнейших времен. М.,1963.-Т.6.- С.143).

Петро Дорошенко все впевненіше почував себе в якості гетьмана Правобережної України. Ряд полків уже визнали його. Головні противники на чолі з Дрозденком знаходилися у Брацлаві та Умані. Саме проти них і був спрямований удар Дорошенка. Вже в серпні 1665 р. по усуненні з політичної сцени Опари Дорошенко пішов на Лисянку,а звідти на Буки. Після Буків гетьман вирушив на Ладижин, де стояв тоді Дрозденко. Дорошенко став у Івангороді, а проти Дрозденка, що перемістився до Кублича, послав загін ординців. Брацлавський полковник не збирався однак відступати і завдав ординцям потужного удару і переслідував їх аж до Івангорода.Тоді було взято в полон кілька мурз і понад 100 рядових ординців. Однак безпосередньо проти гетьмана Дрозденко не наважився виступити і укрився за стінами Брацлава, де сидів у облозі понад 2 місяці. Головною опорою Дрозденка були серби та молдавани,серед української людності він не користувався особливою популярністю. Не бажаючи нести тягар непотрібної війни,козаки змусили Дрозденка бути поступливішим. 15 жовтня 1665 р. якраз на свято Покрова Пресвятої Богородиці Умань піддалася Дрозденку,котрий і став у ній. При цьому полковнику було 10 000 козаків і 10 000 молдаван і ймовірно сербів. З Умані Дрозденко хотів йти на Білу Церкву на з'єднання з іншим полковником (Дециком). (Акти ЮЗР.-Т.6.-СПб.,1869.-С.40). Однак Дорошенко привів нові сили і так стиснув Дрозденка, облягаючи Умань, що той піддався (це сталося до 17.11.1665 р.). Дрозденко потрапив з дружиною й дітьми до рук мурзи і той пообіцяв його випустити на волю за викуп. Дрозденко зібрав потрібну суму, однак мурза порушив своє слово і видав його із сім'єю Дорошенку. Гетьман ув'язнив цього полковника в Чигирині, але потім пом'якшив сторожу. Фактично Дрозденко перебував під домашнім арештом і гетьман подумував про залучення його на свій бік. Однак Дрозденко не хотів цього чинити і навіть підмовив когось із чигиринських козаків,щоб той викрав гетьманську булаву. Разом з нею Дрозденко хотів утекти на Лівобережну Україну до Брюховецького, але був спійманий. За це Дорошенко звелів його розстріляти (травень 1666р.). Із опануванням Брацлавом та Уманню Петро Дорошенко став єдиним гетьманом всієї Правобережної України. Тепер уже можна було про об'єднання в єдину державу Гетьманщину обох боків Дніпра, як це було в часи Б.Хмельницького, і осягнення дійсної незалежності Української держави. У подіях наступного десятиріччя сповнених перемог, а ще більше поразок, Уманському полку судилося відіграти важливу роль, але це складає сюжет вже іншої історичної розвідки.

Пивоваров О.В.

ВПЛИВ МЕЦЕНАТСТВА ТА БЛАГОДІЙНИЦТВА НА РОЗВИТОК ОСВІТИ НА ЛІВОБЕРЕЖЖІ У ПЕРШІЙ ТРЕТИНІ XIX СТОЛІТТЯ

Витоками меценатства і благодійництва у освіті можна вважати споконвічне тяжіння українського народу до освіченості та глибоке переконання широких громадських кіл у необхідності підтримки її розвитку. В результаті, у XVIII-на початку XIX ст. на Лівобережжі та Слобожанщині " в семи українських полках було 866 шкіл" [1]. А якщо врахувати, що на Лівобережжі було 10 полків, то "кількість усіх шкіл повинна бути більш ніж 1200"[2]. На 1732 р. в "Слобідській (Східній) Україні був такий же процент учнів по відношенню до усього населення, який існував у Харківській губернії вже в 1882 р."[3]. Крім того у цей період на всю Російську імперію існував тільки один "університет відкритий 1775 р. у Москві та три гімназії в Казані, Москві й Петербурзі" [4]. Завдяки меценатству та благодійництву в значній мірі покращувалось фінансове становище й Переяславського, Харківського та Чернігівського колегіумів, що надавали як духовну так і світську середню освіту.

У першій третині XIX ст. меценатство і благодійництво у середній освіті розвивалось більш бурхливо, ніж у попередні часи і мало великий вплив на її розвиток. Багато в чому саме завдяки підтримці розвитку освіти з боку передових кіл укрвїнського суспільства, Лівобережжя та Слобожанщина в цей час, як і у XVIII ст. вважалась однією з самих освічених частин Російської імперії. Вплив меценатства і благодійництва на розвиток освіти не зменшився навіть після ліквідації наприкінці XVIII-початку XIXст. української початкової та середньої школи. Навпаки, цей процес набув нового позитивного змісту.

От же, необхідність меценатства й добродійництва диктувалась саме потребою у розвитку середньої освіти на той час і була викликана соціально- економічними і політичними умовами життя країни. Перші виражались у розвитку в надрах відсталої феодально-кріпацької Росії нових, капіталістичних відносин. Вони, в свою чергу, диктували необхідність у розвитку середньої освіти, у підвищенні рівня загальної освіченості народу. Другі заключались у неможливості подальшого відставання Росії у розвитку освіти від передових країн Європи.Враховуючи ці фактори, царат з одного боку робив якісь кроки, спрямовані на розвиток середньої освіти, а з іншого боку, намагався не допустити до неї широкі верстви населення.

До того ж на проведення освітянських реформ хронічно не вистачало коштів. В результаті, перетворення у освіті часів Катерини II не були доведені до кінця. Повільно йшли справи й після спроб її реформування Олександром І. Ось чому з самого початку існування нової системи середньої освіти, що утворилась на початку XIX ст., урядом почало заохочуватись меценатство і благодійництво у її розвитку.

Так, відкриття Харківської гімназії у 1805 р. стало можливим тільки завдяки організованого В.Н.Каразіним пожертуваня коштів місцевим дворянством на заснування Харківського університету.

Урядова політика на заохочення меценатства і благодійництва у розвитку середньої освіти знайшла своє підтвердження і у офіційних документах, таких як Статут гімназій та училищ 1828р. У ньому підкреслювалось, що "дворянство губернії... кожні три роки обирає з лав своїх почесного... попечителя".[5] Основними обов'язками його було вишукування коштів на відкриття пансіонів при гімназіях, заохочення громадськості до пожертвувань на їх користь тощо.

Зацікавленість у збільшені пожертвувань на середню освіту постійно простіджувалась і у висловах царя та членів імператорської династії. Слід сказати, що у першій третині XIXст. середні навчальні заклади Лівобережної України неодноразово відвідували представників царської династії та вищих урядовців відбувались. Так, у 1832р. МиколаІ відвідав Чернігівську гімназію, [6] а у 1835р.побував у Полтавській гімназії.[7] Але такі візити носили в основному більше показовий характер і мало що змінювали накраще у становищі середньої освіти.

У 1837 р. відбулось і відвідуванння Харківської гімназії великим князем і наслідником Російського престолу Олександром Миколаєвичем. Цей візит нічого не змінив накраще у фінансовому та матеріальному становищі гімназії. Треба підкреслити, що від нього мало що й очікувалось з самого початку. Тому показовим було і відношення до приїзду великого князя з боку керівництва учбового округу та гімназії. При зустрічі майбутнього імператора не було навідь директора гімназії. Інспектор цього навчального закладу представив великому князеві вчителів, йому була показана гімназія та роботи найкращих учнів. І майбутній імператор "хвалить кращих учнів, куштує їжу, турбується про посилення пожертвувань." [8] Як ми бачимо,мета таких візитів полягала в тому, щоб в черговий раз висловити словесну турботу про середні навчальні заклади і спробувати заохотити дворянство до нових пожертвувань на їх користь.

Отже, імперія, якій дуже потрібно було виховати свою еліту, намагалась вирішити це питання більше не за власний кошт, а за рахунок патріотичних почуттів своїх підданих. Вона намагалась покращити матеріальну базу та фінансування середньої освіти, запрошуючи громадськість робити пожертви на її користь.Для цього було, навіть, вирішено будь-які прояви меценатства та благодійництва висвітлювати в пресі. Таким чином, як ми бачимо, їх заохочення було зведене до рангу державної освітянської політики.

Саме ж меценацтво та благодійництво було різного характеру. Деякі з його прикладів мали спрямованість суто на розвиток середньої освіти в своїй місцевості та допомогу дітям з незаможних родин у її отриманні, а деякі мали політичне забарвлення.

Прикладом пожертвувань, що мали політичний відтінок, можна вважати кошти, зібрані на відкриття Київської гімназії дворянством цієї губернії у 1811 р. у

розмірі 450 тис. 438 руб. асигнаціями.[9] Річні відсотки з цієї суми, які повинна була отримувати гімназія складали 10 тис. 359 руб. асигнаціями.

Справа була в тому, що на початку XIX ст. київське дворянство в своїй більшості складалось з поляків, або полонізованих українців. Зробивши ж таке велике пожертвування, воно почало вимагати від уряду створення у місті гімназії вищих наук, навчальні дисципліни в якій пропонувалось викладати польською мовою. Це, в свою чергу, сприяло б зміцненню позицій польської інтеліґенції в центрі українських земель та їх полонізації. Але таку пропозицію було відхилено царатом. Всеж Київська гімназія з 1811 р. почала носити статус гімназії вищих наук. Вона стала мати певні привілеї перед звичайними губернськими гімназіями. Польську мову було вирішено викладати як "місцеву." Про викладання ж у гімназії такої "місцевої" мови як українська навіть і не згадувалось.

На користь Київської гімназії відійшли, також, і пожертвування колежського регістратора І.Гириловича у сумі 4 тис. 335 руб. 27 коп. сріблом. Ці кошти ще 19 січня 1806 р. було спрямовано на розвиток Київського домініканнського училища.[10] Та коли у січні 1832р. домініканнські училища було розігнано, вся вищезгадана сума відійшла на рахунок гімназії.

Слід підкреслити, що існувало й багато прикладів меценатства й благодійництва, суто з метою розвитку середньої освіти у своєму краї.Так серед найбільших пожертвувань спрямованих на покращення фінансового становища Харківської гімназії було внесення поміщиком Констянтиноградського повіту Полтавської губернії Алимовим 20-ти тис. руб. "щоб сума ця належала у власність Слобідсько-Українській гімназії".[11] На відсотки з цих коштів повинні були утримуватись вихованці з незаможних сімей.

Вагоме пожертвування зробив поміщик Харківського повіту Парпура, який у 1828р. заповідав "по 16 тис. руб. на університет, Новгород-Сіверську гімназію та Конотопське повітове училище".[12] При чому на відсотки з капіталу повинні були утримуватись студенти з Чернігівської та Новгород-Сіверської гімназії.

У 1808 р. значні пожертвування були зроблені на користь Полтавської гімназії. Так, наприклад, цьому навчальному закладу "граф В.П.Кочубей подарував мінералогічний кабінет, згодом він подарував колекцію мінералів. У 1825 році поміщик Манько і купець Пантелеев -бібліотеку",[13] а відомий російський поет і перекладач М.І.Гнедич "передав гімназії свою бібліотеку, яка складалась з двох відділів – російського та іноземного".[14]

Були і більш дрібні пожертвування. Окремі громадяни гімназіям дарували книги, власні твори, різноманітні речі тощо. Так, у 1811р. пофесор Харківського університету Гут пожертвував на гімназію "дві великі картини".[15] Статська радниця Маркова пожертвувала на Чернігівську гімназію "різних книжок на 100 рублів, вчитель гімназії Комлішинський – книгу в 5 рублів"[15,с.227]. На Новгород-Сіверську гімназію Г.В.Тумановський пожертвував "книжок та креслень на 350 руб." [15,с.228].

Саме завдяки меценатсву стало можливим існування гімназії вищих наук кн. Безбордька у Ніжині. Крім пожертвуваних її засновником кн. А.А.Безбородьком на утворення гімназії 210 тис. руб., його брат граф І.А.Безбородько подарував для майбутньої гімназії у 1805 р. "місце з садом у м. Ніжині і... з доходів своїх по 15 тис. руб. щорічно, забезпечував платню цих сум трьома тисясами душ у Малій Росії".[16] У 1816 році графиня А.І.Безбродько зробила пожертвування на освіту у Ніжинській гімназії "дітей неспроможних військових чиновників, а найбільше сиріт, що залишились після офіцерів, позбавлених життя напротязі війни минулої, 50000 руб."[17] Граф О.Кушелев-Безбородько, який у пам'ять про славетні діяння своїх попередників, через особисту діяльність по заснуванню гімназії вищих наук князя Безбородька, став її почесним попечителем і подарував "10000 руб.... на перше обзаведення пансіоном."[18] Крім того ним для гімназії вищих наук було подаровано бібліотеку "з 2500 томів..., фізичний кабінет, що коштує 10000 руб." [18,арк.5, зв.2].

Діяльність родини Безбородьків по заснуванню і налагодженню діяльності Ніжинського слід зхарактерізувати як приклад патріотичного меценацтва та добродійництва, спрямованного на розвиток освіти. Тим більше, що однією з умов заснування цього навчального навчального закладу було його відкриття саме на Лівобережжі.

Прикладами меценацтва і благодійництва, спрямованими на розвиток середньоосвітніх навчальних закладів, можна вважати і зусилля української громадськості, метою яких було відкриття та налагодження діяльності на Лівобережжі інтитутів шляхетних дівчат. Це сприяло розвитку жіночої середньої освіти, попит на яку в ті часи був досить великим, а заходи державні, направлені на її розвиток були майже відсутні.

Харківський інститут шляхетних дівчат, який заснований у 1812 р., своїм існуванням був повністтю зобов'язаний Спілці благодійності. Цю спілку організовано за сприянням Г.Ф.Квітки-Основ'яненка, який на той час був одним з попечителів харківського дворянства. Заслуговує уваги той факт, що у цьому навчальному закладі погодились безкоштовно працювати викладачі університету, губернської гімназії та колегіуму.[19] Викладав у ньому і ректор Харківського университету, професор, майбутній видатний український літератор П.П.Гулак-Артемовський. Фінансове і матеріальне становище інституту ще більше покращилось після передачі його у 1818р. до відомства імператриці Марії. В цей час посилились і пожертвування на його користь. Відомий меценат П.Г.Демідов пожертвував інститутові суму у 2 тис. руб. ас. [20] та кожен рік зобов'язувався виділяти по 1 тис. руб. ас.

Меценацтво і благодійництво мало велике значення і для заснування у 1818р. інституту шляхетних дівчат у Полтаві.У його відкритті важлива роль належала родині князів Репніних і особливо В.О.Репніній, уродженій графіні Розумовській. У цьому навчальному закладі погодилось безкоштовно працювати багато представників тогочасної передової наукової та творчої інтелігенції. Серед них можна виділитити поета та етнографа Л.І.Боровиковського, чеського та українського композитора В.В.Едлічку, письменника С.П.Стебліна-Каминького. [14,с.20].

Для забезпечення утримання 15 вихованок інституту, що повинні були навчатись у ньому безкоштовно, призначався капітал, який пожертвувало дворянство Полтавської губернії. За два роки треба було "зібрати 130 тис., але капітал утворився 170 тис."[21]

Приклади благодійництва і меценатства спостерігаються і у розвитку приватних навчальних закладів. Так, серед жіночих пансіонів у 20-ті рр. XIXст. існував пансіон бригадирши Лопухіної у містечку Шполі на Київщині.[22] Це був єдиній на той час безкоштовний приватний пансіон. Утримувачка опікувала його за

власний кошт. Там навчались дівчата дворянського походження з незаможних сімей.

Отже, чисельні приклади благодійництва та меценацтва, в яких важлива роль належала передовій частині української громадськості, багато в чому сприяли покращенню становища середньої освіти на Лівобережжі у першій третині XIXст. Завдяки розвитку меценатства і благодійництва покращувалось матеріальне та фінансове становище середньоосвітніх навчальних закладів. Виникнення та існування таких навчальних закладів як Ніжинська гімназія вищих наук, інститути шляхетних дівчат взагалі було неможливим без меценацтва та благодійництва.

Розвиток же цього, безумовно, позитивного явища в історії освіти Лівобережжя у першій третині XIX ст. сприяв збільшенню типів середньоосвітніх навчальних закладів, їх кількісному зростанню. Це допомагало хоча б частковому задоволенню зростаючого попиту на середню освіту. Меценацтво і добродійництво у освіті носило перш за все соціальну спрямованість, допомагаючи дітям збіднілих родин набувати освіту.

Як ми бачимо, витоками меценатства і благодійництва було споконвічне тяжіння українського народу до освіти і його розуміння необхідності всебічної підтримки її розвитку. Воно мало міцні історичні корені й продовжувало розвиватись і поширюватись на Лівобережжі й в першій третині XIXст., ставши характерною рисою менталітету українського народу.

На протязі усієї першої третини XIX ст. змінювалась і роль держави у її ставленні до меценатства і благодійництва.Вона зростала від простої підтримки цих процесів на початку XIX ст. до активної участі в них вподальшому. Слід підкреслити, що досвід підтримки державою процесів меценатства та благодійництва й активної участі в них може бути визнаний позитивним, особливо в умовах сьогодення. Питання відродження традицій і подальшого розвитку та підтримки з боку держави меценатства і благодійництва особливо важливе зараз, коли відбувається реформування освіти. Його вирішення дало б змогу покращити фінансування навчальних закладів, підвищити роль і зацікавленність суспільства у її розвитку.

Примітки:

1. Даденков М.Ф. История педагогики. – К.: Радянська школа, 1947. – С.192
2. Багалей Д.И. Опыт истории Харьковского университета. В 2 т. – Т.1. – Харьков, 1893 – 1898. – С. 1095
3. Лотоцкий А. Народное образование на украинском юге. – Б.М., Б.Г. – С.252
4. Удод О.П. Середня та вища освіта на Україні /к. XVIII – п. п. XIX ст./ // УІЖ. – 1970. – №6 – С. 84
5. Устав гимназий и училищ уездных и приходских. – СПб, 1828. – С. 225
6. ЦДІА України. -Ф. 2162, оп., спр, 773. - Арк.1
7. Там само. – Спр. 828. – Арк. 1-11
8. Сумцов М.Ф. Посещение гимназий Харьковского учебного округа наследником Александром Николаевичем /впоследствии императором Александром II /в 1837г.// Русская старина – 1837 – т. 35 – №9 – С. 110
9. Устав Киевской гимназии.// Периодические сочинения об успехах народного просвещения – 1812 – №XXXII – С. 244
10. ЦДІА України. -Ф. 2162, оп. 1, спр. 736.-Арк. 11, зв. 1
11. О пожертвовании майора Алымова на воспитание юношества в Слободско – Украинской гимназии.// Сборник постановлений по Министкрству народного просвещения в 2-х т. – Т.1. – Царствование Александра I. 1802 – 1825. – СПб.: в тип. Императорской Академии наук, 1864.-С. 555 - 556
12. ЦДІА України. -Ф. 2162, оп. 1, спр. 362.-Арк. 1, зв. 1
13. Пустовіт Т.П. З історії Полтавських гімназій// Постметодика – 1993. №1. – С. 46
14. Жук В.Н., Пустовіт Т.П., Фісун М.А., Ханком В.М.. Наш рідний край/ З історії освіти на Полтавщині в дореволюційний період / Вип. 12. – Полтава – 1991.- С. 12
15. Список пожертвований на разные учебные заведения Округа Императорского Харьковского Университета с 1 мая по 1 сентября 1811г. // Периодические сочинения об успехах народного просвещения – 1811. – №XXXI. – С. 228
16. ЦДІА України. -Ф. 2162, оп. 1, спр. 27.- Арк. 28, зв. 1
17. О пожертвованых графинею Безбордко 50000 руб. на образование в пансионе при Нежинской гимназии детей военных чиновников // Сборник постановлений по Минестерству народного просвещения в 2-х т. – Т.1. – Царствование Александра I. 1802 – 1825. СПб.: в тип. Императорской Академии наук, 1864. - С. 809
18. ЦДІА України. -Ф. 2162, оп. 1, спр. 419.- Арк. 5, зв. 2
19. Харьковские записки // Украинский весник. – 1819 – Ч. 15. – С. 91
20. Багалей Д.И., Миллер Д.П. История города Харькова за 250 лет его существования /1655 – 1905/. В 2-х т., Х., 1912. – Т.2. -С. 701
21. Подробное описание учрежденного в Полтаве института для Благородных девиц и верная картина торжественного его открытия в 12 день декабря 1818г. – М.: в тип. Селивановского – 1819. -С. 10
22. ЦДІА України. -Ф. 2162, оп. 1, спр. 539. - Арк. 1-16

Шитюк М.М. (м. Миколаїв)

БІЛЬШОВИЦЬКИЙ ТЕРОР У 20-Х ХХ СТ. ПРОТИ ПРЕДСТАВНИКІВ РІЗНИХ ПОЛІТИЧНИХ ПАРТІЙ І ТЕЧІЙ, ПІВДНЯ УКРАЇНИ.

З перших днів існування партія більшовиків формувалася як дисциплінована бойова одиниця, партія так званого „Нового типу". Вона не терпіла ніяких ухилів чи фракцій.[1] Більшовики боролися з найменшими спробами зробити замах на єдність партії. Про це свідчить, зокрема, розправа з групами „федералістів", які ратували за військове і економічне відокремлення України і утворення самостійної української компартії шляхом об'єднання з українськими націонал-комуністами, та децистами, що виступала проти централізму в економіці і партійному житті.[3]

Боротьба з опозиційними партіями була одним з пріоритетів РКП(б). Наступ на „антирадянські" партії, ініціювався на найвищому рівні – з'їздами РКП(б), Політбюро ЦК більшовиків (парткоми і губкомівськими структурами по лінії каральних органів (секретно – оперативних відділів ВНК, потім ДПУ та революційні трибунали).

Зазначимо, що більшовицьке керівництво із самого початку орієнтувало ВНК на боротьбу з іншими партіями. Про це засвідчує те, що одним з перших актів радянської влади був декрет від 28 листопада 1917 року, який поставив поза законом партію кадетів.[4] Як наслідок в грудні 1917 року відбувся перший політичний процес у справі В.Пуришкевича.[5] У квітні 1918 черга дійшла до анархістів. 14 червня 1918 року ВНВК приймає рішення про виключення есерів (окрім лівих) та меншовиків з Рад. У грудні 1919 року заарештовується ЦК правих есерів, а в лютому цього ж року відбувається процес лівих есерів.[6]

Політбюро ЦК РКП(б) в березні 1919 року вимагає „посилити цькування лівих есерів", прирівнюючи їх за шкідливістю до денікінців. Щодо меншовиків пропонувалося взяти їх на облік і здійснити поглиблення розколу між їхніми групами. Вже через декілька місяців (у липні) було видано циркуляр ВНК „Про роботу таємного відділу ВНК", який практично розв'язав руки надзвичайкам у репресіях, надаючи право слідкувати і проводити арешти партійних діячів незалежно від посади.[7]

З початком громадянської війни боротьба з опозиційними партіями дещо послабшала. На перше місце вийшла війна з „білою контрреволюцією". Проте з остаточним утвердженням радянської влади в Україні у 1920 році боротьба з „антирадянськими партіями" розгортається з новою силою.

Перехід опозиції від відкритої збройної до легальної та нелегальної боротьби вимагав піднести роботу каральних органів на новий рівень. Наказ ВНК про каральну політику органів НК від 8 січня 1921 року проголошував відмову від масових каральних операцій, які лише збільшували кількість незадоволених та заміну їх обліком і перевіркою.[8] Проте послаблення стосувалося лише робітників та селян, по відношенню ж до інших верств населення репресії посилювалися.

Згідно з наказу ВУНК №132 від 28 червня 1920 року на перше місце в роботі комісії виходить агентурна робота та облік всього „контрреволюційного елементу". Наказ приписував своєчасно заарештувати активістів інших партій і не зупинятися перед використанням найсуворіших заходів. Ставилося завдання за участю парткомів профільтрувати всі кооперативи, установи залізниці, наркомпроду, інші, де міцно сидять меншовицькі та есерівські елементи.[9] Циркуляр ЦК КП(б)У повіткомам № 284 вимагав усунути членів інших партій від масової роботи шляхом „чисток" профспілок. У циркулярі ставалась також вимога взяти на облік усіх більшовиків – вихідців з інших партій, перереєструвавши їх у триденний строк, а потім скласти план заміни у профспілках та інших масових організаціях на старі перевірені більшовицькі кадри. Виключених членів КП(б)У пропонувалося направляти на роботу в господарські органи та в міліцію і карний розшук.[10]

Найбільш популярним покаранням було виселення опозиціонерів. Про масштаби його використання свідчать протоколи засідань Одеської губернської комісії по боротьбі з антирадянськими партіями в 1922 році. Так, за рішенням комісії від 5 жовтня 1922 року було вислано 26 правих есерів, 11 соціал – демократів, 7 сіоністів, 19 громадських діячів від профспілок.[11] Не рідко застосовувались і чистки. На засідання 17 жовтня було винесено рішення про звільнення з посад 4 меншовиків, 2 есерів, 3 петлюрівців, 2 кадетів – усього 19 чоловік.[12]

Така практика не була самодіяльністю губкомісії. Робота їх та місцевих надзвичайок координувалася з центру, який деколи призупиняв самовільний відбір і вислання „антирадянських" елементів, вимагав узгоджувати всі акції та списки з ним.[13] Робилося це зовсім не з гуманних міркувань, а задля підтримки достатньої напруги в суспільстві. Присутність представника ЦК В. Затонського на засіданні комісії Одеського губкому КП(б)У 21 жовтня не вплинула на зменшення масштабів репресій. Навпаки, комісія виносить рішення про додатково арешт

29 чоловік та ліквідації верхівки есерів – крайового бюро (9 *чоловік та підпілля – 14 чоловік*).[14]

Майже на кожного активіста опозиції була заведена окрема справа. В спеціальній „анкеті члена антирадянської партії", яка заповнювалась поступово, по мірі накопичення матеріалу, за 22 пунктами збиралася повна інформація про громадянина – від прізвища, адреси, громадянства, національності, місця роботи, партійності до відомостей про тих, хто рекомендував об'єкта на роботу, про кількістю людей, що його відвідують, про частоту відрядженнь і вплив серед колективу. Вказувалось навіть, під яким приводом з цією особою краще встановлювати контакт.[15] Згодом кожному членові „антирадянської партії" було надано номер, під яким він проходив у документах та в листуванні з центром.[16] Вербуючи агентів, ДПУ використовувало найрізноманітніші методи, в тому числі залякування, шантаж, матеріальну зацікавленість, ідейні розходження в лавах організацій. В основному агенти вербувалися з середовища нестійких опозиціонерів, але нерідко ними ставали і члени РКП(б) та комсомольці.[17]

Для вербування ДПУ використовувало і арешти. Із заарештованих добирались особи які погоджувались на співробітництво. Це були далеко не найактивніші діячі організацій, тому політпрацівники працювали над їхнім „розкручнням" – підвищенням авторитету і статусу в організації. Для цього у них робилися обшуки, арешти, а часом їх навіть засуджували і відправляли у заслання, де вони продовжували співпрацювати з ДПУ. Наприклад, працівники ДПУ в Одесі так вчинили з таємним співробітником „Хусід", а їхня робота серед активістів гуртка соціалістичної молоді привела до того, що з 9 членів активу цієї меншовицької організації 3 були секретними співробіткинами.[18] Районні політуправління могли при необхідності шляхом заслання, або обмеження у місці проживання, направити в потрібні місця інформаторів. Саме таким чином вдалось завдати удару Одеській РСДРП.[19]

Можна погодитись з думкою дослідника О. Бриндака, що повний контроль, який з часом все більше посилювався і керівництво роботою органами НК-ДПУ по знищенню опозиції є не спростованим доказом унітаристської стратегії більшовицької партії, яка свідомо і наполегливо боролася за встановлення однопартійної системи в країні.[20]

В реалізації цього завдання РКП(б) не гребувала ніякими засобами, використовувала тактику „батога і пряника", амністуючи та перетягуючи до себе тих, хто покаявся, нещадно розправляючись з тими, хто хоч частково не погоджувався з партійною лінією більшовиків. Репресій політичної опозиції в основному обумовлювались не міфічними злочинами і навіть не загрозою втрати влади більшовиками, а передусім ідейними міркуваннями та характером їхньої моделі побудови держави.

Досвід боротьби з опозиційними партіями знадобився, коли розпочалася боротьба за владу всередині правлячої партії. Усі методи роботи і навіть ідейні кліше були перенесені на опозиційні групи і фракції РКП(б), які розглядалися як антирадянські політичні організації або їхні зародки. Проведення аналогій троцькістів з меншовиками чи „сопронівців" анархістами спростило боротьбу з ними каральних органів.

Зміцнивши своє становище в країні, більшовики більше не потребували союзників. Це спричинила планомірний наступ на українські партії з метою не лише усунення їх з владних структур, але й повної ліквідації. Виконання цього завдання було покладено насамперед на Надзвичайну комісію М.Лациса, під нагляд якої було передані національ – комуністи після розгрому Денікіна.[21] Проте виконати це завдання більшовикам було нелегко, так як національ –комуністи мали значний вплив у масах.[22] Про це свідчать як борбистські і боротьбистські резолюції багатьох робітничих конференцій і селянський сходів,[23] так і результати виборів до Рад різних рівнів, де утворювалися впливові національні фракції.[24]

За підрахунками В.Полушкіної загальна кількість борбистів в Україні складала близько 7,7 тисяч.[25] Кількість боротьбистів на весну 1920 року біла близько 15 тисяч членів партії, а в УКП було близько 600 чоловік,[26] А.І.Майстренко наводить цифру 3000 учасників у 1921 році.[27]

Більшовики не могли розправитися з УКП(б), УКП та УПЛСР(б), як „буржуазними і дрібнобуржуазними партіями", простою забороною і відкритими репресіями. Тому вони розробили спеціальні плани поступової ліквідації партій шляхом саморозпуску.

Досить часто ліквідації маскувалися під злиття з КП(б)У. Ця ідея була досить привабливою для більшості націоналів. Багато українських партійців були щирими ідейними борцями, які вбачали в злитті з КП(б)У не поразку, а навпаки, перемогу. Більшовики зуміли не просто ж обеззброїти українські партії, але й використати їхній потенціал у власних цілях. Ілюзія перебування при владі змушувала націоналів захищати цю владу. Тому в українських компартіях постійно проводяться мобілізації,[28] а їхні місцеві осередки, як наприклад, борбисти в селі Маяки під Одесою, активно використовувалися в боротьбі з антибільшовицьким повстанським рухом.[29]

Немалу роль у ліквідації опозиційних партій відіграли партійні мобілізації. Це був безпрограшний і дуже ефективний крок КП(б)У. Ніщо так не розкладало партію зсередини, як загроза бути відправленим на фронт. Наприклад, спочатку 20-ти, а потім і 10 відсоткова мобілізація борбистів на польський фронт насправді скоротила лави одеської партійної організації більше ніж вдвічі – з 1300 до 600 чоловік,[30] хоча партійний батальйон нараховував лише 116 чоловік.[31] Мобілізації проходили з великими труднощами, порушенням партійної дисципліни супроводжувалися чистками та добровільним виходом з партій.[32]

Маючи реальну владу, більшовики постійно вели переслідування опозиційних партій, що пригнічувало будь – яку політичну активність в первинних організаціях. Уповноважений Одеського губкому УПЛСР(б) після ревізії місцевих осередків був вимушений визнати, що там панує страх, який паралізує всяку діяльність.[33] У декількох селах не вдалося зібрати навіть звичайних зборів. Здебільшого наявність партійного квитка борбистів не рятувала, а провокувала арешти.

Як свідчать архівні дані, борбисти не панькалися з таким „болотом" і виключали його з партії під час чисельних перереєстрацій.[35] У той же час, наприклад, Одеський губком продовжував прийом навіть після рішення Ради партії про самоліквідацію. Борбистам знадобилася спеціальна постанова з губконференції, щоб зупинити зростання партії.[36] Факт запису в одну з небільшовицьких партій ставав формою пасивного протесту проти існуючого режиму. Проте інші партійці були приречені на ізоляцію, адже легальні способи допуску до них – призначення та вибори – знаходилися під контролем більшовиків.

Чималу роль відіграла дискредитація більшовиками членів національ комуністичних партій, які нібито були при владі, але одночасно і в опозиції до неї. ЦК більшовиків вів підступну боротьбу за принципом „наділяй і володарюй". Він намагався ігнорувати національ – комуністів на місцях, зберігаючи на рівні керівництва офіційно союзницькі відносини. Це вводило в оману українських партійців. Херсонські борбисти вимагали у Миколаївського губревкому рахуватися з ними так „як в центрі". А „центр" у дійсності декларував вустами В. Затонського.

"Двох партій, однаково революційних, і тих, що стоять при владі, бути не може".[37]

Організовуючи ліквідаційну кампанію, ЦК РКП(б) розіслав губкомам спеціальні циркуляри щодо боротьби з "антирадянськими" партіями. Членам цих партій заборонялося читати публічні лекції, їм відмовляли при прийомі на роботу, вступу у вузи. Вони перебували під наглядом НКДПУ, їх виключали з профспілок, кооперативів, трестів.[38] Циркуляри вимагали вносити розколи в партійні ряди, діяти через "відсталих". Останніх використовували для виступів у пресі, через них вивідували дані про опозицію.[39]

Керуючись подібними циркулярами центру, губкоми КП(б)У вели наступ і на партії, що стояли на радянській платформі, більше того, вони таємно керували саморозпусками, скликали необхідні конференції, їх фінансували.[40] Кожному випадку розпуску передувала галаслива кампанія компрометації національ - комуністів. Далі йшов розрив блоку, що означало виключення з державних органів і дезорганізацію партії на деякий час. Крім того припинялося фінансування партії, заморожувалося функціонування преси, що ставало деструктивним чинником.

Сигналом для фінального штурму стали "Тези ЦК КП(б)У до питання про ставлення до боротьбистів" від 11 лютого 1920 року. Вони були розіслані губпаркомам разом з дискредитаційним матеріалом як керівництво до дії.[41] Боротьбистам інкримінувалося перетворення на інтелігентську групу, що спирається на куркулів, дезорганізація роботи народногосподарських апаратів та підтримка банд. У тезах були заклики покласти край цій низькопробній грі, викривати кожен крок боротьбистів, який веде до загибелі революції.[42] Намірам більшовиків сприяло те, що в лавах боротьбистів не було єдності. Керівництво УКП(б) практично повністю перебувало на державній службі і цим компрометувало себе. Настрій у лавах партії передає передова стаття газети "Боротьба" від 30 грудня 1919 року, де констатується, що відірваний від партійних низів ЦК цілком втратив довіру мас.[43] 20 березня 1920 року Всеукраїнська конференція УКП схвалили курс на саморозпуск.[44] На цьому більшовики не зупинились. Натхненні розправою з УКП(б), вони "взялися" за борбистів (15 квітня 1920 року було вирішено припинити фінансування УПЛСП(б) і розпочали відкриту боротьбу з ними),[45] керівництво останніх не наважилося чинити опір владній партії. Ліквідацію структур партії УПЛСР(б) проводили спеціальні трійки, які відповідали за закриття газет, клубів, передачу майна. Так, в Одесі газета "Боротьба" була закрита до 15 серпня, а робітничий клуб борбистів ім. Лідова було передано секції губпарткому КП(б)У.[46] За спеціальними актами борбистські осередки передавали своє майно: меблі, бібліотеки, печатки, бланки, прапори, і навіть зброю (клуб борбистів Одеси ім. Лідова мав арсенал з 11 гвинтівок).[47] Фінальними акордами для УПЛСР(б) були повідомлення такого змісту, як, наприклад, телеграма № 289 "Первомайської організації борбистів більше немає",[48] а 25 серпня закінчила своє існування і губтрійка, що стало кінцем існування партії борбистів.[49]

Найдовше з українських національ-комуністичних партій проіснувала наймолодша з них – Українська комуністична партія – УКП – до 1925 року. Саме репресії проти цієї останньої і найрадикальнішої української комуністичної партії свідчать про те, що ліквідація УКП(б) і УПЛСР(б) не була зумовлена якимись ідейними мотивами чи їх недостатньою революційністю.[50] Установчий з'їзд УКП, що відбувся 20-25 січня 1920 року визначив більшовицьку владу як окупаційну і закликав українських комуністів створити єдиний фронт проти КП(б).[51]

До нього укапісти намагалися залучити внутрішню більшовицьку робочу опозицію, виключених з КП(б)У "федералістів", боротьбистів. На такій основі була утворена Одеська організація УКП, яка нараховувала до 30 членів.[52]

Влада не примусила на себе довго чекати. Почалися переслідування укапістів. Методи боротьби більшовицької партії з потенційним союзником були традиційними. Більшовики обмежували можливості укапістів працювати в радянських установах. 20 липня 1920 року була

закрита "за шовинізм" газета УКП "Червоний прапор". Подекуди справа дійшла аж до арешту членів партії.[53] Це призвело до розгубленості в лавах партії. Місцеві організації практично припинили діяльність, а частина укапістів виступила проти жорсткої опозиції більшовикам.

У Харкові 1-4 березня 1925 року на IV з'їзді було прийнято рішення про саморозпуск. Керівництво КП(б)У дало розпорядження закінчити ліквідацію партії прискореними темпом протягом місяця.[54] У майбутньому, швидко всі вихідці з національних партій були піддані переслідуванням і виключені з КП(б)У.

Пресингова політика більшовиків була однією з головних причин знищення національних комуністичних партій. РКП(б) виробила спеціальну тактику боротьби з іншими партіями, в якій поєднувалися традиційні методи міжпартійної боротьби (агітація, участі у виборах) з насильницькими, до яких вдавалася влада (переслідування опонентів, терор по відношенню до них у різноманітних формах).[55]

Проте розпуск націонал - комуністичних партій не означав припинення політичної боротьби в Україні, хоча українські партійці не змогли продовжити її в нових умовах.

Незгодні із злиттям члени УПЛСР (б) безуспішно намагалися відродити організаційні структури лівоесерівської партії. Влада швидко поставила край цим спробом.[56] Колишні ж члени УКП та УКП(б), які уникли арештів, і в часи існування партії не проявляли особливого радикалізму по відношенню до влади, після ліквідації партії зовсім принишкли, попри намагання ДПУ знайти в їхніх діях контрреволюцію, демонстрували повну лояльність.

В цих умовах роль внутрішньої політичної опозиції у протистоянні диктатурі КП(б)У, крім прихильників збройної боротьби – т.з. "білої контрреволюції" та петлюрівщини, взяли на себе представники загальноросійських партій – меншовики, есери різних напрямів, анархісти, які мали дозвіл влади на політичне життя.

На початку 20-х років на території України діяли залишки таких партій: Російської соціал-демократичної робітничої партії (РСДРП), партії есерів (ПСР), Української соціал-демократичної партії (УСДРП), Української партії есерів (УПСР), Української комуністичної партії (УКП), Єврейської соціал-демократичної партії ЄСДРП (Поалей-Ціон), Єврейської комуністичної партії (ЄКП), групи лівих есерів (синдикалістів, інтернаціоналістів та максималістів). Ліві есери, меншовики, ЄКП та УКП діяли легально. Інші партії, крім УСДРП та УПСР, а також анархістські групи існували напівлегально.

Крім комуністичних, УКП та ЄКП, які розходилися з РКП(б) лише в деяких непринципових питаннях – визнання пріоритету української мови і українських кадрів в Україні (УКП), чи пропаганда ідеалу Єврейської комуністичної держави в Палестині (ЄКП), інші партії стояли на платформі демократичних перетворень, скасування більшовицької диктатури, часткового приватнокапіталістичного реформування економіки. Меншовики стояли на більш поміркованих позиціях і, на відміну від правих есерів, не висували гасла Установчих зборів, а домагалися загальних демократичних свобод, в першу чергу слова, зборів, недоторканості особи, виборів, незалежності кооперативів та профспілок від держави.[57]

Особливі позиції займали ліві есери, які виступали проти владної монополії більшовиків та пропагували утворення коаліції радянських партій. Управління економікою, на їхню думку, мало бути передане незалежним (безпартійним) профспілкам.[58] Місцеві представники влади і більшовицької партії, констатували в своєму зверненні есери, нерідко абсолютно паралізують нашу роботу, руйнуючи наші організації, арештовуючи її представників, реквізуючи наші партійні клуби і приміщення.[59]

Як конкретний приклад наводилося становище в Миколаєві. "Так, днями зазнала часткового погрому наша Миколаївська організація, яка піддалася необґрунтованим нападкам з боку місцевої влади і цькуванням в місцевій пресі. Ведучий мітингу на заводі "Наваль" тов. Коротков (член МПСР) був заарештований, а робітники заводу, які вимагали звільнення його, були оголошені "шкурниками", завод потім був закритий на певний час, причому частину робітників було звільнено.[60]

Закінчувалось звернення такими вимогами:

1. Легалізувати МПСР на Україні і дати відповідні директиви на місця;

2. Звільнити на поруки Миколаївської організації МПСР члена її тов. Короткова, прискоривши слухання його справи у Революційному трибуналі;

3. Зробити розпорядження про зворотній прийом на роботу звільнених робітників заводу "Наваль", оскільки їх звільнення вносить у робітниче середовище хвилювання і вороже до місцевих властей ставлення;

4. Наполягти на скасуванні реквізиції клубу "Земля і Воля" Миколаївської МПСР з інвентарем та бібліотекою.[61]

Незважаючи на революційні потрясіння, які значно скоротили чисельність РСДРП в 20-х, вона залишалась досить відчутною силою. Циркуляр ВНК №4 "Про меншовиків" від 21 лютого 1921 року констатує, що в період "воєнного комунізму" РСДРП була розгромлена.[62] Більшість меншовиків була "переварена" комуністами. Але залишалася "купка", міцна, дисциплінована, яка зуміла пристосуватися до нових умов (визнання радянської влади, мобілізація в Червону армію).[63]

У жовтні 1922 нарада місцевих організацій РСДРП визначила основними методами боротьби тиск на владу політичними гаслами та керівництво економічною боротьбою.[64] Праві групи, а, особливо, редакція центрального органу партії "Соціалістичного вісника", допускали і підтримку військового перевороту у випадку народного

повстання. Але їх в цьому підтримувала меншість членів партії.[65]

З початком радянсько-польської війни РСДРП знову виявила свою солідарність з більшовиками. Але влада циркуляром від 17 червня 1920 року меншовиків разом з есерами прирівняла до монархістів та іноземних шпигунів. Меншовиків заарештовували за агітацію під час передвиборчої кампанії 1920 року, закрили Центральний орган партії в Україні газету "Наш голос", їх фракції виключали з Рад. А в деяких місцях їм взагалі заборонили участь у виборах, так що більшість політиків змушені були перейти на нелегальне становище. Репресіям були піддані організації в Таганрозі, Катеринославі, Миколаєві та інших містах.[66]

У серпні 1920 року Головний комітет РСДРП в Україні надіслав до ВУЦВК доповідну, де наводилися факти переслідувань. Меншовики заявили свій протест та виклали вимогу вільної роботи.[67] Більшовики відповіли на це посиленням терору. 19 серпня Цупнадзвичкомом була заарештована загальноукраїнська конференція РСДРП. Через відсутність достатньої кількості матеріалів більшовикам не вдалося організувати гучний процес, однак, на основі документів, прийнятих на харківській конференції, були розгромлені організації в Києві, Одесі, Катеринославі, Кременчузі та інших містах.[68] Цей удар був фатальним для меншовицьких організацій. Він знекровив їх, але не знищив.

Політична криза радянської влади початку 1921 року, позначена переходом до непу, водночас спричинила посилення репресій до опозиції. 12 березня згідно з розпорядженням Цупнадзвичкому були проведені арешти меншовиків та есерів по всій Україні, заарештовано сотні партійців, партійні органи заборонені, а майно конфісковане.[69]

Тепер каральні органи вже не панькалися, знаючи про свою безкарність, проводили репресії, не висуваючи будь-яких звинувачень. З партійцями поводилися брутально, а деякі з них навіть гинули у в'язницях.[70]

У 1920-на початку 1921 років політичні репресії проти меншовиків та правих есерів увійшли в повсякденну практику керівництва КП(б)У, хоча існування в Україні цих двох опозиційних партій ніяк не загрожувало Радянській владі. Короткочасні відлиги в репресіях більшовиків пояснювались виключно тими чи іншими складностями – тимчасовим погіршенням військово-політичного становища, відсутністю кваліфікованих фахівців, дуже хиткими юридичними підставами для притягнення до кримінальної відповідальності представників політичної опозиції.

Антиесерівська і антименшовицька кампанія проводилась з особливим цинізмом і відвертим беззаконням. Успішні каральні операції розв'язали руки працівникам репресивних органів. Вони постійно нехтували навіть класово обмеженим "пролетарським" правосуддям. Наприклад, нікому з арештованих меншовиків не було висунуті конкретні звинувачення, не кажучи про необхідність судового доведення їх "злочинності". У той же час більшовицька преса розгорнула антиесерівську та антименшовицьку агітацію, звинувачуючи есерів і соціал-демократів у провокуванні населення на антирадянські заколоти.

Після перших ударів НК-ДПУ в 1921-1922 років партапарат РСДРП був розпущений. У своєму циркулярі ЦК РСДРП рекомендував місцевим комітетам перейти до напівпідпільної, а де необхідно – підпільної роботи, але при цьому масштаби роботи збільшувати, вести систематичну та організаційну роботу на фабриках і заводах, входити до завкомів, робкомів, організовувати осередки в установах, діяти через клуби і культпросвіт установи. Відкриті виступи допускались лише в особливих випадках. При арештах необхідно було приховувати приналежність до партії.[71]

Арешти не заставили на себе довго чекати. На початку 1922 року їх ініціював особисто В.І.Ленін, і спрямовані вони були, в першу чергу проти молодіжного соціал-демократичного руху, який зародився на руїнах меншовицьких організацій.

Картину цього розгрому наводив орган закордонної делегації РСДРП "Соціалістичний вісник". Так, у номері 13-14 за липень 1922 року перераховувалися втрати партії: Катеринослав – вислано 16 друкарів-меншовиків, Кременчук – заарештовано 6 соціал-демократів, Херсон – заарештовано 32 соціал-демократи, Миколаїв – попали у в'язницю 35 меншовиків.[73]

Основні події ліквідаційної кампанії РСДРП відбувалися на регіональному рівні, в місцевих осередках. Саме тут розгорталася основна боротьба влади з опозицією, тут відпрацьовувалися методи роботи НК-ДПУ та зазнавали репресій конкретні люди.

В Одеській губернії, де в той час український рух не мав відповідної бази і сили, як у північних і центральних районах, і де традиційно, не звертаючи на повну аполітичність регіону, доволі міцні позиції мали саме меншовики, есери і єврейські партії, тобто саме ті партійні структури, які залишилися після ліквідації українських партій.

Цінним джерелом для дослідження цього питання поряд з матеріалами Одеських комітетів цих партій, матеріалами губкому КП(б)У є справи місцевої надзвичайної комісії, а пізніше політвідділу ДПУ.

Одеська організація РСДРП була найпомітнішою як в кількісному, так і в якісному відношенні. В 1920 році меншовицька організація нараховувала до 700 членів, третину з них складали студенти.[74] Одеські меншовики мали сильні позиції в профспілках. Вони повністю контролювали профспілку друкарів, а тому не мали проблем з виготовленням літератури.[75]

Завдяки інформаторам, НК двічі у 1921 році завдавала удару по організації РСДРП. В результаті чого було проведено відповідно 84 і 40 арештів, 32 чоловіки вислано.[76]

В результаті арештів, на початку листопада 1921 року було захоплено друкарні меншовиків і, таким чином, попереджено випуск 17 бюлетеня. Це був вирішальний удар по періодиці одеських меншовиків. Одночасно було завдано ударів по організації есерів і попереджено арештами заплановані анархістами експропріації.[77]

До початку 1922 року меншовики не зуміли налагодити роботи, і згідно рішення ЦК організація перейшла у підпілля.[78] Діяльність Одеських меншовиків зосередилася в гуртках соціалістичної молоді, які об'єднували 40 чоловік, та в гурткові друкарів. Молодь взяла на себе видавничу справу і випустила шість бюлетенів "*Пролетарська молодь*".[79] Саме на них переорієнтувало свою роботу і ДПУ. У квітні були піддані арешту 10, в травні – 25 соціал-демократів, які потрапили на заслання або в табори.

Не зважаючи на втрати, робота організації продовжувалась. Не маючи достатньо інформації для того, щоб покласти край їх діяльності, ДПУ в лютому 1923 року перевело в Одесу з Миколаєва таємного співробітника, який працював серед тамтешніх меншовиків. Він зумів увійти в Одеську організацію РСДРП. Таким чином, політуправління отримало додаткову інформацію про меншовицький комітет, який було законспіровано так, що більшість членів організації навіть не знали його складу.[80]

Операція по ліквідації "антирадянських" партій була проведена по всій Україні в ніч з 12 на 13 квітня 1923 року. В Одесі спочатку планувався арешт 143 меншовиків, але з огляду на пріоритет операції по есерах було заарештовано 55 членів РСДРП.[81] Паралельно проводилися масові обшуки, які дали багатий матеріал для повторної операції.[82]

Значна увага приділялася і роботі по дезорганізації та дискредитації опозиції. Заарештованих схиляли до публічного каяття взамін на звільнення та відновлення на роботі. В результаті 23 чоловіки погодилися опублікувати в газеті заяву про вихід з РСДРП.[83]

Подібні репресії деморалізували опозицію. Про це свідчить той факт, що проведена в червні повторна операція, в результаті якої було заарештовано 30 чоловік і здійснено 60 обшуків, не дала ніякого компрометаційного матеріалу. Єдиним результатом стала заява в місцевій газеті "Вісті" 25 меншовиків про вихід з партії. Подібні заяви опублікували меншовики в Миколаєві, Херсоні та інших містах.[84]

19 січня 1924 року Одеським губкомом КП(б)У та губернським політуправлінням було скликано губконференцію місцевої організації колишніх меншовиків, яка в кращих традиціях саморозпусків визнала власне банкрутство і "розкладання".[85] Конференція від імені 101 колишнього соціал-демократа обрала делегатів на Всеукраїнський з'їзд і закликала до переходу в лави комуністів. Як наслідок, 17 лютого 1924 року Одеське бюро колишніх меншовиків у складі 27 чоловік подало колективну заяву про вступ до КП(б)У.[86] Та каральна машина вже не змогла зупинити маховик репресій. Центр безперестанку бомбардував місцеві губкоми КП(б)У та політвідділи планами чергових масових кампаній з ліквідації залишків опозиційних партій, хоча подібні заходи втратили будь-який сенс.[87]

До осені 1923 року в Одесі з більш як 300 зареєстрованих меншовиків залишилося на обліку 70 чоловік, з них 20 соціалістів, які продовжували вести гурткову роботу та періодично випускали листівки.[88]

Поштовхом для остаточного розгрому меншовицьких організацій в Україні став арешт у серпні-вересні 1923 року учасників установчого з'їзду Російської соціал-демократичної спілки робітничої молоді, що проходив у Ірпені під Києвом.[89] У містах пройшли масові арешти, в результаті яких у місцевих організаціях були вилучені друкарські машини, папір, протоколи організацій. Після цього розгрому організації практично вже не відновлювались.[90]

Таким же чином були ліквідовані і залишки інших, малочисельних і слабкіших партій. За схожим сценарієм влада розправилася на місцях і з есерами, про що свідчать матеріали засідань комісій по боротьбі з антирадянськими партіями при Одеському і Миколаївському КП(б)У. У роботі по ліквідації есерів каральні органи зіштовхнулися з чималими труднощами. Через те, що есери перебували на напівлегальному становищі і не працювали над розширенням організації, їхня кількість довго залишалася таємницею для надзвичайки. Проте це не врятувало есерів від переслідувань та репресій – більшовики так і не дали дозволу партії легалізуватися.

У Миколаєві, наприклад, слідом за арештами активістів есерівської партії було звільнено з роботи співчуваючих їм робітників, відібрано есерівський клуб та бібліотеку.[91]

Треба віддати належне організаціям есерів, [illegible] після кожної операції проти них реорганізовувалися, обирали нові комітети і [illegible] продовжити видавничу діяльність. [illegible] ці спроби наштовхувалися на протидію [illegible]. Попереджувальними арештами вони [illegible] їхні виступи, закривали клуби, [illegible] дивно, що, як відзначали більшовики, [illegible] публіка боїться і консервується".[92] [illegible] залишається для більшовиків ворогом [illegible] бо її гасла несли повстанці і в 1921 році. [illegible] партію, що розпочався у [illegible] завершився її розгромом у 1922 році. [illegible] 1922 року Одеський і Миколаївський [illegible] КП(б)У організували скликання [illegible] розпуску партії есерів.[93]

Як стверджують [illegible] О.Бриндак, з розпуском [illegible] не закінчилась.[94] Інструкція [illegible] зувала парткоми [illegible] есерів українських і [illegible] їхній зв'язок з "[illegible]" [illegible] контроль за кооперативними [illegible] організаціями, де "[illegible]" [illegible] есеровщина".[95]

При губкомах на місцях були створено, комісії з боротьби з антирадянськими партіями. Вони займались фільтрацією та висилкою інтелігенції, чисткою профспілок і кооперативів, цензурою видань і театрів.[96]

За свідченням Одеської комісії найсильнішими націоналістичними організаціями залишались петлюрівці, які мали зв'язок з Румунією. У Первомайському повіті організація нараховувала до 400 чоловік. У ході її ліквідації було заарештовано 700 чоловік. Це було забагато навіть для більшовицьких масштабів.[97]

Певну силу на півдні України представляли анархістські угрупування, кількість членів яких тільки в Одесі доходила до двох сотень.[98]

Надзвичайки не мали змоги розправитися з анархістами в Україні в той час, коли це було зроблено в Росії, оскільки до листопада 1920 року діяла військова угода з Н.Махно. Але як тільки угоду було розірвано, розпочалися арешти анархістів. 14 лютого 1921 року проти анархістів було проведено масову операцію."[99] Залишки анархістських організацій намагалася відновити роботу, проникнути в профспілки, розповсюджувати літературу, створити власні крамниці обміну з селом, але вони швидко потрапили в поле зору НК. До них вона успішно використала тактику персонального "обеззараження" – проводила арешти одиниць з складу керівництва і, таким чином, зуміла досить швидко паралізувати діяльність анархістів.

Що стосується єврейської партії Поалей-Ціон, то ця партія розпалася ще під час громадянської війни, а залишки її активу замкнулися на культурницькій роботі і не викликали ніякого інтересу серед робітництва. Одеський комітет партії об'єднував, крім Одеської, також міські осередки в Подільській та Миколаївській губерніях. Остаточно припинила своє існування ця партія – влітку 1928 року.[100]

В умовах становлення тоталітарного ладу всі спроби молоді створити об'єднання, не підпорядковані більшовицькій партії, були приречені на невдачу. Правлячий більшовицький режим добився в 20-30 роки усунення будь-якої конкуренції в боротьбі за молодь і встановив повну монополію у молодіжному русі.

Ліквідація позапартійної опозиції означала остаточне утвердження однопартійної системи, яка була однією з головних передумов утворення тоталітарної системи в СРСР. Саме на боротьбі з нею пройшов становлення і вдосконалювався репресивний апарат ДПУ-НКВС, який був основною опорою правлячого режиму.

Поряд з ідейною дискредитацією на перше місце вийшли безпосередні репресії опонентів. Це було зумовлено зміцненням диктаторського режиму та збільшенням ідейних протиріч влади і опозиції. По відношенню до опозиції, правляча партія дозволила собі проводити постійні публічні процеси. Основна ж маса переслідувань здійснювалася в позасудовому порядку, оскільки для їхнього легітимного проведення у режиму не було в більшості випадків ніяких підстав.

Примітки:

1. РКП(б). Съезд, 10-й, Москва 1921. Стенографический отчет. – М.: Госполитиздат, 1963.
2. Курносов Ю.О. Насилля - головний аргумент більшовизму // УІЖ. – 1991. – № 2. – С.8.
3. Гошуляк І.А. В.І.Ленін і Компартія України// Про минуле заради майбутнього. – К. – 1989. – С. 65.
4. Декреты Советской власти. - М.: Госполитиздат. – 1957. – Т.1. – С.161.
5. Голиков Д.Л.Крушение антисоветского подполья в СССР. – М.: Политиздат. – 1986. – Т.1. – С.65.
6. Из истории ВЧК 1917-1921 гг.: Сборник документов. – М.: Госполитиздат. – 1958. – С. 105, 139,354.
7. Протоколи пленумов ЦК РКП(б) // Известия ЦК КПСС, 1989, № 3, с. 159.
8. На зашиту революции. Из истории Всеукраинской Чрезвычайной комиссии. 1917-1922. – С.210-211.
9. Итоги й практика годичной деятельности ГЧК с 8 февраля 1920 г. по 8. февраля 1921. – Одесса: издание Одесской ГубЧК. – 1921. – С. 14.
10. Державний архів Одеської області. – Ф.3, оп.1, спр. 390. – Арк. 111.
11. Там само. – Арк. 74.
12. Там само. – Арк. 80.
13. Там само. – Арк. 60, 83.
14. Там само. – Арк. 82-83.
15. Архів СБУ в Одеській області. – Спр. 35, Т. 1, – Ч. 6. – Арк. 1302.
16. Та само. – Ч. І. – Арк. 137.
17. Інформаційний лист про стан і перспективи опозиційного руху. – 1928 – № 30. –С.69.
18. Архів СБУ в Одеській області. – Спр.37, – Т. 4.3. – Арк. 21.
19. Так само. – Арк. 42.
20. О. Бриндак. Ліквідація більшовиками політичної опозиції та встановлення однопартійної системи в Україні в 20-ті роки XX століття. – Одеса, 1998. – Арк.89.
21. Курас И.Ф. Торжество пролетарского интернационализма и крах мелкобуржуазных партий на Украине. – К.: Наукова думка. – 1978. – С. 251.
22. Клинтух Ю.Ф. Тактика Коммунистичной партий по отношению к мелкобуржуазной националистической партии борьбистов. Дис. канд. ист. наук. – К. – 1972. – С. 71.
23. ДАОО – Ф.40, оп. 1, – Арк. 7-11. // Известия Олександровского ВРК. - 1920 -31 января.
24. Полушкина В. К вопросу об отношении большевиков в левым мелкобуржуазным партиям на Украине (1919-1920). – Калинин. – 1980. – С. 36.
25. Полушкина В. Осуществление КП(б)У ленинской тактики по отношению к партий борьбистов. – М.: Наука. – 1974. – С. 128.

26. Басистов М., Гусев К., Полушкина В. Сотрудничество й борьба: из опыта отношении КПСС с непролетарскими партиями. – М. – 1988. – С. 382.
27. Майстренко І. Історія мого покоління: Спогади учасника революційних подій в Україні. Едмонт. – Канадський університет українських студій. – 1985. – С. 147.
28. ДАОО. – Ф.40, оп. 1, спр. 1. – Арк. 23.
29. Там. само. – Спр. 15. – Арк. 37, 37 зв.
30. Там само. – Ф. 40, оп. 1, спр. 1. – Арк. 31-33
31. Там само. – Ф. 3, оп. 1, спр. 7. – Арк. 6, 15,17.
32. Там само. – Ф. 40, оп. 1, спр. 1. – Арк. 28, 28 зв.
33. Там само. – Спр. 15. – Арк. 43 зв, 49.
34. Там само. – Арк. 43.
35. Там само. – Арк. 35.
36. Там само. – Спр. 17. – Арк. 18, 24 зв.
37. Войтович А.Г. До питання про участь політичних партій в діяльності місцевих органів влади на півдні України в 1920 році. // Записки історичного факультету. – Одеса. – 1996. – Вип. 2. – С.92.
38. ДАОО, – Ф. 3, оп.1. спр. 585. – Арк. 34 зв.
39. Там само. – Спр. 588. – Арк. 18.
40. Там само. – Арк. 20, 21.
41. ДАОО. – Ф.40, оп. 1, спр. 1. – Арк.1
42. Там само. – Арк. 2.
43. Боротьба – 1919. – 30 грудня.
44. КурасИ.Ф. (Вказ. праця). – С. 286.
45. Там само. – С.288.
46. ДАОО. – Ф. 40, – оп. 1, – спр. 17. – Арк. 4.
47. Там само. – Арк. 10а.
48. Там само. – Арк. 9.
49. Там само. – Арк.37, 37зв.
50. Там -само. – Ф.3, оп. 1, спр. 585. – Арк.39.
51. Українська суспільно-політична думка в XX столітті: Документи і матеріали. – Мюнхен: Сучасність. – 1983. – Т. 1. – С. 438-440.
52. Українська комуністична партія УКП // Сучасність – 1985. – № 7-8. – С. 134-135. Доповідь політвідділу ГубЧК за 1920. – Архів УСБУ в Одеській області. – Спр. 37. – 4.3.
53. ДАОО. – Ф. 3, оп.1, спр. 585. – Арк. 39
54. Курас Й. Вказ. праця. – С. 306.
55. ДАОО. – Ф. 3, оп.1, спр. 105. – Арк.1-4 : Протоколи Пленумов ЦК РКП(б) // Известия ЦК КПСС. – 1990. – С. 105-107.
56. Сабинин А.С. Идейный и организационный крах мелкобуржуазных партий на Украине (конец 1920-1925): Автореферат... дис-канд. ист. наук. – Киев: – Госуниверситет. – 1971. – С. 16-17.
57. Соціалістичний вісник. – 1921 – 2 грудня.
58. Сабинин А.С. Вказ. праця. – С. 10-12.
59. ЦДАГО України. – Ф.1, оп. 20, спр. 327. – Арк. 70.
60. Там само.
61. Там само. – Арк. 70зв.
62. Одеський підпільний бюлетень. – 1921. – 15 вересня.
63. Архів СБУ в Одеській області. Циркулярний лист ВЧК "Про меншовиків". – 1921. – №4. – С. 18.
64. Там само. – 1922. – № 25. – С. 5.
65. Там само. – 1923. – № 28. – С.3.
66. КПУ в резолюціях і рішення з'їздів, конференцій і пленумів ЦК. В 2 т. – К.: Політвидав України. – 1976. – Т.1. – С.85-86.
67. Там само.
68. Нам защите революции. Из истории Всеукраинской Чрезвычайной комиссии 1917-1922. – С. 251.
69. Там само. – С. 343.
70. Кокін С.А., Мовчан О.М. Ліквідація більшовиками правоесерівської і меншовицької опозиції на Україні 1920–1924 роки. – К. – 1993. – С. 36.
71. Архів СБУ в Одеській області. – Циркулярний лист ДПУ "Про меншовиків" – 1923. – №28. – С. 12-13.
72. Ленін В.І. Троцькому Л.Д. – ПЗТ. – Вид. 5. – Т.54. – С.136.
73. ДАОО. – Ф.34, оп. 1, спр.29. – Арк.73-74.
74. Доповідь політвідділу за 1920 р. – Архів СБУ в Одеській області. – Спр.37. – 4.3. –Арк.7.
75. Там само. – Арк. 8
76. Доповідь політвідділу за 1921 р. – Архів СБУ в Одеській області. – Спр.37. – Ч. 3. –Арк.10.
77. Доповідь політвідділу за листопад 1921 р. – Архів СБУ в Одеській області. – Спр.37. – 4.3.– Арк. 121.
78. Архів УСБУ в Одеській області. – Циркулярний лист ДПУ "Про меншовиків". –1923, – №28. – С. 11.
79. Там само. – Спр.37. – 4.3. – Арк. 17.
80. Там само. –Арк.43.
81. Доповідь політвідділу за квітень 1923. Архів УСБУ в Одеській області. – Спр. 37. –Ч. 3.– Арк. 52.
82. Кокін С.А., Мовчан О.М. Вказ. праця. – С. 50.
83. Доповідь політвідділу за квітень 1923. Архів УСБУ в Одеській області. – Спр.37. –4.3. –Арк.53.
84. ДАОО. – Ф. 39, – оп. 1, – спр.5. – Арк. 43-45.
85. ЦДАГО України. – Ф. 1, оп. 16. спр. 1. – Арк. 14.
86. ДАОО. – Ф.39. – Оп.1. – Спр.5. – Арк.2–6.
87. З архівів ВУЧК–ГПУ–НКВД–КГБ. – 1994. – № 1. – С.36.
88. Архів СБУ в Одеській області. – Спр.37. – 4.3. – Арк..73.
89. Кокін С.А., Мовчан О.М. (Вказ. праця.) – С. 51.
90. Доповідь політвідділу за березень 1924 р. – Архів СБУ в Одеській області. – Спр. 37. –Ч. 3.–Арк. 94.
91. На защите революции. Из истории Всеукраинской Чрезвычайной комиссии 1917–1922 гг. – С. 252.
92. ДАОО. – Ф. 3, оп. 1, спр. 390. – Арк.92-93.
93. Там само. – Ф. 39, оп. 1, спр. 5. – Арк. 45-46; МОДА. – Ф. 36, оп. 2, спр. 25. – Арк. 41.
94. Виникнення та еволюція національної партійної системи в Україні в XX столітті: Дослідження. – Одеса. – Астропринт. – 1997. – С. 34.
95. ДАОО. – Ф. 29, оп. 1, спр. 390. – Арк.25-26.
96. Там само. – Арк. 60.
97. Там само. – Арк. 78.
98. Голинков Д.Л. Крушение антисоветского подполья в СССР. – М.: Политиздат. – 1986. –Т. 1. – С. 306-308.
99. На защите революции. Из истории Всеукраинской Чрезвычайной комиссии 1917–1922гг. – С.244–245.
100. Чемерисский И.А. Партия Поалей-Цион в годы революции и в первые годы Советский власти. – Калинин. – 1980. – С. 163.

Соболь П. (м. Миколаїв)

РУЙНАЦІЯ ОСВІТИ ПІВДНЯ УКРАЇНИ: 1937-1938 РОКИ

Чи не найбільш руйнівними для української освіти, важкими за своїми безпосередніми наслідками були репресії сталінського режиму проти освітянської інтелігенції. Це випливало з логіки і сенсу тоталітаризму як корпоративної ідеології, політики і соціальної практики.

По-перше, інтелігенція, як найосвіченіша верства населення, характеризувалася критичним ставленням до соціальної дійсності, перманентно продукувала розкутість думки, сіяла непокору режиму. "Як раз через це партійно-державні структури намагались придушити інтелігенцію, її критичні настрої, зруйнувати її професійні організації і об'єднання, сталінізувати науку і, знищивши опозиційну частину і деморалізувавши репресіями основну масу, залучити інтелігенцію на свій бік. Однак, оскільки інтелігенція здатна у певних межах до відносно швидкої соціальної регенерації, для утримання її від опозиційних виступів, прагнення пізнати істину і самостійно розібратися у політичних процесах, режим перманентно практикував завдання їй час від часу жорстоких превентивних ударів".[1]

По-друге, освітяни, як найбільш чисельна і масова частка інтелігенції, була розпорошена серед всіх інших верств населення – робітництва, і селянства – і безпосередньо контактувала з ними, з-за чого мала неабиякий вплив на формування їх національної самосвідомості, утвердження гуманістичних принципів моралі тощо. "Як мозок і совість української нації, вона стояла поперек дороги честолюбним планам вождя, була серйозною перешкодою в політиці залякування й одурманення мас, заважала масовій міфологізації свідомості етносу".[2]

По-третє, українська освітянська інтелігенція через інтелектуальний вплив на підростаюче покоління визначала майбутнє нації, її самостійницькі прагнення. Тому сталінський тоталітарній режим намагався винищити найбільш енергійних, освічених, національно свідомих представників цієї інтелігенції, щоб назавжди поховати національно-державницьке майбутнє України.

Отже, об'єктом постійного підозрювання і нищівних репресій сталінського тоталітарного режиму була освітянська інтелігенція – вчителі, викладачі вузів і технікумів, керівники освітніх установ. В результаті – фізично винищувався кадровий потенціал навчальних закладів, що склався за період українізації 20-х років, а це стало визначальним чинником руйнації освіти взагалі.

Вістря політичного терору було спрямоване і проти інтелектуальної еліти Півдня України – професорсько-викладацького складу вищих закладів. Особливо це стосується Одеси, де за переписом населення 1926 р. було 19 вузів і 32 технікуми, в яких навчалося 25 тис. студентів. У роки "великого терору" в Одеському державному університеті було репресовано 26 чоловік професорсько-викладацького складу, в українському педінституті – 23 чоловіка, десятки в інших вузах Одеси.[3] В університеті - це професори історії Добролюбський, Гордієвський, Погорілий, доценти Трачевський, Гриценко, Петринський, декан історичного факультету Сєроглазов і інші. Майже всі вони мали "темне минуле", що й визначило їх трагічну долю.

Ось типова справа професора Одеського педінституту Чернявського, колишнього члена партії "Бунд". Спершу його (ще в 1933р.) виключають з лав більшовицької партії "за націоналістичні помилки, допущені їм в друкованій праці з історії єврейського народу". Це явилось підставою для недопущення (висококваліфікованого фахівця-історика) Чернявського до роботи в єврейському секторі інституту. Після втручання обкому партії він продовжує працювати. Однак, на початку 1937/38 навчального року керівництво інституту знову не допускає професора до роботи. Підстава: буцімто у короткому курсі лекцій (26 годин), прочитаного їм студентам-заочникам в літню сесію, допускались "націоналістичні помилки".[4] Хоча це було не доведено, обком висловив Чернявському недовіру і порекомендував змінити курс історії СРСР, який він читав у єврейському секторі, на інший (наприклад, з найдавніших часів до XIX ст.). Встановлються жорсткий контроль і "глибока" перевірка його лекцій.[5] Незабаром Чернявський був заарештований органами НКВС і розстріляний як "ворог народу".

На Миколаївщині тільки у справі "українського національного центру" було репресовано близько 50 працівників освіти. Це професор української літератури Миколаївського інституту народної освіти Миронець І.Д., викладач цього ж інституту, відомий краєзнавець Лагута М.Д., вчителі – Автутова Л.І., Кравченко П.О., Гудзь-Засульський Х.М., Тараненко Ф.Г., Запорожченко І.А. та ін. Їх засудили як учасників міфічної "антирадянської національної організації".[6]

У школах м. Одеси репресовано 56 педагогів як ворогів народу, у Зельцському районі – 18, Кривоозерському районі – 17, Хмелівському – 10 і ін.[7]

В Одеському обласному відділі освіти із 50 відповідальних працівників половина репресована як вороги народу, які "навмисне розвалювали апарат відділу, розставляли "своїх" людей в районних відділах освіти для проведення шкідницької роботи "[8]

Звісно, що фізично винищувалася найбільш кваліфікована та національно свідома частина української освітянської інтелігенції, яка сформувалася за часів українізації.

Так, у 1937/38 навчальному році на кафедрі соціально-економічних дисциплін Одеського медінституту не залишилося жодного викладача з вченим ступенем, такою ж була ситуація в Одеському українському педінституті, індустріальному, будівельному і деяких інших.[9] А кафедра соціально-економічних дисциплін Одеського консервного інституту взагалі тривалий час у 1938 році не працювала. Партком пояснював це тим, що завдяки "ворожій діяльності Сахарного і потуранню завідуючого Гордона " члени кафедри перейшли працювати в інші навчальні заклади.[10] Всього в вузах м. Одеси вакансії викладачів соціально-економічних дисциплін складали 14.5 ставок."[11]

Зниження кваліфікаційного рівня професорсько-викладацького складу вузів негативно позначилося на успішності студентів, якості їх знань, навчальній дисципліні. Наведемо лише деякі дані. Так, за перший семестр 1937/1938 навчального року в Одеському держуніверситеті академічна заборгованість була у 322 студентів (від 1 до 4 нескладених заліків), найбільша на історичному факультеті – 87 студентів.[12]

У ці роки усталеною стає тенденція деукраїнізації навчальних закладів Півдня. В Одеському індустріальному інституті у національному складі студентства питома вага українців зменшилась до 18%. Із 66 чоловік професорсько-викладацького складу було лише 7 українців, а найбільш кваліфікованих з них, тобто професорів і доцентів, усього – 3.[13] Звісно, мовою викладання в цьому вузі знову стає російська, про українізацію й не згадується.

При аналізі наслідків сталінського терору привертає увагу й така морально-психологічна проблема. Її сутність в тому, що масовий погром гуманітарної інтелігенції посіяв страх, невпевненість молоді щодо професійної орієнтації. Професія історика, філолога (особливо з української філології), філософа, економіста стала надто небезпечною для життя. Це швидко збагнула молодь. Про що свідчить набір студентів в Одеський держуніверситет на 1938/39 навчальний рік. За планом передбачалось набрати на історичний факультет 210 абітурієнтів, подали заяви – 179, на Трирічний літературний факультет відповідно 120 і 30,[14] В той же час в школах Ширяєвського району, наприклад, не було жодного фахівця-історика.[15]

У цілому, дефіцит вчительських кадрів на початку 1937/38 навчального року складав 573 учителя, з яких 221 – молодших класів і 352 – старших. В результаті "великої чистки" потреба в учительських кадрах (станом на 1.04.1938 р.) ще зросла на 87 вчителів молодших класів і 179 – старших.[16]

На Миколаївщині внаслідок сталінських репресій не вистачало 300 вчителів, переважно викладачів української та російської мов.[17] Української – тому, що вони були фізично знищені сталінським режимом, а російських вчителів - через підвищення на них попиту в період зросійщення українського суспільства. 228 учителів мови та літератури бракувало в школах Одеської області.[18]

І як результат – у багатьох школах, за відсутністю педагогів, такі важливі предмети як українська та російська мови, математика у старших класах взагалі ве викладалися.

Зниження якості знань учнів породило такі явища як другорічництво, безграмотність. У школах Одеської області другорічництво складало 19%, у міських школах – 7%. У Врадіївському районі із 7688 учнів 20% складали другорічники, у Біляївському – "чистих" другорічників було 9% і ін.[19]

На Миколаївщині (початок 1937/38 навчального року) відсоток другорічників у всіх неповно-середніх та середніх школах складав 4.9, у початкових – 3.8, а в деяких миколаївських школах відсоток невстигаючих учнів доходив до 40.[20]

Як же пояснювала влада причини другорічництва і невстигаємості учнів? За звичай ірраціонально – як результат "шкідницької контрреволюційної роботи ворогів народу, які засіли в наркомосвіті, обласних і районних відділах освіти, в школах ".

Логічним наслідком низької успішності становив їх відсів зі школи. Держпланом передбачалося 7% відсіву. Насправді за 1937/38 навчальний рік в школах Миколаєва він складав 35%, в Голо-Пристанському районі – 40%, в Херсонському - 30%. Були школи, де відсів перебільшував кількість учнів, що залишалися на навчання. У Казанківському та Тілігуло-Березанському районах, приміром, відсів учнів становив 60%. Спостерігалися факти прямого розвалу шкіл. Наприклад, в Кіровському районі припинили своє існування в середині навчального року Антонівська, Калинівська неповносередні школи. Дві школи ліквідовано в Привільнянському районі.[21]

Як наслідок винищення кращої частини педагогів, стало перманентне розповсюдження неписьменності. Ось як про що свідчать результати атестації вчителів від 15 березня 1937 р. по Одеській області. Атестації підлягали 8366 учителів по 58 районах. За її результатами визнано можливим надати звання вчителя початкової школи 961 чоловікові, вчителя середньої школи – 572 чоловікам; тимчасово допущені до викладання в школах з зобов'язанням набути відповідну освіту до 1 вересня 1938 року – 6131 чоловік. 747 вчителів взагалі було визнано профнепригодними для роботи в школі.

Отже, цілком очевидно, що левову частку – 6131 чоловік-педагогів області складали ті, хто терміново замінив репресованих у школах вчителів і, як правило, не мали відповідної педагогічної освіти (нерідко, навіть, загальної середньої). Тому й не дивно, що вчителька однієї з шкіл м. Одеси Копніна-Попова (закінчила лише семирічку) у власно написаній нею автобіографії на одному аркуші паперу зробила 20 помилок.[23]

Ще більш прикрішім було те, що зустрічались явно безграмотні педагоги з вищою освітою. Так, в Одеський обком партії в1938 р. поступила заява одного з педагогів Благоївського району, який мав вищу освіту і досвід педроботи, для затвердження його на посаду директора школи. На заяві була приписка заврайво про відповідне клопотання. І ось в заяві цього претендента на директорське крісло було зроблено 15 граматичних і орфографічних помилок.[24]

В народі кажуть: "який піп, такий й прихід (парафія)" – Цілком слушна ця народна мудрість й щодо вчителя. Справді, який рівень його освіти і культури, педагогічного таланту, досвіду, такі ж зерна знань, духовності, любові до рідного слова і батьківщини він закладе своїм підопічним. На що спромігся напівосвічений, заляканий постійними репресіями, учитель сталінської епохи можна судити з таких фактів. 37 учнів Воскресенської школи Миколаївського району в диктанті з української мови допустили 911 помилок, пересічно по 24 помилки на учня, а учень Барибін М. допустив аж 100 помилок. Учні 4-го "Б" класу цієї школи в диктанті з української мови зробили 1635 помилок, або по 48 помилок на учня. Серед своєрідних "рекордсменів" були учениця Дуброва – зробила 111 помилок, – а також учень Остап Роман, що мав на своєму рахунку 112 помилок.[25] Від таких "досягнень" стає моторошно. Усна і письмова мова учнів рясніла неправильними зворотами і зайвими словами, русизмами.

Вибіркова перевірка у районі стану успішності з української і російської мов засвідчила ; з української – успішність у І півріччі 1938/39 навчального року ледь сягнула 87%, з російської – 83%.[26]

Як зазначала преса тих років, безграмотність стала сумною традицією багатьох педагогічних технікумів. Наприклад, в Первомайському педтехнікумі з 28 студентів III курсу контрольну роботу з української мови 9 виконали на "незадовільно". Студенти випускного курсу не знали елементарних правил орфографії – власні імена писали з малої літери.[27]

Про катастрофічне становище засвідчує також стан справ і в Одеському педтехнікумі. Тут число невстигаючих з української мови сягнуло аж 71.3%, а в цілому по технікуму невстигаючі студенти складали 39.9%.[28]

Однак, навіть напівграмотні випускники технікумів 1937 року не задовольняли й половини потреб початкових і 1-4 класів неповносередніх і середніх шкіл.[29]

Щоб вийти із скрутного становища, а також уберегти себе від репресій, деякі педагоги вдавались до різного роду "хитромудрощів": виправленню помилок у письмових роботах "двієчників", зниженню вимог до оцінки знань учнів, завищенню оцінок, приховування безграмотності своїх підопічних, окозамилюванню. Так, викладач української мови Новомиргородського педтехнікуму Гайворонюк у 22 контрольних диктантах III курсу залишив невиправленими 65 помилок.[30]

Україномовна безграмотність – злочинний руйнівний наслідок сталінського тоталітарного режиму. Це було прагненням через такий спосіб відібрати в українського народу його рідну мову. Вона на довгі роки увійшла в наше життя скаліченою, спотвореною російськомовною сумішшю.

Не менш вразливішою для української нації була спроба радянського тоталітарного режиму відняти у неї історичну пам'ять шляхом сталінізації навчального процесу. Запроваджується низка предметів комуністичного циклу : ленінізм, історія комінтерну, короткий курс історії ВКП(б), марксистсько-ленінська філософія і політекономія. В них або зовсім не згадується про героїко-трагічне минуле українського народу, або подається крізь призму великодержавного імперського сприйняття.

Перерозподіл навчальних годин історичних курсів здійснювався на користь комуно-більшовицької історії. Так, в 1933 році навчальні години на вивчення історії (всього 340 годин на три роки) розподілялися наступним чином : на історію народів СРСР – 135 годин; на історію України – 35; історію більшовизму – 120.[31]

Стали прикметними процеси уніфікації і стандартизації навчальних програм, літератури за зразком освітніх закладів Радянської Росії, вилучення "шкідливо-націоналістичних" підручників та посібників тощо. Так, у 1928 році був виданий підручник "Основи українознавства" під редакцією А. Річицького, але використовувався він лише протягом 1929 р. В наступному - його не включають до рекомендованих НКО видань, а в 1931 році він зовсім відноситься культпропом ЦК КП(б)У до "політично шкідливих".[32]

Шляхом подібних заходів, в народі, приреченому на етноцид, розповсюджувалась ідея подвійної самосвідомості (одночасно "українець" і "радянська людина") з поступовим наданням пріоритетності тій свідомості, яка ототожнює людину з іншою спільністю.[33]

Таким чином, репресії 1937-1938 рр. мали надзвичайно руйнівні наслідки для радянської освіти півдня України: винищили кращих представників освітян, в першу чергу провідників українізації 20-х років; цим спричинили перманентний дефіцит педагогічних кадрів, дезоргаюзуючу кадрову лихоманку, порушення навчального процесу, зниження рівня знань і розповсюдження україномовної безграмотності. Сталінський тоталітарний режим відбирав в українського народу не тільки національну еліту, а й рідну мову, а значить - його майбутнє.

Примітки:

1 Кремень В.Г., Табачник Д.В., Ткаченко В.М. Україна : альтернативи поступу (критика історичного досвіду). – К., 1996. – С. 397-398.
2 Там само. – С. 397.
3 Державний архів Одеської області (далі – ДАОО), Ф. 11, оп. 1, спр. 1389, – арк. 41.
4 Там само. – Спр. 1236. – Арк. 34.
5 Там само. – Арк. 35.
6 Журецький Я.І., Шнтюк М.М. Освітяни Миколаївщини – жертви репресій сталінізму. – Миколаїв, 1994. – С. 11-14.
7 ДАОО, Ф. 11, оп.1, спр. 1389. – Арк. 28.
8 Там само. – Арк. 27.
9 Там само. – Спр. 1563, – Арк. 53 звор.; спр. 1395, арк. 78, 144.
10 Там само. – Спр. 1396, арк. 2
11 Там само. – Спр. 1395, арк. 152.
12 Там само. – Арк. 39.
13 Там само. – Арк. 62.
14 Там само. – Арк. 154.
15 Там само. – Спр. 1388, арк. 30.
16 Там само. – Спр. 1389, арк. 7.
17 Більшовицький шлях. – 1938. – 22 серпня.
18 Чорноморська комуна. – 1937. – 4 серпня.
19 ДАОО, Ф 11, оп І, спр 1388, – Арк 11,14,35
20 Більшовицький шлях. – 1938. – 8 квітня.
21 Більшовицьке плем'я. – 1938. – 26 серпня.
22 Чорноморська комуна. – 1937. – 8 квітня.
23 ДАОО, ф. 11, оп. 1, спр. 1236, Арк. 187.
24 Там само. – Спр. 1388, Арк. 107.
25 Більшовицький шлях. – 1939. – 17 лютого.
26 Там само.
27 Чорноморська комуна. – 1937. – 3 квітня.
28 ДАОО, ф. 11, оп. 1, спр. 1389, Арк. 62.
29 Чорноморська комуна. – 1937. – 3 квітня.
30 Там само.
31 Бюлетень Наркомосвіти. – 1933. – №1. – С.5.
32 Центральний державний архів громадських об'єднань України. – ф. 1, оп.20, спр.4190, – Арк. 47.
33 Див.: Мала енциклопедія етнодержавознавства. – К., 1996. – С. 694.

Куглер С.О., (м. Донецьк)

ІСТОРИЧНИЙ АСПЕКТ УКРАЇНСЬКОГО ТУРИЗМУ ТА ЙОГО МАЙБУТНЄ

Ще з початку 60-х років туризм у світі став розвиватися динамічно. В Україні проблеми менеджменту, нових бізнес-технологій та підвищення кваліфікації дуже актуальні в умовах сьогодення. Зараз велика кількість підприємств паралізована невирішеністю збуту низькоякісної продукції, а на виготовлення нових зразків немає коштів. Але останні явища, вже мали місце в нашому суспільстві.

Розвиток технічного прогресу сприяв і становленню туризму. Вже в 1918 р. як підрозділ Міністерства народної освіти України було створено екскурсійний відділ, яким керувала член Центральної Ради С. Русова. У 1928-1930 рр. українські туристичні організації були об'єднані у Всесоюзному добровільному товаристві пролетарського туризму та екскурсій і акціонерному товаристві "Інтурист". Певне значення для підвищення професійного рівня робітників мала також діяльність технічних спеціалістів і суспільних організацій з технічної пропаганди. З 1927 р. широку пропаганду здійснювало республіканське товариство "Техніка – масам". Скрізь для підвищення фаху робітників працювали технічні станції.

В 1923 р. в Донбасі в результаті багатомісячної затримки платні почалися масові страйки робітників ("волинки"). Тоді органи ДПУ притягнули до відповідальності 10 робітників.[1] Тільки в Донецькій області в 30-ті роки репресували 50 тис. осіб.[2] Цікаво, що найбільшу суспільну групу з числа репресованих склали саме робітники – 40,5%[3]. Незважаючи на значний приплив робітників з інших республік, питома вага українців, зайнятих в промисловості, збільшилась з 52% (1921 р.) до 66% (1940 р.).[4] Розвиток Донбасу рятував селян від голоду і колгоспних трудоднів. Усього ж в Донецькій області в 30-50-х роках за політичними мотивами було репресовано більш як 100 тис. осіб.[5]

Водночас з боротьбою проти технічної інтелігенції, компартія розпочала широку кампанію висуванства. Більш як 140 тис. робітників було висунуто на керівні посади. Так, колишній коногон Є.Т. Абакумов очолив Рутченківське шахтоуправління в Юзівці, де його помічником по політпраці з 1920 р. був М.С. Хрущов. Цікаво, що в березні 1923 р. одну з шахт в Гришино назвали ім'ям Т.Г. Шевченка. За високі показники у праці колектив гірників нагородили орденом Трудового Червоного Прапору (1937р.). В наш час це шахта 19/20 в/о "Красноармійськвугілля" (Донецька обл.).[6] Політика репресій і висуванства призвела до соціальних змін у складі робітництва. Тепер воно мало меншу монолітність. Виникла напруженість між владою і субпролетаріатом, що прийшов з доколгоспного села.[7] Сталін вміло використовував те, що неосвічена людина, маючи слабку уяву про демократію, стоїть поза політикою.[8]

У 20-30 роки український туризм був у занепаді. Його розвитку не сприяла тяжка праця на новобудовах індустрії та голодомор 1932-1933 років.

"Підготовлені" класовою ворожнечою робітники стали рушійною силою масового трудового змагання, що розпочалось у 1929 р. На початку першої п'ятирічки поміж собою змагались 262 підприємства України (150 тис людей).[9] Але елементи самоврядування і мотивації праці в бригадах не знайшли в подальшому підтримки компартійного керівництва. Методи змагання стали системою жахливої експлуатації людини державою.[10] Якісним підсумком усієї попередньої праці по підвищенню технічної освіти робітників став стахановський рух, ініційований у 1935 р. в Донбасі. На наш погляд, до раніш прийнятих показників його масовості слід підходити критично. Відкидаючи офіційну показуху, потрібно підкреслити його ефективність щодо підвищення продуктивності праці робітників. При заробітній платні вибійника у 130 карб. стахановці отримували 300-500 карб. Першими на відстаючі шахти направили О Стаханова, М Ізотова, І. Молостова.[11] Праця поспіхом підготовлених "фабзайченят" природньо призводила до аварій. Це також був привід для репресій. Тільки у 1936 р. за саботаж засудили 20% керівників промисловості Донбасу. На їх місце висувались робітники стахановці.[12] У "драконівське" законодавство 1940 р. ввели кримінальні статті: за запізнення, прогул, самовільне залишення роботи. Робітників віддавали під суд за запізнення на декілька хвилин.[13]

Слід особливо підкреслити, що смертельний травматизм у вітчизняній вугільній промисловості на 1 млн. т видобутого вугілля у 1935 р. склав 12,4 чол. (у США 3,01 чол.).[14]

Лише з другої половини 30-х років число бажаючих отримати туристичні послуги зросло. Ці функції тепер розподілялись між Укрпрофрадою та Республіканським комітетом у справах фізичної культури та спорту.

Таким чином, запроваджені керівництвом держави заходи з формування, профнавчання і мотивації праці робітників у 1921-1941 рр. дали

позитивні результати. В цілому ж система профтехосвіти виявилась недостатньо ефективною для вирішення якісних завдань економіки, бо діяла в умовах тоталітарної системи. В той же час вона в значній мірі задовільнила "голод" підприємств у робітничій силі, сприяла вирішенню завдань технічної реконструкції промисловості. Була також зміцнена і матеріальна база українського туризму.

Але продуктивність праці радянських робітників так і залишилася в два рази нижчою за американських, а розрив в номінальній платні робітників і ІТП в 1940 р. склав 197% (в 1917 – 180%). Фактично він був значно більший.

Рекомендації подолання теперішньої суспільно-економічної кризи в Україні містяться у глибокому етнополітичному аналізі розвитку держави передвоєнного періоду та практичних висновках із нього. В 20-30-ті роки проблеми суспільного партнерства, мотивації праці намагалися вирішувати за рахунок акціонування і структурної перебудови виробництва, самоокупності профшколи. Вказані заходи викликали трудовий ентузіазм робітників. Індекс продуктивності праці в промисловості України у 1997 р. склав 76% (1990 р. – 100%).[15] Прямим наслідком цього показника – є сьогодні низький рівень туристичного бізнесу в країні.

І все ж таки, ставлення до туризму змінюється на позитивне. Свідченням цього є діяльність Держкомтуризму України по виконанню програми розвитку туризму в Україні до 2005 року.[16] Сьогодні акціоновані підприємства повинні мати пільгове податкообкладення в рахунок підготовки кадрів, а матеріальна зацікавленість учнів може бути забезпечена їх зайнятістю у малих підприємствах профтехучилищ. Важливе значення мають заходи по запобіганню негативних наслідків техногенної діяльності підприємств, зокрема – санітарно-епідеміологічний контроль. Все це – основа сучасної інноваційної політики з формування відповідного ринку робітничої сили і розвитку масового туризму.

Становлення масового туризму в Україні через його комуникативність є також важливим чинником формування громадянського суспільства, ствердження гуманітарних цінностей Народна дипломатія у цьому процесі більш реальна, ніж сучасні недіючі закони. Туристичний бізнес в цілому світі – один з найперспективніших напрямків підприємництва. Прибутки від нього складають десятки мільярдів доларів США. Україна також має значні рекреаційні ресурси, що можуть виконати функцію двигуна ринкової економіки. Подолавши економічну кризу можна реально збільшити прийом іноземних туристів в декілька разів. Як наслідок реформ у вищій школі сьогодні з'явилась можливість створення наукового потенціалу в галузі туризму.[17]

Вихованці Донецького інституту туристичного бізнесу (президент А.В. Кузьменко) вже вносять свій гідний вклад у розв'язання цієї важливої проблеми молодої української держави.

Примітки:
1. Правда через роки – Донецьк: Либідь, 1995 – С. 6.
2. Там же. с. 3.
3. Там же. с. 39.
4. Енциклопедія українознавства. Т.3. – С. 1099; История советского рабочего класса. – М. 1984. – Т. 3. – С. 113.
5. Лаврів І.І. Історія Південно-Східної України. – Львів: Слово, 1992. – С. 122; Моя земля – земля моїх батьків. – Донецьк, 1995. – С. 54.
6. Комсомолец Донбасса – 1964, – 15 янв.
7. Верт Н. История советского государства, 1900-1991 – М., 1995. – С. 22.
8. Зевелев А. Истоки сталинизма. – М.: Высшая школа, 1990. – С. 17.
9. Вісник профруху України. – 1929. - №24.
10. Дедалевський Я. Робітництво і большевизм. – Ротердам. – 1948. – С. 24.
11. Лихолобова З.Г. Поступь новаторов. – Донецк: Донбас, 1976. – С. 86,
12. ЦДАСО України, фонд 1, опись 6, лист 99.
13. Медведев Р. Связь времеи. – Ставрополь, 1992. – С. 224.
14. Красноиосов Ю.Н. Формироваиие кадров рабочих угольной промышленности Украини: – Дис. канд. ист. наук. – Донецк, 1995. – С.126.
15. Статистичний щорічник України за 1997 рік. – К.: 1999. – С. 98.
16. Попович С. Джерела вітчизняного туризму. – Україна туристична, 1998, № 12.
17. Филипенко Н.А. и др. Влияние политики на туризм в Украине – Донецк: ДИТБ, 1997. – С. 9, С. 6.

X

ЦЕРКОВНА ІСТОРІЯ В КРАЄЗНАВЧИХ ПОШУКАХ

Пащенко В. О. (м. Полтава)

УНІАТИ-ПОКУТНИКИ. МІФИ ТА ФАКТИ ВІРОВЧЕННЯ І ДІЯЛЬНОСТІ

Однією з «білих плям» у сучасній вітчизняній історії та релігієзнавстві є течія покутників. Про неї написано, по-перше, надзвичайно мало і, по-друге, написано вкрай упереджено, однозначно негативно. Так, чи не в єдиній цілісній брошурі про віруючих А.Шиша «Уніати-покутники. Хто вони?» (Ужгород, 1987) зазначається, що, опинившись перед фактом згасання релігії взагалі, відмирання пережитків уніатства зокрема, жменька нелегально діючих уніатських проповідників вдається до різних способів, щоб якось оживити релігійні пересуди, утримати в своїх руках рештки віруючих. Саме з цією метою уніатсько-націоналістичні елементи сфабрикували в 1954 році «чудо» — з'явлення «Божої матері» біля Середнянської гори у Войнилівському районі Станіславської області (тепер Калуський район Івано-Франківської області — В.П.). І хоч задуми їх провалилися, все ж частина віруючих стала жертвами фанатизму. Покутники під прикриттям релігії штовхали людей на антигромадські вчинки, радили відмовлятися від праці, від радянських документів, вмовляли не посилати дітей до школи тощо.

Розкриваючи сутність покутництва, а заодно й греко-католицизму, А.Шиш не шкодує чорних фарб. На його думку, Середнянське «чудо» є одним з найбільших шахрайств уніатсько-націоналістичних проповідників за останні десятиріччя. Ініціатор провокації Гнат Солтис, недовчений семінарист Станіславської духовної семінарії, без вагань примкнув до уніатсько-націоналістичних елементів, котрі продовжували боротьбу проти радянського ладу.

Таємно отримавши посвячення в сан священика від єпископа І.Лятишевського, який перебував в Казахстані на засланні, Г.Солтис, виконуючи вказівки останнього, намагався організувати опір соціалістичним перетворенням на Прикарпатті, вступив у контакт з вояками ще не розбитих військ ОУН-УПА, домовився з ними про спільні антирадянські дії. Незважаючи на повний крах своїх підступних замислів, Г.Солтис ідейно не роззброюється, замишляє нові інтриги проти радянських людей, зокрема інсценізацію чуда, яке мало б зміцнити його авторитет. Найближчими однодумцями у цій провокації стали колишній греко-католицький священик А.Поточняк, черниця Г.Жирук, сестра Г.Солтиса Г.Кузьминська.

За пропозицією Г.Солтиса чудо з'явлення Богородиці вирішили інсценізувати недалеко від с. Середнього, звідки Г.Солтис був родом. Біля села є невелика гора, з якої витікає джерело. Саме тут шахраї сфабрикували «дивовижне з'явлення Божої матері», що й поклало початок існування бузувірської секти покутників, яка скалічила життя багатьох людей, зокрема молоді і дітей.

На наш погляд, якщо написане А.Шишем викликає чимало запитань, оскільки автор не розкриває реальних причин виникнення течії, зосереджує увагу на наслідках, зводить все переважно до політичних аспектів. Та і маловймовірно, щоб сотні покутників, у т.ч. і жінок, впродовж багатьох років були відкритими ворогами державної влади, котрі не усвідомлюючи справжнього стану справ.

Першим, хто назвав реальні причини появи руху покутників, щоправда, уже в незалежній Україні, став П.Яроцький. У «Релігієзнавчому словнику» (К., 1996) він пише, що покутництво стало своєрідною формою релігійно-політичного протесту проти знищення сталінським режимом Української греко-католицької церкви в 1946 році.

Безумовно, обмежені рамки статті в словнику не дозволили П.Яроцькому детальніше розкрити віровчення, схарактеризувати діяльність конкретних осіб тощо. Що ж насправді являв рух покутників у контексті матеріалів раніше таємних архівів?

Всупереч твердженням комуністичних ідеологів, багатьох радянських дослідників про перехід українських греко-католиків у лоно Російської православної церкви, їх приєднання не було наслідком місійних переконань, бажанням тих, кого намагалися переконати добровільно перейти у православ'я.

За часів Й.Сталіна курс держави щодо церкви був відносно поміркованим, що певним чином стосувалося і невоз'єднаних із РПЦ вірних ліквідованої УГКЦ. У всякому випадку після першої хвилі масових ув'язнень їх у наступні роки не було.

Ситуація змінюється наприкінці 50-х років, коли за ініціативою Першого секретаря ЦК КПРС М.Хрущова розпочався тотальний наступ на всі релігійні об'єднання країни, на що нелегальні греко-католики відповіли активізацією своєї діяльності.

...Четвертого грудня 1958 року Станіславське обласне управління КДБ порушило кримінальну справу проти Гната Солтиса, якого звинувачували в тому, що він, будучи націоналістично налаштованим, у 1948 році перейшов на нелегальне становище і з цього часу вів антирадянську діяльність по створенню на території Станіславської області підпільної уніатської церкви. Ведучи бродяжницький спосіб життя, Г.Солтис систематично проводить серед віруючих нелегальну місіонерську роботу, обробляючи їх в національ-

лістичному та релігійному дусі. У грудні 1954 року організував поблизу с. Середнє провокаційне «чудо» з метою антирадянської релігійної пропаганди. Все це підпадало під дію ст.54-10 Кримінального Кодексу УРСР. Інакше кажучи, Г.Солтиса звинувачували в антирадянській діяльності.

Почалися численні допити, під час яких з'ясувалося наступне. Гнат Солтис народився в 1912 році в с. Середнє на Станіславщині. У 1914 році померла мати, наступного року на війні вбили батька. Шестеро братів і сестер залишилися сиротами. Навчався в школі, відвідував церкву, часто молився. Через молодість відмовили в зарахуванні в монастир. Працював наймитом в рідному селі, у Станіславі.

У жовтні 1930 року зарахували послушником в Унівський монастир ордену «Студитів». Але через слабке здоров'я довелося кілька разів залишати обитель з її надто суворими правилами. Працюючи, намагався лікуватись.

Восени 1937 року Гната зарахували в Станіславську духовну семінарію, але незабаром відрахували через слабкий стан здоров'я. Знову працював і після встановлення радянської влади навіть займався підготовкою виборів у Народні збори Західної України. У 1940 році вступив у Станіславський учительський інститут на філологічний факультет, але навчався слабо і залишив вуз.

Восени 1942 року Г.Солтиса зарахували у Станіславську ДС, де навчався аж до призову до лав Радянської Армії у березні 1945 року. Військова частина була розташована у Владивостоці. У боях участі не брав і був демобілізований восени 1946 року.

Повернувшись у рідні краї, Г.Солтис поселився в сестри Ганни Кузьминської, котра мешкала в с. Колодієве Галицького району. До призову в армію Гнат мав паспорт, який бажав продовжити. Але в райвідділі міліції заявили, що сільським жителям він не потрібен. Хотів влаштуватися на якусь роботу, але без паспорта ніде не приймали. Окрім того, слабкий стан здоров'я дозволяв працювати лише на легкій роботі. Проживаючи у сестри, допомагав вести господарство, відвідував братів у Середньому, у приватному порядку працював пічником, теслею. Так у поневіряннях минали роки.

Восени 1952 року Г.Солтис опинився у м. Надвірна, де в цей час в одному з будинків справляли релігійний поминальний обряд. Туди зайшов і Гнат. Разом з іншими учасниками його затримали співробітники КДБ. Проте після допиту та попередження про необхідність припинення нелегальної уніатської діяльності його відпустили.

На одному з допитів Г.Солтис заявив, що саме після затримання у Надвірні вирішив остаточно зайнятися релігійною діяльністю і про працевлаштування вже не думав, хоча днем раніше стверджував, що протягом 1953-1954 років все ще шукав роботу. Де ж правда? Слідчі «попрацювали» належним чином? Втім, для нас це не так чуттєво. Головне інше, а саме його заява про те, що в грудні 1954 року він почав переховуватися, причиною чому став факт масового паломництва на Середнянську гору та розмови жителів с. Колодієве, де він продовжував мешкати у сестри, що Гнат не хоче працювати, видумує різні дива і навіть погрози з боку окремих селян кинути його в джерело.

Ми, таким чином, підійшли до основного — чуда на Середнянській горі, яке послужило причиною виникнення течії покутників, хоча селяни із Колодієвого, наприклад, спочатку не дуже в нього і вірили. Що ж насправді відбувалось?

Гнат Солтис у 1954 році залишався греко-католиком. На одному з допитів він заявив, що не визнає рішень Львівського собору 1946 року про ліквідацію УГКЦ, оскільки той не мав права приймати подібну ухвалу. Залишаючись послідовним віруючим і не маючи достатньої освіти, Г.Солтис у жовтні 1948 року таємно виїхав у Казахстан, де був висвячений засланим єпископом І.Лятишевським у священики заради власного релігійного вдосконалення. Документів про висвячення, звісно, не отримав.

Маючи сан священика, Г.Солтис до моменту арешту в грудні 1958 року на прохання родичів сповідав перед смертю близько 10 чоловік та висвятив джерело на Середнянській горі. Про останню акцію Г.Солтис засвідчив на одному з допитів, що сама ідея висвячення прийшла йому в голову в середині грудня 1954 року у зв'язку з тим, що 22 грудня виповнювалося 100 років з дня прийняття греко-католиками догмату про непорочне зачаття пресвятої діви Марії. Для здійснення задуманого Г.Солтис запропонував через сестру Г.Кузьминську католицькому священику Йосипу взяти участь в освяченні джерела. Цього ж дня під час зустрічі в одному з будинків Г.Солтис написав на зворотному боці привезеної Йосипом ікони Богородиці невеликий текст про висвячення джерела. Саме джерело він висвятив у присутності кількох чоловік близько 21 години. Чи була закопана ікона, Г.Солтис не знав.

Вже наступного дня про акцію стало відомо правоохоронним органам, які відповідним актом зафіксували факт освячення уніатським духовенством джерела та облаштування місця навколо нього. Прізвище Г.Солтиса не згадувалося. У січні 1955 року вони спочатку вилучили гіпсову статую Богородиці, а потім дубовий хрест та образ Богородиці, облаштований у дерев'яну раму під склом. У регіоні почали поширюватися чутки про з'явлення Богородиці на Середнянській горі та про цілющі властивості води з джерела та піску навколо нього. Паломництво віруючих стало масовим.

Органи влади дещо пізніше вказували, що для кращого ефекту натхненники провокації підпалили облиті нафтою кущі, а потім запалили нафту, налиту в джерело. За їх твердженням, яке начебто найактивніше поширювала Г.Кузьминська, у цьому вогні і з'явилася Богородиця.

Солтис, не бажаючи розголосу про його участь в освяченні джерела, побоюючись можливих неприємностей, перейшов на нелегальне становище. Весь час проживав у сестри, навідувався до братів у Середнє, інших знайомих.

Між тим, паломництво до джерела тривало, зростала віра в його чудодійну силу. Так, у 1956 році в день релігійного свята «Успення Богородиці» (28 серпня) тут побувало понад 1000 паломників з різних областей Західної України.

У 1956 році правоохоронні органи Станіславської області оголосили розшук Г.Солтиса. Проте вели його дуже мляво, нерішуче, бо малоймовірно, щоб не могли знайти протягом майже трьох років, хоча той і не виїжджав за межі кількох сільських населених пунктів краю.

Очевидно, лише після початку нового наступу держави на церкву наприкінці 50-х років взялися по-справжньому і за Г.Солтиса. Після п'яти допитів йому висунули звинувачення, яке той визнав лише частково, а саме в тому, де говорилося, що він греко-католицький священик і що в період з 1948 по 1954 рік провів кілька обрядів над помираючими та висвятив джерело, заявивши, що ця діяльність не носила антирадянського характеру і не була спрямована проти Радянської держави.

Після цього Г.Солтиса допитували ще багато разів. Слідчі намагалися вияснити коло знайомих, можливі контакти, пробуючи знайти факти ворожої діяльності. Вони допитували і багатьох свідків. Чимало з них спростовували антирадянську налаштованість Г.Солтиса. Хоча знайшлися і такі, що підтвердили активну релігійну пропаганду з його боку, проведення богослужінь за греко-католицьким обрядом у діючих православних храмах. Солтис начебто закликав молитися за ув'язнених за віру, активізувати греко-католицьку пропаганду серед віруючих тощо.

На початку березня 1959 року Г.Солтису перепред'явили звинувачення, оскільки свідчення допитуваних, відсутність серйозних фактів про ворожу діяльність спростовували попереднє. Нове стверджувало, що Г.Солтис, будучи повністю працездатним, маючи спеціальність кравця, пічника з липня 1946 року по грудень 1958 року суспільно корисною працею не займався, постійного місця проживання не мав, блукав по селах Станіславської області, змінюючи з метою маскування свою зовнішність. Як нелегальний греко-католицький священик проводив релігійні обряди, не маючи на те права, за що неодноразово попереджувався і давав підписку ще в 1951 році про працевлаштування і припинення бродяжництва. Свою обіцянку Г.Солтис не виконав, продовжуючи вести аж до моменту арешту паразитичний спосіб життя.

На цей раз йому висували звинувачення уже не в проведенні антирадянської уніатської діяльності, а згідно з Указом Президії Верховної Ради СРСР від 23 липня 1951 року «Про заходи боротьби з антигромадськими і паразитичними елементами». Гнат Солтис якосу не визнав власної вини.

Станіславський обласний суд виніс вирок ув'язнити Г.Солтиса терміном на п'ять років з обов'язковим притягненням до трудової діяльності і забороною проживати в Україні протягом п'яти років після відбуття покарання.

Г.Кузьминська після винесення вироку звернулась у Прокуратуру СРСР з листом, в якому зазначала, що суд не прийняв касаційної скарги. Вона вказувала, що Г.Солтис чесно захищав Батьківщину, нагороджений медалями «За перемогу над Німеччиною», «За перемогу над Японією». У нього хворі нирки, горло, страждає на ревматизм, мучить туберкульоз. Після демобілізації намагався отримати паспорт і працевлаштуватися з урахуванням стану здоров'я. Однак братові відмовили в отриманні паспорта і він працював нарівні з односельцями, котрих не звинувачували і не звинувачують у паразитизмі. Суд зігнорував цією обставиною, як і фактами постійних лікувань.

Єдиною провиною Гната Солтиса, за словами Г.Кузьминської, стала відмова як греко-католицького священика перейти в лоно РПЦ. Саме тому правоохоронні органи робили все можливе, щоб звинуватити його в антирадянській діяльності та ув'язнити. Але оскільки Г.Солтис пропагандою не займався і не підпадав під дію ст.54-10 КК УРСР, знайшли привід ув'язнити на підставі Указу Президії ВР СРСР про боротьбу з бродяжництвом та паразитичним способом життя. Прокуратура Станіславської області, яка перевірила скаргу, визнала вирок суду законним.

Таким чином, Г.Солтис за надуманими звинуваченнями, швидше всього через відмову перейти в юрисдикцію Московського патріархату, опинився за ґратами. У подіях 22 грудня 1954 року можна вбачати винятково релігійні, а не політичні, антидержавні начала, свідченням чому є судовий процес у справі священика, що відбувся навесні 1959 року.

Важко сказати, як би розвивалися події після грудня 1954 року, не будь нового наступу на релігію та церкву, зокрема на греко-католиків. Саме недолугі дії властей, ігнорування ними історичного досвіду і постійних вказівок Ф.Енгельса та В.Леніна про шкідливість і небезпеку війни проти релігії та церкви спричинили формування ідеології, певних організаційних структур радикальної спрямованості, котрі згодом отримали назву покутників.

Справедливість сказаного підтверджується тим, що навіть у другій половині 50-х років органи влади взагалі всерйоз не говорили ні про Середнянське «чудо», ні про Г.Солтиса, спрямовуючи зусилля на боротьбу з греко-католиками взагалі. Так, прокуратура Дрогобицької області в серпні 1957 року порушила кримінальну справу проти Антона Поточняка. Ми звертаємося до цієї справи тому, що священикові довелося відіграти суттєву роль у русі покутників упродовж середини 60-х років.

Короткі рядки біографії, викладеної в матеріалах справи, стверджують, що А.Поточняк народився в м. Стрий у 1912 році, закінчив духовну семінарію. У роки війни брав активну участь у мітингах, котрі проводили окупанти та українські націоналісти, виступав з антирадянськими промовами, закликав населення надавати допомогу

ворогам, займався вербуванням молоді в дивізію СС «Галичина». Восени 1943 року очолив мітинг, організований у честь відправки вояків на фронт. Після вигнання окупантів А.Поточняк підтримував зв'язки з оунівським підпіллям, допомагав йому матеріально, займався поборами з населення.

Тоді, у другій половині 40-х років, А.Поточняк свою провину визнав лише частково, заперечивши повністю антирадянську діяльність. Однак Особливу нараду Міністерства держбезпеки СРСР це мало цікавило. Вона визначила вісім років виправно-трудових таборів. Покарання відбував у Воркуті та Іркутській області. Після звільнення в 1955 році його направили на спецпоселення в Красноярський край. Додому потрапив у 1956 році.

У новому звинувачувальному висновку стверджувалося, що А.Поточняк після повернення з місць позбавлення волі встановив зв'язки з нелегальними уніатами і проводив роботу з поширення католицизму, спрямовану на збудження релігійної ворожнечі, навертав у католицьку віру православних священиків.

Судова колегія в кримінальних справах Дрогобицького обласного суду, заслухавши справу в грудні 1958 року, не зважила на аргументи А.Поточняка і винесла вирок направити його у виправно-трудовий табір на три роки, конфіскувати особисте майно, обмежити у виборчих правах на такий же термін та заборонити проживати на території УРСР після відбуття ув'язнення протягом п'яти років.

Скарги А.Поточняка залишилися без задоволення. Його чекатиме ще одне ув'язнення, про що мова піде далі. Реабілітували Антона Поточняка на підставі Закону України від 17 квітня 1991 року «Про реабілітацію жертв політичних репресій на Україні» лише 27 січня 1997 року (1).

На початку 60-х років наступ на релігію та церкву отримав подальший розвиток. 13 січня 1960 року ЦК КПРС прийняв постанову «Про заходи по ліквідації порушень духовенством радянського законодавства про культи.» ЦК КП України аналогічну постанову прийняв 19 березня 1960 року. Сьомого лютого 1961 року ЦК КПРС ухвалив ще один документ: «Про записку Ради у справах РПЦ при Раді Міністрів СРСР». У Києві відповідну постанову прийняли 1 квітня. Рада Міністрів СРСР 16 березня 1961 року затвердила постанову №263 «Про посилення контролю за виконанням духовенством законодавства про культи».

Зрозуміло, що дію цих документів відчули на собі повною мірою нескорені греко-католики. Частині радикально налаштованих віруючих для зміцнення власних переконань була потрібною, наче ковток свіжого повітря, якась незвична акція, подія, чудо. Нею і стала віра в освячення джерела на Середнянській горі, тим більше, що головна дійова особа відбувала покарання як страдник за віру. Це виявилося вкрай вигідним для однодумців Г.Солтиса, котрі перебували на свободі. Формування вчення, пов'язаного з джерелом, не було складною проблемою.

Радянські автори стверджували, що Г.Солтис, якого достроково звільнили в 1961 році, та група однодумців оприлюднили, звичайно, нелегальним способом «Заяву», в якій виклали основи ідеології, згідно з якою кінець світу мав прийти навесні 1962 року.

У міру наближення цієї дати увага з боку властей до прибічників Г.Солтиса значно посилилася. Його вдруге заарештували. На одному з допитів у вересні 1962 року Г.Солтис заявив, що в 1948 році був рукоположений нелегально в сан священика, після чого займався питаннями відродження УГКЦ. З цією метою проводив нелегальні зібрання віруючих на території Станіславської області, не маючи при цьому постійного житла та місця роботи.

Приблизно в 1951 або в 1952 році, за словами Г.Солтиса, йому стало відомо, що папа римський Пій XII начебто надав право очолити греко-католицьку церкву в Україні і звести її престол у Середньому. Наприкінці 1954 року Г.Кузьминська заявила, що бачила на Середнянській горі з'явлення Богородиці. Повіривши сестрі, він освятив джерело в честь цього явища, склавши при цьому відповідний акт.

У 1959 році, зізнавався Г.Солтис, його ув'язнили, а в 1961 році умовно-достроково звільнили. Самовільно поселився в Стрию, жив нелегально, оформився на роботу, проте замість нього працювали однодумці. Цього ж року познайомився з достроково-звільненим А.Поточняком. Вбачаючи в ньому спільника, продовжив спільну нелегальну діяльність по відродженню УГКЦ, видаючи себе за главу церкви.

Починаючи з 1961 року і до моменту арешту проводив нелегальні зібрання віруючих в будинку А.Поточняка, за місцем власного проживання, на яких розповідав про «страшний суд» для всіх, хто порвав з греко-католицькою церквою, вступив у партію чи комсомол. Кузьминська у своїх виступах заявляла, що бачила з'явлення Богородиці на Середнянській горі для спасіння українського народу від безвірників, що в день «страшного суду» всі комуністи і комсомольці мають загинути, а хто хоче врятуватися, мусить здати членські квитки, відвідувати Середнянську гору, вимолювати прощення за власні гріхи. Гнат Солтис закликав вірних слухати Г.Кузьминську.

Заарештований заперечив свою участь в агітації проти суспільно корисної праці людей, широкі контакти з віруючими, ворожу налаштованість проти радянської влади, підтвердивши при цьому належність до ГКЦ, чим, можливо, завдав шкоди владі. Загибель комуністів і комсомольців у день «страшного суду» пояснював тим, що в цей час загинуть всі без винятку грішники.

Справу Г.Солтиса розглядав Львівський обласний суд на відкритому засіданні в м. Броди в жовтні 1962 року. Підсудний винним себе не визнав, заявивши, що антирадянською агітацією не займався, а ставив за мету боротьбу за чисту релігію. Судова колегія на ці аргументи не зважила і позбавила Г.Солтиса волі на сім років у виправно-трудовій колонії суворого режиму.

Касаційну скаргу [redacted] судова колегія у кримінальних [redacted] суду УРСР і своєю ухвалою від [redacted] 1962 року залишила вирок у силі. [redacted] році заступник Генерального [redacted] протест на ухвалу Львівського [redacted] пленум Верховного Суду [redacted] 1965 року і визнав протест [redacted] і термін ув'язнення до п'яти [redacted] загального режиму (2).

Звичайно, прогнози [redacted] про кінець світу в 1962 році, ув'[redacted] Г.Солтиса, інших активістів, жорсткі [redacted] на місцях завдали рухові, особливо [redacted], значної шкоди. При цьому [redacted], що в матеріалах кримінальної справи Г.Солтиса та його однодумців термін «[redacted]» не вживався і ув'язнювали їх за [redacted] богослужіння за греко-католицьким [redacted].

У наступному [redacted] активнішими виявилися віруючі [redacted]. Мали місце випадки, коли [redacted] з іновірцями та атеїстами, мили підлогу [redacted], якщо там побували інші люди, [redacted] театрів і кіно, не читали книг і газет, [redacted], якщо інші їх члени не [redacted]. Хоча нічого антидержавного у [redacted] не було, на віруючих чекали [redacted] стягнення, утиски та переслідування (3).

На наш погляд, саме в 1962-1965 роках остаточно сформувалися основні ідеї вчення, з'явився термін «покутники», яким іменували послідовників Г.Солтиса. На користь сказаного свідчить зізнання небоги останнього Г.Кузьминської, заарештованої в 1961 році, про що мова йтиме пізніше, а також те, що в матеріалах партійних, радянських органів з'являється інформація про рух покутників. Вирішальну роль у цей час відігравав звільнений з місць ув'язнення А.Поточняк, який мав вищу богословську освіту і добру теоретичну підготовку.

За твердженням окремих радянських авторів, особливістю покутництва є те, що окремі моменти віровчення греко-католицької церкви були пристосовані до нових умов і перенесені на сектантську основу. Подібно до загальнохристиянського символу віри створили покутницький: «Вірую в Ісуса Христа і Матір Божу Середнянську». Головне у проповідях покутників — віра в спасіння через покуту гріхів на Середнянській горі. В основу головного догмату поклали енцикліку папи Пія XI «До достойних братів...» (1932 р.). З неї начебто запозичена сама назва «покутники». На покутницьку сектантську основу перенесено головне положення енцикліки про тривалу молитву, яка покликана змусити віруючого думати тільки про потойбічний світ і відвернути його від думок про покращення земного життя, примусити відійти від участі в трудовому і громадському житті суспільства, привчити бути пасивним очікувачем майбутньої долі.

Після з'явлення Богородиці на Середнянській горі, де її бачили в блакитно-жовтому сяйві присутні при освяченні джерела, гора оголошувалася, за вченням покутників, Матір'ю Божою сучасною Сіонською горою, до якої мають прийти на поклоніння всі народи землі. Паломництво до гори, молитви на ній, пиття води з джерела, посвяченого в присутності Богородиці, вважалося віруючими неодмінною і єдиною умовою спасіння в грядущому незабаром кінці світу. Саме така форма каяття («покути») стала основною вимогою течії (звідси її назва — В.П.). Сама Богородиця під час відвідання Середнянської гори начебто заявила: «На сій горі буду перебувати, бо тут бачу цілу вселенну грішників і буду роздавати свої благості через це джерело і цю водичку, яка тут випливає. Хто буде приходити на це місце і вірити і каятись у своїх гріхах, щиро жалкувати і прийме покуту і з вірою буде пити цю водичку, того уздоровляю на душі і на тілі, і такий не погибне, як прийде погибель, а погибель близька, як за часів Ноя».

У середині 60-х років прибічники Г.Солтиса являли собою своєрідну групу релігійного протесту проти дискримінаційної політики партії і держави щодо греко-католиків, яка об'єднала апокаліптичні елементи католицизму, народні традиції греко-католиків та ідеї українського націоналізму в особливому богословському вченні відчуження, терпіння, спасіння.

Віруючі відреклися від папи Івана XXIII як «антипапи», порвали з катакомбною греко-католицькою церквою, стверджуючи, що остання примирилася з комуністичним режимом, зрадила народ і віру. У центрі доктрини течії була віра в здійснення апокаліптичного пророцтва про те, що Сатана, вкорінившися в СРСР, перейняв владу над світом і після смерті останнього, «справжнього» папи Пія XII у 1958 році захопив Рим.

Оскільки вирішальна битва між Богом і Сатаною ведеться в Україні, то папа Пій XII «таємно» призначив Г.Солтиса своїм наступником — Петром II («останнім папою»), а центр «справжнього» католицизму (і греко-католицизму) перемістився з Ватикану до «святої гори» в Середньому. Навернені видінням Богородиці справжні віруючі повинні перестати контактувати із «сатанинською» радянською системою, відмовитися від радянських паспортів, від освіти у безвірницьких школах, праці в радянських установах, колгоспах, від служби в армії, перейти через «ступені покути», щоб заслужити спасіння до кінця світу. Паспорти відмовлялися брати, наприклад, тому, що їх емблема — серп і молот — є знаком апокаліптичного звіра — 666. Біблійними мотивами обґрунтовувалися й інші подібні дії.

Віруючі стверджували, що Ісус Христос та Богородиця втілилися у своїх «свідків» — Г.Солтиса та Г.Кузьминську. Гнат Солтис прибрав собі ім'я «нового Христа», «Ісуса Христа Царя», «Емануїла», а Г.Кузьминська — «Божої Матері Середнянської». У регіоні навіть поширювалися ікони Богородиці з обличчям на них Г.Кузьминської.

З основного догмату — про віру в спасіння через покуту гріхів — випливає й вимога відповідної обрядової практики. Ідея про тривалу молитву лягла

Касаційну скаргу розглядала судова колегія у кримінальних справах Верховного суду УРСР і своєю ухвалою від 20 листопада 1962 року залишила вирок у силі. Уже в 1965 році заступник Генерального прокурора СРСР вніс протест на ухвалу Львівського суду. Його розглядав пленум Верховного Суду УРСР 16 вересня 1965 року і визнав протест обґрунтованим. Зменшили і термін ув'язнення до п'яти років у колонії загального режиму (2).

Звичайно, провал пророцтва про кінець світу в 1962 році, ув'язнення Г.Солтиса, інших активістів, жорстокі акції щодо віруючих на місцях завдали рухові, особливо у Прикарпатті, значної шкоди. При цьому зазначимо, що в матеріалах кримінальної справи Г.Солтиса та його однодумців термін «покутники» ще не вживався і ув'язнювали їх за нелегальні богослужіння за греко-католицьким обрядом.

У наступному 1963 році найактивнішими виявилися віруючі Закарпаття. Мали місце випадки, коли вони не віталися з одновірцями та атеїстами, мили підлогу в кімнаті, якщо там побували інші люди, не відвідували театрів і кіно, не читали книг і газет, залишали сім'ї, якщо інші їх члени не підтримували віру тощо. Хоча нічого антидержавного у цих поглядах чи діях не було, на віруючих чекали адміністративні стягнення, утиски та переслідування (3).

На наш погляд, саме в 1962-1965 роках остаточно сформувалися основні ідеї вчення, з'явився термін «покутник», яким іменували послідовників Г.Солтиса. На користь сказаного свідчить зізнання небоги останнього Г.Кузьминської, заарештованої в 1981 році, про що мова йтиме пізніше, а також те, що в матеріалах партійних, радянських органів з'являється інформація про рух покутників. Вирішальну роль у цей час відігравав звільнений з місць ув'язнення А.Поточняк, який мав вищу богословську освіту і добру теоретичну підготовку.

За твердженням окремих радянських авторів, особливістю покутництва є те, що окремі моменти віровчення греко-католицької церкви були пристосовані до нових умов і перенесені на сектантську основу. Подібно до загальнохристиянського символу віри створили покутницький: «Вірую в Ісуса Христа і Матір Божу Середнянську». Головне у проповідях покутників — віра в спасіння через покуту гріхів на Середнянській горі. В основу головного догмату поклали енцикліку папи Пія XI «До достойних братів...» (1932 р.). З неї начебто запозичена сама назва «покутники». На покутницьку сектантську основу перенесено головне положення енцикліки про тривалу молитву, яка покликана змусити віруючого думати тільки про потойбічний світ і відвернути його від думок про покращення земного життя, примусити відійти від участі в трудовому і громадському житті суспільства, привчити бути пасивним очікувачем майбутньої долі.

Після з'явлення Богородиці на Середнянській горі, де її бачили в блакитно-жовтому сяйві присутні при освяченні джерела, гора оголошувалася, за вченням покутників, Матір'ю Божою сучасною Сіонською горою, до якої мають прийти на поклоніння всі народи землі. Паломництво до гори, молитви на ній, пиття води з джерела, посвяченого в присутності Богородиці, вважалося віруючими неодмінною і єдиною умовою спасіння в грядущому незабаром кінці світу. Саме така форма каяття («покути») стала основною вимогою течії (звідси її назва — В.П.). Сама Богородиця під час відвідання Середнянської гори начебто заявила: «На сій горі буду перебувати, бо тут бачу цілу вселенну грішників і буду роздавати свої благості через це джерело і цю водичку, яка тут випливає. Хто буде приходити на це місце і вірити і каятись у своїх гріхах, щиро жалкувати і прийме покуту і з вірою буде пити цю водичку, того уздоровляю на душі і на тілі, і такий не погибне, як прийде погибель, а погибель близька, як за часів Ноя».

У середині 60-х років прибічники Г.Солтиса являли собою своєрідну групу релігійного протесту проти дискримінаційної політики партії і держави щодо греко-католиків, яка об'єднала апокаліптичні елементи католицизму, народні традиції греко-католиків та ідеї українського націоналізму в особливому богословському вченні відчуження, терпіння, спасіння.

Віруючі відреклися від папи Івана XXIII як «антипапи», порвали з катакомбною греко-католицькою церквою, стверджуючи, що остання примирилася з комуністичним режимом, зрадила народ і віру. У центрі доктрини течії була віра в здійснення апокаліптичного пророцтва про те, що Сатана, вкорінившися в СРСР, перейняв владу над світом і після смерті останнього, «справжнього» папи Пія XII у 1958 році захопив Рим.

Оскільки вирішальна битва між Богом і Сатаною ведеться в Україні, то папа Пій XII «таємно» призначив Г.Солтиса своїм наступником — Петром II («останнім папою»), а центр «справжнього» католицизму (і греко-католицизму) перемістився з Ватикану до «святої гори» в Середньому. Навернені видінням Богородиці справжні віруючі повинні перестати контактувати із «сатанинською» радянською системою, відмовитися від радянських паспортів, від освіти у безвірницьких школах, праці в радянських установах, колгоспах, від служби в армії, перейти через «ступені покути», щоб заслужити спасіння до кінця світу. Паспорти відмовлялися брати, наприклад, тому, що їх емблема — серп і молот — є знаком апокаліптичного звіра — 666. Біблійними мотивами обґрунтовувалися й інші подібні дії.

Віруючі стверджували, що Ісус Христос та Богородиця втілилися у своїх «свідків» — Г.Солтиса та Г.Кузьминську. Гнат Солтис прибрав собі ім'я «нового Христа», «Ісуса Христа Царя», «Емануїла», а Г.Кузьминська — «Божої Матері Середнянської». У регіоні навіть поширювалися ікони Богородиці з обличчям на них Г.Кузьминської.

З основного догмату — про віру в спасіння через покуту гріхів — випливає й вимога відповідної обрядової практики. Ідея про тривалу молитву лягла

в основу обряду «дев'ятниці» (9 днів і ночей віруючий мусить молитися на горі і вдома, покутник-дорослий і покутник-дитина). Вони розуміють життя як важкий тернистий шлях покутування гріхів. І чим тяжчий він, тим швидше наступає спасіння. Тому віруючі вели аскетичний спосіб життя.

Серед покутників поширювалась інструкція про поведінку під час вимушених контактів з представниками радянської влади, котра за словами А.Шиша, пройнята духом космополітизму, запереченням усього рідного, навіть імен і прізвищ. Окремі положення стверджують: «Вони спитають, де твій дім? Ми відповімо: в селі Середнім, на горі, там місце наше, там живемо у Господа, він нас годує, очищає від гріхів, оживляє і дає життя вічне. Вони спитають, де ми прописані? Ми відповідаємо: прописані у книзі Христовій. Коли будуть питати за паспорт, то відповідаємо, що я не радянського виховання, а жив у часи релігійні, мої батьки ніколи не мали паспорта і я не маю, зате ми носимо на грудях святий хрест... Я християнин і ні для чого мені носити той паспорт. Вони спитають, якій владі коритесь? Відповідайте: ми коримось тій владі, яка над нами, а над нами влада і держава Господа царя Ісуса Христа, ми носимо на собі герб і прапор Христа.»

За словами радянських авторів, покутники виробили ряд реліквій, які нагадували католицькі індульгенції і також розкривали суть віровчення. Кожен віруючий готує себе в будь-яку хвилину удостоїтися всіх благ на небі. Керівники течії примушують рядових покутників утверджуватися в думці, що земля — це долина сліз і горя, це тільки місце покути, а щастя наступить після смерті. А тому кожен віруючий мусить носити при собі «Білет до Неба. Від станції Земля до станції Небо», які продавалися.

Радянські автори приписували покутникам ряд тверджень, які вони навряд чи відстоювали. Йдеться про те, що віруючі начебто чекають загибелі соціалістичного ладу, проповідуючи страшний суд, під яким розуміють термоядерну війну. Все це прикривається твердженням про «священну місію» покутників — бути проповідниками всього людства, щоб привести його до Бога, врятувати всіх людей від «ворога і духовної руїни». Отже, секта покутників, підсумовується ними, це спроба окремих антисуспільних елементів з метою проведення буржуазно-націоналістичної підривної діяльності відродити в найбільш реакційних формах клерикальне уніатське віровчення під зверхністю папи римського, але папи, яким начебто оголосив себе Г.Солтис (4).

Завершення формування ідеології, культу в середині 60-х років спричинило активізацію діяльності віруючих. На Івано-Франківщині вони, наприклад, згідно з інформацією відповідальних працівників облвиконкому, перестали трудитися в колгоспах, не визнавали гуманними радянські закони, не дозволяли дітям навчатись у школах, ухилялися від служби в армії, повертали паспорти, військові квитки, урядові нагороди.

Місцеву владу в цей час, імовірно, турбувала не сама кількість покутників, а можлива сфера їх впливу на населення регіону. Тому вдалися до звичних методів силової боротьби. Так, в одному з центрів руху, селищі Перегінськ Рожнятівського району партійна організація виявила і сприяла притягненню до кримінальної та адміністративної відповідальності як дармоїдів місцевих керівників групи М.Яцищинця, Ф.Вірста, Д.Корнутича, а також їх спільників С.Максимів та М.Максимів.

Органи влади позбавили батьківських прав деякі сім'ї покутників цього селища через те, що вони не пускали дітей до школи, де начебто панував сатанинський, безвірницький дух. Дев'ятьох дітей при живих батьках зробили фактично сиротами, направивши їх в інтернати. Щоправда, внаслідок «кропіткої індивідуальної виховної роботи партійно-радянського активу, впливу громадськості, сусідів» 11 осіб у с. Перегінськ відійшли від одновірців. Хоча, можливо, такий вплив хотілося бачити чиновникам, а насправді спрацювали такі прозаїчні речі, як загроза ув'язнення, позбавлення батьківських прав тощо.

Щоб припинити паломництво до джерела на Середнянській горі там розташували без особливої потреби радіостанцію військової частини, зробивши в такий спосіб його недоступним (5). Так надійніше.

Зі Львівської області повідомляли про вплив прихильників Г.Солтиса протягом 1965 року. За словами місцевих працівників облвиконкому, на ґрунті фанатизму віруючі почали знищувати паспорти, профспілкові квитки, інші документи, отримані в радянських установах. Вожаки начебто закликали одновірців кидати роботу в державних закладах і підприємствах, забороняти дітям навчатися, ухилятися від будь-якого спілкування з тими, хто не поділяє їх поглядів. Наприклад, жителька Львова П.Хміль до вересня 1964 року працювала в галантерейному цеху міськпобуткомбінату. За релігійними переконаннями залишила роботу і займалась пропагандою віровчення. П'ять членів сім'ї наслідували приклад матері.

На території Львівської області властям вдалося виявити на початок березня 1965 року близько 50 сімей, до складу яких входило понад 120 покутників. Органи влади взяли їх на облік, вели відповідну роботу по працевлаштуванню, направленню дітей на навчання тощо (6). Віруючі мешкали у Львові, Стрию, в Дрогобицькому, Нестерівському, Пустомитівському, Сокальському районах.

Протягом 1965 року органам влади, якщо вірити інформації уповноваженого Ради у справах РПЦ по Львівській області М.Винниченка, вдалося зменшити вплив покутників на населення, відірвати частину віруючих, оскільки на кінець року на Львівщині мешкало близько 20 сімей із загальною кількістю віруючих до 60 чоловік (7). А, можливо, уповноваженні обох Рад у Львівській області не знали реального стану справ?

На думку заступника уповноваженого новоствореної в 1965 році Ради у справах релігій в УРСР М.Гладаревського, який вивчав стан справ в

Івано-Франківській області, небезпека впливу прибічників Г.Солтиса і в тому, що вони «бродять по населених пунктах» Львівської, Закарпатської, Тернопільської, Івано-Франківської областей, «вербують своїх прихильників, розповсюджують рукописні проповіді релігійного змісту, пісні, програму своєї діяльності, інструкції, фоторепродукцію про «Божі чудеса», займаються шарлатанством...». Солтисівські активісти розповсюджують чутки про те, що Середнянська гора має стати «другим Римом», до неї облудним шляхом залучають паломників, збирають серед віруючих гроші, обдурюють нестійких осіб із числа паломників, втлумачують останнім різні ворожі антигромадські настанови». Покутники ведуть серед віруючих пропаганду не тільки проти православної церкви, але й поширюють плітки про наступну світову війну, рекомендують прихильникам знищувати власне майно, забороняють спілкуватися з представниками радянської влади або іновірцями (8).

Висловимо припущення, що М.Гладаревський навмисне згущував фарби, бо і з сказаного, якщо щось і мало місце, то швидше всього несприйняття РПЦ та вульгарної антирелігійної пропаганди. Але в покутників були для цього вагомі причини.

Для боротьби з «солтисівцями» обкоми партії розробляли широкомасштабні заходи, спрямовані на поширення ідеологічної роботи серед віруючих. Проте, слабо вірячи в їх ефективність, М.Гладаревський, наприклад, вважав за необхідне додатково здійснити таке:

1. Зобов'язати Івано-Франківській облвиконкому 1965 році відвести воду з джерела на Середнянській горі по трубах на тваринницькі ферми місцевого колгоспу, як це було до 1939 року, коли селяни поїли з джерела власну худобу. Держплан УРСР мав виділити області лімітовані будівельні матеріали.

2. КДБ республіки мав виявити та притягти до відповідальності осіб з числа нелегально організованого ядра «солтисівського» угрупування.

3. Уповноважений у справах РПЦ по УРСР мусив домогтися:

а) об'єднання Чернівецької єпархії РПЦ з Івано-Франківською, а Хмельницької — з Тернопільською, щоб через православне духовенство впливати належним чином на ліквідацію залишків греко-католиків в Івано-Франківській та Тернопільській областях;

б) дозволити екзархові України двічі на рік проводити наради православного духовенства західних областей УРСР;

в) уповноваженим Ради у справах РПЦ в західних областях «через свої можливості активізувати православне духовенство на боротьбу проти залишків унії. Домогтися переміщення того духовенства, яке нічого не робить з питання розвінчання уніатства» (куди його переміщати? — В.П.).

4. Скликати нараду секретарів обкомів партії та заступників голів облвиконкомів Закарпатської, Івано-Франківської, Львівської, Тернопільської та Чернівецької областей за участю КДБ, Прокуратури, Верховного Суду, Міністерства охорони громадського порядку УРСР, на якій обговорити заходи щодо подальшої боротьби з греко-католиками, зокрема з прихильниками Г.Солтиса (9).

На Закарпатті покутники завдали найбільше клопотів у Свалявському районі. Відділи обкому партії, назвавши їх новоуніатами, розробили власні заходи, які, зокрема, передбачали:

1. Створити групу атеїстів із числа обласного партійного і радянського активу для конкретної допомоги Свалявському райкому партії в організації роботи серед новоуніатів.

2. Вивчити сферу впливу новоуніатів, методи їх роботи серед жінок і дітей.

3. Провести обстеження дітей із сімей новоуніатів (психічний стан, харчування, інші умови проживання в сім'ї). У разі згубного впливу батьків-фанатиків на дітей порушувати питання про позбавлення їх батьківських прав.

4. Визначити матеріальний стан сектантських сімей (особисте господарство, присадибна ділянка, прибутки, як вони розподіляються тощо). При потребі надати посильну допомогу, працевлаштувати членів сім'ї, які не працюють (10).

Кілька пунктів заходів можна віднести до заходів ідеологічного характеру, що означало безцеремонне втручання в особисте життя людини, її внутрішній світ, нав'язування в грубій формі чужої їй системи цінностей. Звичайно, за умови їх ретельного виконання, що, на радість віруючих людей, у практиці роботи партійних комітетів, громадських організацій Західної України та Закарпаття того часу траплялося рідко.

Незважаючи на профілактичну роботу, притягнення до кримінальної відповідальності, позбавлення батьківських прав, у 1965 році діяльність покутників розширилася. Збільшилася кількість віруючих. Так, за оперативними даними, представленими уповноваженим Ради у справах РПЦ в УРСР Г.Пінчуком, на території Івано-Франківської та Львівської областей віруючих активістів було по 150 чол., Закарпатської — 115, Тернопільської — 26 (11). Це означало, що покутники і в майбутньому завдаватимуть головного болю органам влади.

Дійсно, попри потужний наступ численного ідеологічного активу, адміністративні заходи властям не вдалося побороти покутників духовно та примусити припинити діяльність. Навпаки, наприкінці 60-х років ситуація в регіоні значно загострилася. Партійні, державні органи, силові структури посилили боротьбу проти віруючих, що зумовлювалося не в останню чергу необхідністю протидіяти східній політиці Ватикану та західним ідеологічним центрам, котрі досить об'єктивно оцінювали стан справ у духовному житті народів СРСР. Нескорені греко-католики та покутники отримували моральну підтримку своєї діяльності.

Отож, натиск з боку властей на покутників тривав. Сьомого лютого 1968 року перший секретар Івано-Франківського обкому партії Я.Погребняк надіслав у ЦК КП України під грифом

«Цілком таємно» інформацію «Про деякі прояви хуліганства з боку уніатів-покутників», у якій зазначав, що головна мета провокаційних дій уніатів — «принизити в очах віруючих православну церкву (яка турбота! — В.П.) і примусити віруючих повернутися до уніатства, а згодом домогтися відкриття греко-католицької церкви». Згідно з Указом Президії Верховної Ради СРСР про дрібне хуліганство шість ініціаторів «хуліганських вчинків» у церквах притягнуто до адміністративної відповідальності. Я.Погребняк зазвичай додав, що партійні організації області ведуть роботу, спрямовану на поліпшення атеїстичного виховання трудящих шляхом лекційної пропаганди, масово-політичної та індивідуальної роботи з віруючими (12).

За словами обласного уповноваженого Ради у справах релігій О.Атаманюка, випадки хуліганства з боку віруючих звелися до наступного. Під час релігійної служби в церкву с. Пироги Богородчанського району зайшли чотири жінки-покутниці цього села. Розштовхнувши людей, вони пробралися до вівтаря, закликаючи останніх порвати з православ'ям і повернутися до віри батьків. У с. Войнилів Калуського району три жінки, мешканки Львова, вигукували в православному храмі: «Ви зрадники, ви зрадили Христа і свій народ, служите Сатані, ленінським комуністам, не визнаєте істинну віру Христа». Подібні порушення зафіксовані і в деяких інших населених пунктах Івано-Франківської області (13).

Після другого ув'язнення Г.Солтиса керівниками течії стали А.Поточняк та Г.Кузьминська. А.Шиш наголошує, що для активізації релігійних пересудів вони поширювали вигадку про чергове з'явлення «Середнянської Божої Матері з голубою стрічкою через плече», розмножили фотомонтаж цього з'явлення. Вони продовжували намовляти своїх одновірців відмовлятися від документів, від роботи тощо і віддаватися повністю «покуті» в очікувані «страшного суду». Кузьминська вручала покутникам крейду, начебто освячену Г.Солтисом, щоб вони позначили свої будинки хрестами, що врятує їх від знищення в день «страшного суду».

Особливою активністю в цей час виділявся А.Поточняк, якого нарекли «архангелом Михайлом». Він намовляв групу жителів м. Стрия на Львівщині здати паспорти, залишити свої сім'ї і дітей, забути рідних і близьких, які не прийняли греко-католицизму. Радив одновірцям не працювати, не визнавати радянську владу, «оскільки вона не від Бога». Сам А.Поточняк, стверджує А.Шиш, вів паразитичний спосіб життя. У серпні 1967 року він надіслав свій паспорт у відділ міліції, відмовляючись від виконання обов'язків громадянина СРСР. Зрозуміло, що такі або схожі дії не могли не залишитися непоміченими (14).

У 1968 році Львівський обласний суд ув'язнив А.Поточняка на п'ять років. Покарання мав відбувати у виправно-трудовій колонії загального режиму. Заодно ув'язнили як дармоїдів ще 20 віруючих. Частину покутників вдалося працевлаштувати (15).

У засобах масової інформації, усних виступах лекторів у цей час з'явилося чимало матеріалів, котрі так чи інакше оббріхували Г.Солтиса, А.Поточняка, Г.Кузьминську. Одиничні прояви фанатизму чи екстремізму узагальнювалися, видавалися як характерні для всієї течії.

Про А.Поточняка, наприклад, говорили, що *він мастак на шахрайства, затятий ворог радянської* влади. Часопис «Людина і світ» в одному з номерів за 1968 рік опублікував статтю «Лик уніатського душпастиря». Її автор Є.Прищепа наводить слова брата А.Поточняка, який начебто заявив, що дійшов висновку про хворобу останнього, хоча і називає себе просто віруючим. Що ж це за віра, яка в наш час примушує людину зректися батька, рідні, прізвища, залишити роботу, дім, викинути всі документи і називати себе антихристом? Приблизно те ж саме начебто сказав і другий брат А.Поточняка.

Розкриваючи біографію А.Поточняка, Є.Прищепа, зокрема, вказує, що під час фашистської окупації краю він душею і серцем був на стороні гітлерівського «нового порядку». Доля звела його згодом з колишнім недоучкою духовної семінарії Г.Солтисом, котрий, як і А.Поточняк, не погодився з рішенням Львівського собору про ліквідацію ненависної народові унії. Разом вони почали міркувати, як найкраще полонити уяву віруючих. Нарешті, вдалися до хоч і не оригінального, та випробуваного засобу — «релігійного чуда». Підготовка проводилася за церковними традиціями: були визначені місце, час і дійові особи — Середнянська гора, 1956 рік (насправді, 1954 — В.П.), поява на хмарах «Матері Божої», очевидець Г.Кузьминська — рідня Г.Солтиса. Розмножувати опис цього «чуда» мала племінниця Катерина Кузьминська, донька Г.Кузьминської.

Прищепа описує з насолодою розбіжності між Г.Солтисом та А.Поточняком, які начебто мали місце, а зло в діяльності останнього вбачає в тому, що будучи на нелегальному становищі, організовував паломництво на Середнянську гору, відриваючи людей від праці, нормального життя, калічачи в такий спосіб їх долі (16).

Представники офіційної ідеології змальовували чорними фарбами не лише віровчення і культову практику покутників, їх лідерів, а й багатьох віруючих. Одного кілька разів притягували до кримінальної відповідальності то за зв'язки з ОУН, то за бродяжництво, дармоїдство, ухилення від суспільно корисної праці чи образу працівника міліції при виконанні ним службових обов'язків. Іншого ув'язнювали за зраду Батьківщини, за крадіжку чи хуліганство. Серед покутників чимало людей нечесних, моральних, нероб. І жодної позитивної оцінки діяльності віруючих. Чимало уваги акцентувалося на розбіжностях у віровченні, поглядах між нелегальними греко-католиками та покутниками, намагаючись у такий спосіб остаточно скомпрометувати останніх. Користі від такої «інформації» було мало.

Ситуація з роками на краще не змінювалась, оскільки не мінялося ставлення органів влади до

віруючих. Так, уповноважений Ради у справах релігій у Львівській області М.Винниченко писав, наприклад, у грудні 1969 року, що догмати покутників безглузді, викликають сумнів у їх правильності навіть у фанатиків, розкладаюче впливають на віруючих. А такі ж безглузді за змістом дії покутників викликають осуд з боку всякої розсудливої людини, що в кінцевому рахунку і спричинило згасання сфери впливу течії. Протягом року зменшилася кількість послідовників, не зафіксовано жодного виявлення екстремізму з їх боку. Хоч все ще зустрічаються віруючі, котрі порушують радянські закони, норми суспільної моралі. У 1969 році ув'язнили на два роки К.Миколик і на півтора роки М.Глушко, які, стверджувалося у вироці суду, протягом тривалого часу не працювали, бродяжничали, бузувірськи ставилися до дітей, яких органи влади направили в школи-інтернати.

Уповноважений інформував своїх керівників у Москві та Києві, що на Львівщині і надалі посилено займатимуться розкладанням покутників, їх перевихованням з метою відриву від секти і залученням до суспільно корисної праці (17).

Безумовно, адміністративні заходи, тюремні ув'язнення, певні життєві проблеми робили «слухнянішими» деяких віруючих. У звітові про роботу в 1974 році уповноважений Ради у справах релігій в УРСР К.Литвин зазначав, що зменшується кількість покутників. Частина з них змінила «відкрито ворожий погляд на радянську дійсність, працює на підприємствах, у колгоспах, не відмовляється від пенсійного забезпечення, спілкується з населенням і органами влади. Послаблення впливу уніатів і покутників на населення змушує їх шукати зв'язки з православним і, особливо, католицьким духовенством».

Проте, за словами самого К.Литвина, це лише частина віруючих, до того ж не відомо яка — менша чи більша. Інша ж модернізує проповіді з метою попередження кризових явищ. Аналізуючи їх зміст, К.Литвин, до речі, не знаходить в них нічого антидержавного (18). То чи не є це кращим підтвердженням надуманості звинувачень на адресу покутників, греко-католиків у цілому?

Підсумковий акт Гельсинської наради 1975 року став важливим кроком до міжнародного контролю за дотриманням Радянським Союзом прав людини, особливо права на свободу совісті. Гельсинський процес започаткував регулярні конференції, на яких проводилися огляди церковного життя в СРСР. Після Бєлградської (1977 р.) конференції питання про обмеження прав віруючих постійно порушувалися на міжнародних форумах, що змушувало радянський уряд задумуватися над тим, як зняти проблему греко-католицької церкви з порядку денного відносин між Сходом і Заходом [19].

Для Радянського Союзу було б вигідним легалізувати УГКЦ, визнати помилки минулого. З одного боку, це поліпшило б стосунки із західним світом, а з іншого — нормалізувало б клімат у регіоні. Проте догматики з вищих органів влади не могли прийняти кардинального рішення. Вони не мирилися навіть з думкою про це, не розуміючи, що минали роки, змінювалися обставини, на арену суспільно-політичного життя приходили нові покоління, але греко-католики не відмовлялися від бажання залишатися такими, якими вони були протягом століть. Тому очевидно, що конфлікт із властями був неминучим. Влада продовжувала творити єдине, що вміла — тотальне стеження за кожним кроком греко-католиків та притягнення до адміністративної та кримінальної відповідальності «порушників».

Щоб переконатись у справедливості сказаного, пошлемося на лист уповноваженого Ради у справах релігій в Івано-Франківській області В.Личенка від 29 грудня 1977 року, надісланий у Москву та Київ, голові облвиконкому П.Кайкану та секретареві обкому партії П.Сардачуку про паломництво покутників до святого джерела на Середнянській горі.

Автор підкреслює, що внаслідок проведеної партійними і радянськими органами роз'яснювальної роботи, розвінчання реакційної ідеології покутників, припинення їх протизаконної діяльності, притягнення найбільш злісних порушників до кримінальної та адміністративної відповідальності ця група віруючих фактично ізольована від суспільства (але ж вони громадяни СРСР — В.П.) і ніякою підтримкою населення не користується. Місцеві власті навіть воду відвели від джерела на колгоспну ферму. Проте частина віруючих ніяк не зважала на їх «турботу» про підвищення світоглядного рівня і щороку 22 грудня збиралася біля знищеного джерела. Знаючи про це, В.Личенко і в 1977 році просив колег із Закарпатської, Львівської і Тернопільської областей ужити заходів, щоб не допустити покутників з областей на Середнянську гору (в який спосіб? — В.П.). У районі с. Середнє працівники міліції в період з 20 по 24 грудня чергували, проводили відповідну профілактичну роботу. Всіма діями керував заступник обласного уповноваженого Ради С.Ганженко.

Проте близько 120 паломників намагалися проникнути до джерела. Двадцять п'ять осіб, яких міліція «підозрювала в грубому порушенні радянських законів, бродяжництві і неодноразово попереджували про це органи влади, затримали для встановлення особистості та вирішення питання про притягнення до відповідальності. У чому полягала провина паломників, В.Личенко не пояснював. Та пояснення нікого і не цікавило, бо, наприклад, у республіканській Раді у справах релігій відповідальний працівник доручив підлеглим включити матеріал у річний звіт [20].

Подібне «викручування» рук покутникам тривало до 1981 року, коли влада завдала остаточний, по-справжньому серйозний удар, заарештувавши Г.Солтиса та його небогу К.Кузьминську, інших активістів.

Приводом для порушення кримінальної справи проти Г.Солтиса та К.Кузьминської послужили елементарні доноси, в яких подружжя — мешканці Львова — засвідчили активну релігійну пропаганду з боку підозрюваних.

У постанові Львівської облпрокуратури про порушення кримінальної справи від 21 січня 1981 року стверджувалося, що сюди надійшли матеріали стосовно керівників секти покутників, котрі займаються протягом тривалого часу під виглядом проповіді релігійного вчення діяльністю, пов'язаною із зазіханням на особистість і права громадян, спонуканням їх до відмови від суспільно корисної праці і виконання громадських обов'язків. У зібраних матеріалах є достатньо даних, котрі вказували на ознаки злочину, передбаченого ст. 209 ч. І Кримінального Кодексу УРСР (21).

Під час обшуку у підозрюваних вилучили деякі предмети релігійного культу, фотознімки на релігійні сюжети, церковні журнали здебільшого довоєнних років, видані переважно польською мовою, рукописні матеріали про чудо на Середнянській горі, греко-католицькі молитовники тощо. Всьому вилученому приписували антирадянський націоналістичний зміст.

Розпочалися допити, під час яких Г.Солтис зізнався, що в 1945 році закінчив духовну семінарію (це не відповідало дійсності — В.П.), заявив, що до кримінальної відповідальності притягувався за ті дії, які фактично не чинив. На думку Г.Солтиса, греко-католицизм і покутництво одне і те ж. Греко-католиків називають покутниками тому, що вони спокутують гріхи на Середнянській горі. Протоколи допитів підписувати Г.Солтис відмовлявся. Цього вистачило, аби взяти під варту, оскільки він міг втекти з-під слідства.

Другого березня 1981 року слідчий обласної прокуратури пред'явив Г.Солтису обвинувачення, яке повторювало зміст постанови від 21 січня. Новим було хіба що звинувачення в тому, що протягом 10 років не мав постійного місця проживання, займався бродяжництвом. До звинувачення за ст. 209 ч. І додавалася ще і ст. 214 КК УРСР.

Відкидаючи пред'явлені обвинувачення, Г.Солтис заявив на допиті 2 березня, що є віруючим греко-католиком, священиком. Не є покутником, оскільки покута в ГКЦ є одним із семи таїнств покаяння. Тому віруючих греко-католицького сповідання не можна називати покутниками. Існує єдина свята соборна вселенська апостольська Христова церква. У зв'язку з цим віруючі греко-католицького сповідання не є сектантами. У них є своя церква, яка в даний час партією не визнається, всіляко переслідується.

У євангеліях говориться, стверджував Г.Солтис, що Рим стане осередком Антихриста і вбачається, що Україна перетвориться в центр світового католицизму. Нині настали такі часи. «Мені не відоме моє становище серед віруючих греко-католиків — продовжував Г.Солтис — Я особисто ніколи не прагнув вступати в контакт з віруючими. Я ніколи не займався діяльністю, пов'язаною із замахом на особу і права громадян, із спонуканням їх до відмови від суспільно корисної праці і виконання громадських обов'язків».

За словами Г.Солтиса, після звіль[illegible] 1967 році з місць ув'язнення він до 1974 року мешкав у Львові в одній квартирі, а з 1974 по 1976 рік — в іншій. Остання знаходилася в підвальному приміщенні і 1976 року частково зруйнувалася. Тоді ж загубив паспорт. Бродяжництвом ніколи не займався. В останні роки мешкав у с. Перегінськ Рожнятівського району на Івано-Франківщині. Інколи навідувався до Львова. Під час одного з візитів заарештували.

Було ще чимало допитів, на яких слідчі намагалися виявити ступінь знайомства Г.Солтиса з іншими обвинуваченими чи свідками, характер приписуваної йому релігійної агітації. Як правило, більшість допитуваних свідчили про активність Г.Солтиса, хоча він і відмовився визнати власне знайомство з ними та підписувати протоколи (22).

Зізнання Г.Солтиса прокуратурі на цей час були, власне, непотрібними. Житлово-експлуатаційна дільниця підготувала довідку, в якій зазначалося, що покутниця С.Дробот самовільно вселилася в одну із квартир, що звільнилася після смерті одинокої жінки, живе там спільно з Г.Солтисом. Обоє не прописані. У квартирі постійно збираються покутники на нелегальні зібрання.

21 січні 1981 року заарештували і дочку Г.Кузьминської Катерину, 1942 року народження. На момент арешту вона мешкала в Тернополі, ніде не працювала. Прокуратура звинувачувала її в керівництві релігійною сектою покутників і проведенні діяльності, пов'язаної з посяганням на права громадян.

Слідство тривало всього 10 днів і вже 30 січня К.Кузьминській пред'явили обвинувачення, яка його не визнала і заявила, що приблизно з 1972 року відійшла від секти, почавши вести більш світський спосіб життя. Керівником секти покутників ніколи не була.

Оскільки висунуті Г.Солтису та К.Кузьминській обвинувачення тріщали по всіх швах і минав термін слідства та утримання під вартою, слідчий обласної прокуратури порушив клопотання перед прокурором Львівської області про продовження терміну слідства, що й було зроблено 17 березні 1981 року.

Почалися нові допити, очні ставки. Зробили науково-атеїстичну експертизу вилучених під час обшуків друкованих та рукописних матеріалів, культових речей. Експерт стверджувала, що за змістом представлені на експертизу матеріали мають культове уніатсько-покутницьке призначення та антирадянське і буржуазно-націоналістичне спрямування. В основу організаційної діяльності керівників секти покладений антикомунізм войовничого католицького і уніатського клерикалізму. Їх єднає ненависть до звершень соціалізму, комунізму, матеріалістичного світогляду, який засвідчує крах релігійної ідеології.

За словами автора експертизи, вилучені матеріали документально засвідчують, що керівники секти Г.Солтис та К.Кузьминська

завідомо розробляли інструкції антирадянського змісту і таємно їх розповсюджували серед пастви, вимагаючи повного виконання і дотримання кожним вірним. Експерт зробила висновки, котрі зіграли в судовому процесі суттєву роль. Вони варті того, щоб процитувати детальніше:

1. Секта покутників виникла в середині 50-60-х років в середовищі фанатичних прихильників ГКЦ. Секта покутників — це спроба окремих антисуспільних елементів, яких очолив Г.Солтис, з допомогою проведення буржуазно-націоналістичної підривної діяльності відродити в найбільш реакційних формах клерикальне уніатське віровчення під зверхністю папи римського, яким себе оголосив Г.Солтис 9 жовтня 1973 року.

2. Віровчення секти покутників не є оригінальним і в основі не відрізняється від греко-католицького. Особливістю його є те, що окремі елементи були перенесені на покутницьку основу і пристосовані до нових умов впливу на свідомість віруючих. Гальванізуючи в такий спосіб греко-католицьке віровчення, керівник секти Г.Солтис разом із своїми спільниками спонукає рядових віруючих до порушення радянського законодавства про релігійні культи, внаслідок чого виникає небажаний конфлікт між особою віруючого і державою, який постійно посилюється з боку «проводу» секти.

3. Представлені на експертизу матеріали — книги, журнали, брошури релігійного змісту стосуються в основному пропагованого та екзальтованого католицькою та уніатськими церквами культу Богородиці. Покутники використовують цю літературу для підтвердження того, що пропаговані католицькою церквою «чудесні появи» діви Марії у Лурді, Фатімі — це пророчі предвісники «чудесної об'яви» Богородиці на Середнянській горі.

З допомогою посилення релігійного фанатизму і проповідування покутницької антисуспільної ідеології керівники секти здійснюють замах на особу і її духовний світ, на права і обов'язки громадян, які охороняються і гарантовані Конституцією СРСР. Покутницький релігійний фанатизм паралізує волю людини, принижує її людську гідність, спустошує духовний світ, замикає у вузьке коло релігійного містицизму. В результаті покутники перетворюються на пасивних виконувачів антисуспільних наказів своїх верховодів. Опинившись поза трудовим колективом, покутники позбавляють себе його виховного впливу.

Антисуспільна діяльність керівників покутництва полягає в тому, що з допомогою пасивного індивідуалізму, міщанської психології вони хочуть досягнути своєї мети — посіяти недовір'я до засад соціалістичного суспільства, байдужість до прогресивних справ і звершень радянського народу на благо своєї Вітчизни (22).

На наш погляд, експерт перебрала на себе чимало функцій судових органів, даючи оцінки словам, вчинкам і зазначених осіб, і невідомих авторів. Втім, «гуманному» радянському судочинству якраз і були потрібними подібні експертні висновки.

20 квітня 1981 року Львівська обласна прокуратура затвердила постанову про притягнення Г.Солтиса до відповідальності за ст. 209 ч. І КК УРСР. Переслідування по епізоду ведення бродячого способу життя зняли. У постанові наголошувалося, що Г.Солтис після відбуття другої міри покарання на шлях виправлення не став і, починаючи з 1970 року, був організатором і керівником бузувірської реакційної секти покутників, що діяла і діє на території західних областей України. Під приводом проповідування релігійних віровчень і виконання релігійних обрядів Г.Солтис систематично проводив діяльність, поєднану з посяганням на особу і права громадян, з спонуканням їх до відмови від громадської діяльності і виконання громадянських обов'язків.

Протягом 1970-1978 років Г.Солтис проводив неодноразово зібрання сектантів, на яких закликав не працювати в державних підприємствах і установах, шляхом повернення паспортів позбутися громадянства, відійти від світського і громадського життя тощо. Особисто схиляв до покутництва близько 10 чоловік. Окремим віруючим давав поради щодо написання віршів, що відображають їх вчення.

Г.Солтис відмовився підписувати постанову у зв'язку з релігійними переконаннями, винним себе не визнав, заявивши, що він не сектант, ніколи не був керівником секти покутників. Г.Солтис наголосив на тому, що добре знали слідчі, а саме: він греко-католицький священик. Нічого не відомо відносно того, чому віруючі-покутники вважали Царем-Христом, намісником Бога на землі. Затримали безпідставно. Ніколи не займався місіонерською діяльністю по залученню в секту нових людей.

22 квітня 1981 року пред'явили обвинувачення і К.Кузьминській, яка винною себе також не визнала, повторивши те, що говорила на допитах про відхід від течії ще в 1972 році (23).

Г.Солтис, отримавши обвинувачення, домагався нового слідства за участю представника Міжнародної спілки захисту прав людини з США чи Канади в зв'язку з тим, що слідство, на його думку, сфабриковане і його притягують до кримінальної відповідальності необґрунтовано. Слідчий Львівської прокуратури у постанові про відмову в задоволенні клопотання обвинувачуваного зазначав, що воно суперечить кримінально-процесуальному закону, безпідставне і, взагалі, не відповідає дійсності.

Судове засідання тривало всього кілька днів і вже 15 травня 1981 року оголосили вирок, в якому описувалися факти підривної діяльності Г.Солтиса і К.Кузьминської і вказувалося, що обираючи міру покарання підсудним, судова колегія бере до уваги характер та ступінь суспільної небезпеки скоєного ними злочину в групі осіб та особами, що протягом тривалого часу ніде не працювали, не виконували ніяких суспільно корисних функцій.

Г.Солтиса ув'язнили на п'ять років позбавлення волі у виправно-трудовій колонії суворого режиму із засланням на п'ять років та конфіскацією всього особистого майна. К.Кузьминській відміряли термін у два роки позбавлення волі у виправно-трудовій колонії загального режиму. При цьому судді знехтували заявою обох підсудних про те, що вони важко хворі люди (24).

Після 1981 року в документах партійних і радянських органів про покутників майже не згадується. Це означало лише одне, а саме те, що течія фактично припинила існування.

Нам не вдалося поки що віднайти архівні матеріали, з яких можна було б дізнатися про подальшу долю Г.Солтиса, К.Кузьминської, інших ув'язнених активістів течії. Немає й архівних даних, які б пояснювали реальні причини занепаду. Тому висловимо власне припущення. Але спочатку варто дати відповідь на запитання, чи були насправді покутники сектою?

На наш погляд, покутників не можна називати сектантами, оскільки їх структура, вчення не підпадають під дію ознак, характерних для секти, висловлених, наприклад, проф. Анатолієм Колодним у «Релігієзнавчому словнику» (К., 1996). До речі, Г.Солтис заперечував свою належність до сектантів. Назву «секта покутників» дали, імовірніше всього, представники офіційної ідеології, органів влади, аби певним чином принизити їх в очах мас віруючих, яким церква завжди навіювала думку про неповноцінність сектантів. Наяву лише окремі елементи, притаманні секті, чого явно замало для того, щоб віднести покутників до сектантів.

Що ж стосується реальних причин занепаду течії, то їх кілька. По-перше, радикалізм покутників у питаннях віровчення і культу не знайшов значного поширення і відтворення серед віруючих і тому в умовах активізації греко-католиків частина вірних влилася в їх ряди. По-друге, постійні переслідування органами влади покутників, притягнення їх до кримінальної відповідальності, позбавлення батьківських прав спричинили відхід інших покутників від активної участі в русі. По-третє, найактивнішим віруючим нав'язували іншу систему цінностей у в'язницях російського міста Владимира, у таборах Мордовії чи Магадану...

Таким чином, майже чвертьвікова історія руху покутників у Радянському Союзі свідчить, що тоталітарна держава не здатна забезпечити громадянам демократичні права і свободи, зокрема свободу совісті, не вміє і не хоче врегульовувати конфліктні ситуації, що виникають у питаннях віри, роблячи ставку здебільшого на силове розв'язання проблеми, наслідком чого є, як правило, ізоляція частини віруючих громадян, несприйняття ними гасел офіційної ідеології, багатьох акцій державних органів явно недемократичного характеру. У неоголошеній війні проти власних підданих програє держава...

Примітки:

1. Архів Управління Служби безпеки України по Львівській області (далі АУСБУЛО). — Спр.П39952.
2. Там само. — Спр.П25682. — Т.2, арк. 11-16.
3. Центральний державний архів громадських об'єднань України (далі ЦДАГОУ).-Ф.1, оп.24, спр.5908.- Арк.31.
4. Шиш А. Уніати-покутники. Хто вони? — Ужгород, 1987. — С.53-54, 99, 105-106; АУСБУЛО. — Спр.П25682. — Т.2.- Арк.103-108.
5. Центральний державний архів вищих органів влади України (далі ЦДАВО України). -Ф.4648, оп.5, спр.6.- Арк.163-165.
6. Державний архів Львівської області (далі ДАЛО). - Ф.Р-1332, оп.2, спр.37.- Арк.75-77.
7. Там само.- Спр.38.- Арк.27.
8. ЦДАВО України.- Ф.4648, оп.7, спр.446. -Арк.28.
9. Там само.- Арк.30-31.
10. Там само.- Арк.124-125.
11. ЦДАГОУ. -Ф.1, оп.25, спр.42.- Арк.2-3.
12. Там само.
13. Там само.- Арк.5-7.
14. Шиш А. Уніати-покутники. Хто вони? — С.96-97.
15. ДАЛО. -Ф.Р-1332, оп.2, спр.41.- Арк.145.
16. Прищепа Є. Лик уніатського душпастиря // Людина і світ. — 1968. — №11. — С.36-37.
17. ДАЛО. -Ф.Р-1332, оп.2, спр.42.- Арк.267.
18. ЦДАГОУ. -Ф.1, оп.25, спр.1040.- Арк.42.
19. Боцюрків Б.Українська греко-католицька церква в катакомбах // Ковчег. — 1993. — Ч. 1. — С.139.
20. ЦДАВО України. -Ф.4648, оп.7, спр.76.- Арк.14-17.
21. АУСБУЛО. Спр.П25682. — Т.1.- Арк.1-14.
22. Там само. — Т.2.- Арк.109-119.
23. Там само. — Т.3.- Арк.286-294.
24. Там само. — Т.4.- Арк.126-136.

Таранець С. (м. Київ)

БАЛТА СТАРООБРЯДСЬКА

Балта – місто, районний центр Одеської області, з 1791 р. до ствердження Рядянської влади повітове місто Подільської губернії. До приєднання до Росії стояло на кордоні Речі Посполитої та Кримського ханства (васала Османської імперії). В XIX – на поч. XX ст. центр древнього благочестя, місце перебування старообрядського єпископа Балтського (білокриницької ієрархії), пункт зосередження старообрядського капітулу губернії, крупний торгівельний центр.

Місто Балта засноване в 30-ті рр. XVII ст. за розпорядженням відомого польського магната князя Любомирського. Його осадчим був єврей Додісом Шмуліович. Спочатку воно носило назву Палієва Озера і розміщувалося на лівому березі річки Кодими (притоки Південного Бугу). Свою назву містечко отримало від імені козака Палія, який ще до започаткування його Д. Шмуліовичем займався в цій місцині пивоварінням[1].

По праву сторону від р. Кодими на уступленій князем Любомирським землі, навпроти Палієва Озера виникає інша невелика слобода, під назвою Фокшани[2]. В 1748 р. на території Фокшан, які спалюються татарами, турки будують фортецю під назвою Балта (або Барта), що нібито в перекладі з турецької означало "сокира" – для страхання неприятеля.

Ще раніше, в 1699 р., на протилежному березі р. Кодими Йозеф Любомирський будує укріплення і називає його Йозефград.

До 1748 р. відноситься перша загадка про нове селище старообрядців на стороні підвладній Туреччині[3]. Говориться, що старовіри поселилися біля фортеці, окремою слободою. Вони були вихідцями з чернігівських старообрядських слобід. Однак, досліджуючи економічний розвиток м.Балти згаданого періоду, ми припускаємо, що старовіри селилися в Балті значно раніше, тому що в вищезгаданий час вони вже вели інтенсивну торгівлю в регіоні і мали досить значні капітали. Ймовірно, в 1748 р. сюди переселилась значна група старообрядців з Чернігівщини, про що й засвідчує джерело. Підприємливих старовірів ця місцина приваблювала своїм вигідним географічним становищем: місто розміщувалося на важливих торгівельних шляхах, які йшли з глибин Брацлавщини, Поділля, Волині та Київщини до берегів Чорного моря.

Власне м. Балта з сучасною йому назвою починає існувати з 7 жовтня 1795 р., коли регіон переходить під скіпетр російського царя. З цього часу завдяки пожвавленню господарських та торгівельних зв'язків місто розвивається швидкими темпами. На "турецькій" стороні старообрядцями облаштовується три великі вулиці: Нижня Руська, Середня Руська та Верхня Руська. З цього часу "турецьку" сторону починають називати "російською" стороною[4]. Поскільки в Балті старообрядський елемент був єдиним, який представляв росіян серед чисельної общини євреїв, то влада, не дивлячись "на їх розкол", певний час опиралася на допомогу старовірів.

Досить суттєвоого значення набуває в місті ярмаркова торгівля. Всього тут відбувалося шість ярмарок, проте, найбільшою з них була Троїцька або Майська ярмарка. Ця ярмарка за оборотами привезеного і проданого товару входила в трійку найбільших ярмарок Південно-Західного краю Російської імперії, разом з Києвом та Бердичевом. Ярмарка розпочиналася 25 травня і продовжувалась більше як 10 днів.

В другій пол. XIX ст. обороти цієї ярмарки становили:

Роки	Привезено товару (крб.)	Продано товару (крб.)
1862*	2 189 157	69 358.
1863*	1 538 587	262 326
1864*[5]	594 600	216 000
1872**	987 596	389 623
1880**	2 753 813	1 720 817
1881**[6]	2 196 019	1 209 011
1887***	3 049 978	2 191 361
1888***[7]	2 235 917	1 456 605
1889[8]	1 796 824	916 082
1897[9]	550 000	300 000

На початку XIX ст. старообрядці містя вели активну торгівлю. Вони мали ряд своїх магазинів. В місті до купецької гільдії було записано 397 старовірів, тоді як купців серед євреїв, які складали більше 70% населення Балти налічувалося всього лиш 46 чол[10]. В 60-ті рр. XIX ст. Балта стає найкращим і найбільш промислово розвиненим містом Подільської губернії[11].

Приведені вище свідчення протиріччили російському законодавству про купецькі гільдії. Указами імператора заборонялося допускати старовірів зо запису в них без пред'явлення свідотств про приналежність до панівної Церкви. Іншим указом регламентувався запис в гільдії на тимчасовій основі з умовою прийняття старообрадцями єдиновір'я.

В 1859 р. в Подільську духовну консісторію поступив донос, "что в Балте есть немало купцов из раскольников, а именно: Лапин, Кушнерев, Фомин, Тамбовский и другие есть, таких много, проживающих лиц из других губерний, как-то из Черниговской и Кишеневской"[12]. Духовна консісторія вимагала дати свідчення, на основі чого старообрядці Балти записані в купецькі гільдії.

До статоробрядцьких купців міста належали: Яків Давидович Марінський, Філарет Омелянович Фомін, Михайло Іванович Кушнєров, Іван Іванович Чоботов, Авраам Олексійович Фомін, Корній Іванович Пипін, Прокіп Григорович Лощенов, Устим Трохимович Гончаров, Назар Якимович Марінський, Сергій Матвійович Лапін, Моїсей Матвійович Лапін, Явдоким Єгорович Карасьов, та приписаний до Бесарабської області до м. Бендер міщанин Єгор Васильович Фомін[13].

12 грудня 1859 р. балтський священник панівної Церкви Микола Попов доносив архієпископу подільському і брацлавському Іринарху про очікуване швидке приєднання місцевих старовірів до офіційної Церкви. "При всем усилии со стороны моей, – писав він, – к просвещению балтских раскольников при всяком удобном случае, религиозно-нравственное состояние их доселе не улучшилось. Есть, впрочем, надежда, что оно скоро улучшится, потому что большая часть из них или вовсе не придерживаєтся своих грубых обычаев, или держится таковых токмо для вида, а некоторые даже не противоречат православным убеждениям и иногда бывает в православной церкви, особенно при совершении браков. Очевидно, что они тяготятся своим настоящим состоянием, но по невежеству не имеют сил отстать от него"[14]. Але чи дійсно тяготились балтські старовіри сповідуванням древньо-православної віри? На прохання балтського міського голови, підполковника Макарова, більшість з представлених свідотств купецьких свідчили, що належали вони до "старообрадського віросповідування". Серед них купці 3-ої гільдії: Абрам Фомін, Яків Марінський, Устим Гончаров, Назар Марінський, Явдоким Бондарєв, Михайло Кушнєров, Іван Чоботов та Філарет Фомін. Інші відповідали заплутано. Так, купці 3-ої гільдії Єгор Фомін, Михайло Кушнєров та Моїсей Лапін написали, що вони належать до "греко-римського", тобто по суті уніатського віросповідування, що дуже сумнівно. Купець 3-ої гільдії Сергій Лапін вказав, що належить до греко-російської, а купець 3-ої гільдії Прокіп Лощенов узагальнив і укзав, що належить до християнського віросповідування[15]. В той самий час Балтська міська дума відповіла городничому, що купці-старообрадці міста під час реєстрації заявлених капіталів пред'явили свідотства в Подільську казену палату про свою приналежність до єдиновір'я, тобто офіційної Церкви. На основі цих документів старовіри міста і зачислились в купецькі гільдії.

Все купецтво м. Балти було представлено лише одним купцем 1-ої гільдії, котрий також походив з старообрядської родини. В 1859 р. Павло Матвіойвич Лапін обминувши другу гільдійську ступінь, зразу ж заявив про наявність капіталу, що дозволяв зачислитися до 1-ої гільдії. Проте, перш ніж причислитись до неї він повинен був підтвердити свою приналежність до офіційного православ'я. З цією метою 29 жовтня 1858 р. в м. Єлисаветграді він обвінчався з дочкою єлисаветградського купця Ганною Олексівною Соколовою в єдиновірській церкві.

Балтські старообрядці займались не лише торгівлею, але ще й розведенням та забоєм худоби. Цей ряд представляли купці Лапіни, Кушнєрови, Бондарєви, Соколови, Шаталови та ін. Їх річний оборот складав від 150 до 200 тис. крб[16]. Переважна частина худоби та овець переробляляась на балтських салаганах. В місті їх нараховивалося дванадцять, а в кожному з них знаходилося по двадцять одному котлу. Місцеві старообрадці також займалися відгодовлею свиней та продажем свинного сала. Купець Михайло Соловйов торгував горілкою від промисловця Соколова. Миловарний завод працюючий в місті також належав старовіру. По вулиці Купецькій (нині Уварова) в місті працював магазин під вивіскою "Фабрика Морозова" відмого російського фабриканта-міліонера, старообрядця Морозова. Тут торгували марсельовими ковдрами та красним товаром. В Балті старовіри мали всього декілька великих лавок, котрі приносили прибутку від 30 до 40 тис. крб. щорічно. Значна частина місцевих старовірів займалася коробейним промислом, характерним для стародубських старовірів-лобожан та володимирських старобрядських офєнєй. Товар, який вони розносили, продавався по селах та містечках, базарах та ярмарках, як оптовикам євреям так і безпосередньо споживачу[17].

В 1860 р. в Балті проживало 14 154 чол.[18], а в 1891 р. населення міста становило 33 743 чол19. За конфесійною приналежністю в 1891 р. вони розділялися слідуючим чином: євреїв – 79,3%, православних – 18,1%, старообрядців – 1,8%, католиків – 0,8%, лютеран – 0,01%. Храмів панівної Церкви числилося два, один костьол, синагог і єврейських молитовних будинків – 17, одна старовірська церква[20].

Із звітної відомості про офіційну чисельність старовірів в Подільській губернії відомо, що в Балті в 1835 р. їх проживало 680 чол., в 1857 р. – 1235 чол., в 1864 р. – 1696 чол., в 1868 р. – 1227 чол., в 1897 р. – 1804 чол., в 1900 р. – 1470 чол., в 1913 р. – 3494 чол[21]. Якщо слідувати відомості, то помітно, що чисельність старовірів міста немає поступового росту, а за вибрані роки розвивається стрибкочинно. Це викликано насамперед далеко не точною реєстрацією старообрядського населення Балти. Лише дані за 1913 р. можна вважати більш-менш найближчими до реальної цифри по причині припинення на старовірів гонінь після 1905 р.

Не дивлячись на своє високе соціальне становище в 30-ті рр. XIX ст., надалі старовіри лишились цивільних прав, насамперед права бути вибраними до органів місцевого самоврядування

та виражати інтереси своєї общини[22]. Цим розпорядженням від участі в роботі магістрату усувались не лише старовіри, але всі православні міста, тому що перші виражали інтереси також і останніх, які не мали змоги з-за браку освіти бути обраними в міську раду.

В 1841 р. балтські купці-старовіри Кондрашов і Пипін виступають за створення в місті публічної бібліотеки на свій кошт з метою освіти представників місцевого підприємництва, а також інших верств населення[23]. Разом з цим вони виступили за ствердження комерційного зібрання.

Що стосувалося облаштування вулиць, де жили балтські старовіри, то вони відрізнялись від інших своєю чистотою та обширністю. Багаті, доглянені будинки витагувались в одну лінію, чергувалися з дерев'яними, високими глухими воротами. Їх конструкція, як і архітектура будинків, нагадували тип великоросійської забудови вулиць. Представник Генерального штабу Вітковський, котрий перебував в 60-ті рр. XIX ст. на Поділлі з цього приводу писав: "Городская полиция, которая всегда имеет много хлопот с содержанием в исправности городских улиц совершенно спокойна насчет кварталов, заселенных раскольниками. Городничему довольно сказать: на вашей улице не совсем исправлен мост; и они ответят: "так что же, батюшка, прикажи, так исправим, а нет, так и новый сделаем!"[24].

Швидке збагачення балтських старовірів висунуло їх на високі позиції не тільки в Подільській губернії, але й в старообрядстві в цілому. Активна життєва позиція балтських, як і куренівських (с. Куренівка Ольгопільського повіту Подільської губернії) старообрядців визначила їх подальший шлях. З ствердженням в 1846 р. в Білій Криниці (Буковина підвладна Австро-Угорській імперії) старообрядської ієрархії викликало піднесення Балти. Місто стояло на шляху сполучення старообрядців Москви і Білої Криниці. Активність та багатство місцевих старовірів дозволило створити тут одну з перших єпархій древньоправославної Церкви. Тут була створена Балтська єпархія. Першим її єпископом стає настоятель та ігумен Куренівського чоловічого монастиря, колишній балтський купець Василь Ємельянович Римарєв, в іночестві – Варлаам[25]. Рукопокладений він був під Москвою старообрадським архієпископом Антонієм (Шутовим), Будучи гарячим прибічником Окружного послання, підписаного ним в кінці 1862 р., єпископ Варлаам до самої своєї кончини залишився вірним йому.

Балтська старообрядівська єпархія мала величезні простори. Єпископ балтський окормляв приходи всього Південно-Західного краю, Херсонської та частини Бесарабської губерній. В віданні балтського єпископа перебували Чорнобильський Пустинно-Нікольський чоловічий монастир, Замошинський Казанської Божої Матері жіночий монастир (обидва в Радомишльському повіті Київської губернії), Черкаський Покровський жіночий монастир, Куренівський Нікольський чоловічий монастир, Куренівський Успіння Пресвятої Богородиці жіночий монастир (Ольгопільський повіт Подільської губернії).

Після смерті єпископа Варлаама в 1868 р. Балтська єпархія розкололась. Варлаама поховали в Балті на старообрядському кладовищі в родовому склепі. Після його смерті подільські старообрядці розділились на два табори: прихильників та противників Окружного послання. Вже в 70-ті рр. XIX ст. тут діє два єпископа: окружний та неокружний. Відповідно й населення Балти ділилося на дві частини – ту, яка приймала Послання, та ту, яка його не визнавала. Ще до згаданого Послання старовіри міста ділили себе на дві групи. Проте, всі вони були поповцями і визнавали Білокриницьку ієрархію. Так молєнним належав Введенський храм, часовенним – церква Успіння Пресвятої Богородиці, а коли з'явилися неокружники, прозвані в Балті калантаївцями, збудований ще один Успенський храм[26]. З 1871 по 1873 рр. балтською кафедрою управляв єпископ Анатолій. Далі, з 1876 по 1906 рр. єпрхією завідував єпископ Селівестр. В той самий час на цю кафедру неокружний єпископ Йосип нижньогородський поставив єпископом Кирила І. Він займав цю кафедру до 1884 р. З 1897 р. до смерті Селівестра в 1906 р. неокружну балтську кафедру займає Кирил ІІ[27]. В 1906 р. він примирився з старообрядською Церквою і переніс свій центр єпархії з Куренівки до Одеси. З цього часу він іменується єпископом балтським і одеським,

Таким чином, вигідне географічне становище м. Балти сприяє поселенню тут старообрядців:

– масове переселення старовірів відбулося в 60-ті рр. XVIII ст. В турецьку Балту поселилась значна кількість прибічників древнього православ'я з чернігівських і стародубських слобід;

– вигідне географічне розташування задавало ритм розвитку балтської ярмаркової торгівлі, що в свою чергу сприяло піднесенню благополуччя місцевих старовірів;

– не дивлячись на порівняну більшість євреїв в м. Балті, тон в ярмарковій торгівлі задають старообрядці;

– розвнуті регіональні торгівельно-економічні зв'язки сприяють піднесенню інших видів господарської діяльності прихильників церковної старовини;

– старовіри виступають як активні громадяни в облаштуванні міста;

– з заснуванням Білокриницької ієрархії та наявністю капіталу в Балті створюється старообрядська єпархія;

– з створенням Балтської єпархії місто перетворюється на один з центрів старообрядства.

Примітки:

1. Карачківський М. Матеріали до історії міст на Поділлі наприкінці XVIII віку // Історично-географічний збірник. Т. 4. – К., 1931. – С. 170.
2. Там само.
3. Подольские епархиальные ведомости. (Далі ПЕВ). 1889, № 31. – С. 716.
4. Город Балта (Подольской губернии) Историческая заметка // Киевская старина, 1904, № 6.
5. Демяненко А. Статистические сведения о Подольской губернии за 1862, 1863 и 1864 гг. – Каменец-Подольск, 1865. – С. 43.
6. Сборний сведений о Подольской губернии // Краткие статистико-економические очерки современного состояния Подольской губернии. Вып. II. – Каменец-Подольск, 1882. – С. 77.
7. Обзор Подольской губернии за 1888 г.
8. Обзор Подольской губернии за 1889 г.
9. Большая энциклопедия. Т. 2. – СПб., 1900. – С. 486.
10. Карачківський М. Матеріали до історії міст на Поділлі наприкінці XVIII віку // Історично-географічний збірник. Т. 4. – К., 1931. – С. 168.
11. Экономическое состояние городских поселений Европейской россии в 1861-62 гг. Ч. 2. – СПб., 1863. – С. 7.
12. Каменець-Подільський міський державний архів. Ф. 315, оп. 1, спр. 1490, арк. 1.
13. Там само. – Арк. 39.
14. Там само. – Арк. 7.
15. Там само. – Арк. 37.
16. Витковский. О роскольниках в Подольской губернии // Отечественные записки [Б. м. и г.]. – С. 358.
17. Там само. – С. 359
18. Семенов П. П. и др. Географо-статистический словарь Росийской империи. Т. 1. – СПб., 1863. – С. 201.
19. Энциклопедический словарь Т. 2А. – СПб., 1891. – С. 820.
20. Там само.
21. Таранець С. Старообрядство Поділля: питання історії та сучасності // Наукові записки. Збірник праць молодих вчених та аспірантів. Т. 4. – К., 1999. – С. 45.
22. Центральний державний історичний архів України (ЦДІАУ) в м. Києві. Ф. 442, оп. 1, спр. 1483, арк. 2.
23. Попитка учредить в Балте коммерческое собрание и городскую общественную библиотеку // Киевская старина. – К., 1901. – С. 159.
24. Витковский. О роскольниках в Подольской губернии // Отечественные записки [Б. м. и г.]. – С. 359.
25. Таранець С. Старообрядство Поділля: питання історії та сучасності // Наукові записки. Збірник праць молодих вчених та аспірантів. Т. 4. – К., 1999. – С. 45
26. Особистий архів автора. Щоденник 20 вересня 1999 р. Свідчення Полякової Степаниди Федосіївни.
27. Таранець С. Старообрядство Поділля: питання історії та сучасності // Наукові записки. Збірник праць молодих вчених та аспірантів. Т. 4. – К., 1999. – С. 61

Вільховий Ю., Год Б. (м. Полтава)

ДЕРЖАВНА ПОЛІТИКА СРСР ЩОДО ПРОТЕСТАНТСЬКИХ КОНФЕСІЙ УКРАЇНИ У 40-Х – 50-Х РОКАХ

(євангельські християни, баптисти, п'ятидесятники та ін.)

Друга світова війна стала причиною значних змін у середовищі протестантських церков України. Кількість віруючих збільшувалася. Війна завдала втрат кожній українській родині: мільйони людей втратили своїх рідних і близьких, змушені були залишити міста і села, опинилися "вибитими" із звичного життєвого ритму. Усе це викликало пожвавлення релігійних настроїв, церковного життя. На середину 40-х років протестантські конфесії роблять спроби відновити структуру своїх організацій, традиційні форми і методи діяльності. Активізують свою роботу релігійні громади у східних та південних районах України.

Найшвидше зростали лави баптистської церкви. Це пояснювалося деякими особливостями її віровчення і організації. По-перше, баптистське віросповідання робить акцент на ідеї споконвічного провіденціалізму, на неминучості і навіть благості страждань.[1] За умов післявоєнних нестатків проповіді фаталізму, невблаганності долі, заклики покірно нести хреста, який випадає на долю кожного, вносили заспокоєння у душі людей, несли в собі якусь утіху. По-друге, баптисти не просто проповідували. Вони створювали громади — згуртовані колективи однодумців, де кожна людина, незалежно від віку і роду занять, відчувала постійну увагу, готовність прийти на допомогу.[2]

У післявоєнних умовах розгромленого побуту, розпаду звичних (сімейних, особистих) соціальних зв'язків, коли сильніше відчуваються безпритульність, одинокість, забутість — громади баптистів не могли не приваблювати багатьох людей. Завдяки цьому керівництву баптистської церкви за кілька років вдалося серйозно перебудувати і відновити свою організацію, розширити і вдосконалити місіонерську діяльність.

Після війни значно посилили свою діяльність церкви євангельських християн, християн віри євангельської та християн євангельської віри (воронаївці). Громади цих конфесій були поширені на всій території України і активно відновлювали свої церковні структури.

Проте стрімке зростання релігійності населення не влаштовувало вище політичне керівництво СРСР. 29 травня 1944 року постановою РНК №628 було створено Раду у справах релігійних культів (РСРК) при Раді Народних Комісарів СРСР. У постанові РНК зазначалося, що "РСРК здійснює зв'язок між урядом СРСР і керівництвом релігійних об'єднань мусульманського, іудейського, буддистського сповідання, вірмено-григоріанської, старообрядської, греко-католицької, лютеранської церков, сектантських організацій з питань цих культів, які потребують дозволу уряду СРСР".[3] Рада займалася розглядом питань, які ставилися керівниками релігійних культів і які вимагали рішення уряду СРСР; розробкою проектів законодавчих актів і постанов з питань цих культів, а також інструкцій та вказівок щодо їх застосування і внесення на розгляд Раднаркому. РСРК наглядала "за правильним і своєчасним впровадженням у життя законів і постанов Уряду СРСР щодо релігійних культів, надавала уряду інформацію і висновки щодо діяльності релігійних культів, здійснювала загальний облік церков, молитовних будинків, складала статистичні звіти за даними, що надходили від місцевих радянських органів".[4] РСРК мала право вимагати від центральних і місцевих радянських органів необхідні матеріали та довідки з питань, що були пов'язані з релігійними організаціями, а також утворювала комісії для розробки окремих положень стосовно культів. Усі центральні установи і відомства СРСР свої заходи щодо релігійних культів попередньо узгоджували із Радою.

При Раднаркомах союзних і автономних республік та обласних (крайових) виконкомах РСРК мала своїх уповноважених, які діяли згідно з повноваженнями Ради. Головою РСРК було призначено І.В.Полянського, а уповноваженим в Українській РСР — П.Я.Вільхового.

У 40-х роках серед протестантських громад значно посилилися інтеграційні процеси. Насамперед, це стосувалося церков євангельських християн і баптистів. Це призводить до об'єднання церков. Але об'єднання зумовлювало низку внутрішніх і зовнішніх чинників. Серед внутрішніх чинників слід виділити: 1) прагнення отримати централізовану організацію; 2) відсутність принципових розходжень у віросповідній та культовій практиці; 3) тривалу історію співпраці між конфесіями; 4) зміцнення позицій і суспільного впливу церков. Серед зовнішніх чинників, які зумовлювали об'єднання ми виділяємо: 1) єдину можливість для релігійних громад діяти легально; 2) політику жорсткого тиску на віруючих і духовенство з боку радянських владних структур, партійних органів і КДБ, що змушувала протестантів об'єднуватися, утворюючи одну велику, але "слухняну" і легко контрольовану релігійну організацію.

Ідея об'єднання євангельських християн і баптистів була далеко не новою. Вона з'явилася у протестантському середовищі ще наприкінці XIX століття. З того часу це питання завжди активно дискутувалося на з'їздах євангельських християн

і баптистів. Ці конфесії досить дружно співіснували. Як зазначає дослідник В.Любащенко, "період першої третини XX століття можна характеризувати як історію спільного євангельсько-баптистського братства в Україні".[5]

Зараз досить важко оцінити, як могли б завершитися інтеграційні процеси між даними церквами. Адже життя протестантів коригувалося державною політикою. Таким чином, схема, за якою будувалися стосунки євангельських християн і баптистів, була деформована політикою радянської держави. Бо для будь-якого деспотичного режиму прагнення встановити суворий контроль не лише за діяльністю усіх соціальних інститутів і груп, але й за сферою їх щоденного життя цілком нормальне і природне. Ідеалом виступає повністю регульоване, "прозоре" суспільство, в якому ліквідовані усілякі впливові центри, незалежні цінності, непередбачувані нахили особистостей.[6] Усі життєві цінності, творчі ініціативи, прояви захоплення і радості — повинні інспіруватися, схвалюватися і впроваджуватися виключно "згори". Зазвичай це досягалося за допомогою адміністративного контролю, через підпорядкування тих чи інших соціальних інститутів відповідних державно-партійних органів. Саме з цією метою було створено РСРК. Але з релігією справа була набагато складнішою: церква за конституцією "відокремлена" від держави, і її не можна було безпосередньо включити до системи світської влади.[7] Враховуючи цю особливість, держава вирішила створити єдину, легко контрольовану церковну організацію (серед віруючих євангельсько-баптистського спрямування), поставити на її чолі "слухняне" керівництво і через нього, застосовуючи метод "батога і пряника", намагатися управляти помісними церквами і масовою релігійною свідомістю. Основна мета, до якої прагнули досягти партійні ідеологи СРСР і УРСР, — прискорене, класове "згасання" релігії, якій не було місця у комуністичному суспільстві. За словами Л.Мітрохіна, "перемогла ідея повторити досвід, нещодавно проведений з Руською православною церквою, який, здається, себе не виправдовував".[8]

Варто зазначити, що релігійні лідери євангельських християн і баптистів, розглядаючи ідею об'єднання, переслідували зовсім іншу мету. Адже Спілка баптистів була ліквідована ще у 1935 році, а багато її служителів змушені були перейти (для того щоб легально існувати) до випадково збереженої Всесоюзної спілки євангельських християн (ВСЄХ). Лідери обох конфесій серйозно обмірковували перспективи майбутнього.

Війна досить міцно згуртувала віруючих. Влітку 1941 року ВСЄХ звернулася до усіх братів християнського віросповідання із закликом виконати свій обов'язок по захисту рідної країни. Віруючі воювали на фронті, збирали для армії кошти, добровільно працювали у госпіталях і т.п.

У травні 1942 року керівники баптистської церкви Микола Левінданто та Михайло Голяєв звернулися до ВСЄХ, яку очолювали Михайло Орлов та Олексій Андреєв, з пропозицією щодо об'єднання і спільну протидію фашистським загарбникам.[9] Процес об'єднання, який вже фактично проходив на місцях, було розпочато офіційно. Для радянських партійних функціонерів настав довгоочікуваний час. Лише війна, яка лютувала в країні, перешкоджала об'єднавчому рухові.

Коли ситуація на фронтах значно покращилася і партія отримала змогу й час звернути більшу увагу на релігійні проблеми, уряд СРСР дає згоду на об'єднання. 26-29 жовтня 1944 року у Москві проходить Всесоюзна нарада — з'їзд представників євангельських християн і баптистів [10]. Умови об'єднання в основному повторювали угоду 1920 року: усі громади повинні мати по можливості рукопокладених пресвітерів, які здійснюють хрещення, хлібопереломлення і шлюб. При відсутності таких пресвітерів дані обряди могли здійснювати й нерукопокладені члени громади, але лише за дорученням церкви. Було вирішено, що хрещення і шлюб мають однакову силу як у випадку покладання рук, так і без нього. Таким же чином було вирішено питання про хлібопереломлення (можна ламати хліб на дві частини, або на декілька).

Як бачимо, наприкінці 1944 року шляхом злиття двох великих протестантських течій, утворюється Всесоюзна спілка євангельських християн і баптистів — ВСЄХіБ (з жовтня 1945 року — ВСЄХБ).

Керівництво ЄХБ вважало, що об'єднання відбулося добровільно, без жодного впливу влади чи духовних центрів обох спілок [11]. Воно йшло не згори, а знизу, про що свідчив його стихійний характер. Але для багатьох дослідників залишалося нерозкритим питання про те, за яких умов відбувався останній, офіційний і завершальний етап злуки, включаючи і жовтневий з'їзд. Досліджені архівні матеріали дають нам змогу твердити, що інтеграційні процеси 1944 року проходили під загальним керівництвом вищої політичної верхівки СРСР та РСРК.

Створення Спілки ЄХБ засвідчувало появу на теренах СРСР централізованої, багатоступінчастої і розгалуженої протестантської організації. На чолі її стала Всесоюзна рада ЄХБ (ВРЄХБ) зі штатом старших пресвітерів у кожній республіці (спочатку вони називалися уповноважені ВРЄХБ) і пресвітерами, які керували громадами на місцях. Першим головою ВРЄХБ став у 1944 році колишній євангельський християнин Я.І.Жидков. Старшим пресвітером і уповноваженим ВРЄХБ по УРСР було призначено О.Л.Андреєва — євангельського християнина.

Отже, на теренах СРСР і України з'явилася нова протестантська церква. Те, чого не вдалося досягти ні царській Росії, ні в більш менш "вільні" роки непу — здійснюється в сталінські сорокові роки. Причому, як покаже історія, розмах цього об'єднання набагато перевершив побажання лідерів двох конфесій, які вони висловлювали до цього. Ця злука, "по-радянськи", стала причиною багатьох незгод і суперечностей в церкві ЄХБ. Навіть офіційна радянська історіографія

вказувала на певну штучність злиття цих протестантських церков.[12]

Наступним кроком у діяльності РСРК стало насильне приєднання до ВСЄХБ громад церкви п'ятидесятників (християн віри євангельської — ХВЄ і християн євангельської віри — ХЄВ).

П'ятидесятництво виникає на початку ХХ століття всередині протестантських фундаменталістів Америки.[13] Воно швидко зростає чисельно і невдовзі набуває міжнародного розмаху. На сьогодні віруючих п'ятидесятників у світі більше 51 мільйона осіб.[14] В Україні було два основних центри поширення п'ятидесятників — східний і західний. Діяльність п'ятидесятників на Сході України була прямо пов'язана з іменем І.Є.Воронаєва, православного, який у 1907 році перейшов у баптизм. І.Воронаєв служив офіцером у царській армії і був пресвітером Одеської баптистської громади, а в 1912 році — емігрував до США. В Україну І.Воронаєв повертається як місіонер одного із американських п'ятидесятницьких об'єднань — Асамблеї Бога. Він обирає для своєї діяльності Одесу, яка завдяки своєму міжнародному порту мала зв'язки з іншими містами. Під керівництвом І.Воронаєва п'ятидесятники поширили свій вплив на великі індустріальні райони України. У перші місяці 1930 року лише на Дніпропетровщині діяло більше 50 громад ХЄВ.[15]

На початку 20-х років до Західної України із США повернулися п'ятидесятники І.Герис, П.Ільчук, Й.Антонюк, Т.Нагорний. Вони організували навколо себе віруючих. У 1929 році у селищі Стара Човниця на Волині відбувся перший з'їзд п'ятидесятників Східної Польщі, Західної України і Західної Білорусії. З'їзд приймає рішення щодо створення Спілки зборів церкви ХВЄ з центром у Лодзі. Українців у керівництві Спілкою представляли І.Панько, Г.Федишин, П.Ільчук, Д.Косьма, Т.Нагорний, К.Леонович, С.Ярмолюк, І.Зуб-Золотарьов, М.Вербицький.[16]

На середину 40-х років крім церков ХЄВ і ХВЄ п'ятидесятників репрезентували християни в дусі апостолів, або смородинці (за прізвищем засновника — М.П.Смородіна), а також дрібні об'єднання сіоністів, шмідтівців, леонтієвців, мурашківців.

Під час війни значно зміцнили організаційні структури церкви ХЄВ. Було утворено Управління Єпископальної церкви ХЄВ, яке включало 4 єпархії: Дніпропетровську, Дніпродзержинську, Криворізьку і П'ятихатську. З приходом радянської влади Управління Єпископальної церкви було ліквідовано. Колишні керівники єпархій — єпископи Д.І.Пономарчук (м. Дніпродзержинськ), Г.Г.Понурко (м. Дніпропетровськ), П.П.Шокало (м. Кривий Ріг), А.І.Бідаш (м. П'ятихатки), а також пресвітери К.С.Кружко, М.В.Кузьменко, І.Левчук продовжують керувати духовним центром церкви ХЄВ. Керівники ХВЄ і ХЄВ прагнуть законно зареєструвати свої структури, але РСРК уже мала стосовно п'ятидесятників інші наміри. Взимку 1945 року пресвітери Д.М.Адамік, А.В.Нікітчук, П.І.Ільчук відновили у Львові духовний центр ХЄВ на Західній Україні, але власті відразу ж розпустили його як незаконний.[17]

У квітні 1945 року Д.Пономарчук, П.Шокало, А.Бідаш звернулися до РСРК з декларацією, де засвідчували про своє лояльне ставлення до радянської влади, визнавали обов'язок військової служби, просили легалізувати їх діяльність. З такою ж заявою вони звернулися наприкінці квітня до РМ СРСР.[18] Влітку 1945 року лідерам ХЄВ було відмовлено в реєстрації і запропоновано приєднатися до церкви ЄХБ, оскільки між двома конфесіями не існувало серйозних догматичних розходжень.[19]

Післявоєнна реєстрація релігійних громад СРСР, яка розпочалася у 1944 році, була загальнообов'язковою для усіх церков. Віруючі зареєстрованої церкви мали право на легальне, відносно вільне, але під контролем влади задоволення своїх духовних потреб. Віруючі незареєстрованих церков перебували у набагато гіршому становищі. Зокрема, їм заборонялося збиратися великими групами для відправлення релігійних обрядів. Коли ж вони порушували цю заборону, то влада відразу зараховувала їх до розряду "релігійного підпілля", яке вважалося ворожим до радянського ладу. Таке підпілля зазнавало найжорстокіших репресій владних структур. Особливо це стосувалося лідерів та активу релігійних громад. Рада у справах релігійних культів отримала від партії і уряду виключне право вирішувати — кому бути, а кому не бути зареєстрованим, які церкви повинні об'єднатися, а які не повинні. Зрештою, все повоєнне радянське законодавство про культи розроблялося функціонерами РСРК. Саме РСРК коригувала і спрямовувала післявоєнні репресії щодо окремих церков, культів, дрібних релігійних сект. Тому лідерам ХЄВ постійно нагадували про те, що їх чекає у випадку неприйняття пропозицій РСРК. З іншого боку деяким лідерам ХЄВ було обіцяно (не для широкого розголосу!) збереження високих посад у об'єднаній церкві.[20]

У серпні 1945 року Д.Пономарчук і А.Бідаш були запрошені до Москви на пленум ВРЄХБ. 19 серпня 1945 року розпочалися складні переговори у ході яких було підписано Серпневу угоду, за якою церкви ЄХБ і ХЄВ зливалися в одну конфесію, але за умови відмови п'ятидесятників від "глассолалії" та "обряду омовіння ніг".[21] Таким чином лідери ХЄВ, які опинилися перед жорстокою альтернативою, "добровільно" погодилися на об'єднання. Варто зазначити, що РСРК довелося "тиснути" також і на ВРЄХБ, оскільки її лідери досить неохоче сприйняли ідею об'єднання. Ні лідери об'єднаної церкви ЄХБ, ні функціонери РСРК навіть не зрозуміли і не усвідомили усієї складності ситуації. Якщо не враховувати скромного досвіду об'єднання православ'я і старообрядництва — створення єдиної церкви за Павла І, то впродовж всього імператорського періоду російської історії на подібну акцію не наважилися навіть оберпрокурори Синоду.[22] Коли б у РСРК була нагода, то вона ладна була приєднати до церкви ЄХБ і конфесії адвентистів сьомого дня (АСД) і молокан, щоб створити єдину, слухняну і легко керовану протестантську суперцеркву в СРСР.

У листопаді 1945 року розпочався процес практичного злиття громад п'ятидесятників із церквою ЄХБ. Як наслідок — неможливо зафіксувати точну кількість громад і віруючих церкви ХЄВ у повоєнні роки. Одні громади реєструвалися як автономні, інші — як об'єднані, а найбільше було незареєстрованих громад. Через злиття громад ХЄВ, процес їх загального обліку ускладнився. За різними даними на 17 квітня 1946 року в Україні було зареєстровано біля 200 церков п'ятидесятників, з яких 116 — злилися із ВРЄХБ.[23] На 1 січня 1947 року в Україні було зареєстровано 626 громад ХЄВ із загальною кількістю віруючих майже 25000 осіб. З них із ВСЄХБ повністю злилася 441 громада, де перебувало 20419 віруючих.[24] Віруючі п'ятидесятники здебільшого досить негативно сприйняли Серпневу угоду. У багатьох регіонах України влада фіксувала різкі виступи проти об'єднання.[25]

Інтеграційні процеси серед протестантських церков тривали і далі. У 1946 році на братській конференції в Ужгороді до церкви ЄХБ приєдналося 25 громад і груп вільних християн (дарбистів) Закарпаття.[26] Конференція вирішила: 1) приєднати усі громади християн Закарпатської області до Спілки ЄХБ СРСР і об'єднатися із баптистськими громадами Закарпаття в одне братство...; 2) провести реєстрацію своїх громад, відповідно до діючого законодавства СРСР [27]. ВРЄХБ стверджує, що на Закарпатті всього приєдналося майже 170 громад з чисельністю віруючих 5300 осіб.[28]

У 1947 році на основі Серпневої угоди 1945 року із церквою ЄХБ об'єдналися євангельські християни у дусі апостольському (одиничники). Їх представляли М.Смородін, М.Шишков, Є.Прудников. Крім того, за період 1945-1949 років до ВСЄХБ приєдналося майже 70 громад Спілки Церков Христових (СЦХ), яка діяла здебільшого на території Західної Білорусії і України.[29] Для того, щоб завершити розгляд об'єднавчої кампанії серед протестантів СРСР і УРСР зазначимо, що з 1964 року до СЄХБ починають приєднуватися ще й громади братських меннонітів. Це відбувалося після з'їзду ЄХБ 1963 року та розширеного пленуму виконавчого органу ЄХБ у серпні 1964 року, де були прийняті відповідні рішення, розроблено механізм і засади об'єднання.[30] У статуті, прийнятому на з'їзді, братські меноніти названі у числі членів СЄХБ.[31]

Таким чином, церква ЄХБ в 40-х – 80-х роках — це спілка різних протестантських конфесій, досить близьких за віросповіданням, але різних за культовою практикою. Ця спілка була витвором РСРК, яка фактично керувала духовним центром віруючих — Всесоюзною радою.

Політика РСРК здійснювалася у руслі об'єднавчих процесів серед протестантів, за правилами, які створювали самі функціонери. У перше повоєнне десятиліття ставлення РСРК до протестантів відзначалося певною своєрідністю. Так, у 1944-1948 роках власті не чинили великого тиску на громади. У всіх областях проходила реєстрація громад, яку влада широко підтримувала. Але це робилося не як вияв любові до віруючих, а для обліку і упорядкування церковної мережі. Державна політика щодо протестантів здійснювалася на двох рівнях — вищому і нижчому. На вищому рівні офіційним виразником державних інтересів була Рада у справах релігійних культів. На нижчому рівні — відповідні служби обласних і районних виконкомів рад депутатів трудящих. На усіх рівнях політика щодо церкви ЄХБ (як і до інших конфесій) корегувалася партійними органами і КДБ. Рада у справах релігійних культів здійснювала цілковитий контроль за протестантськими церквами. Перші важливі офіційні документи РСРК прийняті у 1945 році розвіяли надії протестантського духівництва щодо демократичності і терпимості держави у релігійному питанні. В інструктивному листі РСРК №162 від 29.05.1945 року говорилося: «Не скрізь уповноважені Ради досить рішуче перешкоджають незаконній діяльності громад — це спеціальна робота серед дітей і молоді, благодійницька діяльність, надання допомоги бідним, надання матеріальної допомоги віруючим, місіонерська робота серед населення. Такі прояви потрібно рішуче зупинити через релігійні центри, або шляхом особистого попередження керівництва громад».[32] Це був перший інструктивний лист, який прямо стосувався діяльності релігійних громад. У другому інструктивному листі (№305-с від 15.10.45 р.) старшим пресвітерам ЄХБ заборонялося вільно пересуватися по країні. Вони повинні були обов'язково узгоджувати свої маршрути з республіканськими і обласними уповноваженими РСРК, відвідувати лише зареєстровані громади.[33] У листі мав місце заклик: «Не допускати до реєстрації служителями культу політично шкідливих і сумнівних елементів. Спочатку громада має узгодити кандидатуру із уповноваженим Ради СРК, а потім надсилати документи до свого релігійного центру... Кандидатури неприйняті або сумнівні відводити відразу під різкими приводами...».[34] У цьому ж листі Рада СРК категорично забороняла проведення таких заходів як «День жнив», «Вечеря любові», а також роботу із молоддю. У випадках невиконання цих вимог громади підлягали розпуску.[35] Реєстрація громад поступово перетворилася на інструмент тиску на віруючих. Загальна політика РСРК спрямовувалася на ліквідацію релігійного руху, на розпалювання ворожнечі у громадах, на дискредитацію окремих священнослужителів. Голова Ради СРК І.Полянський, уповноважений Ради по УРСР П.Вільховий, обласні уповноважені, уважно стежили за «дотриманням законодавства про культи». Прихильники церкви ЄХБ важко сприймали той факт, що її духовний центр — ВРЄХБ поступово став слухняним інструментом у руках влади. Якщо на середину 40-х років духовний центр ЄХБ в Україні на чолі з О.Андреєвим намагався хоча б потайки від держави проводити якусь незалежну лінію, то на середину 50-х років апарат старшого пресвітера ЄХБ в УРСР стає виразником політики РСРК щодо церкви. Драматизм становища полягав ще і в тому, що ВРЄХБ на догоду РСРК, почала усувати від керівництва громадами талановитих пресвітерів і

проповідників, які відмовлялися виконувати атеїстичні настанови держави.

У цьому плані для нас вельми цікавою є секретна копія протоколу засідання РСРК від 24 грудня 1946 року «Про стан і діяльність релігійних культів на території Української РСР». На цьому засіданні із доповіддю про релігійну ситуацію виступив уповноважений РСРК по УРСР П.Я.Вільховий.[36] З приводу об'єднання ХЄВ і ЄХБ уповноважений сказав: «Де керівники громад незгодні об'єднуватися — діяти через голову керівників!».[37] Коли уповноваженого попросили розповісти про громаду вільних християн у селі Великі Лучки на Закарпатті (ця громада мала майже 500 віруючих і не хотіла приєднуватися до ЄХБ), про яку говорилося в доповіді, П.Вільховий сказав, що «вільні християни знаходяться у західних областях і, ймовірно, це петлюрівські організації».[38] Старшого пресвітера ЄХБ в Україні О.Андрєєва уповноважений характеризував негативно: «Хто такий Андрєєв? Людина хитра, слабохарактерна. Дуже боїться баптистів. (Андрєєв — колишній євангельський християнин. — Авт.). Йому краще ХЄВ, ніж баптисти. Дуже нещирий. Нікому не довіряє свою касу. Без дозволу скликає обласні наради пресвітерів».[39] Ще більш відверто висловлювалися інші члени Ради. Так, завідуючий відділом РСРК В.Соколов сказав: «...Андрєєв хитрить і викручується. Він розпустився після поїздки до Швеції, надивився там демократичних порядків. Якщо він не зміниться, то потрібно буде ставити питання про оргвисновки і шукати іншого працівника ВРЄХБ в Україні»[40] (підкреслено нами. — Авт.). А заступник голови РСРК Ю.Садовський додав: «Якщо Андрєєв забув ті уроки, що отримав, то доведеться йому нагадати (підкреслено нами. — Авт.). Необхідно взяти з ним дуже тверду лінію, щоб він знав — ніякої підтримки з Москви він не отримає». Разом з тим Садовський закликав оберігати інститут старших пресвітерів церкви ЄХБ, «який введений за нашої активної підказки тому, що дуже зручний».[41] (підкреслено нами. — Авт.). Таким чином, керівництво церкви ЄХБ мусило бути «слухняним» і виконувати усі настанови влади.

Уперше ці настанови були детально викладені у довідці уповноваженого РСРК в УРСР П.Вільхового про становище і діяльність церкви ЄХБ станом на 1 липня 1947 року.[42] Служителям культу заборонялося проводити спеціальну роботу серед молоді і дітей (організація зібрань, гуртків, молодіжних свят, концертів, музичних і вокальних колективів, роздача подарунків, безкоштовні обіди). Зрозуміло, що допускати дітей та неповнолітню молодь на молитовні зібрання служителям культу заборонялося. Для того, щоб діяльність ЄХБ не набувала широкого розголосу, водяне хрещення повинно було здійснюватися в певні дні, в ранній час, у спеціально відведених для цього безлюдних місцях, за погодженням і часто у присутності обласного уповноваженого РСРК.[43] Цікаво, що у своїй статті «Наше водяне хрещення», яка була надрукована на сторінках п'ятого номера журналу «Братський вісник» за 1946 рік, голова ВРЄХБ Я.Жидков цілковито погоджувався з такою новою формулою хрещення.[44] Була обмежена також і свобода пересування пресвітерів та проповідників. Вони могли обслуговувати тільки ту громаду, де були зареєстровані, а проповіді в інших громадах суворо заборонялись. Проповідувати на молитовних зборах мали право лише зареєстровані пресвітери. Віруючих допускали до проповіді лише в особливих випадках, під особисту відповідальність пресвітера. Тобто, кількість виступаючих на молитовних зборах була обмеженою. Обмежувалася і кількість молитовних зборів — не більше 2 на тиждень. Заборонялась всіляка матеріальна допомога для бідних, місіонерська робота віруючих (обходи будинків, поширення Біблії, псалмів і т.д.). «Свята жнив» мали відбуватися тільки для членів громади в межах певного молитовного будинку. З метою стабілізації і поступового скорочення кількості громад ЄХБ, органи місцевої влади отримували спеціальні інструкції РСРК:

1) слідкувати, щоб договори на оренду приватновласницьких будинків заключалися на термін не менше 3-5 років. Це було дуже дорого для віруючих;

2) в областях, де густа сітка громад ЄХБ, укрупнювати ці громади, об'єднуючи дрібні організації в одну велику. «Укрупнені» громади повинні перебувати на відстані 8 кілометрів одна від одної. Цей захід заважав віруючим, особливо людям похилого віку, відвідувати молитовні збори. Кількість громад ЄХБ лише у 1947 році скоротилася на 325;

3) обласні уповноважені РСРК мали слідкувати, щоб санітарно-технічні та протипожежні вимоги до молитовних будинків були значно завищені;

4) взяти курс на професіоналізацію пресвітерського складу — звільнити служителів культу від роботи в колгоспах, закладах, підприємствах. З одного боку, це ізолює пресвітерів від спілкування з людьми, а з іншого — громади будуть їх утримувати власним коштом.[45]

Такі заходи влади болісно вдарили по громадах. Але у 1948 році завершувалася не лише їх загальна реєстрація. Закінчувалася і політика відносного лібералізму у державно-церковних взаєминах. Починаючи з 1948 року, влада застосовує до усіх незареєстрованих релігійних громад виключно силові методи. Політика держави щодо слухняних конфесій у 1944-1953 роках була значно м'якшою. Аналізуючи цей період державно-церковних взаємин, дослідник В.Пащенко зробив аргументований висновок про те, що поки був живий Й.Сталін, існувала неписана угода між Кремлем та лояльними релігійними конфесіями про «мирне співіснування». «При сталінській залізній централізації, — зазначає В.Пащенко, — місцеві адміністрації не посміли б порушити угоду, схвалену особисто вождем, угоду, котру ніколи офіційно не проголошували, а отже, і не могли анулювати за життя Й.Сталіна. Тому головною мішенню антирелігійної пропаганди стають Ватикан та

Всесвітня Рада Церков як антикомуністичні сили, які начебто «підбурюють холодну війну».[46] Проте ще за життя вождя «войовничий атеїзм» розпочав підготовку до масової атаки на церкву. Наприкінці 40-х років почастішали випадки грубого адміністрування з боку місцевих органів влади. Першою «ластівкою», що означала згасання «відлиги» у державно-церковних взаєминах, була постанова ЦК КПРС від 7 липня 1954 року «Про великі недоліки в науково-атеїстичній пропаганді і заходи щодо її поліпшення». РСРК, міліція, прокуратура, КДБ нарешті отримали повну свободу дій. Наступ на релігійні громади був настільки активним, що партія, боячись соціального вибуху, змушена була тимчасово призупинити цей процес. Чиновники настільки завзято виконували постанову, що почали порушувати навіть діюче (далеко не демократичне) законодавство про культи, стали на шлях грубого адміністрування. 10 листопада 1954 року з'явилася інша постанова ЦК КПРС «Про помилки у проведенні науково-атеїстичної пропаганди серед населення». Вона відкидала принципи грубого адміністрування, але не змінила глибинної суті державної політики. Деякі пресвітери ЄХБ і АСД усіляко вихваляли цю постанову, її вітали майже усі віруючі. Але це була лише тимчасова, на 3-4 роки, зміна тактики властей. Стратегія була ж незмінною — повне викорінення релігії, або ж перетворення церкви на слухняний, «кишеньковий інструмент». Лібералізація церковного життя в Україні у середині 50-х років так і не настала тому, що жорстокіша липнева (1954 р.) постанова ЦК партії стала основою політики місцевих властей щодо церкви.[47] Стратегія «укрупнень і зняття з реєстрації» призвели до значних змін у кількості громад та служителів культу ЄХБ. На 1 липня 1947 року по СРСР нараховувалось 2669 громад ЄХБ, а в Україні з них 1864 (близько 70 відсотків), із загальною кількістю віруючих майже 94019 осіб.[48] У 1948 році — вже 1788 громад ЄХБ, що мали 2085 служителів культу.[49] На 1 липня 1955 року — 1351 громада ЄХБ і 1366 служителів культу.[50] На 1 липня 1957 року — 1344 громади і 1364 священнослужителя ЄХБ.[51] Процеси скорочення кількості громад були настільки штучними, що зовсім не відбивалися на чисельності віруючих. У 1948 році, в період закінчення реєстрації, в Україні нараховувалося віруючих церкви ЄХБ 76056 осіб, у 1955 році — 96915, у 1956 — 98845, у 1957 — 100953 особи.[52] Велика кількість віруючих опинилася поза реєстрацією.

Які б зусилля не докладали функціонери РСРК, їм не вдалося поставити під свій контроль усіх віруючих. Першими відкрито виступили проти державних методів церковного регулювання п'ятидесятники. Вони наполегливо домагалися незалежної реєстрації, займалися активною місіонерською діяльністю. Проти керівників церкви ХЄВ, які не відмовлялися від своїх переконань, власті чинили репресії. У другій половині 40-х – на початку 50-х років велика кількість пресвітерів, проповідників, благовісників, регентів, дияконів потрапила до таборів. За антирадянську діяльність були засуджені єпископи ХЄВ А.Бідаш, П.Шокало, Г.Покурко. Так, у Ворошиловградській області було засуджено 6 керівників — С.Клименка, В.Білоусова, А.Корильського, А.Калитвинцева, В.Невінчаного, В.Буєновського.[53] На Дніпропетровщині до таборів кинули 24 лідери ХЄВ і ЄХБ — П.Тараненка, К.Кружка, М.Місюру, С.Яшника, А.Коваленка, О.Дорошенка та ін.[54] На Закарпатті — 26 керівників ХЄВ, ЄХБ, єговістів та АСД-реформістів — Д.Зозулю, І.Рубиша, В.Пеймера, І.Повха, Д.Пацкана, В.Білича, Н.Цебера та ін.[55] На Київщині репресували 10 керівників ХЄВ — В.Бойка, П.Губанова, Я.Приходька, І.Камлова, Л.Пархоменка та ін. У Кіровоградській області — 37 осіб — М.Кузьменка, Й.Майстренка, С.Ратушного, Ф.Дяченка, В.Хорунженка, С.Філоненка, Д.Лиходєєва та ін. У цій області був засуджений також і старший пресвітер ЄХБ І.Я.Татарченко, який виступав проти об'єднання з ХЄВ.[56] У Криму було заарештовано пресвітерів ХЄВ К.Вощила і О.Вовка.[57] На Рівненщині — 7 осіб: І.Мичку, Д.Котка, М.Левчука та ін. У Сталінській області — 45 осіб (різних культів): М.Дзюбанова, Я.Литвиненка, І.Малюту, В.Стрюца, А.Павенка, І.Орлова, В.Марченка та ін.[58] На Хмельниччині засудили пресвітерів ХЄВ О.Гулу, П.Кузьмича, В.Бернадського, І.Кухановського. На Чернігівщині — А.Амелькіна, І.Анікуського, М.Бідненка. На Тернопільщині — Д.Чайку, О.Шпака, Д.Биця, П.Воляника.[59] На Миколаївщині до таборів кинули 13 лідерів ХЄВ і ЄХБ — К.Колесникова, Ф.Мітряєва, К.Гнатенка, В.Чорного та ін.[60] Іще раз зазначимо, що це були керівники церков ЄХБ, ХЄВ, АСД-реформістів. Рядові віруючі потрапляли до таборів тисячами.

Протестанти вперто боролися за свої права. У 1948 році на Рівненщині відбулася нелегальна нарада місіонерів ХЄВ. У 1950 році така ж нарада відбулася і на Хмельниччині.[61] Влада усіма способами намагалася не допускати організованих зібрань ХЄВ. Пропагандистські органи поширювали серед населення усілякі плітки про шкідливість «пророків» і «пророчиць» ХЄВ, зображали їхні релігійні обряди як акти бузувірської екзальтації.

Це не допомагало. У січні 1953 року відбулася міжобласна нарада представників громад ХЄВ Житомирської, Хмельницької, Вінницької, Рівненської областей, яка обрала керівний орган. Останній утворив спеціальний штат проповідників, зв'язкових, утримувачів конспіративних квартир, нелегальних молитовних будинків.[62] У серпні 1956 року А.Бідаш, який повернувся із ув'язнення, організував у Харкові підпільний з'їзд ХЄВ і сформував духовний центр,[63] який розповсюдив відозву до всіх віруючих п'ятидесятників з вимогою — домогтися від уряду СРСР реєстрації окремої спілки ХЄВ.[64]

У другій половині 40-х років у церкві ЄХБ виник розкол. Частина віруючих не погодилася з політикою духовного центру і відокремилася від ЄХБ. Віруючі цієї течії назвали себе «чистими» баптистами. Цей рух виникає на Донбасі у робітничих громадах ЄХБ. Його очолили

талановиті проповідники М.Зюбанов, О.Асін, Г.Дубовик, Я.Литвиненко, С.Зернов. «Чисті» баптисти виступали за широке реформування і оновлення церкви ЄХБ, проти підпорядкування державі, проти об'єднань із іншими культами. Усі ці лідери були репресовані на середину 50-х років. Ідеї «чистих» баптистів знаходили підтримку і серед деяких керівників церкви ЄХБ в Україні. Так, старший пресвітер ЄХБ у Кіровоградській області І.Я.Татарченко був палким прихильником опозиції.

Аналогічні процеси розколу виникли у другій половині 40-х років і в церкві АСД на Закарпатті. Тут виникає рух АСД-реформістів (суботників), який очолювали проповідники В.Білич, Д.Пацкан та І.Павлович. Реформісти також виступали проти втручання держави у справи церкви.

У перше повоєнне десятиліття в громадах ЄХБ і ХЄВ надзвичайно гостро стояло питання молитовних будинків. Органи радянської влади усілякими способами прагнули позбавити віруючих культової власності. Особливо важка ситуація склалася у Києві. Так, у своїй довідці «Про дислокацію секти ЄХБ у м. Києві» за 1945 рік, уповноважений РСРК в УРСР П.Вільховий повідомляє: «...у процесі щоденного вивчення внутрішнього життя і регулювання діяльності сектантів, з метою стиснення нами було ліквідовано в першу чергу громади, діяльність яких мала реакційно-містичний та бузувірський характер».[65] Було припинено діяльність громад ЄХБ по вулицях: Червоноармійській, буд. 89 (213 осіб), Жилянській, буд. 104 (381 особа), Богдана Хмельницького, буд. 4 (93 особи), на хуторі Коцюбинського в Києво-Святошинському районі (37 осіб). Таким чином, із 10 громад ЄХБ лише за один рік ліквідували 4. Актив червоноармійської громади репресували тому, що вона була заснована у роки окупації і «перетворилася на збіговисько активного елементу бузувірської секти трясунів, на чолі з буржуазно-націоналістичним керівництвом».[66] За співробітництво з окупантами закрили і найстарішу в Києві (з 1904 року) жилянську громаду ЄХБ. Доля найбільшої громади міста — по вулиці Леніна 53-А, також була невизначеною. У 1928 році віруючі власним коштом відбудували молитовний будинок, але згодом його відібрали і передали авіаінституту. У 1941 році віруючі знову зайняли ніким не заселене приміщення будинку. У 1945 році уповноважений РСРК в УРСР вніс пропозицію про закриття молитовного будинку, оскільки це «звільнить центральну частину міста від небажаного впливу сектантства і зменшить питому вагу їхнього впливу».[67] Поряд із громадою ЄХБ знаходилося ремісниче училище і міністерство сільського господарства УРСР, яке прагнуло взяти будинок на свій баланс. Таким чином, молитовний будинок по вулиці Леніна 53-А було закрито і передано міністерству сільського господарства УРСР, а згодом — приміщення зайняла організація «Гідросільелектро».[68]

У 1947 році віруючі червоноармійської громади (їх молитовний будинок у цьому ж році був переданий районній раді) були об'єднані із жилянською громадою (її будинок був забраний залізничним райвиконкомом під бібліотеку у 1949 році), а потім ці дві групи були приєднані до церкви ЄХБ по вулиці Леніна 53-А (у якої теж відібрали будинок). Як наслідок, 830 осіб змушені були перейти до молитовного будинку по вулиці Спаській, 6. Умов для відправлення служби не існувало, бо більше тисячі віруючих фактично насильно втиснули до приміщення площею 110 $м^2$.[69] У будинку по вулиці Леніна 53-А у окремому приміщенні залишився проживати старший пресвітер ЄХБ в УРСР О.Андреєв. Варто зазначити, що Андреєв поєднував власну квартиру із службовою канцелярією церкви ЄХБ. Після постанови ЦК КПРС «Про помилки у проведенні науково-атеїстичної пропаганди серед населення» міська рада Києва своїм рішенням за №561 від 31 березня 1956 року ухвалила надати Андреєву відповідну квартиру і приміщення для канцелярії. Однак, це рішення довго не виконувалося. На другу половину 50-х років у Києві не було жодного культового приміщення, де можна було б приймати закордонних представників протестантських церков. Починаючи із середини 50-х років, іноземні церковні діячі протестантів усе частіше відвідують столицю України.[70] Усе це стало предметом скарг і наполегливих прохань до влади повернути церкві ЄХБ будинок по вулиці Леніна 53-А або ж дозволити збудувати (на кошти віруючих) новий (але у цьому ж районі). Уповноважений РСРК в УРСР П.Вільховий виступив проти виділення церкві ЄХБ у Києві ділянки землі для забудови. Разом із тим уповноважений запропонував передати віруючим замість будинку по вулиці Леніна 53-А споруду на вулиці Ворошилова 7-А — приміщення колишньої караїмської кенаси, яке через відсутність справжнього господаря ніким не використовувалося, довгий час не ремонтувалося і руйнувалося.[71] Цей молитовний будинок також мав трагічну історію. У роки сталінських репресій громаду віруючих караїмів було ліквідовано. Будинок лишався порожнім. Під час фашистської окупації його зайняла релігійна громада АСД, відремонтувала і розпочала свої служби. У 1947 році адвентисти були виселені з будинку. Уповноважений РСРК в УРСР ставив питання про доцільність використання споруди Комітетом у справах мистецтва при міністерстві культури УРСР. Минав час, будинок занепадав. Ні Комітет у справах мистецтва, ні міністерство культури не виявило достатньої уваги до нього. Офіційно, приміщення колишньої караїмської кенаси було передане міністерству культури під склад бутафорії і майстерню для ремонту реквізиту драматичного театру ім. І.Я.Франка. Як зафіксували працівники РСРК, будинок увесь час стояв зачинений, дедалі більше руйнувався і потребував великих капіталовкладень і капітального ремонту.[72] Варто зазначити, що ця споруда перебувала на обліку архітектурного управління УРСР як цінна історична пам'ятка. Слід звернути увагу, що уповноважений РСРК в УРСР у своїй довідці за №0123 від 24 квітня 1956 року першому заступнику Голови РМ УРСР М.С.Гречусі, пропонує вирішити питання із передачею приміщен-

ня церкві ЄХБ саме у квітні-травні 1956 року.[73] Коли уважно вивчити питання передачі цього приміщення, тактика властей стає зрозумілою. По-перше, приміщення на Ворошилова 7-А — занедбане і розбите, а духовний центр церкви ЄХБ в Україні, не маючи вибору, погодився відремонтувати і облаштувати (за власні кошти!) будинок, пристосувавши його для відвідин закордонними релігійними делегаціями. По-друге, духовний центр ЄХБ перевів у це приміщення більше 300 віруючих із Спаської вулиці, чим дещо розрядив ситуацію і припинив потік скарг. По-третє, на початок червня 1956 року із СРСР до США відбула релігійна делегація на чолі з митрополитом М.Крутицьким. До її складу входив і старший пресвітер ЄХБ в Україні О.Андреєв. Передачею ЄХБ приміщення влада демонструвала «гарне ставлення» до протестантів, на фоні візиту їх керівника за кордон. Зрештою, відома історична пам'ятка була збережена від руйнації, про що швидко відрапортували відповідні чиновники. Отже, у відносинах із церквою власті досить вміло використовували ситуацію на свою користь.

Таким чином, «хрущовська відлига» 50-х років не покращила становища протестантів. Держава застосовувала до церков відомий принцип — «поділяй і володарюй». Партійні та радянські функціонери прагнули різними способами локалізувати й обмежити релігійний рух. Спрощене тлумачення офіційною ідеологією релігійного феномену як пережитку минулого було обґрунтуванням і відповідної політики.[74] У 50-х роках держава ретельно готувалася до нового, великого наступу на церкву. Це виявилося в масовій антирелігійній кампанії, яка розгорнулася в СРСР і Україні на межі 50-х – 60-х років.

Примітки

1. Митрохин Л.Н. Баптизм: история и современность (философско-социологические очерки). — СПб.: РХГИ, 1997. — С.397.
2. Там само.
3. Державний архів Луганської області (далі ДАЛО). - Ф.р-2626, оп.1, спр.1.- Арк.2.
4. Там само.
5. Любащенко В. Історія протестантизму в Україні: Курс лекцій. — Львів: Просвіта, 1995. — С.254.
6. Митрохин Л.Н. Назв. праця. — С.401.
7. Там само.
8. Там само.
9. Савинский С.Н. История русско-украинского баптизма. — Одесса: Одесская Богословская Семинария, «Богомыслие», 1995. — С.115-116.
10. Там само. — С.117.
11. Там само. — С.115.
12. Митрохин Л.Н. Баптизм. — М.: Политиздат, 1974. — С.77.
13. Митрохин Л.Н. Баптизм: история и современность (философско-социологические очерки). — СПб.: РХГИ, 1997. — С.402.
14. Основы религиеведения: Учеб. /Ю.Ф.Борунков, И.Н.Яблоков, М.П.Новиков и др.; под ред. И.Н.Яблокова. — М.: Высшая школа, 1994. — С.156.
15. Центральний державний архів громадських об'єднань України (далі ЦДАГОУ).- Ф.1, оп.24, спр.4494.- Арк.261-262.
16. Любащенко В. Назв. праця. — С.270-271.
17. Вільховий Ю.В., Год Б.В. До питання про об'єднання п'ятидесятників із союзом євангельських християн-баптистів (II пол. 40-х – середина 50-х рр.) // Історія України: маловідомі імена, події, факти. — К.: Рідний край, 1999, вип. 7. — С.147.
18. ЦДАГОУ. -Ф.1, оп.23, спр.4555.- Арк.348.
19. Там само.- Арк.346.
20. Там само.- Арк.348.
21. Глассолалія — у п'ятидесятників — це говоріння на інших мовах під час служби, що є неодмінним знаменням хрещення святим духом.
22. Митрохин Л.Н. Назв. праця. — С.406.
23. История евангельских христиан-баптистов в СССР. — М.: Издание Всесоюзного совета евангельских христиан-баптистов, 1989. — С.234.
24. ЦДАГОУ.-Ф.1, оп.23, спр.4555.- Арк.349.
25. Вільховий Ю.В., Год Б.В. Назв. праця. — С.148-149.
26. Савинский С.Н. Назв. праця. — С.120.
27. Братский вестник. — 1946. — №2. — С.42.
28. Там само. — №3. — С.10.
29. Савинский С.Н. Назв. праця. — С.119-120.
30. Ипатов А.Н. Меннониты. — М.: Мысль, 1978. — С.162.
31. Братский вестник. — 1963. — №6. — С.42-43.
32. ДАЛО.-Ф.р-2626, оп.1, спр.1.- Арк.15.
33. Там само.- Арк.18.
34. Там само.- Арк.19.
35. Там само.- Арк.20.
36. Центральний державний архів вищих органів влади і управління України (далі ЦДАВОВ України). -Ф.4648, оп.4, спр.24.- Арк.2.
37. Там само.- Арк.9.
38. Там само.- Арк.14.
39. Там само.- Арк.6-7.
40. Там само.- Арк.22.
41. Там само.- Арк.31-33.
42. ЦДАГОУ.-Ф.1, оп.23, спр.4556.- Арк.125.
43. Там само.- Арк.126.
44. Там само.
45. Там само.- Арк.127.
46. Пащенко В.О. Православ'я в новітній історії України. — Ч. І. — Полтава, 1997. — С.222-223.
47. Там само. — С.265.
48. ЦДАГОУ.-Ф.1, оп.23, спр.4556.- Арк.113.
49. Там само.- Оп.24, спр.4038.- Арк.76.
50. Там само.- Спр.4263.- Арк.243.
51. Там само.- Спр.4494.- Арк.343.
52. Там само.
53. ЦДАВОВ України.-Ф.4648, оп.4, спр.189.- Арк.5.
54. Там само.- Арк.7-10.
55. Там само.- Арк.16-18.
56. Там само.- Арк.20-34.
57. Там само.- Арк.35-37.
58. Там само.- Арк.42-48.
59. Там само.- Арк.56-63.
60. Там само.- Арк.127-128.
61. ЦДАГОУ.-Ф.1, оп.24, спр.4494.- Арк.263-264.
62. Там само.
63. Там само.
64. Там само.-Спр.4263.- Арк.272.
65. ЦДАВОВ України.-Ф.4648, оп.2, спр.5.- Арк.2.
66. Там само.
67. Там само.- Арк.3.
68. ЦДАГОУ.-Ф.1, оп.24, спр.4263.- Арк.120.
69. Там само.
70. Там само.
71. Там само.- Арк.120-121.
72. Там само.
73. Там само.
74. Історія релігій в Україні: Навчальний посібник / А.М.Колодний, П.Л.Яроцький, Б.О.Лобовик та ін.; За ред. А.М.Колодного, П.Л.Яроцького. — К.: Т-во «Знання», КОО, 1999. — С.380.

XI
НА КНИЖКОВУ ПОЛИЦЮ

Винокур І.І. (м. Кам'янець-Подільський)

ПЕТРО ТРОНЬКО. ІСТОРИЧНЕ КРАЄЗНАВСТВО: КРОК У НОВЕ ТИСЯЧОЛІТТЯ

Досвід, проблеми, перспективи, - Київ, 2000, 272 с.
(Рецензія)

Монографія належить перу відомого державного і громадського діяча, Героя України, видатного вченого - академіка НАН України Петра Тимофійовича Тронька. Це комплексне дослідження проблем історії та теорії історичного краєзнавства. У праці узагальнено величезний практичний досвід історико-краєзнавчої діяльності в Україні, особливо в 50-80-х роках XX ст. В книзі висвітлені і основні проблеми розвитку історичного краєзнавства на сучасному етапі, в ній ставиться ряд проблем та завдань для майбутніх дослідників історії рідного краю.

Праця складається з вступу, семи розділів, післямови, а також відповідно згрупованих серій документів про історичне краєзнавство в Україні від 60-х років і аж до 2000-го року.

У вступі стисло, але разом з цим і досить глибоко розкрито значення історичного краєзнавства. Особливо тепер, на рубежі тисячоліть, в період творення нових форм людського співжиття, коли об'єднуючий потенціал "малої історії" стає особливо наочний. Автор підкреслив, що історичне краєзнавство - це синтетична наука і мистецтво донесення до широких мас особливостей історичного процесу. Історичне краєзнавство - це джерело поповнення археологічних і етнографічних колекцій, музейних і архівних фондів. Одночасно історичне краєзнавство сприяє охороні пам'яток історії та культури, а також використаню громадськості для збереження спадщини і природного довкілля.

У заключній частині вступу П.Т. Тронько підкреслює, що завдання істориків, які стоять на позиціях реалізму, історичної правди, полягає у зваженому неупередженому висвітленні історичного процесу в усій його складності і суперечливості. У пошуках істини історичному краєзнавству повинна належати особлива роль.

Перший розділ книги присвячено місцю краєзнавства у дослідженні історії України. Автор підкреслює, що історія XX століття для українського народу не була милосердною, що в ній було чимало і героїчних, і трагічних сторінок. Це стосується початку століття, періоду революції та громадянської війни. В роки Великої Вітчизняної війни 1941-1945 рр., захищаючи рідну землю, загинуло біля десяти мільонів синів і дочок України. Економіці України були нанесені колосальні руйнування. Понад 28 тисяч братських і одиночних могил, 45 тисяч пам'ятників і обелісків по всій Україні - це свідчедня того, якою дорогою ціной була завойовона Перемога над німецьким фашизмом. Без історичної Перемоги над фашизмом у травні 1945 р. не постала б у наш час, на початку 90-х років вільна, суверенна Українська держава.

У розділі підкреслюється, що почуття любові до України, глибока повага до народних традицій – це невичерпні джерела духовності та культури сучасної людини. Знання їсторії рідного краю вчить шанувати свій народ та інші народи, що здавна жили і працювали в Україні.

Далі автор виділяє з широкої проблематики історичного краєзнавства ряд напрямів, які мають першочергове значення. Це питання, історії України пізнього середньовіччя, зокрема - козацтва, що було могутнім оплотом народних мас у боротьбі проти феодально-кріпосницької експлуатації, польсько - шляхетського гніту, татарсько-турецької агресії.

Другим важливим напрямом є створення літопису сіл, які з різних причин зникли з карти України у полум'ї громадянської і Другої світових воєн, у роки сталінських голодоморів, примусових депортацій населення і т.п. Більшої уваги краєзнавців заслуговують пам'яткознавча тематика, дослідження пам'яток етнографії, церковної історії пам'яток історії та культури на цвинтарях.

Дослідники регіональної їсторі покликані відтворити політичну палітру України початку XX століття, розкрити реальну картину подій 1917-1920 років. Особливої уваги заслуговують пам'ятки періоду Великої Вітчизняної війни, опис і збереження могил воїнів, партизанів, підпільників, що полягли на рідній землі і за її межами. Слід подбати і про розвиток літературного краєзнавства, про вивчення походження і значення географічих назв України.

Становленню історичного краєзнавства у XIX на початку XX ст. присвячено другий розділ монографії. Тут розглянуті діяльність історичного товариства Нестора-Літописця при Київському університеті, наукового товариства їм. Тараса Шевченка у Львові, Одеського товариства історії та старожитностей, Подільського церковного історико – археологічного товариства, товариства дослідників Волині, харківського історико – археологічного товариства та інших регіональних об'єднань науковців.

Акцентовано увагу на діяльність створеної 1843 р. в Києві Археографічної комісії, яка займалася виявленням документів в архівах державних установ, магістратів, монастирів та їх виданням. Розвитку історико - краєзнавчих досліджень сприяло

проведення археологічних з'їздів. Шість із п'ятнадцяти були проведені у 1874-1908 рр. в Києві, Одесі, Харкові, Катеринославі, Чернігові. Значний внесок у вивчення історії регіонів зробили губернські статистичні комітети та вчені архівні комісії, які діяли в Україні у XIX ст.

У третьому розділі розповідається про історичне краєзнавство 20-30 років. У 20-х роках завдяки подвижницькій діялбності наукової творчої інтелігенції було чимало зроблено для подальшого розвитку краєзнавства. Провідна роль у цьому належала Всеукраїнській Академії наук, створеній у 1918 році. На початку 20-х років у системі історикофілологічного відділу ВУАН працювало цілий ряд спеціальних комісії: по складайнню історик - географічного словника, по складанню археологічної карти України, фольклорно-етнографічна, кабінет мистецтв, комісія по дослідженню Софійського собору в Києві, етнографічна комісія та ін.

Важливу роль відіграв журнал “Краєзнавство”, який почав видаватися з 1927 року. Український комітет краєзнавства подавав на сторінках журналу різноманітні програми для вивчення: села, гончарства, різних: галузей кустарного виробництва і т.п. Журнал “Краєзнавство” мав велике значення для консолідації краєзнавчих сил у комплексному вивченні історії України.

Різнобічна робота в галузі історичного краезнавства, проведена в 20-х і на початку 30-х років дала вагомі позитивні результати. Однак тоталітарний режим, звинувачуючи у буржуазному націоналізмі ряд провідних вчених-дослідників, привів посуті до того, що в 30-х роках краєзнавчий рух було в цілому репресовано.

У четвертому розділі книги йдеться про відродження і розвиток історичного краєзнавства у 50-80-х роках. Відродження краєзнавства почалося в 50-х роках. Намітилося збільшення випуску літератури з дослідження рідного краю. Були опубліковані роботи з історії міст Львова, Харкова, Києва, Одеси, Севастополя, Вінниці, Житомира, Луганська, Луцька, Чернігова та ін.

Значна увага приділялась вивченню історії міст і сіл України. У 1949 р. при президії АН України була створена спеціальна комісія до складу якої увійшли провідні вчені - історки, літератори, інші фахівці. Іншим напрямом відродження краєзнавства став громадський рух за увічнення історії українського козацтва. Але, як відомо, в 50-60-х роках козацька тематика була не в пошані ідеологічних провідників СРСР. Вона зникла з програм досліджень, вилучалась з видавничих планів, зі сторінок періодичних видань. У цій ситуації в 1965 р. автор рецензованої монографії увійшов до президії ЦК КП України з доповідною запискою, в якій викладалися обгрунтовані пропозиції щодо увічнення пам'ятних подій в літописі українського козацтва.

У записці пропонувалося утворити в м.Запоріжжі на острові Велика Хортиця Державний історико - культурний заповідник, розмістивши на його території Музей історії українського козацтва. Однак, реалізувати задум не вдалося. В період панування тоталітарної системи під тиском і за вказівкою М.Суслова, при активній участі В. Маланчука тогочасного .секретаря ЦК КП України - створення на Хортиці історико - культурного заповідника було зірвано. Нині, в період відродження української державності, 6 квітня 1993 р. була прийнята урядова постанова “Про національний заповідник “Хортиця””. Та, на превеликий жаль, як показано в розділі, зазначена постанова Кабінету Міністрів України виконується поки-що вкрай незадовільно. Разом з цим, в різних кінцях України за роки незалежності споруджено чимало монументів, які нагадують нащадкам про діяльність козаків: пам'ятники гетьману П.Сагайдачному в Хотині, кошовому отаману Війська запорозького П.Калнишевському в с. Пустовійтівці на Сумщині, Меморіал козацької слави під Берестечком. Це перші кроки, а в майбутньому, як вважає автор монографії, в цьому напряму ще непочатий край роботи.

Далі у розділі розповідається про величезний досвід, набутий краєзнавцями під час, створення 26 – томної “Історії міст і сіл Української РСР”. Автор книги був головою Головної редакційної колегії по підготовці цього унікального видання, яке удостоєна Державної премії СРСР. Сьогодні нове видання “Історії міст і сіл України” з урахуванням тих змін, що сталися за останні 30 років, стає нагальною потребою.

У п'ятому розділі представлені матеріали про краєзнавчу діяльність бібліотек, архівів і музеїв. Автор висвітлює роль, яку відіграли бібліотеки і архіви в період підготовки багатотомного видання, “Історія міст і сіл Української РСР”. Вони забезпечили документльну базу видання. Так само наполегливо вони працювали для забезпечення джерельної бази “Зводу пам'яток історії та культури України”.

Спеціально розглянуто і роль музеїв України, яким належить чільне місце у виявленні, обліку, систематизації, зберігання історико-культурного надбання народу. Прийняття у 1995 р. Закону України “Про музеї та музейну справу” показало яка велика роль відводиться музеям у незалежній державі.

Детально розглянуто питання, присвячене створенню Державного музею народної архітектури та побуту України у Києві, в районі села Пирогово. Основна ідея, яка була закладена в процесі створення цього музею - це збереження, відтворення і широка популяризація кращих зразків українського народного зодчества, прикладного мистецтва, промислів українського народного побуту всіх шести історико - етнографічних регіонів. Серед них музей архітектури регіонів (Середня Наддніпрянщина, Полісся, Поділля, Карпати, Слобожанщина, Південь України).

Київський музей просто неба не єдиний в Україні. Впродовж 70-80-х років на базі Переяслав-Хмельницького історико-культурного заповідника створено 22 музеї. Серед Них музей архітектури Переяслава періоду Київської Русі. Музеї просто

неба створені у Львові, Чернівцях, Ужгороді та інших містах.

У розділі йдеться також про народні музеї, які діють на громадських засадах, звернуто увагу і на збереження мистецької народної спадщини.

Пам'яткоохоронній діяльності українських краєзнавців присвячено шостий розділ монографії. У розділі відзначається, що протягом тривалого часу справа збереження та дослідження історико-культурної спадщини перебувала в ідеологічних ланцюгах, залежала від політичної кон'юнктури і сваволі. Чимало пам'яток, які були окрасою України назавжди втрачено в період культу особи Сталіна. Йдеться про "антирелігійні, кампанії", в ході яких руйнувались церкви, синагоги, костьоли, кирхи, нищились твори видатних зодчих.

У повоєнний час наукова громадськість піднесла питання про створення Товариства охорони пам'яток історії та культури. У 1966 році така масова громадська організація з'явилася в Україні. На протязі 22 років Товариство очолював автор монографії. Він приклав чимало зусиль для збереження, реставрації та охорони пам'яток історії та культури. 20 лютого 1967 р. Рада Міністрів УРСР прийняла постанову "Про стан і заходи по дальшому поліпшенню охорони та збереження пам'ятників архітектури, мистецтва, археології та історії в Українській РСР". Міністерства і відомства, виконкоми обласних рад дістали конкретні вказівки щодо пам'яткоохоронної роботи.

З 1969 року Товариство почало видавати інформаційно - методичний бюлетень "Пам'ятники України", який згуртував навколо себе широку громадськість. Важливим напрямом роботи Товариства стала діяльність по створенню "Зводу пам'яток історії та культури України". Вона продовжується і тепер.

Для докорінного покращення пам'яткоохоронної роботи доцільно, як зазначає П.Т. Тронько, створити Державний Комітет охорони пам'яток історії та культури України, який би сконцентрував керівництво пам'яткоохоронною справою в державі.

У сьомому розділі йдеться про перспективи історичного краєзнавства. Автор книги підкреслює, що сьогодні ми повинні глибоко замислитися над тим, як повніше використати виховний потенціал краєзнавства України для відродження історичної пам'яті, виховання національної гідності народу. Саме знання рідного краю духовно збагачує людину, виховує неперехідне почуття любові до Вітчизни, глибоку повагу до традицій свого народу.

Всеукраїнська спілка краєзнавців, очолювана академіком П.Т. Троньком, вже чимало зробила і робить для реалізації цих важливих патріотичних напрямів. Саме науковій, краєзнавчій громадськості ми зобов'язані сьогодні тим, що було піднято питання про реставрацію Успенського собору на території Печерського монастиря в Києві, а також про відновлення у столиці держави Михайлівського Злотоверхого собору. Ця патріотична ініціатива була підтримана Президентом і Урядом України. Ісьогодні ці святині українського народу відбудовані у їх первісному вигляді.

Автор книги зазначає, що дальший розвиток краєзнавчого руху у незалежній Україні залежатиме від зусиль держави, концентрації громадської енергії і наукового забезпечення. Це допоможе сфокусувати зусилля великої армії краєзнавців навколо найбільш важливих проблем вивчення і популяризації історії України.

У післямові підведені підсумки монографічного дослідження. Подано перспективи історичного краєзнавства в Україні. Автор завершує працю такими влучними словами: "Хай нове тисячоліття принесе нам нові пекторалі, нові величні храми, нові розумні книги. Хай щастить усім, хто докладає частку свого серця до благородної справи!"

Важливими додатками до книги є документи, пов'язані з розвитком історичного краєзнавства, а також серія документальних фотографій, яка з наочністю ілюструє шлях, пройдений краєзнавством України у другій половині XX століття.

Ми розглянули головні напрями монографічного дослідження академіка Петра Тимофійовича Тронька. Книга, яка вийшла у світ в рік славного ювілею її автора, є своєрідним підсумком багаторічної і багатогранної діяльності вченого, державного і громадського діяча на ниві історичного краєзнавства. Монографія, безперечно, стане настільною книгою для краєзнавчого загалу. Побажаємо ж книзі широкого і цікавого шляху до всіх, хто щиро цікавиться історією України.

НОВАК О.С. (м.Хмельницький)ВИНОКУР І. ЧЕРНЯХІВСЬКА КУЛЬТУРА: ВИТОКИ І ДОЛЯ. Кам'янець-Подільський: «Абетка», 2000. 375 с. (Рецензія)

Професор Кам'янець - Подільського державного педагогічного університету, доктор історичних наук, академік Української академії історичних наук І.С.Винокур у липні 2000 року відсв'яткував своє 70-річчя. Зустрів він його у повному розквіті сил та таланту, що засвідчує написана ним фундаментальна праця: "Черняхівська культура: витоки і доля", котра вийшла з друку напередодні ювілею. Вийшла вона під орудою Академії наук вищої школи, Кам'янець-Подільського державного педагогічного університету. Монографія присв'ячена актуальним та складним питанням вітчизняної історії - проблемам походження та історичної долі черняхівської культури II - V ст.н.е. Загальна її ідея розкривається вже в анотації, де наголошується, що автором синтезовано матеріали історії слов'ян, фракійців, пізніх скіфів, сарматів і германців в епоху "великого переселення народів", простежено роль черняхівського слов'янського населення у формуванні наступних ранньо-середньовічних східнослов'янських союзів племен державного типу V - VIII ст.н.е.

Відзначимо, що це дослідження не ставить остаточну крапку у науковій розробці проблеми. Як скромно зазначає сам автор: "...наша праця, крім вирішених, включає питання, які поставлені в порядку обговорення. І хоч вони будуть, очевидно, вирішені тільки у майбутньому, сама постановка цих питань видається нам назрілою необхідністю. Ми далекі від думки, що концепція, запропонована в цій книзі повністю вичерпала досліджувані проблеми. Складність проблематики, а також суперечливість багатьох трактовок, представлених у вітчизняній та зарубіжній археології у зв'язку з вивченням черняхівської культури, говорять самі за себе" /Іон Винокур. цит. праця. с.14/

Щоб зберегти хронологію зауважимо, що пам'ятки черняхівської культури вперше були виявлені видатним вітчизняним археологом В.В.Хвойко. Йому, зокрема, стало відомо під час розкопок Шаргородського городища у 1899 році, що жителі с. Ромашки Васильківського повіту Київської губернії при розкопах глини для господарських потреб біля церкви знаходили залишки посуду, металеві речі, людські кістки. При дослідженнях у 1899 – 1900 роках одночасно з Ромашківським могильником було виявлено кладовище у с.Черняхів (нині Київської області). Оскільки пам'ятка поблизу с.Черняхів була насиченішою, то у її честь і пішла назва "Черняхівська". Від того часу уже впродовж 100 років ця назва не залишає вуст археологів – славістів.

В.В.Хвойка, вважав новровідкриту культуру слов'янською за походженням. Датуючи II - V ст.н.е. він шукає корені культури у більш ранній хліборобській культурі Скіфії, а продовження її у більш пізній – культурі Київської Русі. Датування черняхівської культури підтримали такі знані тоді дослідники - археологи як К.Гадачек, О.Спіцин, М.Біляшівський, М.Брайчевський. "Історія вивчення черняхівської культури (Історіографічні дослідження в Україні". Вип.К.1967.С.218/

Відкриття аналогічних пам'яток черняхівської культури продовжилися поблизу м. Львова, у Румунії, Польщі, які породжували наукові дискусії і нові концепції. Зокрема відомий німецький археолог П.Райнеке у Майнці у 1906 році опублікував статтю у якій викладає "готську" концепцію походження черняхівської кульутри. Цю теорію підтримали такі відомі на той час археологи як К.Дікулеску з Румунії, В.Антоневич, Ю.Костшевський з Польщі та ін. Ця думка була домінуючою до кінця 30-х рр. XX ст.

Вітчизняні ж археологи активно у розробку цього питання не втручалися, насамперед тому, що надавали перевагу вивченню соціально - економічної проблематики, вони повільно накопичували матеріал про черняхівську культуру. На стан дослідження її негативно впливало також шельмування археологів, розпочате наприкінці 20 р., звинувачення їх у захопленні патріархальщиною", "речознавством", "українському буржуазному націоналізмі", що призвело до політичних репресій видатних археологів України. Все ж, в умовах що склалися окремі ентузіасти продовжували вести накопичування матеріалу. Як свідчать короткі звідомлення ВУАКу, з цього числа можна назвати розкопки у 1926 році П.Смолічевим та у 1928 - 1929 роках С.Гамченком Маслівського могильника, Е.Козловської у тих же Ромашках та в Дідівщині (Київської обл.), В.Щербаківського у 1926 р. у Вилах-Ярузьких на Поділлі, М.Макаренка в Губинцях на Чернігівщині, у цьому ж році П.Козара на Дніпропетровщині.

Перелом у вивченні черняхівської культури вітчизняними археологами наступив наприкінці 30 - років, коли в Інституті археології АН УРСР активно розпочинається підготовка до видання матеріалів з даної проблеми. Потрібно зазначити, у міжвоєнний період свій внесок у історіографію черняхівської культури внесли і учені Польщі. Найбагатший доробок серед них був у Т.Реймана, котрий провадив розкопки у районі Кракова.

Наприкінці 40-х - початку 50-х років дискусії навколо походження і ролі черняхівської культури розгортаються з новою силою. З одного боку, більшість учених, що займаються її дослідженням продовжують притримуватися тези про її слов'янське поводження. З іншого - частина науковців, заперечуючи її, висувають інші гіпотези (готську, фракійську, скіфо-сарматську). Значного поширення у цей час набуває точка зору висловлена у 1954 році П.І.Третьяковим про багатоетнічність

черняхівської культури. Він стверджував, що черняхівська культура покривала за своїм походженням слов'янські, сарматські, готські. фракійські племена. М.Ю.Брайчевський вважає, що більшість дослідників підтримала цю точку зору через те, що вона примирювала різні гіпотези, не заперечуючи жодну із них, але по суті ухилялася від відповіді на складні і важливі питання (Брайчевський М.Ю. Цит. праця. С.227).

З дослідників черняхівської культури того часу варто назвати імена М.Артамонова, В.Довженка, М.Брайчевського, Е.Симоновича, А.Сміленко, Є.Махно, В.Петрова, В.Барана та ряд ін. Їх праці засвідчували активне намагання привнести у дослідження проблем черняхівської культури нові узагальнення. Зокрема, землеробство, котре становило основу діяльності черняхівських племен активно досліджував В.Й.Довженок опублікувавши ряд цікавих робіт. (В.Й.Довженок. Землеробство Древньої Русі, -К, 1961.Вісник АЖУРСР, 1949, №2. С. 54.65; Там само. 1952 №4. С.26-36. Материалы по истории земледелия СССР Т.I. М. 1952. С.115 – 125). А.Т.Сміленко вивчала ремесла, присв'ятивши цьому питанню дисертаційне дослідження. "Отделение ремесла и развитие торговли в раннеантском обществе." К.1952. Економічні зв'язки черняхівських племен грунтовно описав у своєму дослідженні "Римська монета на території України" М.Ю.Брайчевський. Розробки у цей період дозволили активно накопичувати матеріал для майбутніх ґрунтовних узагальнень.

У 60-80 - х рр., як підкреслює І.С.Винокур зусилля дослідників-славістів у різних регіонах насамперед спрямовуються на поглиблене вивчення старожитностей першої половини I тис.н.е. У зв'язку з появою нових матеріалів археологічних досліджень активізовуються зусилля учених з'ясувати генезу та шляхи формування черняхівської культури. Цікавими з цієї точки зору були праці Г.Ф.Нікітіної, Ю.В.Кухаренка, В.Д.Барана, І.С.Винокура, В.Б. Щукіна, Д.О.Мачинського, І.П.Русанової, В.В.Сєдова. Ведучи мову про масштабність розробки проблеми за 100 років треба підкреслити, що за цеї час досліджено понад 100 поселень, 50 могильників, відкрито 400 жител, 3000 поховань. Тільки на території України зафіксовано понад 3 тис. пам'яток черняхівської культури.

Зазначимо, що немало зробив у дослідженні черняхівської культури і І.С.Винокур. Він розпочав цю працю ще у 1953 році в Житомирському обласному краєзнавчому музеї. Предметом уваги, молодого тоді дослідника, стали старожитності Східної Волині. Його праці відразу привернули увагу вчених (Брайчевський М.Ю. Цит. праця. С.231). На основі зібраного матеріалу І.С.Винокур у 1962 році в Ленінградському відділенні Інституту археології АН СРСР захищає дисертацію "Старожитності Східної Волині першої половини I тисячоліття нової ери". Доречі, першим опонентом при публічному захисті виступав відомий археолог П.М.Третьяков. У 60-х роках учений вивчає поселення та могильники черняхівської культури в Ружичанці, Рідкодубах, Усті (Хмельницька область). 70-ті роки він присвячує дослідженню старожитностей черняхівської культури в регіоні літописної Бакоти на Дністрі. У цей час захищає докторську дисертацію на тему: "Історія та культура черняхівських племен Лісостепового Дністро -Дніпровського межиріччя перша половина I тисячоліття н.е." У 90-х роках під час розкопок поблизу села Бернашівка Могилів-Подільського району І.С.Винокур відкриває першу у Європі ювелірну майстерню слов'ян середини I тисячоліття н.е. За матеріалами цих розкопок появляється оригінальна монографія "Слов'янські ювеліри Подністров'я. Кам'янець -Подільський, 1997". Матеріали досліджень в Бакоті, Усті, Бернашівці на Дністрі відкрили пам'ятки V – початку VI, які зв'язали носіїв черняхівської культури Лісостепу з наступним слов'янським населенням VI – VIII ст. н.е.

Визначаючи концептуальні підходи, автор рецензованої монографії формулює їх таким чином "... автор продовжує дотримуватися поліетнічної концепції щодо історії та культури черняхівських племен в цілому і разом з цим на основі конкретних матеріалів констатує, що у лісостеповій смузі Дністро-Дніпровського межиріччя черняхівську культуру представляли переважно слов'яни. Такий концептуальний підхід склався у автора в результаті 45-ти років дослідження лісостепових черняхівських пам'яток Поділля, Волині та Середнього Подніпрів'я." / Винокур І.С. Цит. праця. С.15/.

Зібрана величезна джерельна археологічна база, з врахуванням аналізу історичних джерел, дозволила автору монографії зупинитися на найактуальніших питаннях генези черняхівської культури на величезному географічному просторі та тривалому відрізку часу, а саме: географічна ситуація в Південно - Східній Європі у зв'язку з розселенням племен рубежу і першої половини 1 тисячоліття н.е.; субстратні старожитності-попередні та синхронні черняхівській культурі; порівняння морфологічних ознак черняхівської культури Лісостепу з попередніми та наступними старожитностями; провінціальноримські впливи у формуванні черняхівської культури; особливості матеріальної культури черняхівських племен Дністро-Дунайського межиріччя і Північного Причорномор'я; соціально-політична історія східних слов'ян II - VIII ст. н.е.

Як бачимо, автор не обійшов гострих кутів наукової дискусії про витоки та подальшу долю черняхівської культури. З притаманною йому щирістю, послідовністю, аргументованістю І.С.Винокур з розділу в розділ логічно відстоює свою точку зору, вміло веде читача по складних лабіринтах наукової проблеми. І науковцю - професіоналу, і краєзнавцю - аматору, і непересічному читачеві стають зрозумілими сутність проблем, що підіймаються, доступним понятійний апарат наукових формувань.

Простота викладу матеріалу, численні ілюстрації, чудове поліграфічне оформлення, безумовно, прикрашають видання. Побажаємо І.С.Винокуру нових археологічних відкритів і нових узагальнюючих праць.

В.О Савчук (м. Київ), Рибак І.В., Матвєєв А.Ю.

ТРАГІЧНИЙ ПЕРЕЛОМ. КОЛЕКТИВІЗАЦІЯ І РОЗКУРКУЛЕННЯ НА ПОДІЛЛІ ТА ПІВДЕННО-СХІДНІЙ ВОЛИНІ.

Кам'янець-Подільський „Абетка", 2001. 145с. (Рецензія)

Українська історіографія з проблем аграрної історії наприкінці 2001 року поповнилася цікавою працею у якій йдеться про колективізацію та розкуркулення на Поділлі і Південно – східній Волині. Її автори – відомий історик-аграрник, автор цілого ряду монографій історії українського радянського села, професор Кам'янець-Подільського державного педагогічного університету І.В.Рибак та викладач Хмельницького інституту бізнесу А.Ю.Матвєєв. Зазначимо, що історії колективізації як у всеукраїнському, так і на регіональному рівнях було присвячено немало праць, однак, як справедливо зазначали автори, у них багато аспектів названої проблеми залишилося не виясненими. На цьому позначилося ряд обставин. Насамперед повільність в розробці нових архівних джерел, що відкрилися, заангажованість окремих дослідників, захопленість виясненням загальних тенденцій і т. ін.

Попри це багатоголосся, розмаїття фактів і висновків залишилися нез'ясованими державні механізми примусу селян до вступу в колгоспи, розкуркулення і депортація у віддалені місця СРСР сотень тисяч людей, яких зарахували до розряду „куркулів" та „підкуркульників". Як засвідчує опублікована монографія цей механізм вдалося прослідкувати на прикладі таких регіонів України як Поділля та Південна Волинь.

Для розуміння витоків, масштабів історичної трагедії, якої зазнають подільське та волинське село автори звернули увагу насамперед на вивчення процесів, які відбувались в доколгоспний період: матеріального становища селянства краю, соціальної диференціації, кооперативного руху. Досліджується політика місцевих владних структур по відношенню до заможного селянства, висвітлено хід згортання непівських та утвердження воєнно-комуністичних принципів на селі, розкрито зв'язок між хлібозаготівельними кампаніями і наступом на заможнє селянство у 1927 – 1929 рр. Таким чином, введені у науковий обіг дані дозволяють достатньо глибоко з'ясувати панораму розвитку подільського та волинського доколгоспного села.

Чільне місце у монографії присвячено початку колективізації у краї, яка отримала назву „колективізаторська лихоманка" (кінець 1929 – березень 1930 рр.) Досліджуються форми і методи переведення індивідуальних селянських господарств на колективний тип ведення сільського господарства. Для них характерна ставка на брутальний позаекономічний примус, широке, фактично безконтрольне застосування репресивних дій по відношенню до селян. Особливе місце в цій політиці посідає розкуркулення і депортація селян у віддалені північні райони. В монографії ґрунтовно вивчено проблему типології селянських виступів проти колективізації. Доведено, що її призупинення весною 1930 року було наслідком опору селян.

У рецензованій праці значну увагу присвячено завершенню колективізації одноосібних господарств у краї. З цією метою всебічно досліджується зміна тактики органів влади, сільської номенклатури для досягнення цієї мети. Зокрема автори вважають, що методи проведення колективізації у цей період характеризувалися більшою витонченістю. Всіляко заохочувався податковий пресинг проти одноосібників, які не бажали вступати в колгоспі. „Розкуркуленню" було піддано найбільш вперту частину селян, яка противилася вступу в колективні господарства. Змінюються і форми опору селян насаджуванню колгоспів. Він набуває більш небезпечних відтінків для владних структур. Від терору, стихійних бунтів селяни переходять до страйків, саботажу і т.п. Введені в науковий обіг дані свідчать, що для придушення опору селян влада використала: по-перше, розкол у селянстві, по-друге, розкуркулення і депортацію, по – третє, голодовий терор як засіб тотального утихомирення і тиску на селян з метою примусити їх прийняти колгоспно-радгоспну систему ведення сільського господарства.

Проте на наш погляд, у монографії могло б бути більш глибокого виявлено проблеми пов'язані із змінами у тактиці колективізації після масових виходів селян з колгоспів весною 1930 року, економічні та позаекономічні методи примусу селян до вступу у колгоспи на завершеній стадії колективізації. Недостатньо вивчено масштаби другої та третьої хвилі розкуркулення селян у 1931-1933 рр., трагедії сіл Поділля та Південно-східної Волині під час голодомору 1932 – 1933 рр.

Перелік нез'ясованих питань можна було б продовжити, однак вони ніяк не можуть вплинути на цілісність висунутих аргументів, логічність структури монографії, а основне свіжість висновків, які лягають на тогочасну історичну палітру. Без сумніву, автори не поставили остаточну крапку у дослідженні проблеми. Вони окреслили як науковцям, так і краєзнавцям-аматорам напрям пошуку, одночасно яскраво продемонстрували ефективність урізноманітнення підходів у дослідженні проблем, переконують в ефективності погляду на загальні тенденції історичного поступу через регіональне бачення.

Підсумовуючи, зазначимо, державна програма підготовки науково-документальної серії книг „Реабілітовані історією" поповнилася ще одним цікавим дослідженням. Поява його засвідчує те, що історики в регіонах намагаються доповнити розпочату роботу в Україні по поверненню з небуття імен наших співвітчизників своїм баченням. Як засвідчує монографія це бачення значно розширює уяву про трагедію українського народу у роки сталінський репресій.

XII

ХРОНІКА КРАЄЗНАВЧОГО ЖИТТЯ

Савчук В.О. (м. Київ)

ЯСКРАВА ДЕМОНСТРАЦІЯ ПОЦІНОВУВАЧІВ УКРАЇНСЬКОЇ ІСТОРІЇ

28 – 29 вересня у м. Донецьку проходила чергова Всеукраїнська наукова конференція з історичного краєзнавства. Її проводили Інститут історії України НАН України, Донецька обласна державна адміністрація, Міністерство освіти і науки України, Міністерство культури і мистецтв України, Державний комітет архівів України. Всеукраїнська спілка краєзнавців, Українська академія історичних наук, Українське товариство охорони пам'яток історії та культури України, фонд культури, Донецький національний університет, Інститут туризму, федерації профспілок. Отже, в числі організаторів її виступили найавторитетніші інституції, діяльність яких торкається вирішення проблем духовності, культури, освіти на Україні. Краєзнавство ж, завжди виступало і виступає підвалинами формування історичної свідомості широких кіл української громадськості.

Нинішній краєзнавчий рух розгортається на благодатному фоні. На початку нового тисячоліття дослідники і літописці рідного краю отримали два важливих державних документи, котрі відкривають широку перспективу. Так, Президент України Л.Д.Кучма 23.01.2001 року видав Указ "Про заходи щодо підтримки краєзнавчого руху", яким доручено Кабінету Міністрів України розробити і затвердити у тримісячний термін Програму розвитку краєзнавства до 2010 року. Другим документом, Розпорядженням Президента України від 19.10.2000 року "Про забезпечення комплексного розвитку малих міст України" Кабінету Міністрів України також доручено забезпечити за участю Національної академії наук України дослідження і видання енциклопедичного, багатотомного збірника "Історії міст і сіл" у новій редакції.

Знаменно, що ювілейна X наукова конференція у Донецьку була присвячена саме концентрації зусиль широкого числа краєзнавців – аматорів і науковців у підготовці "Історії міст і сіл". Тема конференції так і звучала "Історія міст і сіл України в контексті регіональних досліджень". З доповіддю на цьому форумі виступив голова Всеукраїнської спілки краєзнавців, академік НАН України П.Т.Тронько, який у минулому багато сил, енергії, уміння доклав до появи перших 26 т. цього унікального видання. У виступі він поставив конкретні завдання перед краєзнавчим загалом на близьку перспективу, підкресливши, що перевидання "Історії міст і сіл" , буде вагомим внеском у розбудову Української держави, формування національної свідомості народу.

Крім цієї доповіді, на ранковому засіданні конференції 28 вересня було заслухано привітання від Донецької обласної державної адміністрації, виступи: О.П. Реєнта, члена - кореспондента НАН України, заступника директора Інституту історії України НАН України "10-річчя незалежності України: проблеми розвитку суспільних наук"; В.О. Горбика, доктора історичних наук, завідувача відділу Історико – краєзнавчих досліджень Інституту історії України НАН України — "Значення культурної спадщини для розвитку історичного краєзнавства України". Завершилося ранкове засідання доповіддю завідувача кафедри історії України Донецького національного університету, доктора історичних наук, професора Р.Д. Ляха - "Регіональний аспект висвітлення історії сіл Донеччини".

Другу половину 28, першу половину 29 вересня було віддано роботі секції. Їх працювало чотири. Перша секція, якою керував доктор історичних наук О.М.Бут, розглянула питання соціально – економічного розвитку населених пунктів і регіонів України. Зазначимо, що для участі в роботі секції зголосилося 44 чол., прибуло 26, виступило 13, серед них такі знані учені як декан історичного факультету Донецького національного університету, доктор історичних наук, професор Добров П.В., завідувач кафедри Миколаївської Філії національного університету "Києво – Могилянська академія", доктор історичних наук, професор Тригуб П.М. головний науковий співробітник Ради по вивченню продуктивних сил України НАН України, доктор географічних наук Доценко А.І., провідний науковий співробітник цієї ж Ради Зініч В.М., працівник відомчого архіву Служби безпеки України, кандидат історичних наук Кокін С.А., директор школи з міста Бердичева Скавронський П.С. та ін. Цікаво що серед виступаючих на цій секції активність проявили аспіранти наукових установ України Зозуля Є.В., Бондаренко І.В., Дружкова І.С. Їх змістовні повідомлення були відзначенні на підсумковому засідання конференції.

Серед численних рекомендацій і побажань на секції висувались різні пропозиції, що були спрямовані на покращення досліджень із вищеназваної проблематики. Зокрема, пропонувалося щоб при підготовці нової редакції "Історії міст і сіл" більш ретельно здійснювалися підходи до вивчення актуальних проблем, починаючи з княжої доби і завершуючи дореволюційним періодом. Варто приділити більше уваги ролі і значенню осіб історії України, зокрема такої як О.Г.Стаханов - ініціатора руху новаторів, форми управління, з іменем якого жило не одне покоління населення України. Підкреслювалося також те, що вже починаючи з

сьогодні роботу по підготовці історії міст і сіл, варто поставити перед міністром освіти і науки питання про те, що необхідно збір матеріалів з зазначеної проблеми включити у навантаження викладача вузів України.

Другою секцією "Регіональні дослідження: історичний аспект" керував голова правління Черкаської обласної організації Всеукраїнської спілки краєзнавців, кандидат Історичних наук, доцент В.М.Мельниченко. Для виступів у секції заявлено 60 чоловік, витупило 25, серед них 12 науковців, 2 студенти, 2 учасники учнівської Малої академії. У більшості виступаючих на секції проходила думка, що підготовка нової редакції історія міст і сіл здійснити лише на громадській ініціативі нині неможливо. Звідси, необхідно включити це питання до держбюджетних досліджень вищих навчальних закладів. Республіканський конкурс учнівських наукових робіт з історії також присвятити цій проблематиці. Щоб не гаяти часу, необхідно в короткі терміни розробити і направити на місця методичні рекомендації по підготовці "Історії міст і сіл України".

Третя секція, якою керував доцент Донецького державного технічного університету, доктор історичних наук В.В.Липинський, зосередила свою увагу на злободенній проблемі української культури. А саме: "Пам'ятки історії та культури в нарисах про міста та села". Заявлено для доповідей було 44 чол. Виступило – 17. Виділися, зокрема, доповіді доктора історичних наук, професора Полтавського університету споживчої кооперації О.О. Нестулі – "Становлення державних органів охорони пам'яток історії та культури в радянській Україні (1918 – 1919 р.)", аспіранта Харківської державної академії культури Є.С.Ярошенка - "Становлення державної системи охорони культурних цінностей (1917 – 1919 рр.)", аспіранта цієї ж академії А.О.Скибінського – "Рання архітектура Святогорського Свято- Успенського монастиря", дійсного члена Малої академії, учениці з м.Києва Л.В.Канівської – "Острозька академія – центр духовної культури українського народу (XVI – XVII ст.)".

На секції наголошувалося, що нинішній стан із збереженням пам'яток Істрії та культури вимагає підготовки нової редакції закону про охорону і збереження культурної спадщини України. Рекомендувалося також підготовити загальноукраїнський посібник з краєзнавства, відсутність якого гостро відчуває як загальноосвітня, так і вища школи. Пропонувалося ввійти з пропозицією до Міністерства освіти і науки України запровадити у всіх історичних факультетах з краєзнавства, пам'яткознавства, відкрити як фахову спеціальність "Історія населених пунктів України".

Четвертою секцією "Історія Донбасу" керував доктор історичних наук, професор національного університету В.О.Пірко. Заплановано було заслухати 54 доповіді. Взяло участь в роботі секції 48 чоловік. Виступило – 26. крім відомих учених краєзнавців у цій секції активністю відзначалися аспіранти, школярі, студенти місцевого університету. Найбільш гостру дискусію на секції викликали питання про методику визначення часу заснування населених пунктів (підкреслювалося що з цього питання варто виробити необхідні рекомендації), адміністративного поділу регіону, його еволюцію, проблеми розвитку промисловості, урбанізація і культура тощо. Секція рекомендувала відновити практику проведення обласних краєзнавчих конференцій, ширше залучати до краєзнавчої роботи учнів, студентів, розпочати роботу над підготовкою видання довідника з історії Донбасу, зокрема серії "Персоналії".

Особливу зацікавленість викликала робота круглого столу "Історія Донбасу: краєзнавчий аспект", який проходив у другій половині 29 вересня. Його роботою керував відомий учений, дослідник Донбасу, завідувач кафедри історії України Донецького національного університету Р.Д.Лях. На круглому столі було присутніми близько 60 краєзнавців, третина із них - учителі шкіл м.Донецька. Серед проблем, що обговорювалися найбільшу дискусію викликала необхідність розгортання регіональних центрів по вивченню історії міст і сіл, визначення переліку населених пунктів з тим, щоб можливо було в короткі терміни приступити до збору матеріалів широкому краєзнавчому загалу. Круглий стіл розглянув ряд регіональних публікацій з краєзнавства. Актуально звучали пропозиції про потребу в посібнику з історичного краєзнавства, необхідності проведення регіональних наукових конференцій та залучення молоді до краєзнавчої роботи. На жвавість дискусії на круглому столі очевидно вплинув емоційний, аргументований виступ перед його учасниками академіка НАН України П.Т.Тронька, який висловив своє бачення напрямів розгортання краєзнавчого руху на Україні.

Підводячи підсумки конференції, голова Всеукраїнської спілки краєзнавців, академік НАН України П.Т.Тронько підкреслив, що X Всеукраїнська Наукова конференція "Історія міст і сіл України в контексті регіональних досліджень" стала помітною подією в культурному житті України. Для участі в ній заявлено 289 доповідей, повідомлень та виступів. Прибуло на конференцію 201 чол. Виступило 96 чол. У перше в історії проведення конференцій, матеріали видруковано у 5 – ти томах загальною кількістю 111 друкованих аркушів. Це є підставою заявити, підкреслив П.Т.Тронько, що робота по підготовці нової редакції історії міст і сіл України матиме необхідну кваліфіковану автуру, адже ми маємо на сьогодні десятки тисяч поціновувачів власної історії, охоронців її безцінних скарбів. Але розпочинаючи роботу, треба мати на увазі, що попередниками вже був зібраний величезний архів з цієї проблеми. Написання ж правдивої історії повинно вестися без кон'юктури і лакування. Головне – зусиллями як науковців, так і каєзнавців – аматорів матеріалізувати Указ і Розпорядження президента України, що стане реальним свідченням поваги і любові до історії України, її безцінних скарбів. Конференція з обговорюваного питання прийняла відповідні рекомендації.

Маньковська Р.В. (м.Київ)

МОЛОДЬ У КРАЄЗНАВЧОМУ РУСІ УКРАЇНИ

Історичне краєзнавство саме та сфера, де легко забезпечується плідна співпраця і корисна взаємодія різних поколінь. Активне залучення до цього руху молоді в майбутньому обов'язково принесе позитивні результати. Адже звернення до проблем краєзнавства сприятиме вихованню в молодого покоління глибокої поваги до історії, культури, мови, традицій українського народу, а також інших народів, пов'язаних з ним своєю долею, шанобливому ставленню до скарбів рідної природи, залученню його до вивчення історії родоводів, збереження соціогенетичної пам'яті народу, дослідження історико - культурної спадщини України, її видатних пам'яток.

22-23 листопада 2000 р. викладачі та студенти провідних київських вузів: Міжрегіональної академії управління персоналом, Інституту зв'язку української державної академії зв'язку ім.О.С.Попова. Інституту статистики, ринку та аудиту Держкомстату України, провели науково - практичну конференцію Краєзнавство у відродженні історичної пам'яті українського народу: досвід, проблеми, перспективи, яку присвятили 75-річчю заснування Всеукраїнської спілки краєзнавців. Пленарне засідання відбулося в актовому залі Київського інституту зв'язку. В роботі молодіжного форуму взяли участь видатні діячі науки і культури, академіки НАН України П.Т.Тронько - Голова Всеукраїнської спілки краєзнавців, Герой України, П.П.Толочко - віцепрезидент НАН України, директор Інституту археології НАН України, народний депутат України, П.П.Кононенко - директор науково - дослідного Інституту українознавства, президент Міжнародної асоціації "Україна і світове товариство, лауреат Міжнародної премії ім. Й.Г.Гердера М.І.Замковенко - голова Печерського районного суду М.Києва, заслужений юрист України.

З привітаннями до молодіжної аудиторії звернулися В.К.Стеклов - ректор Київського Інституту зв'язку Української державної академії зв'язку ім.О.С.Попова, академік, заслужений діяч науки і техніки України. Він відзначив важливість такого заходу, зупинився на необхідності поширення краєзнавства у вузах, зокрема, у технічних, підкреслив значення краєзнавчих проблем у системі гуманітарних дисциплін, вихованні молоді в дусі любові до Батьківщини. М.В.Бебик - ректор Міжрегіональної академії управління персоналом закликав уаасників конференції більше цікавитись історією рідного краю, розкривати його маловідомі сторінки, розповідати про видатних людей свого села чи міста. Від Київської міської державної адміністрації студентів привітав заступник голови - А.В.Толстоухов, який наголовив про постійний зв'язок кожної людини з малою батьківщиною, пам'ять про яку ми несемо через все своє життя. Любити свій край - це вивчати, досліджувати його, працювати на благо людей, які живуть поруч.

Великий інтерес в молодіжної аудиторії викликали виступи корифеїв історичної науки. З доповіддю: «Українське краєзнавство на межі тисячоліть: досвід, проблеми, перспективи» виступив П.Т.Тронько, голова Всеукраїнської спілки краєзнавців. Він зупинився на основних етапах історичного розвитку краєзнавчих досліджень, охарактеризував кожний з них, назвав видатних діячів краєзнавчого руху, творчою і натхненною працею яких він формувався. Петро Тимофійович накреслив основні напрями розвитку краєзнавства в наступному столітті, такі як дослідження історії міст і сіл України, вивчення генеалогії - звернення до історії родоводів, приділені уваги церковній історії та культурі. До вирішення названих завдань активно має залучатись молодь, бо саме вона є не лише спадкоємцем того багатого культурного національного надбання, але і будівничим майбутнього нашої Батьківщини.

Про сучасний стан пам'яткоохоронної справи в Україні доповів П.П.Толочко. Він акцентував увагу, що однією з форм збереження пам'яток є організація історико - культурних, історико - архітектурних заповідників, музейних осередків. Багато з них потребують допомоги і підтримки не лише держави, але і широкої громадськості, в тому числі і молодого покоління. Українознавчу тематику підняв у своєму виступі П.П.Кононенко. Зокрема, доповідач висвітлив питання прабатьківщини українців, поняття "Україна", "українець" у сучасному контекаті. Проблему кримінальної та адміністративної відповідальності за порушення законодавства з охорони пам'яток історії та культури зазначив у своїй доповіді М.І.Замковенко, підсумовуючи, що кожен з нас є відповідальним за збереження історико - культурної спадщини нашої країни. Серед студентських виступів слід відзначити студентку Київського Інституту зв'язку В.Назаренко, батько якої очолює козацтво Чернігівщини. Тому предметом її дослідження стало місто Чигирин - столиця української козацької держави, студента Міжрегіональної академії управління персоналом О.Василенка з дослідженням про Михайлівський Золотоверхий монастир, студентку Інституту зв'язку С.Мельник з розповіддю про свою родину, досліджений родовід якої сягає у XIX ст. і сімейний архів представлений у спеціально підготовленому альбомі та ін.

Накінець учасники конференції прийняли звернення до студентів України приєднуватись до краєзнавчого руху, залучатись до вивчення історії, культури, традицій українського народу.

В ході роботи конференції на базі Міжрегіональної академії управління персоналом працювали секції: "Дослідження історії міст і сіл України", "Збереження історико-культурної спадщини українського народу", "Культура і побут українців", "Інформаційні технології в краєзнавстві". Було заслухано 56 доповідей і повідомлень. В оригінальній формі про традиції українського народу розповіли студентки Київського Інституту зв'язку О.Ликова, С.Тищенко, О.Шмайло, Я.Майстренко. В бабусиних хустинах, вишиваних сорочках та корсетках, яким понад 100 років, вони сценічно зобразили весільну обрядовість Київщини.

В рамках студентської конференції пройшов конкурс творчих робіт "Україна - наша Батьківщина", де були представлені плакати студентів "Україна - наша Батьківщина" (А.Новикова), "Україна: минуле і сучасне" (Н.Дринь), "Горнусь до тебе, рідний краю" (В.Антошко) та ін., вироби з кераміки, бісеру тощо. Співробітники Державної історичної бібліотеки України підготували виставку краєзнавчої літератури, яка працювала під час конференції і викликала широкий інтерес у гостей і учасників конференції.

На конференцію було подано близько 200 робіт з проблем українського краєзнавства. Характерно, що майже всі вони підготовлені на місцевих документальних матеріалах. Студенти працювали в обласних, міських, районних архівах, з документами заводів та підприємств, товариств, селищних і сільських рад, фондами краєзнавчих, меморіальних музеїв, використали відомості місцевих краєзнавців, свідчення учасників історичних подій. Науково-практична студентська конференція з історичного краєзнавства сприяла активізації краєзнавчих досліджень, залученню до вивчення рідного краю молодого покоління. Зважаючи, що історичне краєзнавство виконує відповідальні науково-пізнавальні та виховні функції, виступає суттєвим чинником у формуванні національної свідомості, відродженні історичної пам'яті українського народу, переконані, що такі і подібні акції отримають широку підтримку серед молоді України.

ЗВЕРНЕННЯ ДО СТУДЕНТІВ УКРАЇНИ

Україна вступає в нове тисячоліття і якою їй бути, в значній мірі залежить від нас – молодого покоління країни. Ми хочемо бачити нашу державу квітучою, достойно серед світового співтовариства. Любов до рідної землі, до рідної землі, до малої Батьківщини - одне з найсвятіших почуттів, які кожен проносить крізь усе своє життя. Дослідження минувшини рідного краю своєрідний внесок у загальнодержавну справу відродження історичної пам'яті українського народу, формування національної гідності, усвідомлення себе українцями з самобутньою культурою в колі інших народів.

Ми, київські студенти, глибоко розуміємо важливість завдання збереження національних цінностей та традицій, у розв'язанні якого виняткова роль належить краєзнавству.

Звертаємось до молоді України, студентства з закликом активно приєднатись до краєзнавчого руху, вивчати і досліджувати історію міст і сіл, неповторні пам'ятки культури унікальні витвори архітектури, своєрідне мистецтво нашої Батьківщини. Переконані, що економічне зростання незалежної України неможливе без духовного вдосконалення суспільства.

Друзі! Своєю наполегливістю працею зробимо нашу країну щасливішою і багатою!"

БАЖЕНОВ Л.В. (м. Кам'янець-Подільський)

IV БУКОВИНСЬКА МІЖНАРОДНА НАУКОВА ІСТОРИКО-КРАЄЗНАВЧА КОНФЕРЕНЦІЯ, ПРИСВЯЧЕНА 125-РІЧЧЮ ЗАСНУВАННЯ ЧЕРНІВЕЦЬКОГО НАЦІОНАЛЬНОГО УНІВЕРСИТЕТУ

4-5 жовтня 2000 року в Чернівецькому університеті імені Юрія Федьковича пройшли урочистості з нагоди ювілею 125-річчя вузу та присвоєння йому статусу Національного. В них взяли участь представники Адміністрації Президента України, Міністерства освіти і науки України, Національної Академії наук України, міжнародної і української освітянської та наукової громадськості, численні випускники та гості університету. Святкування переконливо засвідчило, що найстаріший на Буковині вищий учбовий заклад на порозі XXI століття за якістю професорсько-викладацького складу (тут працює 500 докторів і кандидатів наук), за вагомістю наукових, науково-методичних і прикладних досліджень й розробок для потреб освіти та народного господарства займає авангардні позиції з-поміж університетів України, одне з провідних місць у міжнародній асоціації (лізі) університетів. Про ці здобутки мовилося не тільки на розширеному зібранні вченої Ради вузу, а й в ході роботи 5 жовтня IV-ої Буковинської Міжнародної історико-краєзнавчої конференції, присвяченої 125-річчю заснуванню Чернівецького Національного університету.

Як засвідчила Програма представницького наукового форуму, який зорганізували Міністерство науки і освіти України, Чернівецький університет і Управління освіти Чернівецької обласної держадміністрації, до неї внесено 182 доповіді та повідомлення, в тому числі вчені і краєзнавці Чернівеччини подали 86 тем виступів, Кам'янця-Подільського – 27, Івано-Франківська – 17, Києва – 15, Миколаєва – 6, Тернополя – 5, Львова, Луцька, Рівного, Ужгорода – по 3, міст Австрії – 5, Румунії – 3, США – 1 тощо. На пленарному засіданні конференції, що відбулося в Мармуровій залі головного корпусу університету, були заслухані наукові доповіді доктора історичних наук, професора В. БОТУШАНСЬКОГО "Чернівецькому університету 125 років: історія і сучасність", завідувача відділом Управління освіти Чернівецької облдержадміністрації В. ФЕДОРАКА "Стан та перспективи історичної освіти в національній школі", професора Кентського університету США, Голови Українського історичного товариства Л. ВИННАРА "Завдання української історичної науки на порозі XXI століття", доктора історичних наук, професора Л.В. БАЖЕНОВА (Кам'янець-Подільський) "Середнє Подністров'я в наукових дослідженнях XIX-XX ст.", професора Б. ЛАНОВИКА (Тернопіль) "Економічна історія у вищій школі України на рубежі століть: співвідношення історичного та економічного аспектів».

Подальша робота конференції зосередилася в приміщенні історичного факультету університету. Тут працювало 5 наукових секцій, на яких розглядалися актуальні проблеми всесвітньої історії, історії та історіографії України, міжнаціональних відносин, історії Буковини й історичного краєзнавства. Зокрема, на секції історії України науковий інтерес викликали доповіді докторів історичних наук, професорів І. ВИНОКУРА (Кам'янець-Подільський) "Слов'яни Лістостепу України в II-VII ст.н.е."), П.МИХАЙЛИНИ (Чернівці) "Міста України в другій половині XVI – першої половини XVII ст.", кандидата історичних наук, доцента А.КОЦУРА (Чернівці) "Поняття "українське національне відродження" в історіографії XX ст.", аспірантки Н.НІЩАНЧУК (Дніпропетровськ) "Мазепіана в історіографічній спадщині Бориса Крупницького", докторів історичних наук, професорів В. СІДАКА (Київ) і П. БРИЦЬКОГО (Чернівці) "Випускник Чернівецького університету – керівник служби безпеки ДЦ УНР" та ін.

З-поміж різномаїття представлених тем виступів учасників конференції на секції всесвітньої історії дискусії точилися навколо виголошених доповідей докторів історичних наук В. БАЛУХА (Чернівці) "Люзні" люди в пізньосередньовічній Польщі", С. ТРОЯНА (Рівне) "Німецька колонізація "Серединної Європи" міжвоєнного періоду /1919-1939 рр./", О. СИЧА (Чернівці) "Українська еміграція до Канади в 1990-х роки", професора В.П. ГАЗІНА (Кам'янець-Подільський) "Сутність, головні чинники і періодизація східної політики Веймарської республіки", кандидата історичних наук О. КРАСІВСЬКОГО (Львів) "Українські політичні партії Галичини і Польська держава після Першої світової війни", кандидата філософських наук В. СТРУТИНСЬКОГО (Чернівці) "Трансформаційні процеси в країнах Центральної Європи у 80-90-х роках /на прикладі Польщі та України/», кандидата історичних наук А. КРУГЛАШОВА (Чернівці) "Регіональні виміри громадської підтримки зовнішньополітичного курсу України на європейську інтеграцію" тощо.

У 1998 році світ побачила фундаментальна книга "Буковина. Історичний нарис", створена авторським колективом на чолі з завідувачем кафедри історії України Чернівецького університету, професором В.М. БОТУШАНСЬКИМ. Проте, як засвідчила робота секції історії Буковини, на долю

вчених і краєзнавців залишилось ще чимало недосліджених сторінок минулого цієї української землі. Зокрема, край доби середньовіччя знайшов висвітлення в доповідях кандидатів історичних наук, доцентів С. ТРУБЧАНІНОВА (Кам'янець-Подільський) "Поділля і Північна Буковина в XIV – XVIII ст.", А.ТКАЧУКА (Кам'янець-Подільський) "Основні принципи військової стратегії й тактики П. Сагайдачного в Хотинській війні 1621 р.", докторанта О. МАССАНА (Чернівці) "Хотинська райя /1715-1806 рр./" й ін. Буковнина періоду XIX – початку XX ст. висвітлювалась у виступах кандидата історичних наук М. СОЙКО (Чернівці) "Імператор Йосиф II і Буковина", професора М.Ш. ЧАУШУ (Ясси, Румунія) "Йосифінські й постойосифінські реформи на Буковині", професора І.РЕСКАУ-РИДЕЛЯ (Відень, Австрія) "Буковина з погляду мандрівників кінця XVIII-XIX ст.", вчителя історії І.ДУТЧАКА (Сторожинець, Чернівецька обл.) "Культурно-просвітня діяльність української молоді Буковини другої половини XIX-початку XX ст.", аспірантів М. ГУЙВАНЮКА (Чернівці) "Діяльність галицьких та буковинських "Січей" у справі фізичної підготовки української молоді на початку XX ст.", О.ГНАТЧУК (Чернівці) "Товариство православних русинок" на Буковині /1908-1922 рр./" та ін. Історія Буковини під час українських визвольних змагань 1918-1920 рр., першої і другої половини XIX ст. відображена у доповідях кандидатів історичних наук, доцентів І. ПІДДУБНОГО (Чернівці) "Діяльність буковинської соціал-демократії в 1918-1938 рр.", О.ЗАВАЛЬНЮКА (Кам'янець-Подільський) "Кам'янець-Подільський державний український університет і Північна Буковина /1918-1920 рр./", І.МУСІЄНКО (Чернівці) "Політичні репресії на Буковині і Хотинщині у 1940-1941 рр.", редактора "Книги Пам'яті" Чернівецької області І.ФОСТІЯ "Трагедія понтонно-мостових батальйонів та новосформованих частин 18-ої армії у червні-жовтні 1941 р.", кандидата історичних наук, доцента О.ГАВРИЛЮКА (Луцьк) "Буковинське село в лещатах тоталітарної системи /друга половина 40-х – 50-ті роки/" тощо.

Загалом тематика регіональних і краєзнавчих досліджень займала чільне місце у всіх секціях конференції. Так, на засіданні секції історії України були заслухані доповіді кандидата історичних наук, доцента І.СЕСАКА (Кам'янець-Подільський) "Приватні навчальні заклади Поділля в кінці XIX- на початку XX ст.", аспірантів О.КУЗЕМИ (Кам'янець-Подільський) "Економічне становище міст і містечок Поділля наприкінці XVIII- в першій чверті XIX ст.", І.ІГНАТЬЄВОЇ (Кам'янець-Подільський) "Ісаковецька митниця в розвитку торгово-економічних зв'язків Поділля наприкінці XVIII- на початку XX ст.", С.БОРЧУКА (Івано-Франківськ) "Дослідження Галицької землі у працях І.Шараневича", О.БОГІВА (Ужгород) "Проблеми Карпатської України в зарубіжній історіографії" й ін. На секціїї "Історичне краєзнавство, археологія, етнографія і архітектура" були представлені доповіді кандидатів історичних наук Б.РІДУША (Чернівці) "Печерні археологічні пам'ятки Буковини", Л. МИХАЙЛИНИ (Чернівці) "Житла Ревнянського поселення VIII-X ст.", О.ГЕНЯ (Рівне) "Будівничі волинських оборонних споруд часів середньовіччя", М.ПЕТРОВА (Кам'янець-Подільський) "Оборонні споруди Кам'янця-Подільського XVII-XVIII ст. та їх роль у формуванні історичної топографії міста", І.КОРОТУНА (Чернівці) "Ренесансна школа архітектури Чернівців на зламі XVIII-XIX ст." тощо. На секції "Міжнаціональні відносини" краєзнавчі аспекти висвітлені в доповідях доктора історичних наук О. ДОБРЖАНСЬКОГО (Чернівці) "Етнічні взаємовідносини населення Буковини в кінці XVIII-першій половині XIXст.", кандидата історичних наук В.НЕСТЕРЕНКА (Кам'янець-Подільський) "Етносоціальні процеси на Поділлі 20-х років XX ст.", аспіранта О.ПОЛІЩУКА (Хмельницький) "Проблеми польської мови на Поділлі початку XX ст." й ін. Водночас науковці й краєзнавці Чернівців В.ПРОЦЮК, М.ІВАНЧУК, Т.БЄЛЄНЬКА, Івано-Франківська О.ДІДИК та інші у своїх доповідях розглянули проблеми ролі краєзнавства у формуванні національної свідомості, морально-естетичного виховання та загальноосвітніх знань учнівської молоді.

Важливим результатом роботи конференції стало підведення підсумків та переосмислення розвитку буковинознавства, історичного краєзнавства і регіональних досліджень, загалом української історичної науки та накреслення подальших перспектив у цих галузях на початок XXI століття. Форум виявив неабиякий науковий інтерес до історії та культури Буковини й сусідніх регіонів з боку вчених і краєзнавців усієї України, зарубіжжя (особливо з боку Румунії, Австрії й інших держав Європи), української діаспори і засвідчив, що буковинознавство і краєзнавчий рух Чернівеччинни на зламі тисячоліть займають провідні позиції в науковому і громадському житті України. Конференція ухвалила рішення опублікувати ближчим часом науковий збірник своїх матеріалів, направити в школи та вузи Чернівецької області рекомендації щодо подальшого розвитку краєзнавчих досліджень, налагодити тісні зв'язки з науковцями української діаспори в галузі регіонального вивчення Буковини.

Філінюк А.Г. (м. Кам'янець-Подільський)

МІЖНАРОДНА НАУКОВА КОНФЕРЕНЦІЯ "УКРАЇНСЬКА ІСТОРІОГРАФІЯ НА РУБЕЖІ СТОЛІТЬ"

25-26 жовтня 2001 року в м. Кам'янці-Подільському на базі історичного факультету Кам'янець-Подільського державного педагогічного університету відбулась Міжнародна наукова конференція "Українська історіографія на рубежі століть". Співорганізаторами конференції виступили, крім університету, Інститут історії України НАН України, Чернівецький національний університет імені Ю. Федьковича і українське історичне товариство. Конференція проходила в режимі двох пленарних і 5 секційних засідань.

Конференцію відкрив вступним словом професор, академік УІАН, ректор університету Анатолій Копилов. Проректор з наукової роботи університету кандидат історичних наук, доцент Анатолій Філінюк оголосив привітання, що надійшли на адресу конференції від президента Українського історичного товариства, редактора журналу "Український історик", голови історичної секції УВАН у США голови Світової наукової ради СКУ, професора Любомира Винара, директора Інституту історії України НАН України, Президента УІАН, академіка НАН України Валерія Смолія, Голови Всеукраїнської спілки краєзнавців, академіка НАН України Петра Тронька.

Під час конференції працювало п'ять секцій, як-то, "Теоретичні і методичні засади української історіографії", "Історіографія історії України доби середньовіччя і початку нового часу", "Проблеми історії України кінця XVIII-початку XX століття", "Новітня історія України (1917-1945)", "Новітня історія України (1946-2001)".

У роботі конференції взяли участь понад 150 вчених і науковців України, Росії, США і Японії, в тому числі 8 академіків Національної і галузевих академій наук, 18 докторів, близько 90 кандидатів наук.

На першому пленарному засіданні конференції від імені Л. Винара було зачитано доповідь на тему "Українське історичне товариство і завдання істориків"

Найбільшу зацікавленність в учасників конференції викликали доповіді Валерія Смолія "Революція XУІІ століття: нові підходи до вивчення в українській історіографії 90-х рр. XX ст.", голови Всеукраїнської спілки краєзнавців академіка НАН України Петра Тронька, декана історичного факультету Чернівецького національного університету ім.Ю.Федьковича доктора історичних наук, професора Юрія Макара "Канадські центри дослідження історії України: основні напрямки діяльності".

Під час конференції працювало 5 секцій, як-от, "Теоретичні і методичні засади української історіографії", "Історіографія історії України доби середньовіччя і початку нового часу", "Проблеми історії України кінця XУIII- початку XX століття у вітчизняній історіографії", "Новітня історія України (1917-1945)", "Новітня історія України (1946-2001)".

Особливий резонанс конференції надали доповіді доктора історичних наук, професора, члена-кореспондента НАН України, заступника директора Інституту історії України Олександра Реєнта з теми "Десятиріччя незалежності України: проблеми суспільних наук", доктора історичних наук, професора, академіка УІАН Валерія Степанкова з теми "Українська історіографія 90-х рр. Про сутність національної революції 1648-1676 рр. Її типологію та хронологічні межі", доктора економічних наук, професора Валерія Гринчуцького і кандидата історичних наук, доцента Андрія Криськова з теми "Вітчизняна історіографія аграрного питання кінця XIX-початку XX ст.", доктора історичних наук Олександра Добржанського з теми "Сучасна історіографія українського національного руху на західноукраїнських землях другої половини XIX – початку XX ст.", доктора історичних наук, професора Віктора Колесника з теми "Українські політичні партії Наддніпрянщини на початку XX ст.: сучасна вітчизняна історіографія", доктора історичних наук, професора Михайла Стрішенця з теми "Історіографія цехового ремісничого виробництва України XУІ – першій половині XУІІ ст.", доктора історичних наук, професора, академіка УІАН, члена-кореспондента Міжнародної слов'янської академії Льва Баженова з теми "Важкі питання українсько-польського діалогу істориків (1991-2001 рр.), кандидата історичних наук, доцента Алли Атаманенко з теми "Розвиток Українського історичного товариства в Україні: діяльність і видання".

У рамках конференції відбулась презентація Українським історичним товариством наукових праць відомого історика західної діаспори Олександра Оглоблина.

Упродовж двох днів працювали виставки рідкісної історичної книги із фонду бібліотеки університету, а також опублікованої в останні роки наукової, науково-популярної і навчально-методичної літератури Львівського видавництва "Світ", Київського видавництва "Академія".

Учасниками конференції були вироблені рекомендації щодо наступних дослідів у сфері вітчизняної історії. За підсумками роботи конференції найближчим часом вийде науковий збірник.

Всеукраїнська спілка краєзнавців
РЕДАКЦІЯ ЖУРНАЛУ «КРАЄЗНАВСТВО»

Поштова адреса:

01005, Київ,1,

вул. Грушевського, 4,

тел.: 228-53-05,

229-13-88

Підписано до друку 24.10.01. Формат 60х84/8.
Папір офсетний. Друк офсетний. Ум.друк. арк. 24,9.
Обл. друк. арк. 19,8 Тираж 1000. Зам. 108.

"Абетка"
32300, м. Кам'янець-Подільський, вул князів Коріатовичів, 9
тел. (03849) 30620, а/с 83
Свідоцтво про внесення до Державного реєстру від 17.06.01. скрія ДК №495